

ГОДА ЕВУЛРВЫ

Вячаслаў
Адамчык

Вячаслаў Адамчык

ГОД
НУЛЯВЫ

Вячаслаў Адамчык

ГОД НУЛЯВЫ

Раман

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1983

Бел 2
А 28

Рэцэнзент Уладзімір Калеснік

А 4702120200—007 1—82
М 302(05)—83

© Выдавецтва «Мастацкая
літаратура», 1983.

I

У адну пору зелянела, у адну пору і цвіло ўсё.

Нязвыклаю была зіма, нязвыклаю перапала на гэты год і вясна. Не паспелі адкрасаваць раннія вішні, не адсыпалі свой белы густы цвет вастраверхія грушы, як павеяла са-ладкаватым мяккім пахам ад ружаватых яблыневых кветак. І нечакана ў тую ж пору забушаваў бэз. Яго ясна-ліловы цвет заглушаў усё.

Садавіны ў Верасаве было мала: дзе за хлявам і старая ўкаранелая дзедаўская груша ці недагледжаная яблыня ды пры мяжы—купкі чэзлых, здзічалых сліў і вішняў, што выраслі тут самі па сабе — ад чужых, праточаных за плот караніяў.

Цесныя, абгароджаныя яловым даўгавечным частаколам гародчыкі заглушаў адзін бэз. Яго густы ясны навал цвету хаваў малыя падслепаватыя вокны верасаўскіх хат, аблягаў з плота на-взкую, сточаную дажджавою вадою пясчаную вуліцу.

Росным гаркавата-халодным бэзам пахла цяпер і ў верасаўскіх хатах: дзяўчаты ды маладзіцы наломвалі цэлыя бярэмы ліловых букетаў і ставілі ў жоўтых паліваных збаночках на стол.

Толькі ў Корсакаў, асыпаючы карычняватыя, нібы падпаленыя, пялёсткі, на акне дацвітала лапка ад дзікай грушы. Некаторага дня яе адламала ды прынясла, каб паса-дзіць у бутэлечку з вадою, Хрысця.

З гэтае дзікае грушы, а мо нават з тых нядаўніх хрэсбінаў, пра якія так панура і зацята маўчаў Корсак, і пачалася перадрага: нібы шукаючы якога выпадку ці зачэпкі, Корсак цяпер ужо не стрываў. Натрапіў у хату якраз тады, калі Хрысця, наліўшы ў сінюю бутэлечку вады, ставіла ў яе гонкую, усыпаную белым цветам грушаву лапку.

Корсак нават спатыкнуўся на старым, што цягнуўся ад парога да стала, стоптаным ходніку.

Потым затупаў па ім, пакідаючы на зялёнай, з сінімі паскамі молцы жоўтыя плямы сыраватага пяску. Сарваўшы

з галавы, нечакана ляпнуў зашмальцаванаю кепкаю па чыстым, з шырокаю прошваю абрусе, а потым ужо прыстукнуў і сваім, сцятым ад злосці і тоўстым кулаком:

— Што ты тут усё вырабляеш! Што ты садавіну нішчыш! Ці табе на балоце слепаты якой нямашука!

Ён нават стаў заікацца. Злосць дробнецька трасла яго чорны, з аднаго боку толькі чамусьці пасівелы, дзён тры не голены падбародак. Пукатая лысая макаўка галавы, здаецца, прэла ад поту, выварочваліся раз'ятраныя вочы.

— І там падкінула агню ў хату... Што табе трэба? Што? — Ён нават прытушнуў юхтавым, змазаным пакостам ботам, успомніўшы пра Алесю, пра тых нядаўнія хрэсьбіны, пра ўсё, што тады ўчынілася ў Ведравічах.

Хрысця сцялася каля акна, маўчала, крыўда і брыдкасць нейкаю млявасцю аблілі ўсё, не далі нават паварушыцца. Гэтак і стаяла, зніжавелая, каля тое грушавае ланкі, што схілілася ёй на плячо.

— Бачыш ты яе. Прыйшла з сяла і ганяе цябе з двара. Ужо не ўжыць тут пры ёй. Але не — на тваё не выйдзе! — і раптам, забыўшыся на стале зашмальцаваную кепку, закульгаў да дзвярэй, з грукатам папхнуў іх у сени: — Марш! Ідзі пакаштуй сабачага хлеба. Выняньчылі тут скулу...

Хрысця толькі ўскорала звязаць у хустку свой скарб — святочныя блузкі ды спаднічкі, — ухапіла са сцяны чорны, завужаны ў таліі сачык і, не помнячыся, вышмыгнула на двор, падбегам пайшла вузенькаю пясчанаю вуліцаю. На яе густа наплываў халоднаю гаркатаю пах старога цяністага бэзу. У душы шчымеда, пераварочвалася гарачым клубком крыўда. Перад вачамі сцямнеў, зажурыўся ясны вясновы дзень, счах і водсвет бэзу.

Як сляпая, Хрысця дайшла да Ваўчкоў. Накіп густога бела-ліловага цвету навальваўся на ружаватыя каменні. Каля іх, як куры ў пяску, грабліся Вользіны дзеці. Большая дзяўчынка трасла бутэлечку з разведзеным мелям — забаўлялася, рабіла «малако». Стрыжаны ножніцамі ў радкі галаваты хлопчык ляпаў рукамі на горбачцы пяску.

Хрысці нават зрабілася смешна ад гэтай іхняй забаўкі — спомніла нешта сваё, даўнейшае, з малых гадоў: вось гэтак сама каля прызбы забаўлялася з бутэлечкамі ды звітымі з аначак лялькамі. Як было даўно, як даўно ўсё прабегла. Нават гэтыя тры гады, як засталася тут у Верасаве, прайшлі як адзін дзень.

На папярочнай вуліцы за Ваўчковым занядбалым садком, што спускаўся да рэчкі пад купы навіслых вербаў, натруджана рыпела нямазанае кола. Падымаючыся на пукаты гру-

док, напінаўся і трос доўгаю сіваю грываю белы Мондраў конь. Хрысця змярцвела, раптам згледзеўшы Імполь: ён ішоў каля расцялежанага воза — босы, у злінялай кашулі. З-пад ганарыстае кепкі, што сядзела набакір, крута віўся рудаваты, выгаралы на сонцы чубок.

Чужымі, здранцвелымі нагамі Хрысця адступіла назад.

У сіняватым сырэм цяньку пад вербамі мужчына перакочваў доўгія, неакораныя дзеравіны, яшчэ з зімы прывезеныя на мост. Міця ачэсваў гонкую хвойку — па белым, адбітым вяровачкаю шнурку, гнаў шырокую тоўстую трэску. Тугі гук едкае сякеры аддаваўся звонкім ляскатам каля рэчкі. З-пад Ваўчковае хаты туды пад рэчку дзерава, мусіць, перавозіў Імполь.

Пад'юшчаная накіпам злосці, сораму — усяго, што надоечы ўчынілася ў Корсакавай хаце, Хрысця рванулася міма фурманкі.

— Хрысця! Хрысця! — яшчэ большаю крыўдаю кальнуў у сэрца Імполь голас, але як астудзіў гарачую злосць. Нейкая спакутаная любасць да яго заварушылася на сподзе души. Халодны смутак сцяў усю, што, можа, расстаецца з ім назаўсёды, на векі вечныя.

Перасільваючы сябе, каб не азірнуцца, каб ён не ўбачыў пякучых слёз, што раптам навярнуліся на вочы, прыспешыла хаду. Босыя ногі тапталі нацярушаны з Ваўчковага садку, з мокрых нізкіх вішняў белы прывялы цвет.

Але раптам за плячыма задыхнуўся ён, ізноў Імполь.

— Куды ты, пачакай!

— Куды вочы глядзяць!

— Чаго ты такая? Скажы хоць. — Ён памкнуўся забегчы ёй наперад.

— А што казаць, хіба ж не ведаеш?

— Што, Хрысця? Што?..

Убачыўшы праз мігатлівую навалокі слёз там каля рэчкі верасаўскіх мужчын, што перакочвалі гонкія дзеравіны, крута завярнула за Ваўчковым садком на балотца, пад навесь старых вербаў, апякла ногі аб маладую, яшчэ ліловую крапіву, але болю не ўчула, чула толькі той, што мляваю задухай падварочваўся пад сэрца.

Чорнаю тугою сцэжкаю, што прытаптала муравую траву на балотцы, дабегла да кладкі. Вялікая дажджавая вада падняла роўна з берагамі вузенькую рэчку, заняла навіслыя карчы, затапіла выспы і купіны. Пад гібкаю кладкаю каламутна-жоўты вір круціў пухкую шапку пены і шуму. Сціскаючы ад страху і чуючы, як млеюць, дрыжаць ад яго ногі, перайшла на другі бок рэчкі. І ўжо на мяккім затраве-

лым беразе, чуючы пад нагамі ратунак зямлі, азірнулася туды на дарогу: за рэдзенькім, што толькі выпусціў свае клейкія круглыя лісткі, алешнікам стаяў ён, увесь нейкі знябожаны, — Імполь.

І яна раптам, акрыяўшы душою, што ён любіць і не ўжыве без яе, пусцілася падбегам удоўж каламутнае рэчкі. У грудзях яшчэ ўсё тлеў пякучы, як ад крапівы-жыгучкі, сверб крыўды.

Перад лабатым грудком вузенькі шнурок тупкае сцэжкі разарвала рыжавая крынічка. З берага, што зарос восцем маладога ліловага хвашчу і нізкімі плешынамі ясна-жоўтае слепаты, сівае маладое асакі, адна перад адной у воду захлопалі зялёныя лупатыя жабы. Скалануўшыся спярша ад нечаканага страху, а потым ужо і ад гідкасці, Хрысця пераскочыла вузенькі, зацягнуты сіняватаю смугою плеўкі раўчачок і ў адзін дух узбегла на высокі, падрэзаны рэчкаю груд. Азірнулася зноў на чорныя, яшчэ не абкіданыя лісцем старыя алешыны, на парасоны ясна-зялёных вербаў, што хавалі ад Хрысціных вачэй кладку. Там ужо не было чуваць і едкага стуку Міцевай сякеры. Толькі недзе блізенька ў маладым шара-ліловым алешніку працяжна пасвістваў, нібы дражніўся, падсалоўка.

Азірнулася на далёкае ўжо Верасава. Чорныя старыя алешыны і разложыстыя шчоткі вербаў засланілі яго ад Хрысціных вачэй. Толькі ў прагале жоўтых, як кроп, кляноў, што зацвілі перад вёскаю, шарым зношаным каўпаком высунулася страху Корсакавага гумна. Падварушаным агнём зноў пыхнула ў Хрысцінай душы нешта помслівае і злое. Не, яна ніколі не вернецца туды. Ніколі. Што ўжо ні будзе. І раптам з гэтай злосцю сэрца абвіў нейкі смутак, што яна пакідае гэтую вёсачку ў ліловым ясным бэзе, што свіціцца ўночы, што яна не ўбачыць больш яго, Імполья, якога, можа, і не любіла, а так сабе забаўлялася, праманвала, нарабіўшы, дурная, бяды сабе і яму. А цяпер трэба ўцякаць ад злых, куслівых языкоў, ад пякучае, як жыгучка, брыдкасці, помслівых абгавораў, ад усяго, што чынілася ў Верасаве.

Яна прайшла высокім падмытым берагам. Глыбока ўнізе, робячы луку, карычняватая і цягучая, як верасовы мёд, паволі плыла рэчка, рвала бераг з нахіленай купкай маладога, у рэдзенькім лісці пруткага алешніку, закручваючыся глыбокімі лейкамі, бушаваў цёмны вір. Халодным страхам і жудасцю веяла ад яго.

Выплесканая нагамі сцэжка, што абягала стромы бераг, раптам правалілася ў глыбокія прорвы ям. На краі іх сохлі

выветраныя ялаўцовыя карэнні. Глыбока ўнізе на сыпкім жоўтым пяску зачэпіўся і прырос кусцік ялаўцу. Сюды, на край грудка, падступіўся малады, ружаваты ад гонкіх у залацістым шалушынні стрэлак лясок. Самелымі пальцамі карэнняў за абрывісты бераг трымалася прысадзістая хвоечка. Чорнай губою над высокую прорвай завіс край берага. З-пад яго вытачыўся, аплыў жоўты сыпкі пясок. Хрысця аж жахнулася, убачыўшы глыбокую лёху з выветранымі карэннямі.

Востры жаль працяў усю, што хвоечка ўпадзе, зваліцца ўніз разам з гэтым падточаным і расколатым берагам. Вакол яе востра, як маланка, абягала глыбокая шчыліна. На які міг Хрысця нават убачыла, як будзе падаць падточаны бераг, як пахіснецца і з мяккім шумам паляціць галавою ўніз маладое дрэва, як будзе паволі аб'язджаць падточаны бераг, з лускам рвучы тонкія залацістыя карэнні, як пакоціцца туды ўніз і забухаюць у ваду цвёрдыя груды зямлі, пахіснецца, закалышацца і паляціць разам з глыбаю зямлі ў цёмны вір маладая хвоечка.

І нейкі лядовы страх абвіў Хрысцю, што і яна, як гэтая маладая хваіна, апынулася на стромым падточаным беразе і вакол яе гэтак глыбока раскалолася зямля. Няўжо яе спасцігла такая доля расці, красаваць над стромым абрываам... І потым падаць.

На вачах замільгацела навалока пякучых слёз. Пад сэрца падкацілася гарачая слабасць, здушыла цяжкаю задухай. Недзе далёка, нібы ў глыбокай яме, у недарэчных вербах кувала зязюлька. Хрысця паволі адступілася ад берага. Стаілася, чуючы, як трапечацца і замірае ў знямозе сэрца. Паслухала, і міжволі, у нейкім бяспамяцтве пачала ўслед за ёю лічыць свае гады. Адзін, два, тры, чатыры. Налічыла да сямі, і недзе спадыспаду душы, як у глыбокім калодзежы гаючая вада, вытачыўся ратунак: во колькі яна будзе жыць. І крышку ўжо ахмялелая ад гэтае свае варажбы, пайшла пры беразе лесу, топячыся босымі нагамі ў вільготнай мякці адсырэлага моху, што разаслаўся між стаўбунаватых, высокіх, як канапліны, кустоў ялаўцу. Вільготны густы гаркаваты чабаровы пах кружыў галаву. У счарнелым леташнім былльніку, як наеты вол з круглымі бакамі, разлётся сівы абамшэлы камень. Хрысця прысела на яго гладкую, у расплясканых жоўтых кветачках лішая спіну. Доўга і бяздумна глядзела, як на злінялай кветачцы калыхаўся чорнакарычневы паласаты чмель. Ценькі ствалоц у дробных, павыцінаных, як у клёна, вострых лісціках сагнуўся пад яго цяжарам. Чмель сонна загуў, зрабіў некалькі сярдзітых кру-

гоў над Хрысцяю і, падымаючыся над вялымі, яшчэ жаўтлявымі вяршкамі ялаўцу, згінуў з вачэй.

І Хрысцю агарнуў жаль, душу цёмную хмараю абняла адзінота. Зрабілася нават шкада, што гіне з вачэй сярдзіты чорны чмель. Няўжо гэтая маладая, з блішчастым пер'ем трава, гэтая кучаравая кветка палыну, купка наточанага жоўтымі дробнымі мурашкамі пяску, гэты чмель, што калыхаўся на ліловай кветачцы, гэты падпараны разамрэлы лес — мілейшыя за людзей? І чаму так добра, так соладка на душы, калі ты адна. І як чуе цябе і свеціць для цябе белаватае сонца, і дыхае вільготным цяплом, і лашчыць твае валасы густы вецер, і толькі для цябе цвірчыць і перасвітваецца там, з краю ляска ў палахлівым, абкіданым карычневым, яшчэ не акрыялым лісцем асінніку дробная непрыкметная пташачка. Чаму ж так цяжка сярод людзей і чаму ж так добра тут, у зацішку, пры гэтым вясёлым разамрэлым ляску, на які, выбіўшыся праз жаўтлявыя хмары, глядзіць парнае белаватае сонца.

Вецер студзіў раз'ятраныя Хрысціны думкі, нёс іх, як нясе напрудвесні, сарваўшы з дрэва, леташні сатлелы лісток. І ён трапечацца адзін у вышыні і ніяк не дабярэ, дзе яму ўпасці. Не ведала і Хрысця, не магла з гарачкі дабраць, куды ёй ісці. Толькі не ў Ведравічы, не дадому. Каб кожны скрыва глядзеў і падсмехаўся? Лепш ужо ў Дварчаны да якога яўрэя ў наймічкі.

Ціха, як зязюлька, Хрысця зляцела з настылага каменя. Варожачыся, каб не натрапіць на чужое вока, збегла ў неглыбокі, зарослы стаўбунаватым ялаўцом роў, што лукою падрэзаў хвойнік. Захлюпала па цёпрых падпараных лужынах, абыходзячы павымыванья вадою ямы. У іх броснела дажджавая вада, адліваючы сіняватымі крыльцамі, віліся чорныя казюркі. Недзе наперадзе, падымаючы гвалт, стракаталі сарокі. Высунуўшыся з-за высокага ялаўцу на прагал, Хрысця ўбачыла, што пры ляску, на сподзе зялёнага берага, сядзеў, мусіць, аглушаны іхнім раз'юшаным строкатам і крыкам, здурэлы заяц, туліў доўгія вушы, не ведаючы, куды дзецца. Сарокі, заходзячыся ад свайго вострага, бесперастаннага чыркату, віліся над ім, а некаторыя, сеўшы на зямлю, неяк смешна бокам падыходзілі да яго і як дзеля забаўкі адскоквалі назад.

Згледзеўшы Хрысцю, яны дружна адляцелі далей у шчытнік, застракаталі там ужо, мусіць, на Хрысцю, што адагнала іх ад вясёлае забаўкі, а заяц сядзеў, косячы невідучым лупатым вокам на Хрысцю, покуль яна не нагнулася, каб што схапіць у руку, і тады ўжо, падкідаючы белава-

ты аздак з кароткім хвостом, нехаця загальцаў ізноў туды, у шчытнік лесу, дзе крычалі сарокі.

— Во, які дурны,— залавала Хрысця,— яшчэ задзяўбуць!

І замахала рукамі, гонячы яго далей ад гэтых дападных сарок.

Занятая вясёлым і смешным здарэннем, на які міг забылася пра Імполя, пра тую раз'юшаную Корсакаву злосць, покуль не ўчула, як нехта панура і злосна покаў на каня.

На сцісннай дарозе, пераціраючы сыры пясок, плыла фурманка. У палукашку, нацягнуўшы на вочы кепку, пакалыхваўся дробненькі, з белымі вусамі чужы чалавек.

Хрысця перабегла дарогу, ускочыла ў задушлівы шчытны маладнік. Абсякаючы калючымі лапамі твар, закрываючыся локцямі ад порсткіх сухіх ражноў, выбегла на край сівавата-зялёнага лесу.

Яго густы шум мяшаўся з шапаткім шумам маладога, што завілося ў трубу, лапушыстага жыта. Каля яго на карычнявата-ружаватым грудку зялёнымі яснымі радкамі ўзыходзіў нядужы ячмень. Мяккаю разораю каля цёмна-зялёнага, аж ліловага, жыта Хрысця паднялася на грудок, спынілася на няезджанай сцежцы, што бегла на блізенькія адсюль Прылуцкія хутары. У маладой засені гонкіх бярэзін і садкоў хаваліся шарыя, злінялыя на сонцы сцены і стрэхі гумнаў і хат. Сіратаю сярод поля стаялі нічым не абсаджаныя і не абгароджаныя Рэпкавыя будынкі — кароткая без сяней хата ў восцях вытыркнутых лат і аб'еханае на адзін бок, знябожанае гумно. Перад хатаю лысеў жаўтаваты пячаны грудок. Толькі ніжай зазелянеў рэдзенькі авёс. Нейкі дурны смех разабраў Хрысцю — ёй зноў успомнілася тое нядаўняе Сяргеева сватаўство.

Цяпер нат не верылася, што ўсё гэта было. І ці было яно? І гэтыя жартачкі з Імполем, і гэтыя дураслівыя да яго залёты.

Хрысця глядзела туды, дзе за цёмнаю пасмаю лесу ў старавечных прысадах хавалася маўклівае Верасава. Нейкай настыласцю адтуль дыхаў вецер, слязіў Хрысціны вочы. Яна злавіла ражок свае сівае, у чорнае балонкі хусткі, выцерла іх. І лёгка, чуючы, як падганяе тугі вецер, затупала па ясна-зялёнай, яшчэ не закурэлай траве ў ліловых кветачках буслікаў — вузкая сцежка з нераз'езджанымі каляінамі каля цёмнае канюшыны спускалася да чорствай дарогі. Далёка ў лагчыне, завешаныя лёгкай смугою вясны, бялелі атынкаваныя ды мураваныя хаткі мястэчка. Перад імі застылым

бурым полымем падымаліся дзве вострыя вежы дварчанскага касцёла.

І раптам гэты неразгаданы таемны сіняваты свет зямлі, цёмных далёкіх лясоў, зялёных у маладой ярыне дабрых грудоў завесіла халодная слата крыўды, і Хрысцю абняла адзінота, агарнуў нясцерпны шчымлівы жаль, і ўсё гэта злілося ў адзін вялікі клубок страху — а што ждзэ яе там, у гэтым бясконцым і такім малым, цесным свеце, што раптам пасмутнеў і змерк для Хрысці.

II

Новы выштукаваны пад нямецкі вугол дом з цынкавым дахам і бела-нябескімі расхрыстанымі аканіцамі хаваўся ў цяньку пад ружаватымі старымі хвойкамі.

Ад бляшанай страхі ў вочы калола сляпучая яснасць. У адчыненай палавінцы акна на жывым скразняку самлела ўздыхала накрухмаленая фіранка. На завострыны шчыкетнік плота сонна наваліўся жоўты куст акацыі. Ціхім рахманым гудам над ім звінелі ўвішныя пчолы, чапляліся на высалапленыя язычкі кветак. Ад куста, як ад нагрэтага ў полі лубіну, пахла цёплай пясчанай зямлёю, запыленымі калматымі пчоламі, густым духам вулляў.

За непрычыненай брамкай на высланым з цэментавых плітак ходніку паблісквалі нікеляванымі спружынамі і воськамі дзіцячыя калясы.

Абапал ходніка чарнелі ад свежае тлустае зямлі, выкладзеныя пастаўленымі на кант цэгламі, цукатыя вочы двух кветнікаў. Вострымі верацёнамі на іх вытачыліся пасыпкі неведомых кветак. Чужым і глухавым жыццём дыхнула на Хрысцю ад гэтага новага дома з прыгожым разным ганкам, ад чысцюткага дагледжанага надворка. За сухім шклом вокнаў, за сіняватым дымам гардзін, зашморгнутых на шнурку фіранак з выстрыгаванымі кветкамі, хавалася таемнае жыццё. І Хрысцю скамяніў раптоўны сполах.

Крадком адступіўшыся ад расхрыстаных веснікаў, стаілася за прывялым на гарачыні кустом акацыі, каб перачакаць, покуль пералекаціць гэты страх.

Азіралася назад, туды, на рог плота, за якім ужо хавалася, трасучы сваімі сівымі злінялымі валасамі, Суля, што прывяла Хрысцю сюды да гэтага дома з ганарыстым высокім дахам.

І Хрысця ўспомніла, як млела яна і ад гарачыні і сармяжлівасці ўчора, калі, ачуціўшыся ў Дварчанах, хадзіла

па брукаваных сонных вуліцах, назіркам прыглядаючыся да чужых маўклівых вокнаў, і ніяк не магла дабраць хаты, каб зайсці і спытаць, каму трэба служанка ці нянька да дзіцяці.

Нейкі сорам і брыдкасць адбіралі адвагу, і Хрысця, прыпыніўшыся на міг перад зашчэпленымі глухімі брамамі, скоранька ішла далей, чуючы на сабе зірк цемнаватых патайных вокнаў. Змораная наўнот і збітая з панталыку, што ёй рабіць і куды дзецца — няўжо ісці ў Ведрычы, дадому? — яна раптоўна натрапіла на нізенькую з лазовым шчытком і саламянаю абамшэлаю страхою хатку і, учуўшы нейкі ратунак, скіравала на другі бок вуліцы да раз'еханых непрычыненых веснікаў. На парозе хаткі, трымаючы на прыпале гліняную міску з забеленым крупнікам, палуднавала старая гаспадыня ў зліняла-плюшавай камізэльцы.

Каля парога, збіўшыся ў купу, тапталі і дзяўблі адна адну жоўтыя вялікія куры, мусіць, не падзяліўшы тое каліва крупніку, што плюхнула з лыжкі старая. Вялікая, з чачоткавым грэбенем і калматымі нагамі курыца, адганяючы, дзяўбла ў голаў маладую рабенькую шурпу.

Угінаючы голаў і прысядаючы, тая верашчала на ўвесь надворак, але не адбегалася.

— Ах каб на цябе парат, заб'еш, — махнула рукою старая, ратуючы маладую рахманую, з натапыраным пер'ем курыцу, і ўжо закрычала на яе: — А ты стаіш, незграбаць!

Хрысця прыпынілася, чакала, покуль яе, мусіць, убачыць старая, але тая гаварыла да чубатае курыцы:

— Глядзіш, дэба, каб ты вочы ўставіла. Усё б'ешся, збрыдзела ты мне, нябось пакладу голаў на калодку.

Зачэрпнуўшы гушчы, старая ізноў плюхнула на малады ружаваты спарышнік крупніку, — туды наперабой, адна перад адною кінуліся куры, — і падняла чырвонае заплаканае вока на Хрысцю: з ніжняга вывернутага века на шчаку сачылася сляза.

— Ці патрэбна вам?.. — Хрысця спатыкнулася на астатнім слове.

— Што, дзеткі, кажаце? — старая рукою сагнала слязу.

— Наймічка ці патрэбна вам?

— Пытаеш у хворага здароўя, — старая нагнулася над міскай. Хрысця стаяла збітая з тропу, не ведаючы, што далей і казаць.

— Яна пытае наймічку, — старая выплюхнула з міскі астатак крупніку ў грумادку курэй і паднялася з парога: — У багатых трэба пытаць. У каго грошы, той і пан. Таму выгоды, і наймічкі, і шнаймічкі трэба. Спазнала гэтакую долю.

Покуль малады — усім прыгодны. А стары — то і сабе збрыдзяеш. Ані руху ў мяне, ані разгавору. Во бачыш, якая стала. Дзе ўсё тое дзелася, а была ж такая, як і ты — маладзенькая. З'елі і аю моладаець...

Хрысця маўчучы слухала горкае параканне на няўдачную долю — у чужым жалю было нешта блізкае Хрысці, і сэрца здушыла свая і гэтая чужая, змешаная з кіпячымі слязьмі крыўда.

— Да свінабаяў падыдзі або во — да жыда, у цукерню да Сулі завітай, — старая прыціснула да сябе пустую міску, выскрабла там каліву крупніку, аблізала драўляную шчарбатую лыжку і сказала крышку шапялявым ад бяззубага рота голасам:

— Сіраціна, знаць?

Ад гэтае раптоўнае чужой здагадкі ў Хрысці растапіўся скамянелы холад, на вачах запяклі слёзы.

— Знаць, не салодкая доля прыгнала цябе. Ой, знаць.

Хрысця, разжаленая наўнэт, кінулася да брамы, не бачачы за слязьмі свету, вышмыгнула на вуліцу, чула, што яе яшчэ нанач клікала старая. Ubачыла, што сюды да веснікаў ідзе, трымаючы на плячы доўгае арэхавае вудзільна і памахваючы за хвосцік лазіны вянком серабрыстае рыбы з чырвоным пер'ем, той самы чалавек, што зімою разам з Імполем малаціў у Мондравай Алесі, прыспешыла хаду.

Да Сулі ў цукерню яна прыйшла, сцакаўшы, покуль не высохнуць слёзы і не астыне на сподзе душы, не асядзе чорны, як каламуць, і пякучы жаль.

Доўга хадзіла на ўсыпанай конскімі жаўтлявымі яблыкамі вуліцы, потым прыпынілася каля выбеленых мураваных крамаў, дзе драмалі, чуючы пах вэнджаных шинкаў ды кілбасаў, валачашчыя сабакі і дзе млелі папрывязванія да плота ляйчынамі некалькі фурманак. Цярпліва і панура чакаючы, покуль упраўца з пакупкамі разморанія непаваротлівыя гаспадары, змучаныя на вясновым ворыве худыя вясковыя коні нехаця адмахваліся ад мух, пазвоньваючы цуглямі, траслі грывамі. Шкура на іх нервова ўздрыгвала — конай дацінала раз'юшаная заедзь. На заднім возе, што стаяў напроці дашчанага ганка, разлэгшыся ў саломе, пыхкаў папярсоаю расчырванелы пасля гарачае гарбаты ці мо скупое чаркі маладжавы, нечым нават надобны да Імполья мужчына, дзюбаносая маладзіца ўтоптвала ў воз тоўсты, звязаны выцвілаю хусткаю вязэлак, куплены мо сабе на блузку паркаль ці танны, дзецям на порткі, корт.

Спаткаўшыся на цэмянтовым ходніку і заглядваючы ў

твар дзюбаносай маладзіцы, Хрысця спытала, ці тут будзе Суліна цукерня.

— Ага, тутака яна,— махнула дзюбаносым тварком на дашчаны ганак маладзіца.

Хрысця яшчэ раз азірнулася на маладжавага, падобнага да Імполя, бо глядзеў гэтаксама з-пад лоба, мужчыну і зайшла ў цукерню. Цёплы, перамешаны з карыцаю пах маладых пухкіх булак ды шапаткіх цукерак зварухнуў голад: толькі цяпер Хрысця ўспомніла, што ранічкаю ўхапіла лыжку жытняй забеленай заціркі.

У цеснай цукерні, у духаце, прэлі адныя мужчыны і з імі маладая смуглявая, з сінімі вочкамі маладзіца. І Хрысця сумелася, пазнаўшы па ліловых, як сліўкі, гузах на галаве, калі ён падняў, папраўляючы, кепку, таго высокага мужчыну, што быў у Ведравічах на хрэсьбінах.

Ён прыходзіўся нейкім сваяком. Якім — Хрысця нават не ведала. Але страх браў пра адно, каб ён хоць не пазнаў яе, і, збітая з тропу, не ведала, што рабіць: ці аставацца тут, у цукерні, ці вышмыгнуць на двор.

Яна адварнула, паклала на падаконнік свой пакунак — усё, што паспела выхапіць з куфра, уцякаючы ад Корсакі, — глядзела ў акно, на ясную, залітую сонцам вуліцу, нічога там не бачачы, толькі чула спіною, што каля прылаўка таўчэцца і гаворыць гучным, трохі сінаватым голасам мужчына з ліловымі, нарванымі ад натугі гузамі. У шыбу акна білася і падала на падаконнік вялікая муха.

Маладзіца, накупляўшы дадому гацінцаў — па жмені рачкоў-цукерак ды па пахкай булцы з вочкамі-разынкамі, — высунулася з цукерні, забіраючы мужчыну з нарванымі гузамі. І ў Хрысці адлягло, памякчэла на душы. За грукам дзвярэй у цукерні раптам вырасла вялікая пустая сцішанасць. Толькі ў шыбу сослепу білася і падала на шуфляду акна вялікая чорная муха.

— Вой, забі яе, забі! Цэлы дзень жыць не дае! — распярэзваючы на сабе фартух, сюды з-за прылаўка вышчамілася тоўстая Суля.

Хрысця падняла свой лёгкі пакунак, махнула ім.

Муха, раз'юшана пабіўшыся ў акно, бзыкнула недзе назад за прылавак, стаілася ў нішы палічак.

— Во і ніяк не зніштожу. — Суля лупаватым вокам зірнула на Хрысцю і паволі пакальвалася за прылавак, спытала адтуль:

— Ну што? Ну чуеш, што маўчыш?

— Людзі наралі да вас зайсці. — Хрысця пацерабіла рукамі свой пакунак.

— Людзі,— хмыкнула і затрасла сытым падбароддзем Суля.— А ці ўсе цяпер людзі? Пальцы на руцэ і тыя не роўныя, але які ні адсячы, кожны баліць. А што, не? Чуеш, не?

— Мусі, кожны,— кінула Хрысця.

— Што, няпраўду кажу? — Суля зноў скрыва зірнула на Хрысцю.— І табе нешта ж во баліць. А мо не?

— Дзецца няма дзе.— Хрысця ўчула, як зноў сухая балючая гарачыня сцяла дых.— У наймічкі, можа, хто возьме.

Суля чапіла вагі — адзін перад адным пляскатымі дзюбкамі замахаліся крута выгнутыя, як у коней, шыйкі вагаў,— падняла на Хрысцю рудыя вочы.

— У наймічкі?..

— Усё рабіцьму.

— А што ўмееш рабіць, што?

— Дзяцей даглядацьму.

— Яна кажа — дзяцей. Ты глядзі, яна кажа — дзяцей. А сама ты хто? — зноў затрасла цяжкім двайным падбароддзем Суля.

Хрысця, збітая з панталыку, ужо маўчала — не магла дабраць у галаве: ці распытвае, ці здэкуецца з яе Суля.

— Ну, што маўчыш? Што я табе не ўнаравіла? Зацялася ўжо,— Суля распытвала доўга, усё паўтараючы гэтае сваё «а што, мо не праўду кажу», то адкуль яна, то колькі год, то дзе бацькі, і калі Хрысця прызналася, што з Верасава, раптам закрывала:

— Вуй, гэтае Верасава. Вуй, далося яно мне ў знакі. Як ужо і верыць каму. То гэты Літавар ваш стурбаваў мне галаву...

— Літавар мо? — перапытала Хрысця.

— Ну хай сабе Літавар, то Люпіна, другі год грошы не аддае. Пазычыла і не аддае. Вой, гэтае Верасава, вой, якія там людзі. І каму ўжо цяпер даваць веры? Ну каму? Бога не гняві і людзей не смяшы.

— З дому прагналі мяне,— сказала Хрысця.

— Дзіва што, гэткія людзі,— падтакнула Хрысці і, трохі памякчэўшы, адышоўшы ад злосці, спытала ўжо: — Галодная? — І адказала сама: — Ды няўжо ж.

Яна і накарміла ўчора Хрысцю, і нанач да сябе ўзяла. Паслаўшы ў цеспым, абклееным зялёнымі шпалерамі пакойчыку на расхістаным тапчане, прынесла лёгкае рыпучае крэсла, пасядзела, трымаючы рукі на тоўстых каленях, пагаравала разам і, нагнуўшыся, каб хто не чуў з хатніх, спытала:

— А можа, праз хлопца што? Можа, бацька за грэх які?..

— Ой, што вы, які ў мяне грэх? — жахнулася Хрысця, раптам успомніўшы і хрэсьбіны ў Ведравічах, і тую сваю п'яную сварбу з Алесяю, і тую цалюткую ноч, калі ўсе хрэсьбеннікі, што асталіся начаваць, агледзеліся, што яе нідзе няма. І слёзы раптам запыклі, заслалі вочы.

— Вох, зноў угнявіла цябе? — Суля нібы з перапуду паднялася і прыставіла да перагародкі крэсла, сущешыла: — Не плач, знойдем ратунак, кажуць, Грабянка напытвае няньку.

Суля яшчэ пастаяла ў дзвярах перагародкі, павохкала, жмурачыся на электрычную лямпачку з фарфоровым патронам, і, згасіўшы святло, патупала ў другі пакой — па рэдкай занавесцы яшчэ доўга поўзаў яе цень, рыпелі дошкі падлогі, і чуваць была неразборлівая для Хрысці яўрэйская гутарка. Суля гаварыла пра нешта з сваім нездароўчым з выгляду, нізенькім, усяго ёй па плячо, мужыком, што ўсё ціха соп, прыглядаючыся да Хрысці, калі яны прыйшлі ў хату.

А Хрысця вокам не звяла. Нейкім ясным і танюсенькім, як вада з капяжа, струменьчыкам з памяці цадзілася тое даўняе здарэнне, калі яна малою першы раз прыбегла ў Дварчаны, незнарок адбіўшыся ад большых дзяўчат, асталася адна на люднай вуліцы. Прыганула тое чутае, што ў смех расказвалі дома, як яўрэі ловяць і кідаюць у кадушку з цвікамі малых дзяцей. Ды яшчэ качаюць тую кадушку, а з цябе свішча кроў. А потым чалавечую кроў у мацу дабаўляюць.

І Хрысця, здранцвеўшы ад страху, паляцела што было моцы з мястэчка, азіраючыся на яўрэйскія крамы, каб праўда хто спадцішка не схашіў і не ўкінуў у тую бочку з панабіванымі цвікамі.

І, божа літасцівы, як яна перапалохалася і як заенчыла немым крыкам, калі незнарок на рагу вуліцы наскочыла на кульгавага, з жоўтаю кацубою яўрэя і, падняўшы вочы, убачыла яго чорную, на два доўгія кліны, бараду. Гэта быў ён, мусіць, Сулін мужык.

Потым, ужо пасталеўшы, брыдзілася есці, калі хто даваў пакаштаваць гэтую сухенькую, прэсную, мусіць, спечаную на адной нішчымнай вадзе, іхнюю мацу — баялася ўсё, што, можа, і праўда ў ёй ёсць чалавечая кроў...

На чым разарваўся гэты ясны, як вада з капяжа, шнурок успамінаў, Хрысця сёння і не помніла, як і не помніла свайго зблытанага і нейкага спакутаванага сну.

Разбудзіў яе ранні шчэбет ластавак. І ад іхняй вясёлай вострай шчабятні, ад яснасці ў акне і малінавай чырвані, што, коса прабіўшыся ў куток пакойчыка, затлелася на вялікіх зялёных кветках шпалераў, пра ўсё тое, што так

страшна і раптоўна навалілася на яе ўчора разам з гэтым злым і помслівым крыкам старога Корсака, пра ўсё тое, што перадумала, бегучы ў Дварчаны, а сёння, здаецца, яна ачу- няла, як ад цяжкае абложнае хваробы, ад усяго таго свету, што захмурнеўся і змерк перад ёю ўчора, і яна, ужо нібы адыходзячы ад памяці, нічога не бачыла і не разбірала пе- рад сабою.

Цяперашняя радасць была танюткая і бліскучая, як па- вучынка, і пералівалася мігатліваю чырванню, як пераліва- ецца ў лесе на лапчку сонца нацягнутая між шурпатах камлёў хвоек ці аброшаных густых ялін танюткая павучынка. Яна шчыме- ла ў душы, займаючыся і яснеючы, як дзень. І Хрысці зноў прыгануўся Імполь. Хмуры смутак нечакана- га жалю разарваў гэтую танюткую, што востра бліснула, па- вучынку радасці. Як жа ж ён там, у злым, зайздросным Ве- расаве? Пэўна ж, трудна аднаму сярод помслівых плётак і чужых абгавораў. Ды як жа ж быць, калі на цябе нават міла не ўзгляне яна, заюхленая ад злосці Алеся. Літасці ад яе не чакай. Не... Трэба яму сысці ад усяго таго грэшнага і злога, што ўчынілася там у Верасаве. Звяла яна са свету свекрыву з залувіцаю, звядзе і яго.

Хрысця задыхнулася ад страху: божа, што яна думае! Ды нашто яны ёй: Імполь, Алеся. Яны завілі сваё гняздо. Якое ўжо ні ёсць. А што ждзэ яе, Хрысцю?

Ізноў усё ўчарашняе, як страшная абложная хмара, за- валакло, заслانیла перад вачмі свет.

Ужо не чуючы ні гэтага пералівістага шчэбету ластавак, не бачачы ні яснай чырвані маладога маёвага дня, што рас- пальваўся за акном, скоранька ўсхапілася з тапчана.

За дашчанай, абклеенай шпалерамі перагародкай пад цяжкаю хадою, нібы просячыся, суха зарыпела падлога.

Хрысця спалохана адскочыла за карычневую, на высо- кіх ножках шафу — баялася, каб, крыў божа, хто не ўбачыў яе ў незашнураваным станіку. Цікавала адтуль адным вокам на выцвілыя салатавыя занавескі. Нечыя пухлыя кароткія пальцы злавілі і зграблі лёгкі паркаль. У пройму дзвярэй усунулася Суля. Склаўшы на пукатым цяжкім жываце го- лья, упэцканыя ў цеста і абцярушаныя мукою рукі, спы- тала:

— А ты ўжо не спіш?

Хрысця захінулася далей за шафу, скоранька накінула на сябе паркалёвую блузку.

— Чаго ты хаваешся, чаго? Чуеш? — Суля скрыва, ад- ным вокам старалася зазірнуць за шафу. — Я ўжо збегала да Грабянкаў. Нарайла ім цябе. Чуеш?

Раптоўны холад страху, нібы скразняком, абвіў Хрысцю — няўжо так нечакана пераменіцца яе жыццё, і, бог святы ведае, якое яно цяпер будзе? Холад, што падняўся спадыспаду душы, закалаціў рукі. Дрыготкія пальцы ніяк не маглі злавіць кругленькія бубкі звязаных з нітак гузікаў.

— Я ўжо не ведаю, як вам і дзякаваць. — Хрысця нарэшце зашпіліла іх, правяла рукою зверху ўніз — ці ўсе, і высунулася з-за шафы.

— Дзякуй скажаш потым, а цяперака ідзі снедаць, — сытаю, упэцканаю ў цеста рукою Суля развяла лёгкія салатавыя занавескі і схавалася за імі.

Пераходзячы прасторную святліцу, нечакана, нават сумейшыся, Хрысця неўспадзеў убачыла збоку сябе нібы знаёмую лупаваценькую дзяўчыну і прыстакнула, каб прапусціць яе. І жахнулася, пазнаўшы ў вялікім, з вытачанай аправай люстэрку сябе.

Спярга дзіва, а потым і смех разабраў Хрысцю — гэта ж жарты, не пазнала сама сябе. Але ж калі яна глядзелася ў гэткае вялікае люстэрка? Хіба толькі ў цёмную, з радужным адлівам шыбу, калі бегла на сяло і прыпынялася перад акном, каб направіць хустку ды падгладзіць пад яе растрэпанія валасы.

Стоячы перад гэтым вялікім, у прыгожай аправе люстэркам, Хрысця нават залюбавалася сабою, сваімі густымі, высакавата, па цяперашняй модзе, падрэзанымі валасамі, сваім надзьмутым дзіцячым тварком, усёй сваёй спрытнай паставай. Адну толькі ганьбу дала сабе — нізкаватая і дробная. І ніколеккі не горшая за гэтую сытую, што разлілася ў сваёй паўнаце, Алесю.

Крышку павесялелая, усцешаная, як забаўкаю дзіця, увайшла ў невялічкую, прапахлую смажанаю цыбуляю ды цымусам Суліну кухню.

За доўгім, засланным прапаленаю цыратаю шкапчыкам сядзеў, нацягнуўшы нізка на лоб пляскатую замусоленую кепку, Сулін мужык. Сапучы ў даўгаваты нос, сёрбаў рэдзенькую забеленую пшонную зацірку.

«Вой, дык чаму ж ён у шапцы есць?» — Хрысцю зноў разбіраў гэты дзіцячы, перамешаны з дзівам смех.

— Ну, садзіся, не бойся яго. — Суля, мусіць, злавіла гэты перапалоханы Хрысцін зірк.

— Дайце ж рады, я хоць твар спаласну.

— Умывальнік вунь у сенцах, — паказала Суля на філянговыя, з вострым ромбікам пасярод планак, непрычыненыя дзверы.

Пасвяжэлая, расчырванелая ад халоднай вады і ручні-ка, Хрысця вярнулася ў кухню ўжо тады, калі Сулінага мужыка тут не было — на табурэце, з прарэзанаю для трох пальцаў дзіркаю, сядзеў шары, з зеленаватымі прыжмуранымі вачмі сыты кот. Муркаў у натапыраныя сіваватыя вусы. З талеркі пахла смажанымі катлетамі. Суля ўкалола ў іх вострым трохзубым відэльцам, кінула дзве на сподак перад Хрысцяй.

— Вой, больш не трэба.

— Што, маладая, не з'ясі дзве катлеты?

— А я не ведаю, я іх ніколі не каштавала.

— Вай, дзеўка, смех мяне бярэ, на цябе глядзячы. Як ты жыць будзеш? Як? — Суля, падпёршы рукою сытае падбароддзе, глядзела на Хрысцю зеленавата-карычневымі лупатымі вачмі. Над правым брывом вострым рогам вытыркнудася рудаватая бародаўка, растапырваючы чырвоныя валаскі.

— Ці ж я ведаю, — прызналася Хрысця, каштуючы катлету і крышку дзівячыся, што з яе за смак — чуваць адна цыбуля.

— Вы чуеце, яна не ведае, — нібы перадражніла яе Суля, а потым сучешыла і сябе, і ўжо яе, Хрысцю. — Але, праўда, цяпер табе абы-дзе прыткнуцца, абы дзень да вечара, а там нашукаем якой рады. Табе абы зачапіцца, а там час пакажа.

Гаварыла яна пра гэта і дарогаю, падводзячы сюды, на блізенькую пясчаную вуліцу, да гэтага ашалёванага і выфарбаванага ў карычневы колер дома, сціпаную ад раптоўнага схаладзелага страху Хрысцю.

Прыпынілася за сонна-жоўтым кустом акацыі і, пусціўшы наперад Хрысцю, нават штурханула яе ў плечы, падпіхаючы да нізкіх расхрыстаных веснічкаў.

— Ідзі, кажу табе, чаго маеш баяцца?

— Саромеюся я, — скамянела на месцы Хрысця.

— Вой, дзяўчо, гаворыш абы-што.

— Баюся.

Але Суля нібы не чула гэтага жаласнага Хрысцінага голасу, памалу цяжкімі, мусіць, хворымі нагамі закалыхалася назад.

Хрысця, абамлеўшы, як сярод глыбокай вады, стаяла цяпер адна: і руку няма каму падаць, і да берага страшна ісці, а можа, там — вір?

Яна азірнулася назад — за рогам плота плыла, то крышку западаючы за вострыя штакеціны, то паказваючыся, сівая праставалася Суліна галава — і памаленьку, як праз глыбокую цёмную воду, баючыся, каб не трапіць на вір, пайшла па цэмянтовых плітках ходніка пад вострую, пад-

пёртую двума выштукаванымі слупкамі, стрэшку ганка. Цікуючы ў адчыненую палавінку акна, дзе на лёгкім, прапахлым ветранінай скразняку ўздыхала белая, падморгнутая на шнурку фіранка, паднялася па сходцах на ганак. Абамлела ад яго глыбокае гулкае пустаты пад яе нагамі, але зарадавалася, што ў хаце, можа, чуюць і нехта зараз вызірне на яе тупат.

Але нават у задушным ад нявыветранага пакосту калідорчыку, дзе было аж чацвёрта белых выфарбаваных дзвярэй з медзянымі блішчастымі ручкамі, ніхто яе не чуў.

Хрысця няўмела, усім кулаком, але як вучыла Суля, паstukала ў тыя непрычыненыя, што былі перад ёю. За дзвярмі толькі расплылася і асела рэдзенькая цішыня.

Сцяўшы дых, Хрысця паслухала яе і пацягнула да сябе за медную, выгнутую крылом прыгожую ручку. Тут была кухня — на сталі бялелі непрыбраныя пасля сьнеданьня талеркі.

Нібы ўзрадаваўшыся, што нікога ў кухні няма, Хрысця завярнула назад. З душы звальвалася нешта цяжкае — можа, на лепшае, што няма.

Лёгка, вясёлая ўжо, вышмыгнула з сухога, прапахлага пакоставай фарбай калідорчыка на ганак.

Памахваючы сваім пакуначкам і чуючы, як збаўленне, яснае сонца на вачах, вузенькім, цэмянтовым ходнікам дабегла да нізкіх веснікаў. Сонным пчаліным гудам звінеў жоўты куст акацыі. Мяккі грудны голас клікаў некага. Хрысця, прыпыніўшыся на міг, прыслухалася да яго. Гукалі недзе за спіною. Яна абярнулася. Адсланіўшы фіранку, з адчыненай палавінкі акна вызірала абсыпаная кудзеркамі бялявых валасоў прыгожая, як у анёла, галоўка.

— Вы да нас?

— Ага,— прызналася і раптам пашкадавала Хрысця.

— Я чула, што вы стукалі, але ад дзіцяці баялася адыцца, якраз засынала. То проша,— бялявая, у кудзерках галоўка схавалася за карункавымі кветкамі гардзіны.

Хрысця паволі паднялася на гулкі, з прыгожымі павыразанымі баляскамі ганак.

У прапахлым пакоставай фарбай калідоры бакавыя белыя дзверы адчыніліся ўжо самі, і на Хрысцю дыхнуў густы, перастоены пах духоў, пах дзіцяці, пах цёплага жаночага малака.

Высокая і тапюткая, як трасціна, маладзіца, спешна зашпільваючы на худых жаўтлявых каленях расхрыстаны халацік, шэптам запрасіла Хрысцю ў пакойчык. Пагрукваючы на падлозе пукатымі, прыбітымі да ножак скобкамі, звод-

даль ад дзвярэй пакалыхваўся кароткі, з рэдзенькімі драбінцамі дзіцячы ложкак.

Заплюшчыўшы вочкі і моршчачы лобік, мардаценькае дзіця пасмоктвала прыгожую, з белай шляпкай і зялёным кольцам соску.

— Вы, мусі, ад Сулі? — азіраючыся на дзіцячы ложкак, спытала маладзіца.

— Ну але,— маргнула сваім лупаватым вокам Хрысця, цікуючы на гэту ценькую, далікатную тварком маладзіцу і не чуючы ўжо ніякага перад ёю страху.

— Так-так, яна мувіла нам... Але проша сядаць,— маладзіца паказала на круглае, з выгнутаі спінкай крэсла пад лапушыстым фікусам. На зломаным лістку густым малодзівам выслезіўся сок.

Наровячы, каб і самой дзе не пашкодзіць вазон, Хрысця адставіла далей крэсла, асцярожна прысела, прытоптаваючы на прыполе свой лёгкі пакунак. Асцярожна спадылба агледзела абклеены прыгожымі, у чырвоныя ружы, шпалерамі пакой: на тыльнай сцяне на чырвона-яркім, што аж стракацеў у вачах, дыване блішчалі дзве скрыжаваныя шаблі, а над парогам страшна разявіла лыч касматабурая свіная галава з жоўтымі ікламі.

Мусіць, змеціўшы, з якім дзівам Хрысця косіцца на гэту голаў, гаспадыня хітра ўсміхнулася:

— То веш. Ну, дзіка свіня.

— Няхай крые бог, мусіць, вялікая была,— яшчэ болей усмяшыла гаспадыню Хрысця, бо тая, бліснуўшы з куточка рота залатою каронкай, зарагатала зноў.

— Вой, якая ты наіўная.

— Што кажаце? — перапытала Хрысця, не зразумеўшы гэтае астатняе слова.

— Мувем, жэ ты естась ешчэ дзетко.

— Што вы! Я ўсё ўмею рабіць...

— Я не о тым,— затрасла кудзеркамі бялявых, перавязаных чорнаю аксамітнаю стужкаю валасоў маладзіца і азірнулася на дзіцячы ложкак.

Павярнуўшы галоўку ў карункавай шапачцы, дзіця стрыгла сінявата круглымі вочкамі.

— Ты ўжо гэтак спіш? — пакруціла галавою маладзіца.

Дзіця зацмокала губкамі, чуючы ў сябе каля шчакі пустышку, і паварочвала голаў, стараючыся злавіць яе ў рот.

Гаспадыня адкінула коўдру і, падсунуўшы пад голаў руку, падняла гэты перавязаны шырокім поясам і ўжо мокры падпараны пакуначак.

— Во зобач, то твоя няня. Но тылькo я не вем, як она называсе.

— Хрысця я, Хрысця,— прыцмокнула языком Хрысця.

Дзіця ўсміхнулася, паказваючы свае бяззубыя чырвоныя дзясны.

Хрысця працягнула рукі, каб узяць яго да сябе.

— О не, то невольна,— маладзіца, прыціснуўшы да грудзей дзіця, крутнулася ўбок.— Цябе яшчэ не збадаў лекаж*.

— А нашто доктар? — апусціла рукі Хрысця.

— О, мы навучаныя,— загаварыла нібы толькі да дзіцяці, несучы яго на нікеляваны, прыстаўлены да сцяны ложка, каб, пэўна, перавіць.— Узялі тут адну, а ў яе кароста.

— Няхай крые бог, што вы кажаце! Але ж хіба я...— Хрысця запнулася: вострым джалам уцілася і затурзала сэрца тупая балючая крыўда.

— Ты ўжо на мяне не наракай, што гавару ў вочы,— маладзіца распавіла дзіця і гола-ружовенькае на адной руцэ перанясла на свежыя пялюшкі.

— Можа, вы мне адмаўляеце?.. Можа?..— Хрысця закруцілася, шукаючы вачмі свой пакуначак. Агледзеўшы на падлозе, падняла, зацерабіла ў руках.

— Не, не... Ты ўжо так не прымайся.

— Вы ж гэтак мяне збэспілі.— Хрысця стаяла як сама не свая. Нешта прыкрае, помсліва-злое гнала яе адсюль, але нешта і трымала, хоць нямоцнае, як першы неакрэплы і хрумсткі лядок. Гэтым спадзяваннем была яна, тая разважлівая Суліна гутарка: «Табе абы зачашціца, табе абы дзень да вечара, час пакажа...»

У душы не спадала горкая балючая дасада: яшчэ ў нянькі не ўзялі, а ўжо гэтак зганілі. Як жа ж будзе жыцця ў іх і ці ўжыве яна, ці вытрымае?

Змакрэлая ад гарачае раптоўнае задухі, Хрысця злавіла рукою лёгкае крэсла. Не, адсюль яна нікуды не пойдзе.

III

Зацвіла і пняждана завяла ў Мондравым гародчыку маладая зраджайная вішня. Парудзеў яе ясна-белы цвет, зморшчылася і пацямнела, быдта прыхошленая агнём, яе дробнае, яшчэ не акрыялае лісце.

Чэзла яна на вачах.

І цяпер карычневая, абпаленая наглым агнём смерці, стаяла сярод жывых дрэўцаў, што, ужо абсыпаўшы свой

---

* Збадаў лекаж — абследаваў доктар (польск.).

цвет, сарамяжліва заружавеліся ад натапыраных вусікаў, у якіх завязваліся невідущыя вочкі плода.

Пасля белага густога хараства, згалелыя, у дробным, яшчэ не акрыялым лісці, яны ціха сталіся за высокім частаколам, каб ужо ў астатнюю гарачыню лета зачырванець спакуслівымі вочкамі ягад.

Толькі яна, завялая, у карычневым зморшчаным лісці, чужая сярод усяго жывога, халодным, як жвір, смуткам ледзяніла сэрца — як усё нечакана на белым свеце: радзіца і ўміраць.

Алеся прыпынілася каля весніцаў з вянком мокрых сарочак, што нясла перапаласкаць у рэчцы, паўзіралася на гэту карычневую нежывую вішню, і нешта страхотліва-балачае перавярнулася ў душы, гарачынёю закіпела ў сэрцы, што гэта ліхі знак, на нешта нядобрае і благое. Падпухлы, у рудаватых плямах яе твар — спакойны, сонны твар цяжарнае кабеты — сцяўся і схмурнеў ад растрывожаных мысляў: «І праўда, можа, ізноў якія чары?»

Даганяючы сучачку, што з вуліцы завярнула за бацькава гумно, выйшла на Корсакаў надворак. Каля хлява бацька распрагаў каня — расупоньваў хамут. На возе, прыстаўленая да драбінкаў, стаяла барана.

— І што, пабаранаваў, тата? — Алеся пераклала з рук на руку мокрую бялізну.

Улас быдта не ўчуў дачкі, выкруціў з гужа аглоблю і кінуў, аж зазвінела атоса, на засмечаны брук надворка.

— Ага, пабаранаваў. Не бачыш, ці што?

— Нешта ты, тата... — Алеся не ведала, як падступіцца да бацькі, зацялася ад крыўды.

— Яна пытае — нешта! — Не павярнуўся на яе голас бацька. — Конь вунь захварэў. Як сам не свой зрабіўся. Думаў ячмень дабаранаваць, тую латку пад грушавым пнём.

— Чаго ж та ён?

— З ночы ўжо такі. На дыбы становіцца, быдта ад мяці адыходзіць. Я думаў, можа, дзе падвярнуўся. Чую, грукае, прыбег у хлеў, гляджу — не, толькі з перапуду на мяне кідаецца.

— Можа, ласка перапалохала, — сказала Алеся, уцікоўваючыся ў нейкага смутнага, з панура і цяжка ўгнутаю галавою Корсакавага каня.

— Можа, і яна.

— Кажуць, што коням грывы заплятае. Летась мае авечкі так ублытала ў гарахвінне...

Корсак не даслухаў, сказаў, нібы цераз сілу, пра тое другое, што ўпілося страмякай у сэрца:

— А я ж наймічку во з хаты прагнаў. Хіба не ведаеш?

— Не,— Алеся адступілася, учула, як на руцэ пацяжэла мокрая бялізна.

— Хай ідзе пад шатанэ.

— А дзе ж дзенецца яна, без прыстанішча?

— Ліхата яе не возьме. Глядзі во сябе.— Корсак вывеў з аглобляў непаваротлівага, нібы нежывога каня. Сказаў ужо, схваўшыся за яго: — А ты глянь на сябе. Якавою ты стала.

— Тата, ці ты ж не бачыш, што я...

— Хто ў боб, хто ў гарох, а ты, як кажуць, у сачыўку. Я пра другое кажу.— Корсак зняў з каня і кінуў на воз хамут.— Я і твайго шыбельніка выгнаў бы разам з ёю. Чуеш?

У Алеся анямелі, падагнуліся ногі. Як нежывымі ступаючы імі, спусцілася з пакатага надворка да брамы. У галаве збэрсаным вузлом зашмаргнуліся мыслі. Спомніліся хрэсьбіны, тое гумно, трэск лубіну пад нагамі, Хрысцін злосны, раз'юшаны голас: «А ты думаеш, ніхто не ведае?»

«Ведаюць, вядома ж, ведаюць,— задыхнулася Алеся.— Але чым жа ж ён, Імполь, вінаваты? На што вінаваціць Імполь? Вінавата яна сама. Гэты грэх ужо на ёй. Божа, даруй усё. І за Хрысцю, і за бацьку, за ўсё».

Не згледзела, як праз Сымонаў садок, перабегшы па каменнях тут вузенькую завоінку, дайшла да рэчкі, покуль з утраплення не ачуціў востры ляскат пранікаў.

Знікавеўшы, спынілася над берагам, трымаючы на сагнутай руцэ мокрую бялізну.

У рэчцы, не падкасаўшы падолаў, стаялі верасаўскія маладзіцы, адна перад адной з размаху білі па вымачаным нач у попеле і складзеным у гармонік на заслонах палатне вагкімі пранікамі — перылі яго. Душачыся ў вянку рэдкага, яшчэ добра не ачунялага, у зморшчаным дробным лісці алешніку і пагусцелых вербаў, што асыпалі ўжо жоўтыя валасатыя таўкачыкі, ляскала вострае рэха. Пералівалася, пабліскваючы ў паплытчэлай знач вадзе, высокае пякучае сонца. Шыбкаю маланкаю жахаў з-пад цяжкіх бярозавых пранікаў мокры ляскат, аддаваўся далёкім водгаласам над стракатым ад жоўтай маслянкі поплавам, біўся ў звінючыя шыбы верасаўскіх хат.

З высокіх пырскаў на маладзіц ападала густая іміжа, у ёй трапятаўся, успыхваў і свіціўся ружаваты кавалачак тэнчы.

Размотваючы мокры гармонік і пускаючы па вадзе шарую доўгую полку, якую выгінала і скручвала быстрая вада, маладзіцы неяк наводмаш, са сваім бабскім спрытам махалі нялёгкімі бярозавымі пранікамі.

Іх было аж тры: зеленаватая, зблажэлая з твару, у шарачковым злінялым сачыку Ваўчкова Вольга і дзябёлая, у сівой суконнай, пэўна, мацерынай камізэльцы перастарэлая дзеўка — Мацюшкава Сабіна і недарослая, што хавалася аж па пояс у вадзе, Пытлёва Ганначка.

Алеся, як спынілася на міг над высокім берагам зводдаль плёсу, дзе бушавала вузейшая і быстрая рэчка і дзе тырчалі, высунуўшыся з вады, чорныя тоўстыя карчы з падмытымі вузламі карэнняў, — каля іх ледзьве не ўсё Верасава мыла і паласкала бялізну, — так скоранька, нават яшчэ не апомніўшыся, сіганула далей. Яе, мусіць, і не паспелі б згледзець, каб, незалюбіўшы моцнага ляскату пранікаў, не забурчала і не зацяўкала, трасучы доўгімі вушмі, уедлівая сучачка.

— Алеся, ці чуеш? Алеся! — загукала сваім трохі як слязлівым голасам маленькая Ганначка і, падымаючы, падцягваючы абедзвюма рукамі перад спадніцы, каб не блытаўся ў нагах, заплюхала па вадзе.

Алеся, быдта не ўчуўшы, ішла далей, наровячы схавацца за аleshнік і густую лазу, што заглушыла пясок, далей за бухтаю.

— Алеся! — упавон ёй закрычала ўжо сваім званкаватым голасам Ваўчкова Вольга.

Яны ўсе перасталі ляскаць пранікамі, стаялі, апусціўшы іх у руцэ. Вада аблеплівала круга іхніх ног намоклыя спадніцы.

— Куды ты? Сцеражыся!

— Чаго? — нехаця прыпынілася Алеся.

— Недзе туды Ракоў сабака пабег.

— Ну і што?

— А ты не чула хіба? — Ганначка заплюхала далей па рэчцы, ловячы сваё расцягнутае вадою палатно. — Няхай крые бог, ашалеў, кажуць, ён.

Алеся азірнула на ліловы ад мятліцы і жаўтлявы ад маслянкі, што стракацеў між завоняй і рэчкай, вузкі поплаў і нідзе не ўбачыла чорнага Раковага сабакі, толькі, пазвоньваючы цуглямі і хаваючыся па калені ў мятліцы і ў гэтай жоўценькай яснай маслянцы, ішоў Янка Вайтовіч: мусіць, завёў на папас, вярнуўшыся на полудзень з ворыва ці баранавання, свайго каня.

— Гэта ж во тут каля нас стаяў. — Ганначка нарэшце злавіла і пацягнула да сябе па густой вадзе шары доўгі пасак палатна.

— Мы тут аж умлелі, — перабіла яе Ваўчкова Вольга. — Стаіць, угнуўшы голаў і ўцяўшы між ног хвост, але да нас не сунецца.

— Вады ж, кажучь, баіцца.— Сабіна адкінула з вачэй і прыгладзіла кудзеркі сваіх рыжых залацістых валасоў.— А як улезе, то здохне.

— Нябось, во не здох,— павярнула да яе свой злінялы бябровы твар Вольга.— Вэньдзяка ў Рабках людзей пакусаў.

— Вой, што ты кажаш?! — Алеся зняла з самлелае рукі і палажыла на затравелы бераг бялізну.

— Дзяцей трэба глядзець,— упоперак густое быстрае рэчкі да пясчанага плёсу пабрыла Вольга, несучы складзенае на заслоне і ацяжэлае ад вады палатно: з яго густа, цэўкамі, лілася вада.

Услед за ёю з рэчкі выбіраліся Ганначка з Сабінаю. Няслі выперанае палатно, каб разаслаць на поплаве — няхай сохне і беліцца пад цёплым вясновым сонцам.

Як учуўшы што, сюды пад старыя, замшэлыя ў камлях вербы, што хіліліся да рэчкі сваім рагатым крывым галлём, скіраваў даўганосы, у злінялай старой кепцы Янка Вайтовіч.

— А вунь і солтыс,— махнула цяжкаю, у тоўстай хустцы галавою Вольга.— Няхай шукае якую раду.

— Якой ж ты рады захацела? — задраў пляскатую зверху, прышытую да брыля кепачку і прыскаліў адно вока Янка Вайтовіч.

— Кажучь, сабака Ракоў ашалеў.— Алеся спусцілася ніжэй на бераг.

Гэтым прыскаленым вокам Вайтовіч агледзеў яе, змераўшы з ног да галавы, нібы дзівячыся, што ў яе з-пад каптана прыкметна выпіраецца жывот, падцягваючы ўгору перад мультанавай сукенкі.

— Ну і што? — Вайтовіч нацягнуў ніжэй на лоб пляскатую кепку — схаваў ад сонца свае вочы.

— Бабу вуньдзека ў Рабках пакусаў.— Вольга зняла з заслона мокры гармонік палатна і пацягнула яго па слізкай траве, ідучы аж да завоні спіною.

Вайтовіч падняў кепачку, падрапаў лысаватае, у рэдзенькіх валасах цеменя:

— І праўда, бяды ён можа нарабіць. Але ж дзе ты, панечку мой, яго зловіш? Каб якая дубальтоўка была...

— Вуньдзека ж у Сяргея Рэпкі ляворвар ёсць.— Вольга тузанула да сябе шырокі і мокры пасак палатна, каб лепш і раўней прылягло да травы.

— Хы, ляворвар,— чмыхнуў у свой доўгі нос Вайтовіч.— Мо які пугач,— і пайшоў ад баб, замільгаўшы з-пад порткаў

зьялёнымі ад травы пятамі. У руках у яго падзвэньгвала жалезнымі цуглямі вобраць.

— Во, знойдзеш пры такім солтысе ўправу, — залавала Сабіна і ўслед за Вольгаю пацягнула, размотваючы з гармоніка, слізкае мокрае палатно.

Бабы яшчэ пастаялі пры гэтых, разасланых на зьялёнай траве доўгіх шарых пасках, выкруцілі мокрыя прыполы спадніц, пагаварылі пра шалёнага сабаку, якога надочы, бо не ўзяў есці, спусціла з ланцуга Ракова Лёлька, і падхапілі свае заслонікі і цяжкія бярозавыя пранікі. Услед за Вайтовічам мякка і нячутна, прытопваючы зьялёную казытлівую мураву, скіравалі з поплаву на вільготна-халаднаватую ў цяньку дрэў пячаную дарогу, што падымалася ад рэчкі ў вёску.

Алеся, прытупнуўшы на сучачку, каб ішла дахаты, спалохана азірнулася, ці не відно дзе таго Раковага сабакі, але над поплавам, між разарваных вянокў яшчэ рэдкага ад зморшчана-клейкага лісця алешніку, што ўквечваў завоню і рэчку, сінеў ціхі вясновы полудзень, зморана адзін перад адным чахкалі сухія калючыя конікі, віліся, падаючы зверху ўніз і ўздываючыся лукаткамі, белыя матылькі, ды недзе востра цвірчэў, лётаючы над жвірыстым плёсам рэчкі, няўседны курлюк, — і Алеся спусцілася па абвіслым беразе да тоўстых карчоў: пад імі сцішна плюхала і густа цякла, сціснутая высокімі берагамі, вузкая і быстрая ў гэтым месцы рэчка. Усе верасаўскія бабы, стаўшы на коленкі, пала скалі тут вымытае дома ў балеі, у слізкім рудым, навараным з попелу лузе сваю бялізну ды прыносілі перамаць што чарнейшае: шарачковыя ды плацянкавыя спадніцы, порткі, хвартухі ды анучы.

Алеся, паклаўшы на густой мураве бялізну, асцярожна прыкленчыла каля абслізганага чорнага, што пах бадзягаю, карча і ўчула, як кружыцца ад быстрае вады, ад яе трапятлівага бляску галава. Заплюшчыўшы вочы, адсунулася далей, нечакана абамлеўшы ад таго даўнейшага, што раптам успомнілася цяпер, як у звар'яцелай гарачцы, адыходзячы ад памяці, душыла свой жывот, абмацваючы варухлівы тоўсценькі плодзік, як нешта нядобрае, дурное надышло на яе тады кінуцца галавою сюды ў бухту, каб ужо больш не варочацца да Мондрых, не бачыць Радзівона, помслівае ўрэднае свекрыві і нямае завуліцы — бо нашто ж жыць, калі так перайначылася, перакасілася жыццё і ўсё маладое, яснае зашмаргнулася ў Мондравай хаце, у няўдачным горкім замужстве.

Алеся адахнула рукаю ад чорнага слізкага карча, ад

быстрае страхатлівае рэчкі, што далей за карчамі сцішалася ў жаўтлявым і каламутным віры, які паволі кіпеў, пераварочваўся, падымаючы з глыбокага таемнага дна чорны бруд, разганяючы зверху і закручваючы вострымі, вірлівымі лейкамі ваду.

Цяжкая, задушлівая гарачыня сціснула Алесі сэрца, лоб і далоні замакрэліся ад халоднага поту. Адступаючыся далей ад чорных карчоў, прысела на беразе, адганяючы ад сябе страшлівае, што так накінулася на яе, але адагнаць не магла: зноў прыгануліся хрэсьбіны, задыханы рып гармоні, трэск сухога лубіну каля гумна, Хрысця з Імполем, высокі насып чыгункі з хрустам каменя і той вялікі сутулы абходчык, што падняў яе са шпалаў, і яна ішла трохі працверазелая і ў душы зычлівая яму, што паспеў у час, што незнарок засцярог ад граху, што і праўда ёй трэба жыць дзеля яго, дзеля дзіцяці, таго новага дзіцяці, што з упартым спадзяваннем турзаецца пад сэрцам.

«Што табе ўбілася ў голаў, каб рашыцца на такое? Жыць, трэба жыць!..» — гаварыў ён, высвечваючы ліхтаром няроўную, у выбоінах дарогу.

«Ага, жыць», — ледзьве вымавіла яна, чуючы, як пад сэрцам варушыцца дзіця. Свет ёй зноў заслانیлі слёзы, але плакала яна, не саромеючыся гэтага вялікага мужчыны, ад смутнае, спакутаванае радасці, што асталася жыць і што трэба жыць дзеля яго — дзіцяці.

На калючым, шапаткім, з маладою канюшынаю ржышчы, што пачыналася за лесам, яна пайшла ўжо адна, трохі паспакайнелая, што ніхто не ведацьме, дзе яна была, а ён усё стаяў, гэты вялікі, добры мужчына-абходчык, мусіць, не вельмі верачы, нібыта малому дзіцяці, якое вучылася хадзіць, што яна дойдзе да вёскі.

Але яна ўжо ведала, што дойдзе дзеля яго — дзіцяці, што ізноў заварушылася над сэрцам.

Абудзіла яе, прашмыгнуўшы ў міг вока каля самага берага, сіняя блішчастая пташка з кароткім, быта выскубленым, хвостом. І Алеся, забыўшыся пра хрэсьбіны, пра таго сутулага абходчыка, з дзівам глядзела, як нізенька, над самаю вадою, ляцела гэтая невядомая ёй сіняя пташка, скоранька згінуўшы за навіссю лазы. Алеся, здумелая, ці не падалося ёй — бо хіба ж ёсць такія пташкі? — ізноў прыкленчыла каля карча, узяла з горбачкі бялізны мокрую сарочку і заплюхала ёю ў жаўтлявай вадзе.

Не бачыла, як каля берага спыніўся і пастаяў, падцяўшы хвост і паглядаючы сюды асалавелымі вачмі, шалёны Ракоў сабака.

Імполь, наважаўшы на ручкі і падымаючы ўгору нарог, вырваў з баразны плуг. Турзаючы за лейчыну, скіраваў каня на няезджаную ўтравелую дарогу, каб пачаць новы загон. Гультаяваты, ужо немалады Мондраў конь нехаця замахаў галавою, ганяючы ліпкіх мух ды пякучых аваднёў, што плоймаю віліся над ім, і раптам стаў — пэўна, зажадаў перадыху або і таго гаспадарскага нокання і крыку, да якога ён ужо, мусіць, звык.

Але Імполь яго не чапаў — ведаў, што гэты няўдалы, з увагнёнай, як у лася, шыяй, вялікім чэравам і абвіслай сподняй губою, стары Мондраў конь можа занаравіцца, як было гэта нядаўна, з тыдняў два назад, калі Імполь, варочаючыся з ворыва, наладаваў з крушні воз камення, каб загатаваць яго на склеп. Якраз перад Мацюшкавым полем, на тым кавалачку шырокай пясчанай дарогі нядужы Мондраў конь во гэтаксама замахаў вялікаю звіслаю галавою, адкапыліў ніжнюю губу і далей не пайшоў. Ужо крышку разнерваваны, Імполь узяў яго за вобраць каля цугляў і махнуў кулаком перад хмурым, абапрэлым ад слёз канёвым вокам, і гэты змучаны і, здэцца, рахманы Мондраў конь раптам пудка ўзняўся на дыбы, захроп і стаў адсаджвацца назад, абіваючы аб воз свае худыя вострыя калені.

Імполь счакаў, покуль астыне ад нечаканага перапуду і гарачае злосці нядужы конь, і ўжо, падпіхаючы за ручку цяжкі, наладаваны каменнямі воз, сцэбануў па худаватай крыжавіне пякучаю, з вузельчыкамі, сырамяжнай пугай. І нарабіў яшчэ большае бяды — конь спярша нервова здрыгануўся, цяжка задыхаў, а потым пачаў кленчыць на пярэднія ногі, азіраючыся назад гэтым слязлівым смутным вокам. Невядома, колькі тады прастаяў бы Імполь, гледзячы, як цяжка ходзіць, уздымаючыся гармонікам, пахвіна ў гэтай няздатнай да работы, наравістай, запаранай здыхаты, каб не надарыўся Янка Вайтовіч і не ўпрог свайго сухашчавага, але шырокага ў персях каня, што нават з гснарам, лёгка выкідваючы пярэднія ногі, выцягнуў з пяску Імпалеў воз.

— Паглядзі ты на яго чэрава, — смяяўся тады Янка Вайтовіч, задзіраючы голаў і паказваючы сваім даўгаватым носам на белага Мондравага каня. — Некалі Радзівон Мондры мякінаю яго карміў, а ты хочаш... Ён ледзьве цяняецца.

Але, успомніўшы пра Радзівона Мондрага, раптам асекся, абдёр жменяю рот і пачаў выпрагаць з Імпалевага воза свайго шустрага коніка, што паліскаўся гладкай шэрсцю.

— Цяпер яму ўжо ніякі харч не паможа, як ні кармі,

карысьць малая.— Вайтовіч нібы пачаў апраўдваць Імполь і скоранька паехаў, здалёк яшчэ гукаючы: — Які гэта конь, каб каршун за спіну ахашу, то панёс бы.

Цяпер Імполь нават разабрала жаласць, калі ён паглядзеў на старога Мондравага каня, што стаяў, трохі нахіліўшыся набок і адставіўшы заднюю нагу. Нешта знябожанае, хворае было ў яго паставе.

«Колькі ж яму год?» — нібы сам у сябе спытаў Імполь і адышоўся, прысеў на халодную, насыпаную тут на сценцы крушню, што абрасла маладою ценькаю траваю і нізкім сівым палыном, каб перакурыць і аддыхнуць самому. Ходзячы за плугам, намучыўся ўдосталь: тут пры грудку не адзін жвірчак, а і каменні, аж зубы ляскаюць, калі плуг натыкаецца і скрыгоча па іх, б'е жалезнымі ручкамі ў натруджаныя гарачыя далогі. Цяпер яны смылелі ад жылістае нацятасці і работы.

Імполь абмацаў кішэні, шукаючы карабок запалак ды бляшаную баначку з тытунём і папераю. Усмак закурыў, пякучы тытунёвы дым задушлівай гарачынёю ап'яніў голаў.

Імполь, як праз туман, глядзеў перад сабою, але вочы не бачылі ні карычневага груды, на якім заіснеўся зялёнымі радкамі авёс, ні чырвоных вежаў касцёла ў далёкай лагчыне, што ляжала між замглёных сінечаю цёмных яловых лясоў на гарбатых горах. У душы тлеў пусты сцішаны спакой, покуль зірк не патрапіў, не разабраў у далёкай сіняватой смуге белыя плямы — сцены выбеленых дварчанскіх хатаў ды мураванак.

Раптоўна ачуняўшы ад зморанай соннай дрымоты, Імполь успомніў пра Хрысцю, пра тое, што чуў пазаўчора ад Воўчкавае Вольгі, ведучы да рэчкі паіць каня, і той, чамусьці незалюбіўшы, што наперадзе нехта ідзе, турзануў жоўтымі старымі зубамі за канапляную Вользіну хустку.

— Вой, каб ты выдах.— Вольга адскочылася да драцяное ржавае загарадкі пад вішаннік,— яшчэ і кусаецца!

Імполь і сам сумеўся, не ведаючы, што гэты наравісты Мондраў конь можа яшчэ скубануць зубамі.

— Не ўпадабаў нешта цябе.

— Мусіць.— Вольга бліснула з-пад хусткі зеленаватымі бязбровымі вачмі, азірнула туды, на поплаў, дзе рагаталі дзяўчаты, сцягваючы да сябе паскі падсушанага пабялелага палатна, каб зноў намачыць у рэчцы, і сказала: — Гэта ж ці чуў? Хрысця нібыта, кажуць, вунь за служанку пайшла.

Нейкія невыразныя думкі паплылі ўслед за позіркам туды, за карычневы ад раллі грудок. Покуль прыжмураны ад дыму, што закручваўся ў твар, ды ад зыркага расплаўленага

сонца вочы не натрапілі на чырвоныя вежы касцёла ў далёкай, сіняватай ад смугі лагчыне. Там былі Дварчаны. Там недзе цяпер была Хрысця.

Насунуўшы ніжай на лоб кепку, Імполь доўга глядзеў проці сухога пякучага сонца. Белымі плямамі сярод навалу цёмных дрэў яселі мураваныя ды выбеленыя яўрэйскія кравы і паблісквалі крыжы на Дварчанскай царкве.

Пякучай маланкай нешта кальнула ў Імпалева сэрца. Там недалёка ад рынку, ад гэтае царквы — выштукаваны, прыгожы, з бляшаным дахам Грабянкаў дом.

Успомнілася зноў учарашняе, што сказала Ваўчкова Вольга. Знарк, а мо і незнарк, там на вуліцы пад старымі вербамі.

— А што, горай не будзе, як у Корсакаў. Ці не праўду кажу?

Імполь, каб не выдаць сябе, знарк маўчаў, словам не абмовіўся. Толькі ляпаў рукою па худой касцістай храпе каня, што зноў, вышчарыўшы свае з'едзеныя зубы, цягнуўся да Вольгі. А яна ўжо і не баялася яго, адышоўшыся трохі зводаль, гаварыла сваё — знала, што цікава Імполь:

— Нагледзелася і тут усяго... Хоць у чыстаце пажыве, — Вольга хітра зірнула Імполью ў вочы і завярнула пад шарыя вялікія каменні, абцярушаныя лілова-карычняватым бэзавым цветам, да свае хаты.

Імполь стаяў як амярцвелы — калючым клубком пад сэрцам заварушыўся боль. Перавярнуўся той клубок і цяпер, падняў Імполья з мулкае крушні.

Стоячы босымі нагамі ў сівым нізкім палыне, што закучаравіўся круга кружні, Імполь прыжмурана глядзеў з-пад насунутае кепкі проці сляпучага сонца. Гарачынёю кіпелі, віравалі думкі: «Як жа ж яна там? Няўжо забудзецца пра яго? І што яна робіць у тых Грабянкаў?»

Пасля хрэсьбінаў яны бачыліся разы са тры ўсяго. Яна, спатажаная, баялася ўсіх. Скоранька, няўзнак, зірнуўшы вавёрчынымі лупаваценькімі вачмі, мінала яго; раз, калі падыходзіла на вуліцу сустракаць быдла, другі — бегучы да рэчкі спаласнуць бялізну.

Трэці раз, варочаючыся з Дварчанаў сцежкаю каля рэчкі, згледзеў яе на Корсакавым балоце, — яна прыбегла туды нарваць маладога, што толькі адскочыў лапушыстымі купкамі, шчаўя. Яна аж залекацела, трымаючы ў белым, загорнутым да жывата прыполым фартушку жменькі са дзве набіранага шчаўя, калі ён скіраваў да яе. На смуглявых шчоках выступіла, загарэлася сарамяжлівая чырвань. Вочкі, бліснуўшы з-пад гусценькіх шнурочкаў броў касаватым за-

юшлівым зіркам, раптам змерклі і схаваліся. Ён бачыў толькі яе зморшчаны пукаты лобік, хмурыя варухлівыя бровы, карычнявата-чарнявыя валасы з белаю сіняватаю разоркаю прабору — хустка далёка адкрывала яго.

— Вой, божа літасцівы, чаго ты прыйшоў? — Яна глядзела недзе сабе пад ногі на ясна-жоўтую кветку слепаты.

— Так сабе. — Ён тады не ведаў, што сказаць.

— Ага, так. — Яна паварушыла нагою гэтую жоўтую кветку слепаты. — Людзі ж вунь.

— А што людзі?

— Досыць адной бяды, няхай крые бог! — Яна завярнула, не падымаючы галавы, пайшла, сказала ўжо здалёк: — Баюся я твае... Імполька, не падыходзь больш да мяне. Не будзем мы знацца.

Але яму не паверылася тады, што яна кажа праўду, і ён яшчэ больш, дзе ўжо ні быў — ці ў полі на ворыве, ці ў хаце за работаю, паглядаючы на сонна-ацяжэлую, маўклівую Алесю, пачаў думаць пра яе. І гэтыя збэрсаныя думкі, як няцерпная пакута, сядзелі ў ім, і ад іх не было ратунку. Але чым ён больш думаў пра Хрысцю, тым чуў большую віну перад Алесяй і нават затоеную брыдкасць, што не любіць яе. Ці, пэўна, не можа разабраць, што любіць абедзвюх — кожную па-свойму: Алесю трохі як мацеру, якое яму не хватала ўсё жыццё, з яе сталасцю і тою ўжо распаўнелаю прыгажосцю, тым прывялым характвам, крыху ўжо сарамяжым, чым вабіць маладзіца. У Хрысці было нешта іншае, як у яблыневай кветцы — тое ружавата пязвялае характва, яшчэ не спазнае, не вядомае, ні ёй і нікому. І Імполь чуў, як Хрысця хіліцца да яго душою.

Імпольчы вочы заслязіліся ні то ад ветру, што дыхаў напараным цяплом, перамешаным з пахам падагрэтае вільготнае зямлі і маладое саладжавае ярыны, заранага на картэплінішчах гною, ні то ад зблытаных у тугі, неразборлівы жмут думак — як жа ж далей жыць: во ёсць поле, зямля, Алеся, ёсць, здаецца, усё і нечага недалягае чалавеку. Чаго? Няўжо толькі яе, Хрысці? Ці мо то звыклага вясковага каханья, якога ён не спазнаў, нават не пасядзеў на прызбе з дзяўчынаю, не наабыдаўся, як абдымаліся хлопцы, варочаючыся з вечарынкі дадому, і ніколі не біўся за дзеўку, як біліся іншыя, ідучы нават на нажы. Ці не западта лёгка яму далася любоў з Алесяю. Ды якая гэта любоў. На восем год старэйшая ўдава. Ёй абы прылашчыць прымака.

Высокае мігатлівае сонца сляпіла вочы, у губы пёк канчарык размоклай папяросы. Імполь астатні раз зацягнуўся, учуў, як атрутнай гарачынёю душу супакойвае горкі тыту-

нёвы дым, і шпурнуў ад сябе размокры канчар. Азіраючыся на каня, што з аб'еханым на вушы хамутом пагнуўся да цёмна-зялёнай маладой травы і паскубваў яе, ловячы сівымі аксамітнымі губамі, пайшоў халаднаватаю, нядаўна толькі што выйдзенаю разораю. З яе пехаця адляталіся цяжкія ружавата-чорныя гракі, разамрэла каркалі.

Перад чубком хвойніку ў лагчыне, дзе цямпела некалькі маладых елачак, убраных у жаўтлява мякенькія кутасікі, сашчапіліся густымі разложыстымі вярхамі кусты старога гарэшніку. Пад ім грэлі на сонцы гарбатыя абамшэлыя спіны два вялікія камяні.

Стоячы зводдаль ад іх і нешта нібы счуўшы, ужо каторая пара брахала ўедлівая сучачка.

«І што ж яна тутака згледзела?» — Імполь разбірала цікавасць, і ён выйшаў з разеры на цёплую, даўно не араную сухаватую ялавіну, што густа і едка запахла падагрэтым ліловым чаборам ды жоўтымі шчоткамі сакаўнога водцыку і нізенькімі махрыстымі кветачкамі валасніку.

Аблавухая сучачка, учуўшы гаспадара і блізкую помач, забрахала яшчэ мацней, падступаючыся да гэтых вялікіх, як уеханых па самую стрэху хаты, абамшэлых каменяў.

У Імполь зашчымеў раптоўны холад сцішнасці — ён успомніў тое, што чуў не раз ад Алесі: пад гэтымі каменнямі былі закопаны нейкія ксяндзоўскія даныя — паперы на тутэйшую зямлю і высечаны даўнейшы лес.

І некага з верасаўцаў брала цікавасць знайсці гэтыя паперы — каля камянёў ужо асунулася і зарасла крапівою ды густымі кусцікамі вербалозу колісь выкапаная яма.

Туды, да гэтай ямы, і падступалася сучачка, дзеля асцярогі пранусціўшы наперад сябе Імполь і круцячыся ззаду яго ног.

Перамогшы ў душы сцішанасць, Імполь падышоў да стракатага ад белых, з жоўтымі вочкамі кветчак сунічніку берага і спярша ўчуў, як там каля маладой, абкіданай карычняватым лісцем грушкі нешта завурчала, зафыркала, і потым ужо ўбачыў, як з высокае крапівы, мусіць, з належа-ната котлішча падняўся палавы, у рыжаватых плямах, з гоўстымі крываватымі лапамі звер. Ён быў з добрага сабаку і шырокай, мурлатай, як у ката, мызай.

Мыза вышчарылася, паказваючы з кутка вялікія іклы. Косыя зеленаватыя вочы гнеўна заблішчалі, на галаве чуйна стаялі вострыя, з кутасікамі, вушы.

Перапалоханы знянацку звер раптам крутнуўся, ад злосці заварушыў куртатым, як адсечаным, хвостом і шмыгануў

за калючую дзікую грушку і адтуль зноў нядобра, з грозьбаю, па-кацінаму завурчаў.

Імполь, сумеўшыся гэтага раз'юшанага гыркату, адступіў ад берага, азірнуўся круга сябе, каб знайсці што падхватнае ў руку.

Заходзячыся ад заядлага брэху, сучачка таксама адкацілася назад.

З гарачкі ды страху Імполь вочы перабіралі стракатую ад ліловага чабору ды жоўтых шчоткаў водцыку сухаватую ялавіну, але каменя пiдзе не знайшлі.

Трохі ашаломлены, як сам не свой, Імполь зноў закруціўся на месцы, сілячыся прыдумаць, што ж можна яшчэ схопіць у руку, але ўбачыў за чорным заараным палеткам свайго беллага каня, нарэшце змікіціў — адняць ад плуга ворчык.

Не выбіраючы ўжо дарогі, наўпасты па мяккай гразкаватай раллі пусціўся падбегам да сценкі, там, прыпаўшы да травы, усё гэтакеама ціха папасваўся, цягаючы за сабою павалены плуг, змучаны сённяшнім ворывам стары Мондраў конь.

Захлынаючыся ад прыступу гарачкі, ад таго невядомага, што мае здарыцца, ужо трохі няспрытнымі, дрыготкімі рукамі адчапіў ад плуга драўлянае каромысла, выкруціў яго з сівых канапляных пастронкаў і, трымаючы адною рукою наперавес, скоранька завярнуў назад.

Пераскокваючы цераз разоры і западаючы ў няроўнай раллі, з радасным і ашалелым віскам наперадзе яго кацілася малая аблавухая сучачка.

Першаю дабегла да негустых, у драбнявым яшчэ лісці кустоў гарэшніку і прышынілася, унюхаўшы ў яме таго невядомага звяра. Задраўшы мызу, ціха стаяла, чакаючы, пэўна, а што будзе далей, калі падыдзе Імполь.

Растрывожаны і спуджаны звер, счуўшы мяккі тупат босях Імпольвых ног і бразгат жалезнага крука на вагкаватым дубовым каромысле, падсунуўся далей за крывую чэзлую дзічку — адно з-пад нізкага вілаватага сўка вызірала мурлатая, з прымружанымі вачмі кацячая галава.

Ступіўшы на бераг ямы, што ўтачылася ў зямлю глыбокаю лейкаю, Імполь абяруч узяўся за канец шарага, зліялага на дажджы і сонцы дубовага каромысла, на выпадак чаго высока падняў перад сабою.

За дзікай недарослай грушкай зноў пачуўся раз'юшаны злы гыркат. Імполь толькі ўскораў змеціць, як здрыганулася і зашапацела лісцем груша і як сюды на бераг гальцнуў шара-папяловы вялікі клубок.

Што было моцы Імполь махнуў вагкім дубовым каромыслам, учуўшы раптам, як у далоні аддаўся нечаканы ўдар. Караткаваты, з сытымі персямі і куртатым хвостом звер нібы спатыкнуўся на сваіх кудлатых тоўстых лапах. Каромысла ўцэліла, пэўна, у голаў — звер прыкленчыў і, як учадзелы, закруціўшы мурлатаю галавою, яшчэ папоўз да Імпольных ног.

З перапуду заверашчаўшы, ад ямы адбеглася жоўтая аблавухая сучачка.

Несумысле, ужо з гарачкі Імполь яшчэ раз гакнуў па мурлатай, з натапыранымі кутасікамі вушэй галаве цяжкім дубовым ворчыкам.

Забіты ўжо, відаць, насмерць звер вяла асеў на траву і пакаціўся па крутым беразе ямы ў высокую крапіву, пад дзікую, у карычняватым лісці грушку, дзе і ляжаў, толькі цяпер ужо белаватым жыватам дагары. З пысы высачылася цёмная кроў, заліваючы каля пашчэнкаў касматую шэрсць. У агні астатніх сутаргаў дрыжала і выцягвалася задняя лапа з вострымі вялікімі кіпцюрамі.

Холад страху, раз'ятранасці і ўсяго невядомага калаціў Імполь. Сэрца падточвала горкая крыўда на сябе, што ўчыніў нешта кепскае. Зрабілася раптам шкада гэтага невядомага звяра, што нядаўна стаяў каля дзікае недарослае грушкі, падняўшыся з котлішча, увесь пруткі, насцярожаны і спрытны ў сваёй звярынай паставе, а цяпер, абязвечаны смерцю, ляжаў, брыдка паказваючы белаваты жывот, з задранаю дагары мызаю, з якое высачылася кроў, і нешта ўжо гідкае, можа, нават нікчэмнае было ў ім, у гэтым яго нежывым спакоі.

Імполь адышоўся ад ямы, спакуслівая цікавасць яшчэ пад'юшчвала падысці да звяра.

Трымаючы нагатове вагкае, з жалезным круком каромысла і ўпіраючыся пятамі ў грунт, каб не паслізнуцца, Імполь памалу спусціўся да калючае дзікае грушы. Каля вылежанага, утаптанага ў тонкай выбуялай крапіве котлішча валялася чорнае, пазаліванае кроўю пер'е — злавіўшы на полі ці ў лесе нейкую пташку, звер, мусі, жыраваў у яме. Тут валялася яшчэ не дагрызеная чорна-сіняватая, рыхтык індыковая, з доўгай цэўкай і чорнымі кіпцямі нага.

«Нябось, не святы і ты. Звёў са свету не адну пташку», — Імполь нават загаварыў да звяра, знайшоўшы раптам, чым апраўдацца за сваю вінаватасць, і ткнуў канцом каромысла ў белаватую поўсць жывата — звер вяла, ужо не пажывому скалыхнуўся.

Здалёк прынюхвалася, але яшчэ баялася падступіцца сю-

ды заядлая сучачка — бегала па беражку ямы, не ведаючы, што рабіць. Нарэшце спусцілася ўніз, хаваючыся за Імпольвы ногі, нязлосна забрахала.

Для асцярогі, прыціскаючы ворчыкам мяккага падатлівага звяра, Імполь бліжай пагнуўся над ім — разгледзеў вусатую, з шырокімі і касматымі пашчэнкамі крыху разяўленую мызу: адтуль вышчарыліся вострымі асцямі сашчэмленыя іклы, з кутка рота сачылася і залівала заплюшчанае вока цёмна-глухая кроў.

Холад наасцярогі яшчэ дрыжаў у Імпольвых грудзях, і, перасільваючы сябе, Імполь узяўся за мяккую цёплую лапу, падняў ад зямлі нялёгкага, можа, на пуд, звяра і, ужо ўбачыўшы, як звесілася мурлатая галава, асмялелы, вывалак яго з гарачае, ужо напаранае сонцам, ямы. Кінуў на звінючую ад увішніх пчол шчотку чабору і, прымергаваўшы пад пахаю дубовае каромысла, схваціў звяра за ўсе чатыры ногі і, падымаючы над раллёю, панёс на зялёную сценку да воза.

Ад стракатага з белаватым жыватом звяра, што, як баран з падрэзаным горлам, далёка назад адкінуў сваю голаў, пахла ветраніаю, нейкім едка-саладжавым потам.

Імполь ўжо разбірала нясцерпна-дзіцячая жаданасць пахваліцца, расказаць усім у Верасаве, як ён забіў гэтага невядомага звяра, і паслухаць, што скажуць людзі.

Час блізіўся на полудзень — у самую выш паднялося і зменшала ў сваім кружку, здаецца, падтапілася сонца. Цень ад Імпольа зрабіўся кароценькі і бег за ім, як пізенькі калекі чалавек.

Пастухі ўжо недзе змералі яго босымі ступнямі і, налічыўшы пяць, гналі з пашы крутабокiх, з тоўстымі чэравамі, наетых кароў, што з подбегам, круцячы рагамі і ганяючы неадчэпных слепакоў ды мух, ішлі дадому, каб скараэй дабегчы да рэчкі, да вады, дзе пры вербах і алешніку можна абцерціся ад кусашчага гмызу. Толькі авечкі, сапрэўшы ад гарачыні, ціснуліся ў вялікую чараду, ішлі ззаду, пашкрэбвалі вострымі капытамі сухую дарогу, падымалі з яе мучны, пухкі пыл і, папярхнуўшыся ад яго сухое гаркаты, кашлялі. Імполь убачыў на грудку за зялёным, што ліснілася на сонцы, завіваючыся ў трубу, лапушыстым жытам стракатую грамаду чырвоных, чорных і пярэстых кароў, пачаў скоранька запрагаць каня — карцела пагнаць пастухоў і здзівіць іх гэтым неведомым звяром.

Але пакуль выехаў папярочнаю сценкаю, што рассякала папалам без таго кароткія верасаўскія дзялкі, на шырокую пясчаную дарогу, дзе пачаў тапіцца і прыставаць зноў наравісты і знясілены Мондраў конь, пастухі ўжо былі каля

белых слупкоў пераезда. Замітусіўшыся і размахваючы рукамі, скоранька пераганяла цераз калею сонных, асалавельных ад гарачыні кароў. Недалёка ад пераезда злосна пасвістваў, чмыхаў белаю параю, спыняючы свой разгон, чорны нядужы паравозік з чатырма чырвонымі вагончыкамі.

Счуўшы гэты свіст, наравісты Мондраў конь застрыг вухамі, але кроку не надбавіў, ішоў вялаю ступою. Зморана памахваў і трос вялікаю, уныранаю ў зямлю галавою, ганяючы зеленаватых слепакоў, што пнячадна цялі яго — ад лютага болю на спіне ў каня адно ўздрыгвала і турзалася пабітая гузамі і натапыранымі пучкамі пільсці нервовае скара.

Ад першае веснавое духаты ў дрыгатлівым, тугім, як вада, мроіве сцішылася стракатае верасаўскае поле. На малых — у гектараў тры ці пяць — надзелах кароткімі палеткамі зазеленілася маладая, яшчэ жаўтлявая ярына, пахла саладжава-прэсным падпараным пер'ем невысокае, што толькі завілося ў колас, жыта, на шарых загонах радкамі падымала свае бурачкава-зялёныя вушы картопля, густою шчоткаю зелянеў, надоечы выпусціўшы з сям'яна кругленькія, як у раскі, лісцікі, нізенькі лён. Толькі там, дзе збіраліся сеяць грэчку, чарнелі свежыя загоны пухкай раллі. Між імі доўгімі грывамі счарнелага б'льніку падымалася мяжа.

Была пара астатняга ворыва.

Сёння Імполь меўся пазябліць тыя ганкі — той клін на слабейшай, без гною зямлі, што ішла пад грэчку, каб назаўтра выйсці з сяўнёй; яе сеялі не барануючы — па раллі.

Але ўсё перайначыў, затлуміў голаў гэты выпадак са звяром.

Нібы забыўшыся пра ўсё астатняе на свеце, Імполь цяпер стаяў на каленках у перадку воза, азіраўся на шараватую, трохі як пацягнутую сівым марозам, у цёмна-карычневых плямах спіну звяра, што ляжаў ззаду яго, і раз за разам падварушваў лейцамі гультаявага каня.

Дробненька перабіраючы крывенькімі ножкамі, паперадзе воза бегла жоўтая сучачка і як ад няжданай радасці ўцінала аблавухую голаў.

Яе першаю і стрэла Алеся, загнаўшы ў хлеў распараных авечак і выйшаўшы да весніцаў, каб прычакаць з-пад рэчкі карову з цялям. Трымаючыся рукамі за сухія яловыя частаколіны, глядзела ў гародчык на карычняватую, у скручаным лісці ссохлую вішню, старалася адгадаць, што за нарат на паў на дрэва: ці не солі хто падсыпаў пад карэнні, бо чаго ж так раптоўна, як на агні, спяклося лісце, і ўчула, як аб бошую нагу цярнулася слізкім цёплым бокам сучачка.

— Адна прыйшла? А дзе ж гаспадар? — спытала ў сучачкі і ўчула, як суха парыпвае, пераціраючы глыбокі пясок ў раўку, і скрыгоча коламі на каменях воз.

Абцягваючы на пукатым жываце лёгкую баціставую кофту, Алеся высунулася ў адчыненыя веснікі.

З воза саскочыў Імполь. Апёк босыя ногі ў гарачым, як прысак, жоўтым пяску і перабег на сцежку ў сівы, абсыпаны густым пылам спарышнік. Чорны, здаецца, яшчэ больш падсмалены сонцам за сённяшні на ворыве дзень, выскаляў ясныя зубы; на кепку ганарыста закруцілася яго рудаватая кудзерка валасоў.

— Ідзі, паглядзі, што я прывёз, — махнуў ён пляскатаю кепкаю за плячо, паказваючы на воз і бліскаючы бялкамі вачэй. — Каўнер во!

Насупіўшы бровы і не разгадваючы, што і да чаго гаворыць Імполь, Алеся толькі тужэй зашмаргнула за два ражкі слабую пад барадою хустку.

— Ну, ідзі глянь.

— Што там? — у Алесі надзьмуліся падпухлыя, з рудаватым, як ржа, налётам губы.

— Звяра забіў.

— Якога звяра?

— Хто яго знае. Во, каромыслам, — Імполь турзануў да сябе лейцы, прыпыніў каля брамы каня. — Каўнер з яго добры быў бы.

Алеся незнарок, мусіць, ужо па звычцы, прыкрыла скрыжаванымі рукамі жывот і, каб не дзівіцца — добра помніла пра гэта, — адступілася да плота, няўцяям усё цікуючы туды на воз, дзе папраўдзе ляжаў сіваваты, у цёмна-карычневых плямах, невядомы і для яе звер.

— І што гэта за ён? — Яна прыжмурыла сонныя, крышку выцвілыя вочы. — Ліс, можа?

— Які табе ліс. Каля гарэшніку, у той яме, што каля нашага поля, сядзеў. — Імполь адарваў ад шула і паднёс да плота старую расхітаную браму.

— Ці ж ён цябе чапаў? — Алеся адступілася, каб даць дарогу каню, сказала здалёк — у голасе дрыжала жалба: — Можа, дзяцей яго асіраціў.

— Валачашчы ён. Нары ў яго не было, — ідучы ззаду воза і трымаючы абедзвюма рукамі лейцы, Імполь выкіраваў каня ў двор.

Услед за возам у шырокую незачыненую браму спяшаючыся ўбегла і цяжка зачмыхала крутабокая карова, а за ёю, адганяючы вушамі мух, цыбатая цялушачка з вострай каро-

най цвікоў на скураным намызніку, каб не магла даткнуцца да каровінага вымені.

Карова, абнюхаўшы на возе звяра, набычыла рагатую голаў, зараўла і адскочыла назад, цягнулася тоўстым чэравам каля Алесі, перапудзіла гэтым ровам неразумную лабату цялушку.

— Скаціну ўнаравіў, яшчэ ў хлеў не пойдзе, — Алеся, з нейкай асцярогай несучы свой жывот, прыпусцілася трушком да брамы, каб пераняць карову з цялушкаю, крыкнула адтуль: — Яшчэ і глядзіць. Ад'едзься хоць да гумна!

У яе голасе ўжо была нейкая злая цвёрдасць.

Імполь шлёгнуў ляйчынаю па кані, падагнаў яго на нявытаптаны, стракаты каля гумна ад ясна-жоўтага пералёту надворак.

У грудзях перасохла тая звінючая і чыстая, як вузенькі ручай, гаючая радасць.

Наравіста круцячы вілаватаю галавою і косячыся на воз, у хлеў убегла пудкая маладая карова, і ўслед за ёю, ужо без ніякага страху, высока падымаючы мызу з восцямі цвікоў на намордніку, увайшла жоўта-белая падласая цялушка.

— Закапай ты яго падзлыбяду, мо шалёны які, — прычыніўшы хлеў, крыкнула сюды, пад гумно, дзе Імполь ужо выпрагаў каня, сонная і злая ад гарачыні Алеся.

— Яшчэ што выдумаі, — Імполь зняў з нервовага, што ўдрыгваў усёй скураю ад кусачых мух, змардаванага каня цяжкі хамут.

— Вунь Ракоў сабака ашалеў. Яшчэ ты падкінеш якой заразы. — Алеся, аблізваючы абсмяглыя прыпухлыя губы, завярнула да плота, нагнулася над падлапленым старым рэшатам, дастала адтуль надзьмутую разгарачаную курыцу, што ўстрывожана закаркала дзяркатым крыкам, і, трымаючы яе за крылі, панясла да карыта з вадою, каб выкупаць ды астудзіць у вадзе.

— Расквахталася тут, во будзеш знаць. Нясьціся няма каму, — і запхнула яе зноў пад рэшата. — Бу, страшыдла, чарвівей тут.

Імполь, і сам ужо не ведаючы, што рабіць з гэтым зваром, ускочыў на каня, каб завесці яго на папас, і, асцярожна маўчучы, праехаў міма Алесі. Азірнуўся ўжо з вуліцы, убачыўшы, што яна падазрона косіцца на воз.

«А мо, праўда, закапаць?» — не знайшоўшы выйсця, раптоўна падумаў, але ўчуў, як пад'юшчвала і зманвала цікавасць — паказаць верасаўскім мужчынам — няхай прызнаюць, што гэта за звер.

Ваўка ён і сам бачыў не раз. Ганяў, выпарваў з пораў, яшчэ як служыў за парабка ў Радзюка, і лісоў, а гэтакую халеру, што незнарок забіў, ніколі ўперад не спатыкаў.

Завёўшы на папас каця і ўжо варочаючыся папалуднаваць, прыпыніўся каля Ваўчка — той, паставіўшы драбінкі, лез якраз на страху, трымаючы пад пахаю нятоўсты кулё акалоту.

— Цячэ, ліха ёй, — махнуў туды на страху злінялаю кепкаю Ваўчок.

— А колькі ж год стаіць? — так, дзеля прыліку, спытаўся Імполь, каб пачаць гутарку пра забітага звяра.

— Ого, ды год за трыццаць. — Ваўчок пачаў грабіцца вышэй на страху і адтуль ужо сказаў: — Ці чуў, сабака, кажуць, Ракоў ашалеў.

— Чуў. — Імполь нават узяўся рукою, каб прытрымаць драбінкі.

— Шаленства асобая хвароба, — загаварыў адтуль, з сухое нагрэтае страхі, Ваўчок. — Людзей паражае. Вірус такі. Дзікія звыры яго разносяць. Ваўкі і лісы.

— А я некага нязнанага звяра забіў. — Імполь прыжмурыўся ад пацярухі і пылу, што сыпаўся са страхі.

— Якога звяра? — зірнуў ні то з дзівам, ні то з недаверам Ваўчок.

— А хто яго знае. Вунь з поля прывёз.

— Няўжо? — Ваўчок прытаптаў пры драбінах нятоўсты кулёк акалоту.

— Ідзі глянь.

Ваўчок задам, прапускаючы адну ляску, спусціўся па драбінках на зямлю. І ўжо дарогаю, прыспешваючы за Імпольм і распытваючы пра таго нязнанага звяра, пра яго велічыню і масць, раптам сказаў:

— Рысь, пэўна... І кутасікі на вушах, кажаш?

— Ага.

— Ён. Да ката падобны. На дрэвах сядзіць. Акраз ён.

— Не, гэты сядзеў у яме, каля нашага гарэшніку.

І калі яны прыйшлі да воза і палажылі звяра на траву, Ваўчок, прысеўшы і ўжо добра разгледзеўшы яго, ляпнуў абедзвюма рукамі сабе па каленях:

— Так і будзе — рысь.

Пасля полудня, калі выганялі на пашу каровы, на падворку ў Мондрых сабралася ўсё Верасава — ад малых, усюды дападных дзяцей, да цікаўных баб. Нібы нехаця прыйшоў той-сёй і з мужчын.

— Я кажу, ён, рысь, — падбіваючы шапку, заглядваў у вочы старому Корсаку нізенькі Ваўчок.

— Можа, і ён.— Корсак паварушыў нагою вялага, нежывога звяра, прыгледзеўся пільней: — А што думаеш, падобны, што ён.

— Балазе знайшоў сабе забаўку, а грэчка не сеяна будзе.— Алеся прайшла з даёнкаю ў хлеў.

Але мужчыны, нібы і не чуючы яе, стаялі над рысем, мусіць, ніколі і нікім не бачаным дагэтуль, пераварочвалі яго, бралі за касматыя лапы, выцягвалі, абмацваючы вострыя кішчоры.

— Ты глядзі якія, як у каршуна,— падбіваў з вачэй свой аб'еханы аблезлы каўпак Язапат Змысла, каб ушчаперыўся.

— То, нябось, твой каўпак згроб бы,— бо сам ты яго вароне на гняздо не закінеш,— смяяліся мужчыны.

Дзеці шлыся ў круг таксама, каб пагладзіць рукою па гладкай пільсці або турзануць за пэндзлік на натапыраным звярыным вусе. І пастрашвалі яшчэ адзін аднаго:

— Уцякай, укусіць!

— Бойся, ага. Ён жа ж нежывы.

Сюды падбегла і Ваўчкова Вольга, падгладжваючы пад хустку раз'еханыя валасы, прысела на кукішках каля звяра, паўзіралася і паднялася, абгладжваючы круга сябе спадніцу:

— Мо Грабянкаў сабака...

— Ты ўжо знаешся, прафэсар знайшлася,— незалюбіў, зіркнуў на жонку злым вокам Марцін Ваўчок.

— Бо якіх там сабак німа — размаітыя: і з тоўстымі мызамі, і з доўгімі.

— Вот ідзі.— Ваўчок зноў з-за пляча востра зіркнуў на жонку.— Не знаеш, дзе свой нос уткнуць!

Вольга адышлася, пацерла босаю нагою аб нагу, дзе ўпіўся гіз, і сказала ўжо здалёк:

— На маё і выйдзе — Грабянкаў сабака.

Мужчыны, збітыя з панталыку, пачалі прыганваць, хто, калі і якога сабаку бачыў. І той-сёй нават пагаджаўся, што сабакі бываюць рознай пароды і адкуль тут у бязлесай старане, далёка ад пушчы, возьмецца такі звер. Але падышоўшы сюды, усім памог разабраць, што гэта рысь, Міця Корсак — ён нават збегаў дадому і прынёс кніжку: там быў намалёваны гэтакі самы крапісты, з касматымі пашчэнкамі і кутасікамі на вострых вушах, куртаты звер.

— Я ж і казаў,— страпянуўся Ваўчок.

— Тады варта ў гміну паказаць,— падказаў Янка Вайтовіч і важна пацягнуў сябе за ніжнюю, скручаную трубкай, губу.

— Што твая гміна, хіба яна заплціць, я якому асадніку

прадаў бы,— перабіў солтыса Марцін Ваўчок і, распіхаючы дзяцей, што абселі звяра, турзануў за гладкую поўсьць.

— А што, можа, ён на троп наводзіць,— махнуў сваім аблезлым каўпаком Язапат Змысла.

— Я і кажу — асадніку завязці,— Ваўчок, рады, што ўсе хоць і моўчкі, але згаджаюцца з ім, пачаў расказаць пра новую сваю прыгоду: — Сам бачыў, як у паноў на падлозе ляжаць шкуры ад розных звяроў або на сцяне развешаныя. Раз у Слоніме ў хату да палкоўніка...

— Ты ўжо з кім не знаўся, можа, нат з генераламі,— засмяўся стары Корсак.

— Я кажу, як было,— нат не маргнуў вокам Ваўчок.— Усунуўся ў хату, а там, вышчарыўшы зубы, на падлозе вялікая галава ляжыць. Я аж утрапянеў — думаю, сабака які, потым бачу — белая распластаная шкура, велькая, ліха ёй, як хто з каровы злупіў.

— Дак мо каровіна і была, а табе са страху бог ведае што падалося,— зноў ціха засмяўся стары Корсак.

— Ёгі, каровіна. Беллага мядзведзя. Так што,— Ваўчок пакруціўся, шукаючы вачмі Імполя, і ўжо сказаў яму: — Вязі да Грабянкі — купіць. Чаму не? Злотых дзесяць дасць.

— Ну, дзесяць? — прыплюшчыў адно вока і перакасіў ад дзіва рот Язапат Змысла.— Спадзявайся, маёнтак нажывеш.

— А я кажу ў гміну паказаць,— пазяхнуў і абцёр пяцярнёю нявыспаны твар Янка Вайтовіч.

Выйшаўшы з хлява і прыкрываючы хвартухом даёнку, Алеся паслухала гэты мужчынскі гармідар і сказала да аднаго ўжо Імполя:

— І, спытай, чаго ты па Дварчанах ездзіць будзеш. Грэчка вунь не сеяна.

— Ты вот не лезь, куды цябе не просяць,— прыкрыкнуў на Алеся стары Корсак, заступіўшыся за Імполя, што ўгнуў голаў і раптам невядома чаго засаромеўся жончынага крыку.

І Алеся, толькі яе згледзелі, шмыганула ў сені, прыляпнуўшы ад злосці скрыпучымі дзвярмі і перапудзіўшы пры парозе курэй, што з лускам дзяўблі маладую сакаўную траву.

V

З плоцьмаю чорненькіх, з сівымі грудкамі і жоўтых пухкіх куранятак, што з жалосна-нядужым ціўканнем каціліся адно перад адным, вуліцу пераходзіла надзьмутае, з адтапыранымі крыллямі і ззеленелая ад злосці кураводка.

— Стой,— вырываючы з Імпольвых рук лейцы, скіроў-

ваў да плота каня, пад абсыпаны пылам вішаннік, Марцін Ваўчок.— Падушыш.

З-пад маленькае, з аплеценым шчытом хаткі сюды ўжо бегла, расшморгваючы за спіною матузы хвартуха, сагнутая ў крук старая Кайтаніха. Зняўшы, махнула хвартухом на кураводку:

— Я табе нахаджу, сляпы шлупацень!

І нарабіла яшчэ большай бяды. Кураводка закудахтала, закаркала, нарабіўшы лопату, і пачала падлятаць, каб дзеўбануць старую. Спуджаныя кураняткі, як гарох, рассыпаліся па ўсёй вуліцы. Заторылі дарогу Імпалеваму каню.

— Кыш, назграбаць, і яшчэ б'ецца,— махала хвартухом Кайтаніха, косячы слязлівым вокам на Імпалеў воз.

Імполь не вельмі напінаў лейцы, ведаючы, што нядужы Мондраў конь рады і сам пастаяць.

Падступіўшыся на камень каля парога, з-пад рукі сюды на вуліцу ўцікоўваўся стары малацьбіт. Прызнаўшы Імполь, падтрос порткі і спешна, падбегам пайшоў да воза, абмінаючы кураводку з куранятамі, каб часам не наступіць на якое.

— Нябось, верасаўцы, я так і думаю.— Малацьбіт абцёр аб сцёгны ўпэцканую ў пясок руку, падаў Імполью з Ваўчком.

Імполь прыглядаўся да старога Ладзімера: ён, здэцца, зменшаў за гэтыя паўгода, нібыта адрос, паўпадалі і ўжо блішччалі слязлівасцю сіненькія вочы. Хоць няголеныя, у сівай шчаціне шчокі свяціліся яшчэ дужай ды здароўчай чырванню.

Стары малацьбіт, злавіўшы на сабе пільны Імпалеў зірк, заморгаў паўпаданымі сіненькімі вочкамі:

— Ну, як сам? Нешта благенькі стаў.

— Чаму?

— Прынадзілі,— махнуў галавою стары.— Косю, косю ды ў хамут. Дзіва, на столькі баб адзін мужчына. Ды прыткія яны.

Імполь унурыўся і адвёў свае вочы — стары не ведаў пра Еўчыну ды Таквіліну смерць.

Каб як перабіць гутарку, Ваўчок адкінуў радзюжку — пад ёю ляжаў рысь.

— Ого, што ж гэта за звер? — страпянуўся стары малацьбіт і разавіў рот. Налёгшы грудзьмі на драбінку, узяўся за касматую лапу.— Ці не рысь?

— На полі, вунь, забіў,— шуфлікам свайго доўгага брыля паказаў на Імполью Ваўчок.

— Як?

— Ворчыкам.

— І не баяўся ты яго?

— Ляжаў у яме.

— Хіба што,— стары выпусціў з свае рукі касматую лапу.— А куды вязеш?

— Ды Грабянку. Мо купіць?

— А што, футра файнае будзе. А чаму сваёй не пакінуў?— Старому ўсё карцела распытаць пра верасаўскае жыццё.

— Ці вясковай гэта бабе ў такіх шкурах хадзіць.— Ваўчок зноў накінуў на звяра радзюжку.

— Мо і так... А як сам маешся? — У Імполь зноў упіліся сінеўкія паўпаданыя вочкі.— Але што я пытаю: хлеб, чужым нажом кроены, нясмашны.

Імполь не вельмі хацелася гаварыць пра сваё верасаўскае жыццё — асперагаўся Ваўчка, што падмеўся памагчы прадаць рыся і сілком улез у спадарожныя. Але ці прызнаешся яму, што Імполь ехаў не толькі дзеля таго, каб прадаць звяра — карцела яшчэ ўбачыць Хрысцю. Мо пра гэта дагадалася і Алеся і ад затоенай помсты, калі выязджаў з дому, пасадзіла Ваўчка: «Ці згаворышся адзін з Грабянкам. Во, Марціна вазьмі з сабою».

Цэлую дарогу ў Імпольвай душы кіпела злосць на Ваўчка, ды збавіцца ад яго выйсця не знайшоў, як не знаходзіў і цяпер пра што гаварыць з малацьбітом. Падтакваў, слухаючы, што расказвае той пра сябе.

— Я тут падмеўся старому Герцыку калодзесь капаць, узяў бы і цябе ў памагатыя, але дзе ты ўжо,— і махнуў рукою, сказаўшы нібы сам сабе: — Хоць нашто яму той калодзесь. Вунь людзі з далшых вёсак соль усю паняслі. Запалак не дакупіцца. Вайна, кажучь, блізіцца.

— А мо ператрывае як,— умяшаўся падкі да палітыкі Ваўчок.

— Бог яго ведае. Але ж нешта чуюць людзі. Вунь асаднікі свае фальваркі прадаюць. Свет калоціцца, як на верацяне.

— Ліха яму, столькі войнаў на чалавека,— пакруціў галавою Ваўчок.— Ды з кожным разам яны страшнейшыя.

Малацьбіт уздыхнуў:

— Ну, чаму ўжо быць, таго не мінаваць.

Ён угнуў голаў і, не падаючы рукі, пайшоў ад воза, не азіраючыся прыляпнуў за сабою веснічкамі.

Імполь яшчэ стоена паглядзеў на абмазаную, з лазовым шчытком хатку — на акне густой чырванню цвіў вазон-смыроднік — і турзануў за лейцы.

Дрыготкі ляскаў колаў абудзіў зморанае сляпучаю гарачынёю мястэчка. На пафарбаванай лаўцы каля плота падняў голаў стары яўрэй з шырокаю барадою і ўпёрся грудзмі на жоўтую бамбукавую кацубу. Задзіраючы ад ветру бялявы чубок на абстрыжанай галаве, тросся на сінеўкім веласіпе-

дзіку з трыма колкамі, апярэджаючы фурманку, год пяці хлопчык у кароткіх штоніках.

У Імполевой душы разам з грукатлівым возам дрыжаў нейкі свой затоены страх і чаканне — убачыць Хрысцю. У гэтым чаканні было нешта такое, як бывае чаканне цёмнай хмары — ці прынясе яна буру, град, ці проста шчыры дождж. Але, як перад кожнай хмарай, быў парывісты, моцны вецер. І цяпер гэты вецер чакання падымаўся ў Імполевых грудзях. Як стрэне яго Хрысця? Каб цяжкі вялікі град не збіў тую рунь, што толькі ўсходзіла ў яго душы. Няўжо яе холад, няветласць, можа, нават злосць, як вялікі град, саб'юць-здрабуюць маладую рунь шчасця, што ўзышла, закрасавала ў яго душы. Ён ужо ведаў, што любіць Хрысцю нейкім інакшым каханнем, не тым, як любіў Алесю, любіць мо таму, што не ведаў, не спазнаў да гэтага жанчыну, што не было таго, першага, што павінна быць, што ён нешта страціў, што нешта абмінула яго ў жыцці — кабета таксама павінна быць першай. І калі ён успамінаў Хрысцю, яму спаміналася тое, што сказаў яму некалі ў гумне стары малацьбіт, калі прыцікаваў, што ў яго, у Імполя, нешта ўжо завязвалася з Алесю:

— Жыцьмеш, але нашто табе стоптаны лапаць? Знойдзеш. Не шукай багацтва, а шукай розум.

Імполь тады зазлаваў. Стары малацьбіт змікіціў, што сказаў не тое, папляваў на далоні і ўзяўся за цэп, гакнуў бічымом па новым пасадзе і ніколі болей не гаварыў благога пра Алесю — бачыў, што Імполь любіць яе, і нават стаў падхваляць Алесю і падсватваць ужо Імполя да яе.

Брыдкае, гідкае, што малацьбіт сказаў пра Алесю, трохі сатлела, забылася, а потым памаленьку, як пясок з гарышча, пачало церушыцца Імполю на голаў. Ён пачаў прыглядацца да Хрысці і прыцікаваў у ёй нешта маладое, свежае, як ружаватае яблыка ў расе, і яго пацягнула да Хрысці, вабіла не толькі яе хараство, а нават тое чыстае, яшчэ нікім не чапанае, неразварушанае яе каханне.

І Алеся пачала мяняцца ў вачах: ужо нешта злое, зацятае ўгадваў і прыкмячаў ён у ёй. І штось нават брыдкае ўбачыў ён у Алесі: незнарок, знянацку, калі яна босаю ішла ад гумна да жыта, ён, прыгледзеўшыся да яе ног, здзівіўся, што ў яе пляскатыя, непрыгожыя і тоўстыя ў костачках ногі.

І калі была якая сварба з ёю, ён прыгадваў сцежку ад гумна да хаты, зацярушаную жоўтаю ячнаю саломаю, і яе, Алесіны, пляскатыя ступы.

Пасля хрэсьбінаў Алеся зацялася саўсім, на кожнае слова бзыкала, як злая аса. І Імполя спадцішка пачала падточваць мсціваць сысці з хаты, уцячы. Але было непамысна і

неяк шкада кідаць яе цяпер, калі па вёсцы папаўзла страшная чутка, што яна, Алеся, атруціла немую залувіцу і свякроў. Ён іх не любіў сам і хацеў заступіцца за Алесю, але не ведаў як, хоць патаемна верыў, што гэты грэх учыніла яна. Імполь нават пабойваўся цяпер, што з гарачкі, пад якую пунтовую злосць, яна знявечыць яго або накладзе на сябе рукі. І калі часам у яго неўспадзеў з языка зрывалася што-небудзь злое ці нядобрае і яна, выбегшы з хаты, доўга аціхала ў снях ці ў стонцы, яго агортваў страх, каб не зрабіла чаго з сабою, і ён ішоў яе шукаць і гукаў, чакаючы з трывогаю, ці адклікнецца, і, калі чуў яе тое зацятае: «Ідзі ты пад шатаня!» — яго разбірала радасць, што ўсё абышлося добра, спадаў гнеў і нават хацелася абняць і прыгарнуць яе.

Але падступіцца да Алесі не мог — яна моўчкі адганяла, гідліва і пакутна зморшчыўшыся і махнуўшы рукою, а іншы раз ледзьве працадзіўшы праз зубы: «Мне і без цябе, як вырываць».

Ён бачыў, як яе раз за разам ванітавала — зялёным, мусіць, жоўцю. Ёй праўда быў нямілы свет.

Яны цяпер жылі па сабе, і ён, лежачы на новым, зробленым замест палка ложку, пачынаў думаць пра Хрысцю. Паводкаю разліваліся гэтыя думкі, але як паводка спадалі, пакідаючы на душы слізкі глей: а дзе ж ім абодвум дзецца, не маючы ні прыстанішча, ні прытулку. І падлашчваў сябе — трэба жыць, і не вырабішыся ўжо з гэтага хамута. Не аднакава жыццё для ўсіх, як каму наканавана.

Але выкінуць з галавы, адагнаць ад сябе мыслі пра Хрысцю не мог. Пакутаваў, думаючы пра яе і мыслямі пераносычы сябе разам з ёю ў іншы, нязвыклы і падхарошаны свет.

А цяпер на Дварчанскай вуліцы, прыглядаючыся да цёмных, затоеных вокнаў за пабялелымі платамі, да зялёных садкоў, што адсыпалі свой цвет, да пуставатае будняе вуліцы, якою тады-сяды сунулася фурманка, да людзей, што ішлі нешырокім і шарым, як нябелены ў балонку ручнік, ходнікам, і калі насустрач паказвалася маладзіца — у душы малаккаю ўспыхваў трапяткі страх і радасць, што зараз незнарок убачыць яе, Хрысцю.

Але ішлі чужыя, і ў Імпольвай душы падбітаю пташкаю ападала гэтая трапяткая радасць.

Маўчаў, асалавеўшы ад задушлівае гарачыні, Ваўчок.

Выехалі на шырокі местачковы пляц, акружаны пабеленымі цаглянымі крамамі, і міналі сцішаную за мурам царкву.

— Пачакай! — нечакана страпянуўся Ваўчок.

— Чаго? — Імполь турзануў да сябе лейцы, прытрымліваючы каня,

— Зірну ў краму, можа, і праўда, людзі запалкі ды соль расхваталі.

— А ці ж узялі торбу?

— Як кажаш? — недачуў, адышоўшыся ад воза, Ваўчок.

Імполь махнуў рукою.

Ваўчок палыпаў вачмі і скоранька, спатыкаючыся на бруку, пабег да невялікай, складзенай з блокаў крамы, што ўціснулася між высокіх дамоў.

Імполь, каб размяць заседжаныя ногі, саскочыў з воза, абышоў каня, прыглядаючыся, ці добра сядзіць вупраж, і прыпёрся спіною да драбінкі — чакаў, узіраючыся на гэты слепавокі, аднааконны дамок, што ўціснуўся між вышэйшых будынкаў, ці доўга там будзе бавіцца Ваўчок. Мінаючы краму, нейкая знаёмая сваёй паставаю дзяўчына пхнула дзіцячую каляску, што мігцела і пералівалася павучынаю спіцаў і паблісквала нікелем.

Імполь задыхнуўся ад нечаканага гарачага прыступу. Дзяўчына, злавіўшы яго зірк, таксама падняла голаў — смуглявы тварок яе стаў чырванець.

— Хрысця, — у Імполя аж самлелі, падагнуліся ногі.

Нібы нехаця, нібы баючыся, Хрысця падпхнула да воза каляску.

— Во, не спадзяваўся, — змахляваў ён, — што стрэну.

— А ці хацеў? — Яна была ў новай, трохі злінялай, чужой сукенцы, у старых туфельках, нечым ужо не падобная, здаецца, да тае, верасаўскае Хрысці.

— Інакшаю ты зрабілася.

— Няўжо не пазнаў?

— Чаму ж, — яму было цяжка гаварыць, сухаватая гарката перацінала горла. — Харашэйшаю стала.

— А ты, — яна патрасла, пагушкала каляску, але сказала: — Зблажэў.

— Работа, вясна. — Ён адчуў, што яна таксама рада гэтай неспадзяванай стрэчы, але дзявочы гонар не дае ўсё сказаць.

— Ну, а яна, — Хрысця не сказала «Алеся», — можа, ужо сына табе нарадзіла?

Імполь паглядзеў на гэты мілы радок на яе галаве, нібы саромеючыся, прызнаўся:

— Не яшчэ... Ды што яна. Цябе ўспамінаю.

Хрысцін смуглявы тварок перасмыкнуўся і скамянеў.

— Не трэба, Імполь.

— Чаму?

— Скалечыш сабе жыццё... Табе трэба яна, Алеся. Усё пераіначыцца, перагарыць, і жыць будзеця.

«Не!» — хацеў сказаць Імполь, але толькі ўздыхнуў. Моўчкі так і стаялі яны, покуль не вярнуўся Ваўчок.

— Во, назапасіўся, як мыш на зіму, — Ваўчок у абедзве кішэні ўпіхаў растапыранымі жменямі накупляльныя запалкі, з-пад брыля свае насунутае на адно вуха кепкі ўзіраўся на Хрысцю. — Ты глянь, якая спраўная паненка стала.

— Выдумляеце няведама што, — смуглявы Хрысцін твар зноў успыхнуў і заліўся чырванню.

Сарамяжнасць і нейкая адначасна прытоеная радасць трапяталася на ім. Карычняватыя вочкі з падазронай цікавасцю быстра зіркалі то на Ваўчка, то на Імполь.

— Куды ж гэта выправіліся?

— Ды во, да твайго Грабянкі. — Ваўчок засланіўся локцем ад сонца. — Ты ж, кажучь, у яго цяпер?

— Ага, — Хрысця адапхнула каляску ў халадок пад купчастую маладую ліпку, з адцятым некалі вяршком і цяпер падобную на густую капу лісця, якое падпіраў гладкі камель.

— Звяра яму прадаваць вязём, — Імполь адкінуў на возе радзюшку.

— Вой, што гэта за ён? — Хрысця адарвала ад паліраванае каляскі сваю руку, падступілася бліжай.

— Рысь, — засмяўся Ваўчок.

— А я думала, кот які.

— Забіў каля нашага поля. У яме каля гарэшніку ён сядзеў, — не ўцяпеў, пахваліўся Імполь, і покуль ён расказваў пра ўчарашняе здарэнне, Хрысця ўсё цікавала на яго, бачыла, што ён змяніўся, зблажэў, шчокі паўпадалі і пад вачыма сінелі кругі. Ёй зрабілася шкада яго, і нейкая горкая, крыўдная любасць сціснула яе сэрца.

Імполь, нібы ўчуў гэтыя яе думкі, змоўк, таксама з пільнасцю глядзеў на яе.

— Дак мо паедзем? — перапыніў гэты іхні маўклівы зірк Ваўчок. — І ты мо з намі? — спытаў у Хрысці, што ўжо адышлася да каляскі — там закугакала, закрэктала дзіця.

Яна пакруціла галавою:

— Я і так пазноўся. Мне ж трэба па малако ехаць.

Імполь глядзеў, як яна, нат не азірнуўшыся, папхнула перад сабою каляску. Хавалася за высокі каменны мур цэрквы. Горкая, як чэмер, атрутная крыўда перавярнула ўсё ў душы: няўжо ён і не скажа ёй, што думаў сам-насам пра яе? Няўжо папраўдзе ён не абыходзіць ёй, няўжо яна такая зацятая, абыякавая да яго, няўжо ні кропелькі не любіць? А мо проста саромеецца або тоіцца. Але ж яна сказала сваё. Сказала, здаецца, цвёрда. Няўжо верыць гэтаму? Няўжо? Азіра-

ючыся на высокі каменны мур цэрквы, Імполь ішоў за возам. Нарэшце кінуў лейцы Ваўчку:

— Я зараз, я вярнуся.

Пусціўся падбегам, мінуў царкву, задыхана крыкнуў наўздагон:

— Хрысця! Хрысця, пачакай!

Яна нат злякнулася, убачыўшы, што ён наганяе яе — збялелы, задыханы, з сырамятнаю пужкаю ў руцэ. Змакрэла выгараная кудзерка валасоў, што выбівалася з-пад кепкі, ліпла да мокрага лоба. У здзічалых, перапалоханых вачах яго бліскала нешта адрашонае і звар'яцелае.

— Чаго ты? — яна адступілася з высокага ходніка на рукаваты засмечаны брук.

— Нешта сказаць табе маю.

— Што, Імполь? — Яна павярнула да яго дзіцячыя калясы, бытта хацела засланіцца імі.

Чула ўсёю сабою, што скажа ён. Але нашто гаварыць — ці не забыўся ён, што жанаты, што ў яго Алеся, сваё жыццё, усё сваё, якое ўжо ні ёсцёка? І нашто развярэджваць душу, нашто чапаць тое, што прынясе бяду? Яна, здаецца, перагарэла, перапакутавала ўжо ім, перажыла, перамучылася. І на табе зноў — пакута, тая самая хвароба думаць пра яго, жыць ім. І мучыцца ад гэтых неадчэпных думак.

Перасільваючы сябе, душачы сваю вялікую любасць да яго, ледзьве вымавіла абсмяглымі губамі:

— Паслухай, Імполь, не трэба. Не дадавай ты мне бяды, маўчы, нічога не гавары.

Але ён чуў толькі сябе, ён не хацеў ды ўжо не мог слухаць нікога.

— Вылуч хвілінку ды ў нядзельку вечарам да магілак за касцёл прыйдзі.

— Што ты гаворыш, Імполь.

— Я падбягу, як цямнець стане.

— Няхай бароніць бог, што ты намысліў!

— Пагаварыць з табою хачу.

— Гавары цяпер.

— Не, убачыць цябе хачу, сказаць табе ўсё хачу, — ён падбіваў пад шапку свой упарты змакрэлы чубок. Густою расою на лобе блішчаў пот, нават на густых чорных бровах сачыўся на вочы.

— Прыйдзі. — Ён абцёр яго загарэлаю рукою.

— Не муч мяне, Імполь, не трэба. Грэх на цябе ўпадзе... Яна ж, Алеся, вунь дзіцем ходзіць. Грашно ж перад ёю. — Яна павярнулася да каляскі, асцярожна скаціла з ходніка на брук.

Імполь стаяў, узіраючыся на Хрысцю, на яе бурачковую, у зялёныя кветкі, завязаную ражкамі на патыліцу хустку, на плечы, што сцішна і глуха аддаляліся, і нешта цяжкае, як вялікім каменем, прыгнула яго да зямлі.

Ён ледзьве скрануўся з месца і як сам не свой рушыў назад па няроўным бруку.

Не помнячы, куды і чаго ідзе, мінуў местачковы пляц, на-сунуўся на старую бабу з кійком і тады ўбачыў, што ўткнуўся не ў той завулак, завярнуў назад.

У разарваным цяньку невысокай шапаткой бярэзіны стаяў белы Мандрэў конь, тады-сяды трос галавою, ганяючы сякучых гізоў, і на цэмянтовых сходцах нечае мураванкі, падпіраючы рукою шчакі, сядзеў асалавелы ад гарачыні Марцін Ваўчок.

— Дзе гэта ты бегаеш? — Ваўчок рукою выцер сонныя прыплюшчаныя вочы. — Трэба ехаць скараэй ды вярнуцца солі ўзяць, а то і праўда без солі астанёмся. Вунь і крамнік кажа, вайна блізіцца.

Імполь, здаецца, падаваў выгляд, што слухае Ваўчка, а ў самога перад вачыма ўсё стаяла яна, Хрысця, яе завязаная ражкамі назад на патыліцы хустка, паркалёвая, у выцвілыя кветачкі і трохі гаматная, велікаватая ёй сукенка — пэўна, з Грабянкавай жонкі.

Не прыкмеціў, як прыехалі да Грабянкавага дома, куды ўжо збегаў Ваўчок, няскора вывеўшы адтуль заспанага, з чырвонымі вачмі Грабянку — у адной майцы на сытым целе, з валасатымі грудзьмі.

Грабянка, распытаўшы ў Імполь, дзе ён забіў гэтага рыся, вярнуўся ў дом, прывёў прыгожую, трохі распаўнелую белаватую, што, здаецца, і пахла малаком жонку, але яна чмыкнула, што з яго забаўкі толькі страта, надзьмуўшы губкі, таксама з цікавасцю разглядала звяра, і выняў сваё чорнае партманэ, выкалупаў з кішэнькі круглую сярэбраную манету з насечаным рубчыкамі на канце.

— Не, пан Грабянка, — пакруціў галавою Ваўчок, убачыўшы, што Імполь ужо цягнецца да гэтай манеты.

— А іле ешчэ? — пакасіўся на Ваўчка Грабянка.

— Пяць мала. Два злоты яшчэ набаўце.

Грабянка вытрас з партманэ ў скручаную жменю колькі новых, што пякуча ззялі, нікеляваных грошаў, аддаў іх Ваўчку.

Імполь, узяўшыся за касматыя лапы, вывалак з воза рыся, панёс у брамку ўслед за Грабянкам, палажыў у цянік на траву пад тоўстым шурпатым камлём хвойкі і паціху пайшоў да воза. Пазіраючы на вокны Грабянкавага дома — там

нейкім затоеным смуткам бялелі фіранкі — і падумаў зноў пра Хрысцю, як жывецца ёй тут за гэтымі белымі фіранкамі. І, высуцуўшыся з-за брамкі, раптам згледзеў сіную каляску, бляск нікеляваных ручак, і яе самую — загарэлую, здалёк падобную да цыганкі.

Скучное, нядужае спадзяванне турзанулася ў Імпалевай душы, што прыйдзе яна ў той сухі, папараны гарачынёю хвойнік за касцёлам, за старымі да нематы, да страхоцця глухімі чагілкамі.

Зняў лейцы з частаколіны, пагнаў вуліцаю каня. Ззаду бег Ваўчок і трос жменяю, у якой брашчалі грошы.

— Не блага ўтаргавалі. Сем злотых — гэта, лічы, тры пуды жыта.

— Вазьміце сабе адзін.

— Што, падкупіць хочаш? — засмяяўся Ваўчок, але адняў адну манету з набычанаю, падстрыжанаю пад бобрык галавою Пілсудскага, запхнуў у пустую кішэньку, ушытую для гадзінніка.

— Чаму падкупіць? — спытаў Імполь. — Вы ж утаргавалі два злоты.

— Утаргаваць-то ўтаргаваў, але не бядуі, маўчаць я ўмею, не тое бачыў.

— Што не тое? — устрывожана спытаў Імполь.

— Ты думаеш, я не дагадаўся тады каля гумна, што яна, твая Алеся...

— Няўжо яна? Іх абаіх?

— Гэ,— падняў галаву Ваўчок, засоп у своў шырокі задзірысты нос,— пытаеш? Во, лепш ідзем у краму, солі возьмем.

Па бруку ўжо заляскатаў жалезнымі шынамі колаў, затросся пусты воз — Імполь турзануў да сябе лейцы, прыпыняючы каня напроці белых, мураваных, роўненька, як пад шнур, і шчыльна пастаўленых адна да адной яўрэйскіх крамаў.

VI

Пасля полудня разышоўся ціхі росны дождж. Хіліла на сон.

Корсак сядзеў на парозе. Чуў і не чуў, як бубніла па лопусе дажджавая вада, дзяўбла ў пяску равок, вымываючы ружаватыя каменьчыкі, пляскала на камень каля парога, апырскваючы, як крапідла, холадам дробных пырскаў Корскавы босыя ногі.

Нізка над зарослым дзікім кменам надворкам, распасцёр-

шы вострыя крыллі, шыгала чорна-сняватая ластаўка, падымалася ўгору над плотам, мігаючы чырвоным воллем.

За вуглом у куратніку, знёсьшыся ў старым дзіравым рэшаце, засланым для покладу, кудыхтала курыца.

Недзе дрыжаў пад гэтым дажджом, цвірчаў, дробненька пераліваўся песняю жаваранак. І, абарваўшы яе, падаў імклівым каменем уніз.

Але стары Корсак, здаецца, нічога не чуў — ні кудыхтання курэй, ні жаваранка, ні гэтага ціхага, мякенькага шэпту соннага дажджу. Ён падняўся з парога, босымі нагамі па слізкім бруку надворка дайшоў да мокрых, пазелянелых веснікаў, каб вызірнуць, ці не ідзе ад солтыса Міця, трэба ж было склікаць мужчын ды капаць перад парогам хлява яму. Але над пустою вуліцаю рэдзенькім туманцам вісела парнасць. Не баючыся дажджу, хадзілі куры — знак, што няскора ён перасціхне.

Корсак паглядзеў на зялёны луг перад рэчкаю — там пасвіўся, навізаны да жалезнага шворна доўгімі вожджамі, чужы жоўты конь — і заплакаў, ціха, аднымі слязьмі: зрабілася шкада свайго яшчэ маладога ўкормленага і дагледжанага каня.

Ліха страслася яшчэ тыдзень назад, калі рахманы, паслушны Корсакаў конь раптоўна занаравіўся, паламаў усе загарадкі і высадзіў капытамі ў тыльным аконцы тое невялікае, на адну балонку шкло.

Пазаўчора ўся Корсакава скаціна асталася нанач на дварэ — пускаць карову і авечкі ў хлеў было ўжо нават страшна.

Конь падымаўся на дыбы, лез прядзімі нагамі на сцену, нічога не помнячы, ляцеў ужо і на Корсака, калі ён, па сваёй дураце, усунуўся быў у хлеў. Балазе недалёка адышоўся ад дзвярэй і ўскораў выскачыць назад, прычыніўшы іх за сабою. На выпадак, каб конь не нарабіў горшай бяды, дзверы сённычы прыйшлося знадворку забіць дошкамі.

Учора нават паклікалі з Дварчанаў ветэрынара.

Малады цыбаты мужчына з падбрытымі вусікамі, што наперадзе Міці прыехаў у Верасава на ровары, на блішчастай рулі якога вісеў стары парусінавы партфель, убачыўшы панурага, з натапыранаю шэрсцю каня, нават нічога не рабіў.

— У яго крызіс. Праз тры дні ён ужо, — ветэрынар нават дзеля прыліку не зняў з рулі свой парусінавы, з ржавым замочкам партфель.

— Можна, укол які памог бы. — Стары Корсак глядзеў на высокага, з вастраватымі сутулымі плячмі доктара, апусціўшы рукі.

— Трэба берагчы скаціну, не пускаць сюды нічога ў хлеў.

Доктару, вядомая рэч, прыйшлося заплаціць.

Учора Корсак нават ад памяці адыходзіў. Дзіва што — такая страта, столькі кошту. Усю ноч і вокам не звёў. Прыдрамаў, прыкархнуў мо на гадзіну, сасніўшы сон, што ў хлёў убіліся зладзеі і павялі каня, а ён глядзіць са сметніку, куды выйшаў якраз па сваёй патрэбе, хоча закрычаць, а голасу няма, хоча падбегчы, а ногі не ідуць, так і прагнуўся спатажаны і змакрэлы ад халоднага поту.

Потым і не спаў, думаючы пра сон, што на гэта і выйдзе, — павядуць каня, толькі не зладзеі, а хвароба.

Не запальваючы лямпы, устаў з ложка, напіўся вады — нейкая гарачыня смажыла ўсяго — і, накінуўшы на плечы кажух, свецячы белымі споднімі порткамі, выйшаў на двор.

У хляве круціўся і грыз сцяну, аж трашчала ўсё, ашалелы конь. Ад гэтага скрыгату ў Корсака па скуры ішоў мароз. Рабілася не па сабе. Успомнілася і тое, як у Рыбках навязвалі ў хляве ашалелую дзеўку. Казалі, яна рвала ўсё на сабе і кідалася на ўсіх кусацца, а потым кусала сама сябе і білася галавою аб сцяну. Няхай бароніць бог, якая страшная хвароба, якая пакутная смерць.

А цяпер во гэтак мучыцца скаціна. Корсак адышоўся ад хлява, узлётся локцямі на частаколіны. У гародчыку свяціліся жоўтыя касачы. За густым зялёным галлём старых драў ззяў палавінкаю ціхі месяц. Яснасць ад яго была рэдзенькаю. Малочна-сіняватая ноч мяккаю дабратаю абняла вёску. У цяньку пад бэзам на Жытковай лаўцы ціха перамаўляліся кавалер з дзеўкаю.

«Чые ж гэта?» — падумаў Корсак, але адгадаць ужо не мог.

Яснаю маланкаю, як у глухой задушлівай цемнаце, выбліснула ўсё даўнейшае і маладое, як сам любіў Караліну. Толькі ж не гэтак.

Убачыў першы раз у Дварчанах у стракатай купцы дзяўчат, што лушчылі гарбузовыя семечкі, як высокую, спрытную і прыгожую на тварок, у сіняватай сукенцы з вышытаю рукаю і зялёным лістком. Нейкая чыстая, гладзенькая ўся — аж сэрца зайшлося, затрапяталася, як ягнячы хвосцік. Цішком адлучыўся ад сваіх хлопцаў. Назірмак пайшоў за ёю, і калі яна выйшла з мястэчка на пясчаную ведравіцкую дарогу, нагнаў яе. Загаварыў. Нават і не помніць пра што. Ды, вядома, перапудзіў — яна і пабегла, мусіць, не чуючы пад сабою ног, тупкаю сцежкаю збоку парэзанае калясьмі дарогі. Так і дайшлі да самых хат — яна папэрадзе, а ён, нібы адстаўшы, трошкі ззаду. Так ён і не дагнаў яе. Потым ужо, калі замуж узяў, прызналася, што страх яе тады апанаваў: глу-

хія ровішчы, лес, а тут чужы хлопец, ды ўсю дарогу ідзе ўпагон. Якая тут гутарка — ці ж мала што, — ляцела, як вецер, бог адзін ведае, дзе і сіла тая бралася, шэсць вёрст, і каб хоць змарылася.

Браў яе без пасагу маладзенькую яшчэ, дзевятнаццаты гадок ішоў. І любіў яе неяк па-мужчынску груба, з адкрытаю, трохі ганарыстаю нелюдзімасцю, хаваючы ад яе сваю ласку ды пяшчоту. І ніколі не загаварыў ціхім мілым словам, ды нашто саладзіць, як салодзяць іншыя мужчыны. Дома пры жонцы — адно, перад іншымі — другое, нават брыдкае, пад жарт і хахінькі. Корсак таў усё і ад сябе, і ад усіх, толькі ад яе, ад Караліны, пэўна, не ўмеў.

І яна ведала, угадвала душою, што ён любіць яе, хоць тоячыся і не прызнаючыся.

Ён, вядома, бачыў і яе спрытнасць да работы і ведаў, што яна прыгожая і як скрыва, зайздросным вокам цікуюць на яе чужыя мужчыны і іх, пэўна, бяруць завідкі.

Што яна спрытная кругом, прыгожая маладзіца, разабраўся трохі пазней, учуўшы першы раз ад маці, калі яна вярнулася з чужога вяселля, дзе цікаўныя бабы абмаўлялі маладую ды няўзнак пахвалілі яе нявестку:

«Уга, твая Караліна — маладзіца на ўсе сто, а гэта і благенькая, і няўклюдная, і нос, ліха ёй, як у вароны. І я стаю, сыноч, і гонар мне і радасць».

Улас з таго дня нейкім іншым вокам пачаў глядзець на Караліну. Яшчэ мацней стаў любіць жонку, але ізноў ні адным слоўцам не абмовіўся пра гэта.

Нездароўчая толькі астатнія часы была — гады два толькі і ведаў, што вазіў па знахарах. А тут яшчэ гэта прастуда. Нейк і не чакалася і не верылася, што так раптоўна памрэ.

Пасля Каралінінай смерці ніяк акрыяць не мог — куды ні павярніся, куды ні пайдзі — у вачах яна. То чужая бабская хустка, то каптанік, то пастава, то голас — усё прыганвалі яе, Караліну.

У Дварчанах былі падсваталі ўдаву, нат, здэцца, спраўную бабету. Але сватацца ды падходжваць да яе не мог — адкаснуўся, чужое нешта, ды як жа ж жыць насуперак душы, калі сэрца замірала па Караліне.

Жальбу ды пакуту душыў работаю. А потым знайшоў ні то забаўку, ні то пражнасць — гадаваць і даглядаць коней. Купляў, перапрадаваў, мяняў іх — і ўсё ішло адным швом і шапцавала — удаваліся Корсаку коні. Вядома, на корм не скупіўся і догляд гаспадарскі быў. Дацякала нават Алесь: «Ты, бацька, толькі і глядзіш коней. Ужо яны табе і божы свет засланилі».

А гэта астатні — такі ўжо ўдалы быў: паслушны, дужы, працавіты, спрытны, хоць ты яго на выставу вядзі.

І на табе — прылучылася бяда: якраз на поплаў, дзе павсіўся навізаны Корсакаў конь, падсунуўся шалёны сабака. Ніхто і не бачыў, калі ён укусіў каня. Бачылі толькі, як бегаў на балота шукаць і есці бабок. Кажуць, і вылечыўся гэтым бабком. У Верасаве памалу аціхла гутарка пра гэта здарэнне. Ды і сам Корсак не вельмі прымаўся да яго, адно толькі пачаў прыкмячаць, што конь зрабіўся пудкі, не вельмі слухаўся, наравіўся, цяжка дыхаў і балюча гудзеў нутром. Бачыў, што ў каня пачырванелі і зрабіліся вялікімі вочы.

На тым тыдні, калі Корсак запрог яго, каб ехаць, забаранаваць грэчку, конь захроп, падняўся на дыбы і шарахнуўся на бэз, перавярнуўшы воз з жалезнаю бараною, балазе Корсак ускораў адскачыцца, а то скалечыў бы ці забіў. Спярша Корсаку падумалася, што, можа, які кот, высунуўшыся з-за вугла, перапудзіў яго, а потым убачыў, што конь увесь дрыжыць, як у якой трасцы.

Корсак яго распрог, паставіў у хлеў, але вечарам, калі ўжо прынёс яму вады, конь крута завярнуўся і, храпучы, раздзімаючы чэрава, у гарачцы кінуўся на сцяну, пачаў брыкацца, зламаўшы капытамі закладзіну ў загарадзі. Добра, што абышлося так — выбіў з рук толькі вядро.

Але ці думалася, што гэта шаленства. Не паверыў Корсак і Ваўчку, што незнарок напасіўся сам глянуць на каня, і, паглядзіўшы пад кепку свой касмыль, разам з іншымі мужчынамі зайшоў у хлеў і ўжо адтуль гукнуў:

— Мусіць, шалёны ён. Ідзі, Улас, лянь, як пена валіць.

— Яшчэ што выдумай.— Корсак ззаду ўсіх мужчын ужо з трывогаю ў сэрцы зайшоў у хлеў.

У каня папраўдзе з храпы цякла густая сліна. Ён задзіраў голаў, стрыг вушамі і ціснуўся ў кут, як сам не свой круціўся па хляве.

— Знаешся ты,— заступіўся тады за Корсака Ікон Жыток.— Мо перапуджаны моцна.

— Няхай сабе і не знаюся,— ганарыста задзіраў голаў недарослы Ваўчок.— Але я ў войску бачыў шалёнага каня. Ён нат салдата ўкусіў. Покуль разабраліся, што за хвароба ў хлопца...

— Ты што ні згародзіц, то ўсё пра войска,— не даў дагаварыць Ваўчку Ікон.— Перапуджаны, мо абкурыць каня трэба было б чым.

— Абкурыць,— хіхікнуў і адварнуў свой твар за плячо Ваўчок.— Прывіўку трэба зрабіць. Ведрынара трэба шу-

каць. А ты — парэпалахі ганяць. Можа, хіба дзіванны напарыць ды даць яму. Кажуць, памагае ад шалёных сабак.

— Ты ўжо гародзіш ні зіму ні лета, — незалюбіў Ікон Жыток.

— Няхай і гараджу, але Ракоў сабака мог пакусаць.

— Сабака вунь, кажучь, вылечыўся, — крычаў Ікон.

Але выйшла ўсё на Ваўчкова — учора тое самае пацвердзіў ветэрынар, толькі ўжо дадаў, што вакцына не паможа, — хвароба задаўненая, і каня трэба забіць, каб не нарабіў горшай бяды.

Учора ўжо і рошана было, што каля хлява трэба выкапаць яму і выгнаць туды каня. Так, кажучь, хавалі шалёных коней даўней, бо дзе ты ўжо да яго падыдзеш.

Корсак яшчэ пастаяў на парозе, паслухаў, як бубніць па шырокіх лісцях лопуха пад капяжом вада, і ўвайшоў у кіслыя, з настоенаю духатою і абрыдлым званам мух сені і пачаў шукаць у кутку за рознымі Міцевымі вудзільнамі і навыразанымі палкамі стары ржавы, што меўся быць там, лом, трэба было падварушыць каля парога брук, дастаць ды скла-сці ў кучу пад вугол камені.

Корсак выцягнуў цяжкі, з загнутаі дзюбкай лом, панёс яго наперавесе адною рукою пад хлёў, пастаяў, прыслухваючыся, што робіцца за сцяною — там цяжка дыхаў і ўсё круціўся, мясіў, гной, шастаў капытамі па разасланай саломе конь.

Жаласная гарката сціснула Корсаку горла, абліла гарачым потам лоб. Корсак абцёр яго рукавом і, падняўшы цяжкі лом, цюкнуў пляскатым канцом між каменяў, каб падважыць іх. У хляве спудзіўся і зноў забегаў, б'ючыся персямі ў паламанья загарадзі, ашалелы конь. Прыслухваючыся да тупату ў хляве, Корсак падважыў ружаваты камень, вывернуў яго, кінуў далей ад парога, пад падрубку хлява, і ўзяўся выварочваць раскрышаны сіні і пляскаты. Каля хлява на бруку ўсё большаў лапкі свежае разварушанае зямлі.

Сцішны дожджык расіў на Корсакавы плечы ў выцвілай, прапацэлай, з цёмнай латкай кашулі, на парудзелую суконную кепку, на карчаватыя, з раздутымі вузлаватымі жыламі рукі, што трымалі цяжкі саржавелы лом.

Корсак усё дзеўб ім між каменяў — лом то цяжка звінеў, пацэліўшы ў каменні, то скрыгатаў, калі Корсак падважваў іх спаднізу.

Нізка на падворку шмыгала, распасцёршы тонкія крыллі, чорна-сіняватая ластаўка і, свецячы чырвоным воллем і белым жыватом, крута падымалася над Корсакам угору.

Пад страхою на крыжавіне вугла ў мяккім сухім гняздзе шчабяталі маладыя вераб'і.

Вярнуўшыся з пашы, на надворак праз непрычыненыя веснікі ўсунулася вішнёвая карова і сонна жавала жуйку, і, згорбіўшыся, моклі цыглястыя, абстрыжаныя ў рады і яшчэ не аброслыя авечкі.

— Цікуеце, дзіва згледзелі,— убачыўшы на надворку сваю скаціну, загаварыў да яе Корсак, як звык ужо гаварыць да ўсяго жывога: здзічалае быліны, калі вырываў ці выкарчоўваў яе з-пад плота, да свайго паслушнага каня, калі закладваў у жолаб нанач корм ці выязджаў на ворыва.

На старасці і адзіноце чалавек гаворыць да ўсяго, каб ратавацца ад смутку і чуць, што некаму ты яшчэ трэба.

Корсак выграб рукамі пакрышаны, гнілаваты з аднаго боку камень, паднёс яго да кучы, кінуў на яе і азірнуўся на чорны лапак зямлі каля хлява.

«Не, мала выбраў бруку,— падумаў ён,— трэба яшчэ, каб яму не пераскочыў конь».

І раптоўна ўявіў гэтую яшчэ не выкапаную глыбокую яму і ў ёй свайго каня, што ржаў, выцягваў шыю і падымаўся на дыбы, сілячыся выбрацца адтуль.

Нязносна-балючая, як вытрываць, жальба абліла сэрца, зацяла дых — Корсак нат пахіснуўся, абапёршыся рукою аб сухую, шурпатую ад моху сцяну хлява, дзе круціўся і страшна хроп конь, пастаяў з паўхвіліны, каб трохі перачакаць гэту раптоўную млявасць, і пайшоў зноў прысесці на шчабаты парог.

Рабіць сённычы пасля спакутаванае ночы ён ужо нічога не мог: дрыжалі рукі і гула, налівалася тупым болем галава.

Сеўшы на парог, ён і задрамаў, прагнуўшыся ўжо ад чужых на надворку галасоў: разам з Міцем прыйшлі пакліканныя ў помач Алесін Імполь, Марцін Ваўчок і верасаўскі солтыс — Янка Вайтовіч.

Яму капалі наперамену, як капаюць для нябожчыка дол — па двох: то Міця з Ваўчком, то Імполь з Вайтовічам. Потым іх падмянялі ўсе верасаўскія мужчыны: учуўшы пра страшную новасць, сюды да Корсакаў збеглася цэлая вёска — усіх брала дзіва, яшчэ ж ніхто не бачыў, як будуць закопваць жыўцом шалёнага каня.

Каля кучы жаўтаватага сырога пяску, на якую з глыбокай ямы ляцеў ружаваты жвір, таўкліся дзеці, далей шчыльна стаялі мужчыны і хлопцы, між іх ціснуліся, каб зірнуць хоць адным вокам, перападоханыя, але дасужыя верасаўскія бабы ды маладзіцы, стаялі зводдаль, каля брамы — барані бог, з хлява выскачыць шалёны конь,— і, трымаючы меншых

на руках, гукалі на большых, што таўкліся каля ямы на жоўтай кучы пяску.

Усе былі ўстрывожаныя, на тварах палыхаў страх.

Адно стары Корсак, што сцішна сядзеў на парозе, угнуўшы голаў, здаецца, быў спакойны, і выдавала, што нічога яго не абыходзіла. Ён ляпаў босаю нагою на цёплай вадзе, што сабралася ў ямцы на пляскатым камені. На шапку яму са страхі падалі рэдкія, падсвечаныя сонцам кроплі. Дождж перасціх. З глыбіні разарваных, ужо высокіх хмар выглядвала сонца: на саламянай страсе, на лісці кучаравай бярэзіны, на дзікім кмене каля плота зіхацела, адсвечвала калючым золатам дажджавая раса.

Упёршыся локцямі ў калена і паклаўшы на далонь шчаку, Корсак горна думаў пра тое, што ў жыцці яму ніколі і ні на што не шанцавала — ні пажыць, як трэба, з Каралінаю, ні на дзяцей, бо Міця ўдаўся няздатны да гаспадаркі, ні на коней, бо ў якія кошты абыходзіцца гэты малады добры конь. З якога боку ні вазьмі — кругом бяда. І ў гэтай бядзе, не паспеў азірнуцца, прабегла жыццё. І нашто чалавек жыў, мучыўся?.. Нашто?!

— Тата, тата, ці чуеш? — гукнула да яго Алеся. — Можна, схадзіў бы да нас ды папалуднаваў.

Яна прыбегла сюды і, загнаўшы ў гародчык, падаіла, каб не перагарэла малако, Корсакаву карову.

Трымаючы ў руцэ вымытую даёнку, што нясла павесіць на частаколіну плота, яна стаяла на пляскатым камені каля парога і тармасіла бацьку за плячо:

— Ці чуеш, што кажу?

— Вот ты са сваёю ядою, — Корсак упёрся рукамі ў вялікія калені, падняўся з парога.

Але завярнуў не за Алесяю — яна, цяжка несучы свой живот, прыспешыла дадому, каб не бачыць ды не ўразіцца ад таго, што будзе рабіцца тут, — а падышоў да купкі мужчын.

Яны ўжо выкапалі глыбокую ды шырокую, як на склеп, яму. Прыкленчыўшы і падаючы рукі, адтуль даставалі, выцягвалі далакопаў — малага Ваўчка і высокага, тонкага, як жэрдачка, меншага Іконавага сына.

Каля ямы трапятаўся, прытоптаў на галаве шапку верасайскі солтыс Янка Вайтовіч — ганяў, каб не заміналі, дзяцей.

— Эйш адсюль!

Дзеці адбягаліся, наровячы сцішком зноў падысці да ямы, але на іх пакрыквалі і лавілі кожная свайго, каб не падсунуў-

ся на якую злыбяду пад шалёнага камя, перапалоханыя мацяркi.

Мужчыны вялі раду, як быць з ямаю: пакідаць адкрытаю ці мо лепш прыхаваць насечаным алахавым галлём.

— Чаго, пойдзе і так, — абціраў з сваіх портак сыры, наліплы пясок Марцін Ваўчок.

— У хлёў не зойдзеш, не вельмі выжанеш.

— А нашто заходзіць, у задняй сцяне аконца ёсць, — задраў голаў, каб зірнуць у вочы старому Корсаку, Марцін Ваўчок.

— Ага, ёсць, — за бацьку сказаў Міця; з-пад кепкі яму на бровы цёк яшчэ не абсохлы пот.

— Во, — махнуў угору галавою Ваўчок, — каб якую толькі жэрдку ці бусак.

— Гы, утрымаеш ты бусак, — падцінаючы Ваўчка, выскаліў свае жаўтаватыя ад курыва зубы Янка Вайтовіч.

Але ніхто не зарагатаў — усе касілі вачмі, азіраліся на старога Корсака, што скажа ён. Тонучы па костачкі ў сырм пяску, Корсак глядзеў на прымкнутыя і забітыя накрыж дошкамі дзверы хлява — там усё хадзіў і круціўся, не знаходзячы сабе месца, ашалелы конь, — нарэшце цяжка ўздыхнуў:

— Можа, і праўду ён кажа, будзем выганяць так.

Глыбока зацягваючыся на астатку, мужчыны дакурвалі папяросы.

Утаптаўшы размоклы канчар у сыры пясок, Янка Вайтовіч папляваў на руку і падняў дзюбаватую, з гладкім чаранком лапату, падважыў ёю прыбітую да тоўстага вушака дошку — зарыпеў, выкручваючыся з дзерава, кантовы цвік.

— Пачакайце, замок здыму! — трымаючыся за ўбіты ў дзеравіну жалезны крук, Міця дайшоў вузкім берагам да вушака, адамкнуў на ім конскае пута і пацягнуў на сябе дзверы.

На вуліцу за плот адхлынулі маладзіцы ды бабы. Разам з імі стаяў баязлівы, што нат не мог засекачы курыцы, Міронаў Васіль. Непаслушныя, разбэшчаныя дзеці чапляліся на частакол.

З-за хаты з гародчыка, трымаючы вострымі рагамі наперад, ужо нёс доўгую жэрдку бусака Марцін Ваўчок. Ад старання ў яго вылазіў з рота кончык языка.

Адступіўшыся і хаваючыся за сцяну, мужчыны бралі што падхватнае ў руку: лапаты, калы ды якія дзе заваланыя жэрдкі — на выпадак, каб бараніцца.

У хляве ўсё круціўся, але не высоўваўся ў адчыненыя дзверы Корсакаў конь.

— Шалёны, але чаму ж ён не ляціць во з хлява? — азіраўся на Корсака Ікон Жыток.

— Я яго зараз, — крыкнуў Ваўчок, разварочваючыся з доўгім бусаком, каб усунуцца ў сутокі, між хлявом і хатай.

— Ён зараз, — перакрывіў Ваўчка Жыток. — А што яму, чужое абыходзіць.

Туды ў сутокі на помач Ваўчку кінуўся Алесін Імполь. На той бок хлява ў малым аконцы дзынкнуў зломак шыбы, і ў яго, мусіць, ражном уперад усунуўся доўгі бусак.

У хляве крутнуўся і цяжка застагнаў падцяты ім конь.

— Но-о! Стогнеш яшчэ, — там, за хлявом, крычаў Марцін Ваўчок.

На загарадзі ў хляве грукаў, чапляўся доўгі бусак. Круціўся, але не паказваўся ў адчыненыя дзверы ашалелы конь, а мо бачыў гэтую глыбокую, падкопаную пад самым парогам яму, гэтыя высокія, насыпаныя кругом яе жоўта-ружаватыя купы жвірыстага пяску.

— А каб гэта залезці на страху ды адтуль яго пужнуць, — падказаў з-за плота Міронаў Васіль.

— А што...

— Вядома, лепш з страхі, — умешваліся бабы, ім ужо зацярпелася чакаць, покуль з хлява выскачыць конь.

Але раптоўна там нешта загрузкала, затрашчала — і ў дзвярах, махаючы цяжкаю галавою і, здаецца, нічога не бачачы каламутнымі вачмі, высунуўся конь. З адвіслай губы яго цякла зеленаватая сліна. У пукатых вачах чах каламутны бляск.

Прасунуўшы праз аконца, у хлёў усё білі бусаком Імполь з Ваўчком.

— Яшчэ-яшчэ, цяляй трохі налева, — забегшы перад ямаю і прыкленчыўшы на горбе пяску, у хлёў цікаваў Янка Вайтовіч: вока ў яго прыскальвалася, рот крывіўся.

— Ага, налева кіруй!

— Во, так, во...

— Ах, чорт!

Туды да Вайтовіча падбягалі іншыя мужчыны, прыгіналіся, заглядвалі ў хлёў.

Востры ражон доўгага бусака нечакана ўцэліў і ўпіўся каню пад дыхавіцу — конь балюча турзануўся, задраў голаў, нібыта ачуціўся, і рвануў з хлява, і толькі цяпер, здаецца, убачыў глыбокую яму.

Войкнулі і бегма кінуліся ад плота перапалоханыя бабы.

Конь наўскос гальцнуў, каб дастаць пярэднімі нагамі да берага, але скокнуў не на ўвесь разгон, нібыта перапудзіўшыся глыбіні і хочучы, мусіць, стрымацца. Ён толькі за-

шкроб пярэднімі капытамі па стромым беразе і, натужліва задзіраючы голаў, бытта просячы ратунку, паляцеў у яму.

Падаў на пярэднія ногі, а потым недзе там, падварнуўшы голаў, паляцеў на спіну, задзіраючы высока заднія капыты.

Цяжкі, з стогнам і храпам, грукат вырваўся з ямы.

— Авой, няхай крые бог, — уздыхнулі, здаецца, усе разам там за плотам на вуліцы бабы.

— Хлопцы, не стой, — Вайтовіч зашахаў лапатаю, шпурляючы ў яму пясок.

Там біўся галавою, трэпаў капытамі, сіячыся ўстаць, паварнуўца на жывот, дужы Корсакаў конь. Яму ўжо на голаў, на жывот, на ногі гупаў пясок — мужчыны дружна, замінаючы адзін аднаму, сыпалі, граблі яго з купоў.

Міця, каб не глядзець, адышоўся ад хлява, чуючы, як дрыжаць рукі, завярнуў надворкам да Алесі.

Каля пограба стаяў бацька, адварнуўшыся ад Міці, выціраў рукавом вочы. Сутулыя, у выцвілай, падлатанай з вялікаю чорнаю латкаю кашулі сухія плечы ціха ўздрыгвалі.

{ VII

Неўпрыцям прайшла, мінула пара красавання. Здацца, учора схаладалы перад дажджом вецер абтрос, абцерушыў на жорсткі пясок вуліцы, зашапацеўшы, як лёгкім сухім снегам, белыя крыльцы вішнёвых кветак. Адцвілі і пасівелі, завязаўшы дробныя яблычкі, ружавата-белыя разложыстыя яблыні, абсыпалі з сваіх парудзелых чачотак жаўтлявыя, як проса, бубачкі гладкаствольныя рабіны, згас і змерк каля шарых частаколавых платоў ліловыя накіп бэзу, што адсвечваў белаватаю яснасцю сярод поцемку ночы.

Мінула пара дробнага жаўтлява-зялёнага лісця, белых груш сярод сіняватага, як асака, жыта на полі — усё было цёмна-зялёнае, сакаўное. Усё выгнала гонкія пасынкі, падушэла, падрасло, абцяжэла, разбылося ў сваім сарамяжным харакстве, як цяжарная маладзіца, што чакае ў глыбокай затоенай трывозе і радасці сваё першае дзіця.

Толькі сіратлівым, рэдкім водсветам сярод густых, сямнелых кустоў чаромхі, маладога, распаранага алешніку дзе каля рэчкі свіціўся познімі бела-крэмавымі кветкамі куст каліны.

Густыя купы старых кляноў, высокіх, дзе з адзінокаю шараю калодаю для пчолаў кучаравых ліп, шапаткіх, у доўгім веці бярэзінаў хавалі ў сваім сыраватым зацішку, у лёгкім халадку саламяныя, зеленкаватыя ад падушак моху стрэхі верасаўскіх гумнаў, хлявоў і хат. Каля плота пакалыхваўся

дзікі кмен, разросся, выпусціўшы шырокія сінявата-папяловыя лісці, нязводны лопух, густымі жменямі паднялася піжма, узялася расці глухая канпелька і пакалыхваў шара-празрыстымі, пухкімі — а дзе ўжо палыселымі, чубатымі макаўкамі дзьмухавец, і пры беразе хвойніку жоўта-яснымі махрыстымі кветачкамі зацвіў валаснік і зазвінеў ад пчол нізкі ліловы чабор.

Каля гарадаў, каля вады забуяла густая крапіва, якую, склаўшы рукавіцу, можна было нарваць свіннім, ужо гнуткай змяінай шыйкай выглядаў каля алешніку малады хмель, каб учапіцца за нізкую лапку і абвіць шары, у белых косых вочках камель.

Пры быстрой абмялелай рэчцы пахла горкая лодзьма і малады валяр'ян.

Усё верасаўскае балота стракацела ад жоўтае маслянкі, сярод якой пакалыхваліся калматыя таўкачыкі вобаратніку, ліловых, затоеных у мятліцы гараб'ёвых кветачкаў, ружавата-вялае смолкі. Далей пад багнішча ў асацэ свіціўся бурчковай, сабранай у чачотку кветкай тоўсты, з краплістым лісцем зязюльнік, а бліжай — раскручваў з трубка лісце малады, не пацямнелы яшчэ чэмер. Ён, гэты выкручаны лейкаю ліст чэмеру, што вылез пры сцежцы між чорных, наточаных кратом капцоў, Алеся згледзела яшчэ здалёк. Злякнулася, як ад чаго жывога, перад вачыма ўстаў той ахонаўскі знахар, прырэсты сабака, і ўчула зноў хрыпаваты голас: «Самая моц — малады рваў», і той крык у гуме старое Мондрыхі, і здушаны голас немае Еўкі.

Не помнячыся, Алеся прыспешыла хаду, набіваючы між пальцаў мокрых ад расы люцікавых пялёсткаў — замшавыя, з лакіраванымі перадамі і заднікамі туфлі нясла ў руцэ.

На грудку перад лесам ногі абколвалі сухія стрымбулі леташняга крываўніку і палыну.

Чуючы, як пякуць паколатыя ногі, і трохі аціхаючы душою, дайшла да могліц, прыпынілася. Між старых, у жаўтлява-новых пасынках ялаўцовых кустоў падымаліся малыя, ледзьве знаць, кашцы магілак — без крыжоў, без ніякага знаку, — тут хавалі нехрышчоных дзяцей, найбольш тых, што радзіліся нежывымі. На забытых, недагледжаных копчыках натапыранаю шчоткаю сплёўся чабор, сівым дробным лісцем выслаўся валаснік і жоўта-цёплымі выспамі зацвіў сакаўны водцы.

Алеся дайшла да роўненькага, яшчэ добра прыметнага капца-магілкі — на ёй, выкладзеныя крыжыкам, ружавелі сакаўныя растапыраныя шышкі скачок, што глыбока ўраслі ў зямлю. Прыкленчыла пры магілцы, учуўшы пад каленямі

росны мяккі зязюльчын мох, зашаптала ўголас: «Даруй, дзіцятка маё, даруй».

Яна стаяла, прыкленчыўшы і бачачы Дварчанскі касцёл, чуючы той каменны холад падлогі, тую жоўдзенькую і пафарбаваную спавядальню пры сцяне, тое забітае ў драўляных крыжыках аконца, за якім будзе сядзець ксёндз, наставіўшы вуха.

І яна скажа. Скажа ўсё. Сёння ў яе генеральная споведзь.

Алеся ўчула, як змакрэў, абліўся потам лоб, не могучы паднялася. Нібыта са стромага берага пясок, пацякло, падтачылася сумненне: нашто яна згадзілася на гэтую споведзь, нашто паслухала зморшчаную, як стары казьяк пад хвойкаю, тэрціярку*, што прыпыніла яе за касцельнаю жалезнаю брамаю:

— Дзіцятка маё, вы пакутуеце, трэба паспавядацца.

— Чаму? — Тады Алеся адступілася ад гэтае старога кабеты з чорным ружанцам у худых, зморшчаных руках.

— Дзіцятка маё, я ж бачу ўсё, па вачах бачу. Трэба шчыра выспавядацца, каб было ўсё канечным, каб атрымаць паўнейшую і гоўную ласку, каб лепей супакоіцца. Паслухай, дзіцятка маё, і ўсё пройдзе.

Яна нават навучыла, як трэба прыкленчыць перад спавядальняй, што гаварыць, з чаго зачынаць і чым скончыць споведзь.

І цяпер у Алесіных вушах стаялі тыя сіплаватыя, шапялявыя словы: «Праз грэх ёмяротны душа траціць ласку божую і заслугу на вечную кару».

«Божа, як сказаць пра той грэх? Як?.. Няўжо ксяндзу можна верыць?» Яшчэ ўчора звечара ажно тры разы Алеся згаварыла пацеры. Ціхенька, дачакаўшыся, покуль заснуў Імполь. І сёння зранку, зноў, толькі забялеўся дзень. Падаіла карову і вобмельгам сабралася, каб не бачыў ён, сказаўшы яшчэ ўчора, што пойдзе да касцёла.

Цяпер стаяла над капцом магілкі, што зарасла марнаю травіцаю, бурачковымі растапыранымі скачкамі і ліловым, горка-густым чаборам, і чула, як пад сэрцам турзалася дзіця. Яе, другое, ужо ад Імполья. «Можа, дзеля яго трэба ісці на гэтую генеральную споведзь», — падумала яна з горкім смуткам і азірнула на вёску, што лабамі саламяных стрэх, са старымі вушатымі канькамі, вызірала з-за густога зялёнага навалу надрэчных вербаў і алешын. Недзе там ціха, як у глыбіню калодзеся, кувала зязюлька. Ды пад грудком у верба-

* Тэрціярка — сястра трэцяга закону.

лозе, у гразі з гнілымі лёхамі перасвіталася, свіргатала не-
вядомая пташачка.

Пад яе вясёлы і моцны перасвіст Алеся выйшла на пясча-
ную дарогу, але каб не стрэцца з кім, звярнула на зялёную,
у счарнелых прутках леташняга бульбіку калматую мяжу
і пайшла між высокіх сцен цёмна-зялёнага, з сіняватымі,
што толькі выплылі, пляскатымі каласамі жыта. На шырокім
пер'і, на вусатых каласах проці сонца зіхацела, адсвечвала
жаўтлявай залацістай чырванню раса.

У кучаравых разрослых садках за жытам хаваліся Пры-
луцкія хутары.

Над замглёным паскам сіняга лесу, над Прылуцкімі хута-
рамі, з левага боку ад Алесі, бегла невысокае сонца. Там пе-
дзе яшчэ рыкалі, выгнаныя з хлява, сонныя каровы і трубіў
моцна, на ўсё горла нечы певень, нязлы брэх сабакі адзываў-
ся за сцяною жыта.

Ад халаднаватай расы трохі шчымелі, заходзіліся ногі,
але сцішылася, трохі спакайнела Алесіна душа ад баязлівага,
першага, яшчэ нямоцнага шапацення жыта, ад яго саладжа-
ва-прэснага паху, ад высокай, маладое і вечна не разгаданае
жаваранкавай песні над галавою.

І нядужай крынічкаю пад сэрцам выбілася спадзяванне,
што ўсё ў яе будзе добра, там, у людным гулкім касцёле, з
гэтымі прыгожымі ў харакстве размаітага шкла вокнамі, з
вялікім, у пазалочанай аправе, абразом святой радзіны, дзе
быў намалёваны малы, з залацістымі кудзеркамі Езус у ру-
жовай сукенцы, з-пад якой выглядвалі босыя ножкі. Ён
стаяў на каленках, склаўшы перад сабою тоненькія дзіцячыя
ручкі, і каля яго босых ножак сядзеў, завярнуўшы назад га-
лоўку, белы голуб і, распасцёршы крылі, злятаў, садзіўся
другі. За малым, гадкоў дзесяці Язусам прыкленчыла матка
боска ў сіняй доўгай накідцы, з-пад якое высоўвалася ружо-
вая сукенка з залацістымі карункамі на рукавах. Алеся ўзі-
ралася на яе чысты, далікатны і прыгожы тварок, на залаці-
стыя зорачкі круга белай незавязанай хусткі, што спадала
на плечы. За маткой боскай, схіліўшы голаў і прыклаўшы да
грудзей руку, стаяў у карычневай сутане, падпаясаны шы-
рокім шалікам, з востраю бародкаю і тонкімі наміткамі ву-
соў, нечым падобны на Імполя святы Юзаф.

А ў Алесінай душы тлела нейкае шкадаванне, што на
свецце ёсць шчасце, дабро. І ёй хацелася гэткага шчасця, але
ведала, што свет перавярнуўся для яе — і яго няма і не будзе.
Як ап'янелая, яна пачынала гаварыць пацеры да яе, да свя-
той Марыі, і варочалася дадому, як сама не свая, са слязьмі

на вачах, апанованая халоднымі, ледзянымі, як скразняк, думкамі.

І яе, мусіць, даўно прымеціла гэтая старэнькая тэрціярка ў крэпавай доўгай сукенцы і намовіла да генеральнай споведзі, сказаўшы, што пагаворыць з ксяндзом, што трэба прыйсці на сёмуху, якраз во сёння.

Пэратрывожаная, знерваваная Алеся не спала ўсю ноч, прачынаючыся ад жахлівых сноў, ад Еўчынага крыку: «Не, не будзе табе жыцця. Грэх божы ўпадзе на цябе». Здаецца, збягаліся людзі і Еўка крычала перад усімі: «Яна мяне звяла са свету. Яна атруціла. Яна!..» — І закрывалася ў гумне. Успомніўшы гэты сон, Алеся аж схаладзела душою, прыспешыла хаду, выйшла на Ахонаўскія груды, з якіх ужо былі відаць Дварчаны — там высока ў неба падымаліся дзве вострыя чырвоныя вежы касцёла. Яны цягнулі да сябе і боязю і нядужаю, слабенькаю надзеяю на нейкі ратунак. І зноў глыбокі вір страху цягнуў да сябе Алеся. «Не, трэба ісці да споведзі, можа, праўда згінучь, прападуць страшныя сны, прыйдзе ад іх збавенне, стане лягчэй на душы, спадзе ўсё гэта чорнае, што ўжо каторы час мучыць, гняце яе. Можа, бог здыме гэты цяжкі, смяртэльны грэх».

Яна не помніць, як дайшла да шашы, дзе ўжо грукацелі, в'язджаючыся ў мястэчка да касцёла, фурманкі, на іх сядзелі прыбраныя ва ўсё святочнае, па-набожнаму спакойныя, памякчэлыя душою мужчыны з кабетамі ў накрухмаленых хустках, купкамі ішлі хлопцы, рагаталі з дзяўчатамі — усім было лёгка, весела. Скупым шчасцем у іхніх руках гарэлі чырвоныя пышныя букеты півоняў.

Алеся назіракам пайшла за імі, баючыся дагнаць каго з верасаўскіх. І неспадзявана ў растрэсеным палукашку на возе ўбачыла старых Літавараў і прыпыніла сваю хаду, чакаючы, покуль яны не звернуць да парэнчаў каля муру паставіць камя. Не даходзячы да жалезнае касцельнае брамы, прысела на мураву, каб нацягнуць на босыя ногі шкарпэткі ды абуць свае замшавыя, з лакараванымі наскамі туфлі. Чуючы, як ажывае зноў і турзае за сэрца страх, у марудным павольным шнурку людзей уцягнулася ў жалезную браму.

Каля няроўнага ходніка на траве сядзеў сляпы жабрак, скінуўшы шапку, далей на каленках стаялі яшчэ.

Людзі кідалі ім па якому грошу, нагіналіся і называлі імёны нябожчыкаў. Алеся, прайшоўшы далей, спынілася каля бязногага — толькі кароткае тулава спаднізу падшыта скурамі, — што палажыў на самы ходнік сваю кепку. Дастала з сачыка завязаную на вузельчык хустачку, расшмаргнуўшы, выняла дзесяць грошаў, асцярожна апусціла ў старую

зашмальцаваную кепку, назвала маміна імя і застыла: а яны — Еўка са старою свякроўю? Зноў халодны пот абліў усю. Перасохлым ротам ледзьве вымавіла іхнія імёны і паднялася на каменныя, пабітыя сухім лішаём сходцы касцёла, дзе сядзела старэнькая, прыбраная ў чысты шарачковы сачык кабета. Склаўшы рукі, шчыра малілася, але на разасланай хустцы ўсяго ляжала дзве бронзавыя манеткі.

З Алесіных шчопацяў і ёй выслізгнулі дзесяць грошаў.

— Няхай табе, дзіцятка, лёгка будзе, няхай табе бог усе грахі даруе, — згледзеўшы нікеляваную, ужо даражэйшую манету, сказала старая і памкнулася, каб пачуць, за каго маліцца, нават адграбла з вуха хустку.

— За Алесю, дзецка, за мяне памаліся.

— Маладзіца, не кліч на сябе грахі. Не думай пра смерць. Не міне яна нас, але каб табе без пакуты жылося. Папрашу бога, за пакуту тваю адмалюся. За дзіцятка, каб шчаслівае нарадзілася.

У касцёле, што гарэў і свіціўся прыгожымі вітражамі, праз якія рознакалёрнай тэнчай падалі косыя слупкі сонца, ад зялёных папяровых вянок, што, перакрыжоўваючы касцёл, звісалі са столі, ад глухога кашлю, ад шаркання ног, ад мноства людзей, што прыкленчвалі пры ўваходзе, ад сцішнага шэпту малітваў, ад палахліва-смутнага агоньчыку свечак, ад паху воску, ад характава размалёваных фігурак у Алесінай душы зноў ачуняла радасць, прайшоў той цёмны страх. Яна ўбачыла свой абраз і міма чорных цяжкіх лавак, дзе сядзелі найбольш старэнькія бабкі, каля тоўстых аблупчаных калон прайшла да яго. Прасунулася між кабет, прыкленчыла на халодныя каменні падлогі.

Стары, лысаваты з белымі скронямі мужчына, высока дастаючы рагатым кійком з агоньчыкам, запальваў у кандэлябрах свечкі.

З закрытымі, што была з правага боку алтара, выйшаў немалады даўганосы міністрант у караткаватай комжы з шырокімі гафтаванымі рукавамі, трымаючы тоўсты, з залацістымі кантамі імшал, турзануў тры разы за колца, што вісела перад закрытыяй, — тры разы глухавата заглэнгаў расколаты мядзяны званок, даючы знак, што пачынаецца спяваная імша.

За спіною ў Алесі заскрыпелі лаўкі, людзі падымаліся з каленяў.

Устала і Алеся, захлынаючыся і ападаючы душою ад усяго невядомага і неспадзяванага, што будзе.

Прапусціўшы наперад сябе дзяцей з бліскучымі сярэбранымі званочкамі, з закрытымі з келіхам у рупэ выйшаў убра-

ны ў літургічныя шаты немалады ружовашчокі ксёндз. На жоўтым арнаце на ўсю спіну пераліваўся вышыты залацісты крыж.

Прабегшы наперадзе ксяндза, старэнькі даўганосы міністрант прыкленчыў на два калены перад алтаром, палажыў на падушачку імшал і спусціўся з алтара, прыкленчыўшы зноў.

Алеся, затоеная, нібы баючыся дыхнуць, цікавала туды на алтар, дзе блішчаў крыж, хоць бачыла ўсё гэта не раз, але для яе сёння, здаецца, усё было першым: і гэтая, што пачыналася, імша, і касцёл з каменнаю настылаю падлогаю, з глыбінёю прыгожа размалёваных зводаў, сонца, што лілося ў яго, разбіваючыся ў вітражы на розныя колеры і пераліваючыся чырвоным, ліловым, жоўтым святлом, як пераліваецца на сіняй хмары, што спывае далёка пасля моцнага дажджу, высокая тэнча і над светам стаіць спакой. І гэты спакой радасці падаў на алтар, на людзей, на тоўстыя кантовыя калоны, сюды, дзе стаяла яна, Алеся, перад вялікім абразом святой радзіны.

Ксёндз, падняўшыся на алтар, паставіў свой залацісты келіх, адкрыў імшал — гэтую таемную, невядомую для Алеся кнігу, сышоў да сходцаў алтара і наперамену з міністрантам загаварыў па-латыні нешта таямнічае да людзей, што стаіліся ў ціхай набожнасці, не азіраючыся, не зварухнуўшыся, як скамянелі.

Скамянела, затаілася і Алесіна душа ад гэтых неведомых слоў.

— Introibo ad altare Dei *.

І яму, стоячы на каленях, адказваў даўганосы, у белай караткаватай, з шырокімі рукавамі комзе міністрант:

— Ad Deum, qui laetificat juventutem meam **.

І гэтыя неведомыя, незразумелыя словы несліся адтуль з алтара, і нешта неведомае рабілася ў Алесінай душы — нібы ледкі вецер абдымаў і студзіў яе, і замірала сэрца, сціскалася, як замірае яно ад вышыні.

Ксяндзу адказвалі і адсюль з касцёла, у Алесі за спіною. Яна ўжо разбірала польскія словы, і губы яе шапталі самі:

— Сповядамсень богу вшэхмоганцэму, найсвентшэй, Марыі — завшэ дзевіцы ***.

Алесю зноў апаноўваў трывожны страх, нешта баязлівае

* Узьду да алтара божага (лац.).

** Да бога, які ўвясельвае маладосць маю (лац.).

*** Спавядаюся богу ўсемагутнаму, найсвяцейшай, Марыі — заўсёды дзевіцы.

шчымела ў душы, што яна скажа ксяндзу пра ўсё тое, што было ў гумне, што яна душыла сваё першае дзіцятка, пра тое, што яно радзілася нежывым, і слёзы самі пякучай гарачынёю засцілалі ўсё перад вачыма.

І яна ўжо не бачыла ні людзей, ні касцёла ў слупках тэнчы, што лілася з вокнаў, ні ксяндза, што падымаўся да алтара і, нахіляючыся, клаў на яго свае далоні, — яна толькі чула неведомыя, нязвыклыя ёй словы. «Kyrie eleison!» * — і шпэталала ўслед за ўсімі: «Пане, змілуй сень!» Яна ўжо, як адышоўшы ад памяці, як сама не свая, далёкая ў мыслях ад касцёла, то бачыла сваё гумно, то чула здушаны стогн немае Еўкі, то перапалоханы, сцяты болем крык старога Мондрыхі. І, нібы не прыкмятаючы, што робіць, жагналася разам з усімі і, разбіраючы некаторыя словы, адказвала, адмаўляла ксяндзу, што адказвалі, адмаўлялі іншыя, кленчыла разам з усімі і ўставала. А праз вокны, пераліваючыся прыгожым слупком тэнчы, калі яна п'е з калодзежа ваду, да Алесіных ног на шарыя абслізганыя каменні падлогі падала ласкавае цёплае сонца.

Ачуціў Алесю дробны і дружны звон сярэбраных званочкаў. Званілі, прыкленчыўшы на алтары, уабраныя ў караткаватыя белыя, як міністрант, комзы, гладзенька і прыгожа прычасаныя, дагледжаныя местачковыя дзеці.

Ксёндз трымаў у руках гостыю і хрысціў яе.

Ад гэтых неведомых слоў ксяндза, ад сярэбраных званочкаў, якімі пазвоньвалі дагледжаныя местачковыя хлопчыкі, ад аргана, ад яго густых, працяжных гукаў, што шырыліся, біліся недзе пад высокую размалёваную столлю касцёла, ад спеваў хору ў Алесі замерла, зашчымела ўсё ў душы. І яна, ловячы слова праз слова, не ведаючы ўсёй песні, пачынала ціхенька спяваць разам з усімі, і жалосны, затоена-глыбокі смутак сціскаў за сэрца, і вільготным туманам засцілаліся вочы.

Белаю, лёгенькаю, як бабіна лета, павучынкаю бэрсаліся мыслі і гэтак лёгка плылі ў чыстай цёплай яснасці.

І яна, здаецца, сама ляцела, плыла лёгкаю белаю павучынаю ў празрыстай вышы ўслед за песняю пра дзеву Марыю, і ўсё ўсярэдзіне заходзілася ад салодкага болю.

Круга касцёла ішла працэсія. Лёгкі ветрык калыхаў харугвіі, і білі званы, і, высока падымаючыся ў неба, раставаў іхні цяжкі звон, у трапятлівым лісці кляноў устрывожана крычалі гракі. І плыла гэта шчымлівая песня пра дзеву Марыю.

* Пане, злітуйся (лац.).

Паперадзе міністранта, што нёс жалезны крыж, паперадзе ксяндза, пад ногі якому з плеченых маленькіх карзінак дзяўчаткі ў белых лёгенька-празрыстых, з рушамі і карункамі сукенках, з пышнымі бантамі ў кучаравенькіх валасах, у белых, да калена панчошках, прыгожыя, як анёлкі, сыпалі кветачкі — палявыя званочки, сінія валошкі, жоўценька-белы румянак.

Высунуўшыся з цеснаты, з гурту людзей, што паволі, спаважна ішлі, заміраючы ад працяжна-медзянога чыстага звону, што калыхаўся і высока плыў у неба, яна выбілася крышку наперад, каб бачыць гэтых прыбраных дзяўчатак, і ўсё прыглядалася да аднае з іх — чарнявенькае, з круглявым тварком, з быстрымі вочкамі, і пачала думаць, каб у яе радзілася гэткае харошае, з твару мілае, прыгожае дзяўчо.

Але быдта спатыкнулася, успомніўшы могліцы, той зарослы ліловым чаборам капец магілкі з сакаўнымі растапыранымі, пасаджанымі крыжыкам скачкамі. І зноў нечаканы страх лядовым скразняком абліў яе: «Як жа ж будзе ў яе з гэтым дзецям, што жыве, трапечацца пад сэрцам? Божа, каб яно хоць радзілася жывое ды здаровае».

Бо што ў яе асталося? Што?.. Адно спадзяванне на дзіця, тая нядужая радасць, што ёсць дзеля чаго жыць.

Імполь? Усё чыстае, святое перагарэла да яго, пасля хрэсьбінаў у Ведравічах, калі яна ўбачыла іх з Хрысцяю. І цяпер яна мае падазрэнне, што ён любіць яе, бо ён неяк змяніўся, пачужэў да Алесі.

Чужымі, далёкімі ды падазронымі адно да аднаго яны так і жыцьмуць. Толькі ці доўга? Алесіна чуе душа, што пабяжыць ён за Хрысцяю, бо ўсё маўчыць, нібы намышляе нешта патайнае.

Алеся высунулася з доўгай, гэтай бясконцай грамады людзей, што цягнулася ўздоўж касцёла пад старымі высокімі клянамі, дзе хрыплі ад страху ў чорных вялікіх гнёздах маладыя гракі. А над працэсіяй, над касцёлам, над цёмна-густымі клянамі плыў і раставаў, нік у небе раскалыханы звон. Немаладыя мужчыны ў палатняных і крамных, па-святочнаму чыстых кашулях, у суконных рудых і чорных каптанах, скінуўшы з непрычасаных чупрынаў, белых незагарэлых лысінаў пляскатыя кепкі і ўгнуўшы голаў, паволі ступалі за кабетамі ў доўгіх зялёных і бурчковых, з чорнымі плякамі спадніцах, трымаючы ў руках букеты пышных чырвона-белых півоняў, ганарыста ішлі спрытныя, гонкія ў паставе дзяўчаты і хавалі на загарэлых тварах свой дураслівы смех. Маладое дзяўчо ў вялікіх, не па назе, туфлях, з патрэсканым ад вады і ветру ценькімі ножкамі нясло, наламаўшы недзе

пры рэчы ў алешніку, крэмавы букецік каліны. За ёю сунулася, ледзьве ступаючы, нямоглая, звялая ад задухі і гарачыні старая Літаварыха, і яе пад руку трымаў стары Літавар — гэтакі гарбаносы, вялікі, няскладны, як Бронік, чамусьці няголены, з сіваю на паўпаданых шчоках шчацінаю.

Убачыўшы Алесю, старая Літаварыха памкнулася да яе, махнула рукою:

— Ідзем, Аляксандрачка, ідзем!.. Я во нямогучы. Мо астатні раз да споведзі іду.

— Памалілася б і дома, але ж зажадалася да касцёла.— У старога Літавара старчма стаялі сівыя, прычасаныя толькі, мусі, растапыранаю пяцярнёю, скалмачаныя, збітыя ў лямец валасы.

Прадэсія ўсё плыла і плыла. Спаважна, у прыхаваным гонары ішлі пані ў капялюшыках з жураўлінымі перынамі, старыя тэрціяркі ў чорных, падпяразаных паскамі доўгіх сукнях, местачковыя панкі, і Алеся раптам убачыла маладога Грабянку ў шарым, з цемнаватаю палоскаю касцюме, пры гальштуку ў белыя бубачкі, яшчэ больш распаўнелага і каля яго ў лёгенькім капялюшыку, з-пад якога выбіваліся завітыя кудзеркі валасоў, яго жонку. Нешта сталае, папаўнелае было і ў ёй, некалі тоненькай, як былінка, маладзіцы.

Алеся, не ведаючы, дзе дзецца, адступілася далей пад мур касцёла.

Пад грудзьмі турзалася дзіця. Яе блажыла, і яна, затуліўшыся за тоўсты камель старога клёна, пастаяла там, сцакаўшы, покуль акрыяе ад гэтага раптоўнага прыступу, што падкаціўся пад грудзі.

Пад клёнам стыў халадок, падвівала аднекуль скразняком, Алесі зрабілася трохі лепш.

Але яна стаяла тут, чакаючы, покуль не ўціснецца ў кэсцёл, абышоўшы яго, шырокая і павольная грамада людзей.

Сціхалі званы, і дзесьці далёка раставаў і густы, што плыў, пераліваўся і трымцеў, цягучы водгалас.

З касцёла, прыглушаны мураванымі сценамі, зноў загрымеў арган. Ад яго гукаў, здаецца, зварухнулася, пачало калыхацца лісце на старым серабрыстым таполі, што рос на другі бок вуліцы.

Адтуль, з высокага ходніка, да касцельнае брамы мужчына ў белым каўпаку і ў белым нагрудніку каціў двухколку, на якой стаяла дубовая дзежачка з марожаным.

Апярэджваючы адзін аднаго, да двухколкі пачалі падб'ягаць людзі.

Алеся, учуўшы смагу, памаленьку падышла да расчыненай жалезнай брамы і аслупяnela: сюды пхнула перад сабою

сінюю, на нізеньких колах каляску Хрысця. Алеся, сумеўшыся і яшчэ ўсё не верачы, што гэта яна, Хрысця, адступілася назад. Хрысціны вочкі зіркнулі таксама сюды, і на пасвяжэлым, смуглявым тварку яе адбілася дзіва — падпухлыя губкі скрывіліся ў нейкай кіслай міне.

Алеся крута павярнулася, пайшла назад, чуючы на сабе гэты пільны зірк Хрысціных вачэй. Яны, здаецца, прабівалі спіну, упіваліся ў сэрца.

Выкладзены цэмянтавымі плітамі ходнік загайдаўся пад нагамі. Алеся прыцішыла хаду, каб не ўпасці. «Здурэла саўсім. Чаго я баюся яе?» І перад каменнымі, гладка абчасанымі ўсходамі, між якіх паказалася ценькая трава, азірнулася: скрывіўшы набок голаў, сваімі лупаценькімі вочкамі сюды цікавала Хрысця.

Алеся, яшчэ чуючы на сабе гэты востры зірк, цяжка, як пад якую гору, паднялася па каменных усходах і, увайшоўшы ў настлы, перамешаны з ялаўцовым пахам, холад касцёла, апусцілася на калені ў канцы чаргі да жоўдзенькае, з крыжыкам наверху і рашотачным аконцам спавядальні.

Прыкленчыўшы ўздоўж сцяны, там ужо чакалі, калі перааправецца ў чорную сутану і прыйдзе прымаць споведзь ксёндз.

З ружанцам у руках першаю каля спавядальні стаяла старая Літаварыха, за ёю, панура сагнуўшы сіваю галаву, уклечыў, выставіўшы крывыя, збітыя абцасы сваіх ботаў, стары Літавар; на яго няголеным, з паўпаданымі шчокамі твары змярцвелі боль і пакута. За ім у чорным капялюшыку, з якога звісала вуалька, закрываючы аж да падмаляванага ружовага роціка твар, чытала малітву з маленькай, у скураной вокладцы кніжачкі невядомай Алесі дварчанская пані, у белых накрухмаленых хустках, у доўгіх суконных спадніцах ціха сагнуліся вясковыя сухенькія бабы.

Алеся прыкленчыла за шыракаплечым маладым аснаднікам у зеленаватым мундзіры і гэтых зеленкаватых брычэсах, і ў высокіх, зашпіленых на раменьчыкі з бліскучымі пражачкамі ботах.

У душы халоднаю крынічкаю, што кіпіць, падымаючы каламутны пясок, выплыў зноў ранішні страх, што яна скажа ксяндзу. Няўжо пра свой грэх, пра тое, што было ў гумне, пра гэты страшны сон, што сніцца ўжо не раз, калі да яе бяжыць, ломячы рукі, і гукае немая Еўка?

Алеся дастала з кішэнькі сачыка яшчэ маміну раз'еханую і сшытую наспех нітачкамі кніжку для «набожэства», знайшла тую малітву перад споведдзю да духа святога, што чытала ўсе гэтыя астатнія дні.

Зашаптала яе зноў, мыляючы губамі: «Духу святны Божа, што кожнага чалавека асвятчаеш, прышлі да сэрца майго прамень светласці твае...»

І перад вачыма зноў устаў грудок перад рэчкаю, могліцы, той невысокі, у горка-мятным чаборы капец магілкі, дзе пахавала нежывую сваю дзяўчынку, гумно, кубак з чэмеравым уварам, які давала Еўцы, яе крык у сне... той страшны крык. І ўчула, як нехта падштурхнуў яе.

Перад канфесіяналам * перахрысціўся і ўстаў малады шыракаплечы асаднік у зеленкаватым фрэнчы, зарышеў блішчастымі, з высокімі заднікамі хромавымі ботамі, гэты сухі рып пякучымі вуглямі раструшчыўся ў апусцелым касцёле.

Яна падышла да жоўценькай і выфарбаванай спавядальні, прыкленчыла, перахрысціўшыся, сказала ў драўляную рашотку аконца, дзе, павярнуўшыся да яе вухам, сядзеў у чорнай ужо сутане ксёндз, сказала тое, што завучыла:

— Я, грэшная, спавядаюся пану богу ўсемагутнаму, у тройцы святой адзінаму, і табе, ойча духоўны, што грашыла шмат: мыслямі, словамі, учынкамі...

Халоднай расою на лобе замакрэўся, выступіў едкі пот, засачыўся з броваў на вочы, заслаў, нібы туманам, свет — яе пачало блажыць, вострым болем пераварочваючы ўсё ўсярэдзіне.

Не чула, што там за рашоткаю пытаў ксёндз, мусі, усё тое звыклае — ці малілася, ці бераглася посту — думала толькі пра адно, хаця б не ўпасці тут, перад спавядальняю, каб не было брыдка перад усімі, каб не памерці, бо нешта падкацілася пад сэрца, сціснула яго, тупым болем аддалося ў галаве, быдта аглушыла.

Схваціўшыся абедзвюма рукамі за спавядальню, здужала яшчэ сказаць:

— Маю вялікую віну, але, пэўна, ўжо смерцю адкуплюся...

І ўжо не ўчула, што гаварыў ксёндз, здаецца, што ўсялякую кару трэба адпакутаваць тут на зямлі, што ўсё трэба зносіць цярпліва і пакорна, і не бачыла, ці даваў знак, што споведзь скончыла, што можна адысціся ад спавядальні, ці не.

Яна толькі помніць, што аб'ехала каля спавядальні і ўжо на руках і коленах адпаўзлася да сцяны, і ўжо там, чуючы холад пад гарачымі рукамі ад няроўных каменных пліт, папаўзла ўздоўж сцяны. Падхапіўшы пад пахі, нехта памог ёй устаць, падняцца на мяккія, як чужыя, нерухомыя ногі.

* Спавядальняй (лац.).

Алеся пазнала тую сухую, з жоўтым выпетраным тварком тэрціярку.

Яна нават давяла Алеся да шарай, выдзеўбленай з каменю вазы з вадою, што стаяла перад драўляным, з аблушчанаю фарбаю на выпетраных ножках раскрыжаваным Хрыстом, і плюхнула Алесі на твар.

Ад халоднае вады ажыў, паяснеў перад Алесінымі вачмі свет. За касцельную браму выйшла ўжо сама. Там яшчэ, не разыходзячыся, кіпела люднасць.

Каля муру, каля драўляных, укопаных у зямлю прылаў людзі з далшых вёсак запрагалі замардаваных, зацятых гізамі коней, адмаліўшыся, ачысціўшыся душою, трэба было спяшацца дадому, дзе зноў чакала работа, а таго-сяго і госці: перад сёмухай людзі падлажвалі пчол і звалі сваякоў і прыцеляў на першы вясновы мёд.

Каля белых вялікіх парасонаў, дзе прадавалі ў вафельных кубачках салодкае, што ахалоджвала душу і шчымлівым болем заходзіла ў зубы, марожанае, каля латкоў, дзе віселі вянкі абаранкаў, красаваліся расфарбаваныя ў розны колер, вышечаныя пад пляскатых лялек і конікаў, хрумскія салодкія пернікі, таўкліся маладзіцы, каб купіць дзецям гасцінец.

Абыходзячы грумадкі вясёлых дзяўчат і хлопцаў, старэнькіх гаваркіх баб, што ціснуліся ў халадок пад высокія кляны і ліпы, Алеся ўчула нечы голас:

— Алеся, ці чуеш? Алеся...

Яна азірнула. Як курыца ў седала, утаптаўшыся ў воз, яе клікала Літаварыха; стары, абышоўшы запрэжанага каня, ужо аглядаў, ці добра сядзіць вупраж, збіраўся ехаць дадому.

— Садзіся, во, падвязом,— Літаварыха паказала на копку ўкошанай з учарашняга вечара канюшыны, што выглядала з-пад засланае радзюжкі.

«Не трэба ехаць з імі, як ужо магчыму, але зайду сама». Алеся прыпынілася і ўжо сказала другое, што набегла на розум:

— Я ж у краму, у мястэчка хачу зайсці.

— Не сцеражэш ты сябе,— пакруціла галавою Літаварыха.— Блізкі свет па гэдакай жары. Садзіся вот лепш, пашкадуй сябе дый дзіця вунь...

Літаварыха павяла вачмі на выпуклы Алесін жывот.

— Маладая, чаго там. Можа, з канём за ёю не збяжышыся.— Стары Літавар збоку зіркнуў на Алеся, забытаўшыся нагамі ў лейцах, падняў іх з зямлі.

— Не-не, у краму яшчэ зайду.— Алеся счакала тут пад мурам у разарваным цяньку, покуль не ад'едзеца Літавар.

Але ён усеўся на воз і прытрымаў напатымі лейцамі каня і павярнуўся да Алесі:

— Ці ўдома ваш Змітрык?

— Нават і не ведаю. Дома, пэўна, — паціснула плячыма Алеся, дзівячыся, што гэта старому трэба.

— Хачу, каб Броніку пісьмо адпісаў.

— Ага, надочы палучылі, — пацвердзіла Літаварыха.

— Прачытаць-то яшчэ прачытаю, але напісаць рукі не служаць ды сляпак стаў. — Літавар турзануў лейцы, трымаючы каня, якога цялі, падганялі авадні і мухі.

— Я скажу Міцю, скажу. — Алеся рушыла далей міма вазоў, што ўжо разварочваліся назад.

Наперадзе ўтварыўся затор. Там нешта рабілася, бо шчыльным кругам збіліся бабы.

Алеся прашылася праз іх, убачыла, што каля хлопцаў у чырвоных кашулях круціліся паліцыянты, ішла нейкая валтузня. Крычаў абліты чарнілам рослы чарнявы хлопец.

— А што гэта? — спытала, не разабраўшыся, Алеся.

— Ці не бачыш, любка? Гэтых во ловаць, што камунію ўсё строяць.

— Якую камунію?

— Чырвоныя рубашкі вунь панадзявалі. Ці не бачыш?

Алеся абышла грумаду людзей, раптам падумала, ці няма там часам Змітрака, каб не падсунуўся ён, і вярнулася назад. Двое паліцыянтаў вялі маладога рослага, без шапкі хлопца, заламаўшы яму за спіну рукі. Трохі зводдаль памаленьку ціснуліся цікаўныя бабы, чакаючы, што будзе далей.

Хлопец рваўся, асядаючы наніз і растапырыўшы ногі, упіраўся імі ў пясок.

Засопшыся, пазелянеўшы ад злосці, паліцыянты падпіхалі яго каленымі.

Алесі зрабілася не па сабе. Яна скоранька рушыла далей за фурманкамі, што крута завярнулі ўбок, каб быць далей ад бяды.

Азірнуўшыся, ці не відаць дзе Літавараў, выйшла на шашу і каля мосціка з выбеленымі жалезнымі парэнчамі зняла з намазоленах, нязвыклых да абутку ног свае замшавыя, а лакараванымі наскамі і заднікамі туфлі.

Босая ўжо, чуючы калючую жарству, па вытаптанай сцежцы, што вілася з краю шашы, прайшла ў разарваным цяньку старых, абкарэлых, гузаватых бярэзін, паднялася на грудок, завярнула на цёплую пячаную дарогу, каб цярэспаля ўжо наўпрасты выйсці дадому.

Галубенькае, у белых кучаравых, як амяла, хмарках неба, палявая дарога, каля густога сівавата-зялёнага жыта, дзе вы-

плываў ліловы колас, нізкая ярына, зялёныя грушы на межах і цёпкая ціш дарогі і адзінота сярод яснага абветранага свету — пакутлівай, шчымлівай радасцю ўсё задрыжала ў Алесінай душы. І зноў густая, высокая музыка аргана загрымела ў Алесіных вушах, то абуджаючы абветраны свет з сінімі задуманымі лясамі на грудках, то аціхаючы, і толькі было чуваць, як плачуць, узлятаючы над бліжнім, ружаватым ад смолкі лужком неспакойныя кнігі, то выплывала зноў. Зноў чулася Алесі, як запяваў на хорах арганісты і яму памагала ўся люднасць касцёла: «Здравась Марыя бага родзіца...»

Алеся схамянулася, што спявае сама. Яна нават азірнулася, ці не ідзе хто ззаду і ці не чуе, але на грудку млела ад гарачыні жоўтая пясчаная дарога, і на яе, махаючы бярозавымі, начэпленымі на рогі вянкамі, выходзілі каровы.

Пастухі сённа ўквечвалі іх, каб мець ад гаспадара ці гаспадыні які гасцінец — кавалак сала ці вынесены ў хвартуху дзесятак яек або нават злоты.

Сённа, каб скласціся на скупую чарку ды павесяліцца, пойдучь спяваць пад вокнамі і верасаўскія бабы:

Сам пан бог па межах ходзіць,
Бойнае жыта родзіць:
З каласочка ды жыта бочка,
З каласінкі ды паўасьмінкі.

І Алеся нават убачыла, як будзе стаяць за шыбаю звяркатая бязбровая Вольга, што зноў панесла па вёсцы злыя чуткі пра Імполя і Хрысцю, што злюбіліся яны.

Няўжо гэты пляткар кажа праўду? Няўжо?

Алеся стаяла сярод дарогі — за хмурым задуманым лесам, за грудком, на які паўзла, вілася вужом пясчаная дарога, хавалася Верасава. Адтуль, з-за лесу, на сіняе неба наплывалі адна на адну грудаватыя хмаркі.

Няўжо цесна ўсім на свеце, нават гэтым белым хмаркам?

Алеся адарвала ад зямлі ногі, пайшла па цёплай закурэлай траве, спярэшчанай і парэзанай нарогам плужка, якім абганялі картоплю.

За спіною ў яе, адбіваючыся ад злых аваднёў, шасталі бярозавымі вянкамі раз'юшаныя галодныя каровы.

Збочыўшы з дарогі, каб счакаць, покуль праплыве гэтая задыханая чарада разамрэлых ад гарачыні кароў, Алеся ўчула, як пад сэрцам зноў тройчы турзанулася дзіця.

«Што ўжо ні ўчыніцца, што ўжо ні будзе, буду жыць з ім. Каб толькі радзіла жыва ды здарова. Божа літасцівы, змілуйся, дай мне хоць гэта».

Трымаючы ў руцэ сіні клуначак — старую паркалёвую хустку, у якую былі ўвязаны тупфі, ружанец, маміна кніжач-

ка для набажэнства,— Алеся стаяла з боку дарогі, і на яе плыў, асыпаўся горкі пыл, што паднялі збітыя ў чараду, сапрэлыя ад гарэчыні авечкі.

— Божа, злітуйся.

Яна толькі помніла, як шары горкі пыл змяшаўся з цемпатою і яна абсунулася ў гэтую мяккую, глыбокую чарнату...

Яе ачуцілі і прывялі ледзьве не пад вёску пастухі: балазе яна ўпала якраз тады, калі яны падышлі і параўняліся з ёю.

VIII

Пуставаты і гулкі вагон з ломкім жалезным скрыпам закалыхаўся на стрэлках. За адкрытым да палавіны акном паплылі назад закурэлыя да чарнаты чарапічныя дахі станцыйных будынкаў, адзінокія вагоны ў тупіках, дашчаныя будкі і прыбудоўкі, схаваныя ў засень марных садкоў белыя атынкаваныя хаткі з маленькімі, закурэлымі шыбамі.

Чэся падышла да адчыненага акна,— поезд, выгнуўшыся, як зялёны вусень на пякучым агні, поўз па высокім насыпе закруглення.

Набіраючы скорасць, з натугі чмыхаў густым дымам чорны паравоз, што быў відаць з Чэсінага акна. Белыя клубкі каціліся ў глыбокі яр, раставалі над зялёным вянком алешніку, дзе разарванымі петлямі выблісквала вузкая рэчачка.

На далёкіх гарбатых грудях пералівалася хвалямі, ліснілася пад сонцам, выпусціўшы сівавата-ліловы колас, высокае жыта, пабліскваў кавалачак шкельца ў нечым яшчэ нядужым жаўтлява-зялёным познім ячмені, і нехта ўжо абганяў сваю картоплю; Чэсі зрабілася смешна, калі яна ўбачыла, як на каштанавым кані, высока задраўшы спадніцу і свецячы голаю сытаю нагою, сядзела кабета, а ззаду за плужком ішоў, хаваючы пад доўгім брыльком шапкі сарамяжлівыя вочы, сам гаспадар і збоку па разоры бегла, задзіраючы спрытна голаў і пудзячыся пезда, цыбатае, з кароткай грыўкай і кучаравым хвостом, жаўтлява-палавое жарабя.

Чэсю разабраў смех, і яна азірнула ў пуставаты вагон, ці не згледзеў гэтай вясковай ідыліі яшчэ хто, і ўбачыла, як кінуліся да вокнаў некалькі гарцэжаў у кароткіх, да калена, штоніках і ганарыстых, з зялёнымі лампасамі рагатыўках.

— А во-о, баба на кані! — крыкнуў адзін з іх, што ўсё вісеў каля акна.

— Ага,— закрычалі і засмяліся яны ўсе.

На голас падняў свой кручкваты нос мужчына, што сядзеў напроці Чэсі і ўсё абціраў хустачкай сваю спацелую дысіну і абмахваўся жоўтым саламяным капелюшом, ды на

другой лаўцы расплюшчыла вочы стомленая, ледзьве жывая — мусі, яе блажыла, — бялявенькая, з рудымі плямамі на твары цяжарная маладзіца. Толькі, прытуліўшыся адно да аднаго, не зварухнуліся худзенькі чарнявы хлопец з русяваю пасатаю дзяўчынаю з доўгімі, завітымі ў кольца, прыгожымі валасамі.

Глыбокая жалезная пустата прагрукала пад падлогаю вагона — поезд мінуў кароткі масток над рэчкаю.

Уздоўж чыгункі пабег высокі, абкошаны адкос з зялёнымі яшчэ чачоткамі піжмы каля густых елачак у маладых жаўтлявых кутасіках. Яны схавалі ад Чэсіных вачэй і поле, і кабету, што кіравала каштанавым канём, і пчыбатае, з кучаравым распушаным хвостом жарабя. Далей свет засланіў стары, чэзлы, з сухаверхімі хвойкамі лясок на пясчаным грудку.

Саладжавы ад паравознага дыму вецер віхрыў у вагон, тугім скразняком абмываў Чэсіны локці, жывым холадам лашчыў шыю, казытліва трапятаў на патыліцы, калмаціў валасы.

Белы дым перакочваўся цераз высокія, у падсохлай траве адкосы, блытаўся ў маладым стракатым бярэзніку, бэрсаючыся сінімі пасмамі, далёка раставаў, нік з вачэй.

Чэся глядзела, як то падымаючыся, то спадаючы ўніз, густою пасмаю беглі, цягнуліся тэлефонныя правады, нацягнутыя на шклянныя сіняватыя кубкі, уклучаныя ў перакладзіны.

Зялёныя чубкі лесу, далёкія хутары плылі насустрачу поезду. За алешнікам, за купамі лазняку ўжо там-сям стаялі копы сена, на калючай пакошы застыў спаважны белабок і бусел і, падняўшы чырвоны дзюб, сталым разумным вокам глядзеў, як міма яго, абвіваючы клубкамі дыму, ляцеў гэты раскалыханы поезд.

Пад чырвонаю падлогаю вагона, выбіваючы рытмічны тахт, цяжкім жалезам пагруквалі колы. Вагон пахіствала, і на лаўках пахістваліся косыя слупкі сонца.

У расчыненае акно заносіла пах вугальнага саладжавага дыму, перамешанага з пахам прывялай скошанай травы, падпаранай зямлі, прэснай зялёнай свежасці бярэзін, што хавалі ад чыгункі нізкія хаткі.

Мільгалі ціхія палявыя дарогі, хутары ў разрослых садках, з высокімі стрэхамі гумнаў, і веяла ад іх адзінотаю, і адзінока цямнелі дзікія разложыстыя грушы на межах. Поезд спыняўся каля глухіх паўстанкаў з драўлянымі хаткамі. У Чэсінай душы гэтыя смутныя здзічалыя хутары, пагоркі ў задуменнасці лесу адзываліся нечым таямнічым і неспянным.

Трымаючыся рукамі за ўсціснутае да палавіны акно, Чэся жмурылася ад вялікай яснасці свету, ад парушынак перапа-ленага вугалю, што вецер заносіў у акно. Ёй было хораша ад тугога скразняку, ад гэтай бяздумнасці, ад гэтай перамены пералескаў, хмызнякоў, зялёных балотцаў глыбока ў лагчы-не, калі па высокаму адкосу за мосцікам ляцеў поезд, ад поля ў сівавата-ліловых палетках жыта, зялёна-цёмнага лубіну, ад сцішнасці і адзіноты палявых дарог, фурманак, што стаялі каля пераездаў.

Была нейкая таемнасць гэтага, ёй трохкі неспазнанага свету, хоць яна жыла ў Дварчанах, але там быў іншы свет местачковага жыцця, грукату чыгункі, паху пасмоленых шпал, мазуты, вугальнага чаднага дыму і яшчэ нечага, чым пах бацька — дварчанскі стрэлачнік, заўсёды абвешаны бляшанымі ліхтарамі, калі варочаўся з работы дадому.

Дварчанскае жыццё для Чэсі запомнілася ціхаю хаткаю, кветнікам, дзе палалі ясным жарам флэксы, халодна-густым, трохі дурманным пахам язіну ад таго кусціка, што рос каля плота, і пахам чырвоных зраджайных райскіх яблычкаў з маладой яблынькі, што закрывала зеленаватым поцемкам акно.

І школай з цынкавым дахам, з дзвюма прыбудоўкамі, з чорна-жоўтымі лаўкамі, з белымі кафельнымі печкамі, з зялёнай дошкай, якую іншы раз падмазваў салам Пясэцкі, з шырокім, на ўсю сцяну, акном, а за ім — шурпатыя камлі выносных соснаў, пясчаны двор, калодзесь, з якога яна, нагуляўшыся ў снежкі, разагрэтая, напілася вады і застудзілася і праляжала тыдні са два са шкарлятынаю, і тады да іх у хату прыходзіў Змітрык, прыносіў ёй школьнае заданне, усё топчучыся каля парога і баючыся зайсці далей, і мама мусіла яго ледзьве не сілком распранаць і частаваць гарбатай з вiшнёвым варэннем.

Яны ўсе тады, школьныя дзяўчаты, былі трохі загаханья ў сарамяжлівага Змітрыка, што кватараваў каля возера ў бела-аынкаванай хатцы краўца Моўшы.

Падабаўся ён і ёй, Чэсі, — і не толькі сваім прыгожым чарнявым і кучарава-ўпартым чубком, ростам, нейкаю стройнаю паставаю і тым, што ён добра вучыўся, а нечым іншым, чаго Чэся не магла нават сабе вызначыць — ці мо той неместачковай прывабнасцю, акуратнасцю, ці мо лішняй сур'езнасцю.

Але і яна чула на сабе затоены кароткі і востры, як ма-ланка, зірк яго вачэй, і калі азіралася, то, праўда, ён глядзеў на яе і, раптам схамянуўшыся, нібы злоўлены ў чым благім, бянтэжыўся, чырванеў і ўгінаў сваю цёмна-кучаравую голаў.

Рабілася трохі смешна, што ён пабойваецца яе вірку, і яна была давольна гэтым, і мо дзеля гонару перад дзяўчатамі ці мо дзеля забаўкі пачала з ім заговорваць, і няўцям, няўзнак для сябе адружылася з ім, і яны ўжо разам варочаліся са школы дадому. Над імі тады строіў розныя кепікі Тадак Пясэцкі: то, забегшы наперад, хаваўся ў кусце язміну, а потым выскокваў адтуль і дзіка рагатаў, то на перапынку ў Чэсіну сумку падкладваў Змітрыкавы кніжкі. І аднаго разу, да нясцерпнасці раззлаваная, не заўважыўшы ўжо, што ў клас зайшоў са сваім вялікім драўляным цыркулем выкладчык геаметрыі пан Шкудлярык, секанула Пясэцкаму цяжкім кантовым пеналам па руках. Пясэцкі падскочыў і заенчыў ад болю, а разгублены Шкудлярык паціснуў плячыма:

— Ну, я мушу выйці з класа, вы, пэўна, не гатовы аблічыць поле трапецыі.

Праз хвіліну вярнуўшыся ў клас, выклікаў яе да дошкі і за тую 413-ю задачку паставіў ёй «два». У Чэсінай душы зацяклася помслівая крыўда на гэтага худога, з чырвонымі набрынялымі вачмі за сухаватым шклом акулераў, мо хворага на сухоты Шкудлярыка.

Гэтае здарэнне ўспаміналася Чэсі не раз. Ужо нават у Баранавічах, куды перавялі бацьку, на гэтай вялікай грукатлівай станцыі, дзе яны ўжо жылі ў доўгім цагляным доме, займаючы вузенькую, на два пакойчыкі, кватэру, і дзе бесперастанку быў чуваць аднастайна-цяжкі грукат паяздоў, ад якіх дрыжала, угіналася зямля, звінелі шыбы ў вокнах, падлога, сцены і, здаецца, усё ўсярэдзіне, і ад якога без звычкі можна было звар'яецца.

Чэся паволі прывыкала да грукату паяздоў, чорнага пылу, што сыпаўся з дыму, сажаю засыпаючы белы падаконнік, да новага гарадскога жыцця, суседзяў, асабліва заюшлівай пані Казі, што заўсёды крычала на свайго маўклівага, з хітрай ухмылкай пана Зыгмунта, да валтузі і плачу дзяцей у суседняй кватэры, дзе жыла адзінокая дробненькая, прыгожая з твару Стэфа, што рабіла тэхнічкай на вакзале і часта прыбэзе на лавачцы сядзела з новым мужчынам, праз кожны год зацяжарваючы.

Дзеці, адно пад адным, гэткія дробненькія, як яна і сама, харошыя з твару і, здаецца, усе падобныя на аднаго бацьку хлопчыкі, бегалі ў спульны на ўвесь дом дашчаны, з двума камінкамі туалет, у жаночую ці мужчынскую палавіну, зашчэпліваліся там, і з самага ранку падымаўся раз'юшаны да глухаты галосны крык:

— Нідзе ад вас ратунку няма. Каб вас ужо гнала ляска!

Ад тоўстага, трохі мужчынскага голасу пані Казі трасла-ся ўся вуліца.

Мама, успамінаючы Дварчаны, папікала бацьку, што ім усё жыццё патыкалі, адсылаючы куды ім захочацца, і што ён не можа за сябе заступіцца, бо хіба можна жыць у гэтакім доме.

Але гэта было яшчэ паўбяды, страшная бяда прыйшла нечакана: тату збіў цяжкім буферам вагон. Балазе тата ўпаў між рэек, але трапіў галавою на жалезную падкладку на шпалах. Яго, ужо непрытомнага, з паломанымі рэбрамі і разбітаю галавою, забралі ў чыгуначны шпіталь.

Ні ў каго не было спадзявання, што ён выжыве. Ледзь не адышоўшы ад памяці, захварэла, змогшыся ад гора, і мама — зжоўклая, раптоўна пасівелая, злягла таксама.

Чэся тады адна, ледзьве не праз дзень, адведвала тату, бегаючы ў другі канец горада, у цагляны жоўты домік, што зарос маладымі канадскімі клёнікамі і стракатымі ад цвету кустамі язіну.

У вузенькай душнай палаце ляжалі яны двое: да беспрытомнасці збіты і парэзаны нейкай свалатою і знойдзены назаўтра за прыбіральняю ў скверыку каля вакзала малады хлопец і яе бацька, таксама без памяці, увесь у бінтах і ў гіпсе. Ён нікога не пазнаваў, нат яе, Чэсю, і ўсё падхопіваўся на ложку і крычаў:

— Вшыстке поценгі затшымаць! Тор замкненты. Дружны поценгова заць не заўважыла сыгналу «Стой!»*.

Узяўшы пад рукі, Чэсю з палаты першы раз вывелі медсёстры, каб, мусіць, прывязаць да ложка бацьку — ён з гарачкі мог забіцца, — і яна, як сама не свая, не бачачы ўжо за слязьмі свету, пайшла па калідоры, заблудзіўшыся і не знайшоўшы назад дзвярэй, покуль за локаць яе не ўзяў высокі, як ёй здалося тады, немалады, з чорнымі густымі, але пасярэбранымі валасамі і чорнаю падфарбаванаю бародкаю, пан Ежы — хірург з таго каляёвага шпіталя.

— Ваш тата будзе жыць. Не ўбівайцеся. — Ён нават, здаецца, паглядзіў Чэсю па галаве.

Ці мо ёй здалося? Але гэта было першае ў гэтым навальным нечаканым горы знаёмства з панам Ежы.

Але, праўда, бацька месяцаў праз чатыры акрыяў, пачаў хадзіць. Ежы нават памог выпатрабаваць яму добрай «эмерытуры»**.

* Усе паязды затрымаць! Пуць закрыты. Служба не заўважыла сігналу «Стой!».

** Пенсіі.

Гэта было пасля. А тады пан Ежы неяк спадцішка, неўпрыкмет пачаў падпільноўваць Чэсю ў калідоры, клікаць, калі там нікога не было, яе ў ардынатарскую. Яна нават цяпер не можа ўдзяміць, як аднаго разу ён падвёў яе аж да самага дому.

Потым, калі яна ўжо вучылася ў школе медсясцёр пры шпіталі (пан Ежы памог і тут, і яе ўзялі ледзьве не на цэлы месяц пазней за ўсіх дзяўчат) — ён запрасіў яе на вечарыну.

Яна, саромеючыся і ўжо баючыся адмовіць пану Ежы, пайшла туды.

Чэся і цяпер прыгадвае той вечар, спярша з гульнёю ў фанты, а потым, калі прыняслі віно і ўсе яны, дактары і медсёстры, павесялелі, калі на сіненыкі патэфон паставілі плацінку з песняй, якую яна любіла і сама: «Цалаваць умею так, як Танголіта».

Ёй зрабілася хораша і весела, і яна ўжо забылася, што маладзейшая тут за ўсіх, што пан Ежы не такі ўжо і стары, і свет для яе памякчэў, зацягнуўся нібы лёгкім туманам, і на апошні танец, калі паненкі запрашалі кавалераў, яна падышла да пана Ежы.

Ёй было добра і весела з ім.

А потым былі «выцечкі» на нядзельны дзень пад Прыпяць, у глухую асаду, куды яны выпраўляліся тою ж самаю кампаніяй.

Чэсі помніцца маладое лета, грукат поезда, падгарэлая на адкосах ад іскры, што ўпала з паравоза, чорнымі плямамі сухая трава. А потым сцежачка праз цёплыя нагрэты лясок, далёкае куванне зязюлькі.

У Чэсі кружылася галава ад усяго хараства, што было кругом яе, — старых алешын над рэчкаю, ружаватага ад шчаўя балотца, халодных пырскаў цёплай вады, горкага паху лодзьмы каля карчыстага берага, ад той, накрытай драцінаю хаткі асадніка Ляшчынскага — маладжавага, але з вялікай лысінаю, — куды яны прыйшлі нанач. Пасля вячэры, дзе яна выпіла колькі кілішкаў жоўтай цытрыноўкі, потым салодкага абрыкатыну, сытая ў сцёгнах гаспадыня прывяла яе ў лёгка-халаднаваты ад вечаровай расы, вільгаці пакойчык і паказала, дзе Чэся будзе спаць.

Невядома, што зрабілася з ёю ў той вечар, хоць яна, здаецца, не была п'янаю, бо помніць і той пакойчык з адным ложкам пры адчыненым акне ў цёмна-зялёны садок, грушу, што даставала вострым вяршком да тонкай белаватай поўні, зеленаватае, не астылае пасля гарачыні неба, трапятлівае,

мяккае і нячуткае пырханне цёмнага кажана над вялікім каўпаком доўгага гумна.

Яна, яшчэ не думаючы спаць, аблакацілася на падаконнік і, ахмялелая ад чуткае, ужо нязвычайнае і страхатлівае цішыні, бяздумна глядзела ў гэты затоены перад вечарам садок, дзе стракатаў, мусіць, зялёны конік, і страпянулася ад насцярожанага тупату ног па разорцы каля кветніка і ўзрадавалася, учуўшы трохі захмялелы, але прыцішаны голас пана Ежы.

Божа мілы, што ў той вечар з ёю зрабілася. Яна была рада, калі ён адкінуў фіранку і смешна пералазіў сюды ў пакойчык, і яна, зманваючыся, дзеразуючыся, адпыхала яго, а потым ён лавіў яе ў пакойчыку, і яна нячутна, каб не трывожыць гаспадароў, вырывалася, покуль не аціхла, не здужаўшы вырвацца з яго моцных валасатых рук, покуль не ўчула казытлівую бародку і гарачыні яго губ у сябе на шыі каля пазалочанага ланцужка, на якім вісеў крыжык, падораны ім, панам Ежым, калі ён ездзіў у Варшаву, як яна даведалася потым, да свае жонкі...

Што было, але не павінна было быць з ім, з панам Ежым, у якога яна мо трохі ўлюбілася, як улюбляюцца дзяўчаты ў старэйшых за сябе хлопцаў ці нават жанатых мужчын, бо іх цягне гэты невядомы свет неспазнанага, покуль не прыходзіць прыкрасць, затоеная злосць і крыўда, што так лёгка можна абмануцца, і Чэся ўсё гэта перапакутавала, перабедавала адна, раптам учуўшы нешта да брыдкасці нязноснае, гідлівае да пана Ежы, да гэтай яго бародкі, да ўсяго, што было ў той вечар на хутары ў асадніка Ляшчынскага, і шчасліва-трывожны свет, свет радасці, шчымлівага, перамешанага са страхам чакання неяк балюча перайначыўся, і ўсё кругом здавалася невыносным, скаламучаным няпраўдаю, нават тыя кнігі, якія яна чытала, заміраючы ад чужога кахання, раптам здаліся падхарошаныя злым падманам, усё апастылела, усё слізкай, як цвіль, і горкай атрутаю асядала на сэрца, і Чэся ўжо жыла нейкім сваім помслівым, туга навітым у клубок злосці жыццём.

Мама ціхенька ўздыхала, бачачы, як схуднела, змянілася Чэся, і, пэўна ж, дагадвалася, але ніколі не распытвала, дзе ж дзеўся той доктар з чорнаю падфарбаванаю бародкаю, што так паспрыяў ім, узяў у двухгадовую школу пры шпіталі яе Чэсю і памог дабіцца бацьку добрай пенсіі, толькі ўкрадкам з пільнасцю глядзела на Чэсю, і ў яе вачах тлеў смутак; маўчаў і бацька — пасля шпіталя ён не мог ніяк акрыяць: у яго знайшлася новая хвароба — ён ні з таго ні з с'яго пачаў ападаць. Здарылася гэта разы са тры і аднойчы пры Чэсі: седзя-

чы за сталом пасля вячэры, калі мама нешта раскажвала, тата нібы засмяўся, адкінуўшыся галавою на крэсла, і захроп.

Яны з мамай азірнуліся і, знямеўшы ад страху, падскочылі да яго, пачалі валтузіць, а потым адліваць вадою. Да памяці ён прыйшоў неяк скора, але доўга не мог распазнаць, дзе ён і што з ім: вочы яго асалавелі, на лобе дробнай расою выступіў пот.

Пасля гэтага тата пачаў нібы занываць, ходзячы яшчэ на гамарах * — балела перабітая вагонным буферам спіна.

Сёння ён быў, здаецца, вясёлы, нат прыскакаў, абапіраючыся на драўляныя рыпучыя гамары, да брамкі, прыпёрся да закурэлага пылам слупка, вясёла падміргнуў сіненькім вокам.

— Скажы там Анці, што ў мяне ідзе на папраўку. Во, скора кракавяка танчыць буду, — ён адкінуў гамар, нат прытупнуў адною нагою, але скрывіўся ад болю, зноў абліваючыся потам.

— Я ж бачу, — вымучана ўсміхнулася Чэся.

— Шкада, што не магу завітаць да ўнучка. Як ён там? Можна, ужо ходзіць?

— Ага, як ты. Два месяцы дзіцяці.

— Ну, пацалуй яго за мяне. Можна, Анця прывязе яго сюды?

— Яшчэ рана такое дзіцятка вазіць. Во выздаравееш ды з'ездзіш сам.

— Хіба што, — бацька зноў падміргнуў Чэсі. — Ну ідзі. Шчасліва табе. Толькі ж не баўся там, прыезджай скарэй.

Цяпер у пуставатым вагоне, дзе сядзела мо чалавек пятнаццаць пасажыраў, найбольш гарцэжаў у зеленаватых кашульках ды кароткіх штоніках, Чэся ўспомніла гэтую гутарку з бацькам, і ў яе адлягло ад душы. Поезд, гукнуўшы перад семафорам, спыніў ход.

— Маўчадзь! — крыкнуў кандуктар, высокі даўгавіды мужчына, ідучы праз вагон.

З вясёлым гоманам з лавак пачалі падымацца гарцэжы, хватаючы свае напакаваныя і туга перацягнутыя паскамі плецакі **.

— Ціха! — пакрыкваў тоненькі высокі, як быліна, хлопец з сякеркаю пры боку — іхні «дружыновы».

Зжоўклая з твару — мусіць, ёй усю дарогу блажыла, — цяжарная маладзіца, што сядзела напроці Чэсі, ухапілася

* Г а м а р ы — мыліцы.

** П л е ц а к і — рэчмяшкі.

рукою за скобку лаўкі, зняла з гака на сцяне плецяную карзіну і, асцярожна несучы пад шырокаю і доўгаю, пашытаю як халацік сукенкаю свой ганарыста выпучаны жывот, пахістваючыся пайшла да дзвярэй.

Там ужо, з брызятковымі ранцамі на спіне, збіліся гарцэжы. Туды пашыбаваў, каб адчыніць дзверы, высокі даўгавіды кандуктар.

Зарыпеўшы тармазамі, поезд турзануўся і памалу пачаў сцішаць свой ход.

Пабліскваючы, адбіваючы сонца, разбягаліся рэйкі, мільгалі каля стрэлак ліхтары з белым зафарбаваным шклом.

За адчыненым акном густа зашалайсцелі маладыя, у доўгім кучаравым вецці бярэзіны, падплыў нізкі атынкаваны, з чырвоным чарапічным дахам будынак вакзала. За ім — гарбом падымалася зялёная гара, да якой, як губа да камля старога дрэва, прыляпіліся, прыраслі хаткі.

Чэся любіла гэтую станцыю — з нязвыклаю назваю, з хаткамі, што ляпіліся каля гары, з драўлянаю шэраю цэркваю ў зялёных купалах.

Праз адзін прыпынак, за гонкім, роўна падсечаным лесам, за магілкамі з высокімі замшэлымі дубовымі крыжамі, за азярцом, што падмывае тоўстыя карэнні ружовых хвоек, і забялее высокая вадакачка, пакажуцца Дварчаны: дамкі ў прысадзі, чорныя насмоленыя дахі станцыйных складаў.

Часіна сэрца замерла ад блізняк стрэчы з сястрою, якую яна любіла, да якое гарнулася душою, як да маці, і з якою заўсёды, седзячы на старой, абабітай скураю канапе, укрыўшы пледзі босыя ногі, яны перагаворвалі ўсё, успамінаючы даўні і мільшы, здаецца, час, калі іхняя сям'я жыла пад Вільняю на невялічкай станцыі Мінойты, калі да Анці падходжаў чарнявы, з сінімі, як пралескі, вачмі прыгожы Анджэй — сын начальніка гэтай маленькай станцыі, — у яго па-дзіцячы закахалася і сама Чэся.

Анця, мусіць, і цяпер любіла таго Анджэя, але маўчала, як маўчала пра доктара з пафарбаванаю бародкаю Чэся.

Летась яна прызналася сястры, што зацяжарала ад пана Ежы, сястра знайшла тады ў Навагрудку фельчара, аперацыя прайшла няўдала, і Чэся ледзь засталася жывою. Дадому яна вярнулася зелянела-нездароўчаю. Мама аж жахнулася. Але маўчала, пэўна, дагадваючыся пра ўсё. Парывісты вецер, сыплючы драбнюткам перагараным вугалем, зноў завіхрыў у акно — поезд рушыў далей, пастукваючы коламі вагонаў спярша ўрасцяжку — так-так, а потым усё спарней, зліваючы ў бесперабойны грукат. За акном паплылі назад стракатыя камлі абкарэлых тоўстаю шурпатаю карою бярэзін, закружы-

лася за сухім шапаткім веццем зялёная гара — і Чэся ўздыхнула, глытаючы саладжавы дым ад паравоза і гледзячы на белую пухкую і сіваватую спаднізу хмарку, што вісела над цёплаю, замгленаю ўдалечыні зямлёю.

Нешта радаснае было ў пухкай да зыркасі яснай хмарцы. Хацелася думаць пра бясконцасць жыцця, пра дабрату свету, хацелася ісці да гэтай зямлі босымі нагамі, чуючы мякенькую траву на дарозе, і спачываць душою, калі цябе абвявае вецер, і пахне ружоваю канюшынаю поле, і нідзе ні душы, і толькі каршунок вісіць, самлела памахваючы крыллямі ў сінюткім небе над далёкім лесам, дзе мякенька і глуха кве вязюлька, і далёкай шчымлівай глухатою, адзінотаю адзваецца ў душы гэта куванне.

Чэсі ўспомніўся Міця, пісьмы да яго, якія напісала, можа, забаўляючыся ў каханне, ужо не верачы, што ёсць яно, што ёсць шчырыя людзі, нешта святое, чыстае на свеце, пісала мо дзеля таго, каб забыцца пра пана доктара з чорнай бародкай, каб перабіць усё, гадкае, брыдкае, што было летась на асадніцкім хутары. Успомнілася Міцева па-дзіцячы наіўнае, да смехаты простае запрашэнне прыехаць у Дварчаны, каб убачыцца, і калі выпадае час, то, можа, з'ездзіць на возера Світазь.

І яе душу разварушыла гэтая шчырая, нязвыклая, выпакутаваная ад сораму просьба, хлопцаў сорам, што хаваўся за кожным словам, і нават почырк яго быў, як здалося ёй, дрыготкі, да смехаты баязлівы.

Ці, можа, так пачало здавацца, але ёй хацелася стрэцца з Міцем. Але нешта надточвала душу, што яна нібы зманваецца з ім, не чуючы перад сабою ні сораму, ні ганьбы, забаўляецца, покуль зноў не наробиць, не накліча бяды. І яна нават убачыла яго, зачырванелага ад сарамлівасці, у тым суконным паўшубку з рудым цялячым каўняром, у суконнай кепачцы з доўгім брылём, — нешта сталае, але смешнае было для Чэсі ў гэтым прыгожым вясковым хлопцы.

Успомніўся той пярэсты бычок, якога яны прывезлі на санях.

Чэся азірнула, вагон быў пусты, толькі сядзеў тоўсты дзядзька, двое новых пасажыраў — мужчына ў белай палатнянай кепцы і дзябёлая загарэлая маладзіца, з твару падобная на саву — шырокія скулы, лупатыя шырокія вочы і невялікі, але загнуты да губы нос — распытвала, ці не скоро будуць Дварчаны.

— Во яны, зараз, — прайшоў праз вагон кандуктар.

Чэся глянула ў акно — і праўда, пайшоў, закружыўся гонкімі, што хаваліся адна за адну, хвойкамі лес, аднекуль за-

пахла падпаленым ялаўдом, і Чэся ўспомніла, што так заўсёды для яе пахлі Дварчаны, падпаленым сухім ялаўдом і пякарняю — свежым цёплым хлебам.

Не зачыніўшы дзверы, у вагон увайшла маладая, прыгожая сваім смуглявым тварком цыганка. На руках у яе сядзела гадкоў двух смуглява-голае кучаравае, нібы анёлак, дзіцятка, ціснучы ў тоненькіх, як сніткі, ручках чырвоную гумавую соску з белым касцяным кружком.

Акінуўшы вагон хітрым быстрым вокам і пасажыраў, цыганка босымі лёгкімі нагамі скіравала да Чэсі, не падбіраючы сваіх паркалёвых, што выглядалі адна з-пад адной, спадніц, прымасцілася на пустую напроці Чэсі лаўку. Пасадзіўшы каля сябе дзіця, выцягнула з фалдаў сваіх паркалёвых спадніц калоду чорных, зверху ўжо зашмальцаваных картаў і пачала іх тасаваць.

Узіраючыся на маладзюсенькую, з тоненькай шыяй, на якой вісела тры вяночкі таных шкляных пацеркаў, цыганку, на кучаравае, з смуглявым, як тлуставатым, тварком дзіця, Чэся нехаця ўсміхнулася, наліваючыся сорамам.

— Красавая, нэ смейся. Праўду скажу.

— Не, не трэба, што ты, — замахала рукамі Чэся.

— Што было, то прайшло, нэ вернецца.

— Што было? — сумелася Чэся.

— Што ў красавай было? Ён быў — сплыў. Па вачах бачу. Дай руку, красавая. Скажу, якіма лады і красавы жджэ цябе. Ой, жджэ, а мо нэ, красавая? — Цыганка чапіла сваёю халоднаю тонкаю рукою, з вузенькім пярсцёнкам, Чэсіну руку.

Чэся, не ведаючы, куды ўжо дзецца, ціснулася ў куток лаўкі да акна.

Балазе ў вагон зайшоў кандуктар, крыкнуў моцна, што поезд прыходзіць у Дварчаны, і, падцінаючы губы ад злосці, прышыбаваў сюды, да іхняе лаўкі.

— Ты ізноў тут?!

— Нэ-э крычы.— Цыганка паволі ўзяла на рукі сваё смуглявае, у рэдзенькіх доўгіх кудзерках дзіця.— Места я нэ праседзела.

— Білет дзе твой?

— Там у мужыка майго. У тым вагоне — такі красавы, высокі.

— Была ў сабакі хата, — выскаліўся, паказваючы ў кутку расцягнутых губ жалезныя ўстаўныя зубы, немалады кандуктар.

Вагон закалыхала на стрэлках, турзанула ўбок, заскрыга-

талі колы. Засланяючы з другога боку яснасьць у вокнах, каля самага вагона праплыў шары доўгі пакгауз.

Чэся ўзяла сваю невялікую лёгкую валізачку і, апіраючыся другою рукою на лаўкі, пайшла па раскалыханым вагоне да расчыненых дзвярэй. Наперадзе кандуктара ў тамбур ціснулася маладая чарняява цыганка з дзіцем на руках. Дзіця хватала тонкімі ручкамі за яе залатую, што бліскала паўмесячыкам, завушніцу.

Насустрэч поезду выплыла белая вадакачка, каля яе чмыхаў параю чорны, у скалках вады, спацелы паравозік, пад навессю разложыстых кляноў хаваліся тры невялікія пасажырскія вагончыкі вузкакалейкі, з-за зялёных дрэў выглядаў чырвоным чарапічным дахам з круглымі ў ім вокнамі Дварчанскі вакзал. Нешта блізкае і роднае было для Чэсі ў будынку з чырвоным чарапічным дахам, з якога глядзелі два круглыя лупатыя аконцы.

Чэся, стоячы за тоўстым мужчынам у праходзе, зазірала ў акно: на выкладзеным з цэмянтовых пліт шарым, напаленым сонцам пероне млела, абмахваючыся хустачкай і азіраючыся на вялікую плеченую карзіну з павешаным замком, высокая пані ў белай палатнянай сукенцы, у старамоднай панамцы ды нейкая сям'я — кучаравы, без шапкі мужчына з худою жонкаю і дзвюма танюткімі дочкамі-блізняткамі ў кароценькіх плісіраваных спаднічках і галубенькіх, да каленняў панчошках — дружна замахалі рукамі, убачыўшы некага ў акне ці тамбуры папярэдняга вагона.

Ды, як заўсёды, выйшаўшы з вакзала страчаць поезд, на пероне стаяў у сваёй чырвонай рагатыўцы дзябёлы, на якім аж не сходзіўся фрэнч, пан Войцэх — што не раз прыходзіў да бацькі ў госці, і каля яго, пакалыхваючы сінюю, на нізкіх кольцах дзіцячую каляску, знябожылася лупаценькая чарняява дзяўчына.

Чэсі раптам зрабілася смутна, што ніхто яе не страчае — ні малады, красавы, як гаварыла цыганка, такім тады яна ўявіла чамусьці Міцю Корсака, ні сястра, якой яна дакладна пісала, што прыедзе сёння.

— Дварчаны! — крыкнуў з глыбокага тамбура, адкуль нясло вугалем і туалетам, кандуктар.

У пустым гулкім вагоне ад гэтага крыку заварушылася, заскрыпеўшы лаўкамі, яшчэ некалькі пасажыраў.

Адапхнуўшыся ад поручня, Чэся скокнула з жалезных сходкаў на ясны ад пякучага летняга сонца перон.

Каля суседняга вагона з крыкам і смехам абдымаліся два мужчыны, і на іх, ледзьве падцяўшы плеченую карзіну, крычала высокая насатая пані ў смешнай панамцы:

— Дарогу заступілі! Дарогу!

Кандуктар, прысеўшы на кукішкі, выцягнуў з вагона рукі, каб падхапіць цяжкую карзіну.

Азіраючыся на гэтага вясёлага кандуктара, Чэся рушыла ўздоўж вагонаў, каб абысці поезд і каб праз пуці, як хадзіла некалі, выйсці на сцежачку, што каля высокага шарага пакгауза выбягала на Наваградскую брукаваную вуліцу.

За ёй, з'ехаўшы з перона, зазвінелі, падскокваючы на тлустых ад саляркі шпалах, дзіцячыя калясы.

— Вой, ці не вы будзеце Чэся?

Скарэй на звонкі бразгат каляскі, чым на тонкі нясмелы голас, Чэся азірнулася.

Чорныя быстрыя вочкі прыжмурыліся.

— Я прыйшла вас страчаць. Гаспадары сёння пайшлі ў госці.

— Вы Анціна?..

— Ага, служанка,— маргнула гэтымі быстрымі казюркамі вачэй невысокая і, як здалася Чэсі, порсткая, нібы пташачка, дзяўчына.

— Вой, дык гэта ж і яе сыноч.— Чэся паставіла сваю невялічкую, з бліскучым кантам валізку на жвірысты пясок, завірнуўшы ў каляску, працягнула туды свае рукі.

З-пад чырвонага фастрыгаванага коўдра была відаць круглая галоўка ў карункавай лёгенькай шапачцы. Водзячы сінімі чыстымі вочкамі, дзіця смактала пустышку з белым касцяным кружком і кольцам.

— Мокранькі ён... Во зараз прыедзем дадому, перапаўнёмся. Тады ўжо возьмеце на рукі.— Дзяўчына развярнула каляску, узяла ў руку Чэсіну валізку.— На пераезд паедзем. Тут жа ж каля, няхай крые бог, я баюся.

Чэся пайшла за гэтай чарнявай невысокай дзяўчынай, што асцярожна кіравала, то спыняючыся, то падважваючы за ручку перад шпаламі нізкую сінюю каляску, і чула яе спакойную сталую ўладу над сабою.

І страпанулася, убачыўшы ў яе руцэ сваю валізку.

— Вой, нашто ж так!

— А я вам зараз аддам калясы,— дзяўчына спынілася на цвёрдай, усыпанай неўтаптанымі круглымі каменьчыкамі сцежачцы.

Узяўшыся за доўгую нікеляваную дужку і ўбачыўшы мардаценькае, з чыстымі вялікімі вочкамі дзіця, Чэся ўчула, як у душы варухнулася нешта нязвыклае, невядомае ёй, нешта, як дагадалася, падумала яна, жаночае, мацярынскае.

І ад усяго гэтага растаяла, правальваючыся нібы ў бясконцую глыбіню, душа.

— А мы з Косцікам заждаліся вас. І мокрыя і галодныя, — ціхенька загаварыла ў яе за спіною дзяўчына.

— Няўжо? — страсянула сваёй густою залацістаю галавою Чэся і раптам схамянулася: — А як жа вас завуць? Мяне — Чэся.

— Хрысця я, — сказала дзяўчына, беручыся поруч з Чэсяю за нікеляваную ручку каляскі, пераязджалі няроўны, з стрыжняватымі старымі дошкамі пераезд.

Чэся азірнула на сінюю ашалёваную будку з бляшаным камінком, з невялікім аконцам, — за ёю разбягаліся, шырачыся, як пражы, папушчаная з рукі, пудзі Дварчанскай станцыі. Тут, у сіняй будцы, іцшы раз з пераездным сторажам бавіў час Чэсін тата, тут ляжалі яго карбідныя бляшаныя ліхтары, і сам тата пах смярдзючым карбідам, мазутам, чадным вугалёвым дымам, як пахла ўся Дварчанская станцыя.

І ў Чэсі зайшлося лядовым болем сэрца: як мінула, стала ў невядомасці даўнейшае дварчанскае жыццё, і толькі сіняя будка, ржавыя рэйкі, выкладзены разбітымі дошкамі пераезд трымаюць памяць пра тое, даўнейшае, што было — школа, той сёмы астатні клас, калі яны лічылі сябе вунь якімі сталымі: хлопцы, не баючыся настаўнікаў, пачыналі курыць, а яны, дзяўчаткі, збіўшыся ў кучку, шапталіся пра Ірэну Сівец, што збіралася замуж за нейкага худзенькага, здохленькага студэнта з Віленскага універсітэта, а з яе, Чэсі, тады злая Дануся — жыва не будзе, калі каго не падкусіць, — смяялася: «Во, бачыш, ты любішся з Міцькам Корсакам, а нябось, ні разу не пацалавалася».

Якое смешнае, якое ўжо далёкае тое дзяцінства. Чэся адкінула свае зблытаныя ветрам валасы, і смех затрапятаўся ў яе на падпухлых губах — яна прыгадала зіму, тое цялятка ў снях, яго, разгубленага, сарамліва-зачырванелага Міцю Корсака ў смешнай пляскатай кепачцы, паўшубку з карычневым, блішчаства-гладзенькім цялячым каўняром. Нешта ўжо мужчынскае, сталае было ў яго прыгожым твары, на якім рэдзенька, але ўжо цвёрда паблісквала шчаціна, у баязлівым зірку яго прыжмураных ясна-сініх вачэй.

За пераездам, дзе віламі разыходзілася шаша, стаяў той самы, абгароджаны невысокім плотам, пафарбаваны на карычнева крыж; пад ім цвілі некім высаджаныя ясныкі. З няроўнага, выбухтаванага коламі бруку Чэся скіравала туды лёгкую каляску, спытала, абы загаварыць з Хрысцяю:

— А ці далёка адсюль Верасава?

— І не блізенька. — Хрысця прыспешыла хаду, каб дагнаць Чэсю, зазірнула ёй у твар. — А вы хіба ведаеце там каго?

— Ведаю,— і дадала:— Міцю Корсака, у школе разам вучыліся.

— Вой, вы, мусіць, тая самая паненка! — успляснула ў ладкі Хрысця.

— Якая паненка? — крышку насцярожылася Чэся.

Хрысця апярэдзіла каляску і ўжо, заступіўшы Чэсі дарогу, сказала:

— Што пісьмы яму пісала.

— Адкуль вы ведаеце? — спатыкнулася аб сіні, вывернуты бокам камень збянтэжаная Чэся і ўчула, што гарачынёю набрынялі яе шчокі.

— Гэта ж мой стрыечны брат. Мо наказаць яму, што вы прыехалі? — Круціліся і зылі блішчаста-карычневыя, як вылушчаны каштан, Хрысціны вочы.— Я ў іх за наймічку была, ды яны выгналі мяне. Бацька Міцеў... А Змітрык сам добры і любіць вас. Бо на іншых дзяўчат нат не ўзгляне... Я накажу, што вы прыехалі.

Чэся аж спацела, намагаючыся разабраць, пра што гаворыць Хрысця, але дайсці да skutku, разабраць не магла, зблыталася саўсім і таму моўчучы кіўнула галавою, згадзілася.

І свет даўнейшых год, ціхіх, што хаваліся ў прысадах, накрытых счарнелаю драніцаю хатак, пазелянелых пад бэзам платоў, усяго залітага сухім, неміласэрна-пякучым сонцам мястэчка, сінявата-высокага, злінялага ад гарачыні неба, грукаты фурманкі на бруку, цокату падкоў спацелага каня, што цяжка памахваў вялікаю галавою, лопату рабенькай курыцы, што купалася пад плотам у сівым пяску, лянівага брэху асалавелага ад гарачыні сабакі, скрыпу жураўля і халоднага звону вядра за дубоваю брамаю нечага надворка — усё гэта шчымлівым спакоем аддавалася ў Чэсінай душы.

— Дык я мо накажу, што вы прыехалі? — зноў наперад Чэсі забегла гэтая прыязная дзяўчына.

— Ага, накажы,— усміхнулася і зарадавалася разам з ёю Чэся.

Яе брала дзіва, што гэта паіўнае дзяўчо з нейкай смешнай сталасцю дбае пра яе.

IX

Грымела яшчэ звечара. У самлелым ад духаты поцемку жахала і нячутна трапяталася за акном палахлівая маланка, счакаўшы, гультаявата адзваўся далёкі пярун.

Пад гэты нязлосны, глухаваты, як у глыбокую бочку, грукат Міця і заснуў, прачнуўшыся ўжо ад густога, быдта вада-

спад, шуму вады. Буйны, перамешаны з градам дождж са звонкім лускам засякаў па вокнах, шаргацеў па тыльнай сцяне хаты.

З халодным пляскам цурчэла і лілася са страхі дажджавая вада. Дождж гнала перагонамі — ён то аціхаў, то шчодрым патопам шумеў зноў. Разрываючы цемнату, высока ўспыхвала маланка. Ружаваты бляск яе апякаў мокрую абвіслую бярэзину на Корсакавым надворку, чубок суседняй страхі з вушатым каньком.

У шапатлівай цішыні нечакана ляскаў і высока каціўся ў небе, здаецца, адломваючы вялікія крыгі, цяжкі гром. Тугі водгалас прыгінаў зямлю. Падрыгваў ад далёкага грукату расхістаны Міцеў ложкак.

Міця любіў гэты высокі, да казытлівага звону ў вушах грукат перуна і шчодры шум навальнага дажджу. Сыраваты холад асвятляў душу.

У хаце пахла прэснай вільгаццю. Яе збіваў цяжкі атрутны пах тытунёвага дыму. На ложку, не могучы заснуць, пыхкаў папяросаю бацька.

Пасля таго як яны закапалі на падворку ашалелага каня, бацька, ледзьве не кожнае ночы, звесіўшы з ложка босыя ногі і бялеючы, як лунь, у поцемку хаты сподняй бялізнаю, курьў удушлівую гродзенскую махорку — на шырокай, пабеленай пліце адбівалася чырвоная пякучая яснасць ад папяросы.

Сёння бацька трывожыўся больш і на кожны блізкі ляскац перуна падбягаў да акна — выцікоўваў, ці не стрэліла дзе часам у будынак.

— Чаго ты? — заварушыўся на ложку Міця, каб перабіць бацькаву трывогу.

— Вот спі.— Суха зарыпелі вытаптаня да стрыжняў дошкі падлогі і бразнулі цяжкія чыгунныя дзверцы — бацька кінуў у пліту недакураную папяросу.

Астатнія дні бацька не даваўся гаварыць, зацінаўся, хмурнеў, апускаяючыся ў цёмны патаемны вір сваіх думак. Міця дагадваўся — ён шкадаваў і ніяк не мог перанесці смерць дагледжанага, паслушнага, спраўнага да работы каня.

Нанава ўсланы перад хлявом брук, пад якім у глыбокай яме закопвалі жыўцом каня, нейкім сцішным холадам ледзяніў Міцева сэрца.

Было шкада бацьку — ён толькі, здаецца, і меў адзін клопат карміць і даглядаць каня. А цяпер зрабіўся, як сірата, і саўсім адзічэў, не ведаючы, за што зачапіць рукі, за якую работу брацца, як жыць далей.

Думаючы пра бацькаву жальбу, адзіноту і нечаканую

старасць, Міця і заснуў, не чуючы, як зноў спорна зашапацеў дождж — цяжкая, абложная хмара варочалася назад.

Раненька, яшчэ на шарай віднаце ўлежаць не давалі мухі і грукат дзвярэй — бацька, падаіўшы карову, насіў вёдрамі, назапашваўся вадою, то адчыняючы, то зачыняючы дзверы.

Разрываючы ліпкую павучыну сну на вачах, Міця падхапіўся з ложка, каб памагчы бацьку — пасля таго як з хаты пайшла Хрысця, яны па калейцы палілі ў печы.

Міця быў нават накінуўся на бацьку, што выгнаў з хаты Хрысцю, нарабіўшы зноў на ўсю вёску лопату і новых плётак.

— Нідзе не дзенецца, прыйдзе, — суцяшаў сябе і трохі, пэўна, каяўся бацька.

Але Хрысця не прыйшла. У Верасаве пачалі сцішкам гаварыць, што яна нанялася нібыта служанкаю да маладога асадніка Грабянкі.

— Пакаштуе па чым фунт ліха і вернецца, — бацька ўжо трохі злаваў і ўжо ад злосці махаў рукою. — Ат, таквеле бяды. Яшчэ і лепш. Бо шчубіліся тут з гэтага прымака. Цішы будзе.

Але даглядзець пры хаце ўсё, наварыць есці, прыспратаць ложка, падаіць карову, ад чаго яны абое ўжо адвыклі, стала цяжэй.

— Мо памагчы што? — Цяпер Міця глядзеў на бацьку, што, сагнуўшыся, стаяў каля печы і даставаў адтуль падсушаныя за ноч дровы.

— Абыдуся мо і без цябе, — не даваўся загаварыць і не падпускаўся да сябе бацька. — Карову ідзі выгань. У поле мо пагналі даўно.

Міця наспех спаласнуў над цабэркам твар, выцерся некачаным суровым ручніком, адразу прагнаўшы з сябе сон, і выйшаў на надворак, чуючы ў душы памаладзелы, абмыты начною навальніцаю свет. Са страхі на камень каля парога яшчэ пляскала і бубніла на шырокае лісце лопуха дажджавая вада.

Над надворкам востра шмыгала, не падымаючыся ўгору, чорна-сіняватая ластаўка. Пад застрэшкам недзе ў мяккім, выкладзеным пер'ем гнязде падаедліва-ўпарта пацвіркаў малады падужэлы верабей.

За ацяжэлымі, што як сагнулі свае маладыя, яшчэ не пруткія вяршкі, дрэвамі, за мокрымі, што курыліся рэдзенькай парай, стрэхамі будынкаў зацерушылася ружаватым пылам неба — ніжай яго залівала ясная пазалота. Высока над сіняю хмаркай раставаў стары месяц.

Нібы прастуджаны ад здаровай сырасці раціцы, за гумнамі на другой вуліцы гукаў пастух:

— Аганяй!

Нехаця падняўшыся з цёплых хлявоў, сонна рыкалі каровы, звонкі бабскі голас пакрыкваў на авечак:

— Ашкыра, куды вы! Во на плот скача, а бадай цябе.

У канцы вёскі ў гэты сівавата-параны, азыраваты свет раціцы гаўкаў вясёлы, спущаны з абрыдлага ланцуга сабака.

Міця пастаяў на новаўсланым бруку і, здэца, зноў уявіў, як там, у глыбокай жоўта-сіняватай жвірыстай яме, устае на дыбы і храпе, сілячыся вылезці, іхні конь, а яго б'юць каламі па галаве, каб аглушыць і зваліць з ног, верасаўскія мужчыны, і скоранька ўвайшоў у хлеў.

Выпусціўшы пудкіх чарнамордых, з сівымі кучаравымі бакамі авечак, адкінуў дашчаныя, абкарэлыя гноем веснікі ў каровінай загарадзі. Карова насцярожылася, зачмыхала, тыцкаючыся задам да дзвярэй. Перапуджаная яшчэ ўчора, калі яна, панюхаўшы новы брук, раптам закруціла рагамі і страшна зараўла, цяпер круцілася ў хляве, баючыся выходзіць на двор.

Міця зняў з шула сырамятную пужку, сцебануў ёю па сытых, з накарэлымі грузолькамі сухога гною сцёгнах. Карова вухнула, зноў прынюхваючыся да бруку, і зноў, круцячы галавою, неспадзявана страшна, як рэзаная, зараўла. У яе вялікім сіняватым воку пабліскваў нейкі свой дзікі страх.

Міця, перавярнуўшы пужку, ужо лілова-касматым ялаўцовым пужальнем секануў ёй яшчэ па крыжы.

Карова застагнала і, стараючыся пераскочыць нанова ўсланы брук, вылецела з хлява.

— Чуе, нябось.— З хаты выйшаў стары Корсак, распасёршы абедзве рукі, замахаў, каб не пусціць авечак, што скіравалі да брамы.

Міця, ляскаючы больш дзеля страху пужкай, завярнуў карову за гумно на другую вуліцу, згледзеўшы, як там, апяраджваючы пастухоў і падмахваючы пустым кошыкам, мільгаў босымі нагамі з падкасанымі калошамі, спяшаў ці не ў лезнявіцкі хвойнік Марцін Ваўчок. Толькі адзін ён з верасаўскіх мужчын разам з дзецьмі, што не мелі чаго рабіць, пастаў з вялікім, выплеценым з карэння кошыкам па лезнявіцкіх, зарослых чэзлым хвойнікам ровішчах, дзе ў мокрае парнае лета было гібель прысадзістых, з тоўстымі карэннямі і цёмна-карычневымі шапкамі баравікоў. І прыносіў іх, на завідкі ўсім, поўны кошык.

Змітрык любіў іншы раз збегаць разам з ім, але было брыдка, калі Ваўчок, ідучы нат ззаду, раптам пачынаў падсвітваць, прысеўшы то пад ялаўцовым калюча-густым непадлазным кустом, то пад шырокай у падоле хвоечкай, то проста на голым, у зялёным моху лапічку, падкалупваў сваім ржавым, без тронкі лязом прапушчаны і не змечаны Міцем грыбок.

Увосень, калі сярод марнага хвойніку на пясчаных высах, падымаючы на сабе горбачкі пяску, выточваліся крохкія пахучыя зеляніцы, ён ужо цягаў іх, толькі перад тым, як прынесці дадому, заварочваў адразу ж з ляска пад рэчку на кладку, дзе прыкленчваў і колькі разоў гушкаў у вадзе свой нялёгкі кошык, а потым ужо ішоў з ім, густа цэдзячы на дарозе рабенькую сцежку.

Цяпер ён пабег у лезнявіцкі шчытнік — зірнуць, ці не выскачылі з-пад слізкае кастрыцы жоўдзенькія, як кветкі, лісіцы і першыя баравічкі, як іх называлі, выплывальнікі, што паказваліся разам з жытнім коласам. Узіраючыся, як мільгала за частаколам яго шарая, ганарыста ссунутая на адно вуха кепка, Міця таксама ўчуў нейкую хэнць прайсціся вузенькаю, вытаптанаю ў росным карычневым былльніку па чужой мяжы сцежкаю ў блізкі верасаўскі лясок — сцішны, глухі, толькі разбуджаны строкатам сарокі, што неўспадзеў згледзіць цябе.

Падтурыўшы на вуліцу ў быдлівую згаладала-шпаркую чараду сваю карову, Змітрык вярнуўся ў хату, наліў у конаўку яшчэ цёплага ранішняга малака, адрэзаў лусту хлеба, паснедаў наспех і, зняўшы са сцяны выгараны шарачковы пінжак, сказаў бацьку:

— У лес збегаю.

— Чаго там не бачыў, — паставіўшы на прыпек вялікі чыгун з дробнымі для свіней картоплямі, азірнуўся ад печы бацька.

— Грыбоў пашукаю.

— Дабраў час. Удома хто будзя? Я ж у Дварчаны збіраюся. Каня трэба напытваць.

— Алесю папрашу.

— Другі Ваўчок знайшоўся. Таму абы не рабіць, кусок таўлуя. Пры садку траву скасіў бы.

Міця, нібы абязвечаны бацькавай сварбою, выйшаў з хаты, але завярнуў да гумна, наўпросты праз Пытляў надворак, што зарос піжмаю і глухою крапіваю, выйшаў на шашу. За ёю па вузенькай калейцы пагруквала ваганетка: стоячы на дашчанай платформе і шырока расставіўшы ногі, чацвёрта рамонтнікаў махалі ў такт доўгімі кіямі, упіраючыся імі ў

шапаткі жвір між шпалаў. На дрэўцы трапятаўся чырвоны сцяжок. Загружаная падбойкамі, лапатамі ды граблямі, цяжкая ваганетка шыбка ляцела па тугіх наструненых рэйках, гонячы наперадзе сябе звонкі, што памаленьку ныў і мацнеў у жалезе, грукат.

Але раптоўна сцішыла бег, адзін з рамонтнікаў, палажыўшы абслізганы доўгі калок і абхапіўшы рукамі голаў, закруціў ёю:

— А-я-ё-ёй!

Міця спярша сумеўся, але, убачыўшы за калейкаю Літаваравага каня і самога, з падкасанымі калошамі, гаспадара, што ішоў за плужком, абганяючы нізенькія цёмна-зялёныя картоплі, дагадаўся — рамонтнікі дразняцца з Літаваравай мянюшкі.

— Ой, учадзеў, ой! — круціў чорнаю рагатыўкаю худы высокі рамонтнік.

Стары Літавар турзануў за лейцы каня, спыняючы яго ў баразне, азірнуўся, выцягнуў руку і скруціў фігу:

— Во, нат! Во, укусі, злыдох!

Загарэлыя, цёмналіцыя мужчыны пачалі выскаляць белыя зубы.

— Во, бачыў, во! — Літавар выцягнуў абедзве рукі і тыцкаў імі сюды, на рамонтнікаў.

Ваганетка спынілася якраз напроці Літаваравага поля — рамонтнікі, убачыўшы, што чалавек не зносіць іхніх хахінкаў і жартаў і ўжо, узбунтованы і ашалелы ад злосці, круціцца каля каня, мяркуючы, мусіць, адчапіць ад плуга ворчык, загукалі зноў:

— А яё-ёй, учадзелі!

Стары Літавар нарэшце пераступіў праз лейцы, схапіў каня за доўгі, непадстрыжаны хвост, падняў яго:

— На, пацалуй, злыдзень. Ідзі пацалуй! — і замахаў рукою.

Упуджаны конь нечакана рвануўся ўбок, падсек прывязаным да плужка пастронкам старога Літавара, якраз недзе пад калені.

Плячыма назад Літавар чмякнуўся на зялёныя стужкі нізенькіх картопель.

— Га-га-га-га! — трасліся ад рогату і прысядалі на ваганетцы дварчанскія «каляяжы».

Але адзін з іх, азірнуўшыся, убачыў, што да калейкі падыходзіць Міця, і на выпадак чаго налёг з усяе моцы на доўгі калок.

Услед за ім яшчэ нямоцна, змогшыся ад рогату, уперліся каламі ў жвірыстае палатно чыгункі астатнія рамонтнікі.

Памалу іўрасцяжку пагрукваючы коламі, ваганетка пакацілася па стрункіх рэйках.

Ад Літаваравых картопляў аддаляўся сыты мужчынскі рогат.

— Ну, пачакай, ты напамніш у мяне! — нарэшце падняўся і пабег, гразнучы босымі нагамі ў сырой раллі, стары Літавар; з плячэй у яго адвальвалася глейкая пасля дажджу зямля.

Міця перабег высокі ўтравелы насып калейкі і, цікуючы на Літавара і крывячыся таксама ад смеху, завярнуў на вузенькую, у зіхатлівай расе мяжу, дзе ўжо зелянеў прыматы Ваўчковымі босымі нагамі след.

— Куды цябе нясе, куды! — упавон яму закрычаў ужо Літавар, ці згледзеўшы Міцеў смяшок, ці проста абы на кім спагнаць сваю злосць. — Ці вам дарогі няманука, што межы топчаце!

Міця дадаў хады, але стары Літавар кінуўся яму напярэймы:

— Ідзі сваё збожжа тапчы, на тваіх межах я не хаджу. Нарабілі мне тут дарог.

Ні слухаць старога чалавека, ні ўжо сварыцца з ім Міця не пасмеў: ад агіды і крыўды плюнуўшы, завярнуў назад.

Але на пераезд ісці не хацелася — раптоўная злосць на ўрэднага старога Літавара перабіла і тую неадольную спакусу збегаць у росны лезнявіцкі хвойнік, дзе на галубенькім мяккім моху, на прагалах каля грудкоў і зялёных, вымытых вадою ровішчах высыпаюць у парнае лета, у густы туман цвёрдзенькія прысадзістыя баравікі.

Але наўрад ці яны яшчэ ёсць, а дзеля свіней, што пачарвівелі пад кастрыцаю ў гушчары, ці варта расіцца.

Міця пастаяў на шашы, чакаючы, покуль параю сытых коней, што цягнулі доўгі, на гумовых шапаткіх колах воз, не пераедзе маленькі, з вялікаю галавою, наваградскі балагол, і наўпросты, зноў праз Пытлеў надворак, вярнуўся дадому.

За чужымі хатамі і гумнамі дробна аддаваўся звонкі цюк малатка па бабцы — нехта ўжо кляпаў касу.

Прыпомніўшы, што прасіў бацька, Міця падышоў да хлява, кінуў пры сцяне кошык і зняў зачэпленую за лату новую яшчэ, сінюю ад фарбы, з новым жоўдзенькім, выструганым з маладое елачкі касільнам і адкляпаную яшчэ ўчора звечара касу. Выцягнуў са шчыліны ў сцяне абшморганую мянташку, усунуў у кішэнь і спусціўся надворкам да вуліцы — у гародчыку звісали росныя півоні. Вялы сонны чмель поўзаў на соннай бурачковай кветцы. Недагледжанасцю, адзінотай і

запусценнем дыхнула на Міцю ад іхняга заглушанага лебядою гародчыка — яе тут ужо ніхто не палоў пасля таго, як з хаты сышла Хрысця. Зрабілася шкада і яе, і гэтых педагледжаных півоняў.

За вуліцаю, пераступіўшы калючы дрот, спусціўся ў свой нядоўгі, што крута збягаў да завоні, садок.

Трымаючы ў адной руцэ касу, прайшоў пад невысокімі разложыстымі яблынькамі, дзе сярод лісця пачыналі ўжо цяжэць абсыпаныя тлуставатаю расою ружаватыя анісы. Ад чужое мяжы ў навіслых вербах крычалі маладыя шпакі, разяўляючы свае яшчэ жаўтлявыя дзюбкі. Адзін, азіраючыся, бег перад Міцём і, не могучы ўзляцець, усё прыгінаўся, растапыраў крылы, нарэшце дабег да шчытна ўплеценага плота і зашыўся ў глухую крапіву. Страката-блішчаты зеленкаваты стары шпак з белым чарвяком ў дзюбку, не баючыся Міці, закружыўся над ім.

Міця парнуў туды касою, каб адагнаць шпачка далей за чужы плот, і, адступіўшыся пад яблыню, зачаў пракос.

Здрыганулася, як ад болю, услед за доўгаю касою нахілілася і ўпала зіхатлівая ад расы сінявата-ліловая мятліца і ружаваты ад цвету шчавей. Широка расстаўляючы ногі і трымаючы на вазе за кульку сваю касу, Міця махаў ёю, памаленьку праваю нагою падступаючыся наперад і чуючы калючую шчотку зрэзанаў да жаўтлявых карэньчыкаў травы. Ад пракоса запахла цёплай, трошкі п'янавата-мятнай зуброўкай, што ўжо, як жыта, красавала, распушыўшы свае невялікія, на тоненькім сцябле каласкі.

Яе тут, пры Корсакавым садку, што спахова спускаўся да завоні, было шмат сярод мятліцы.

Дайшоўшы разам з пракосам да завоні, Міця адхіліў малады, абвіты хмелем алешнік, прасунуў у ваду з зялёнаю раскаю касу, спаласнуў і абцёр травою, упёршыся кассём у траву і трымаючы за дзюбок халоднае лязо, зашоргаў па ім мянташкаю — вясёлы звон ад яе паплыў, перакаціўся за гаркаваты алешнік на другі бок завоні.

Там нехта ціхенька нібы гукаў Міцю. Жмурачыся проці невысокага, што рвалася ў густым лісці, чырвона-залацістага сонца, Міця перастаў шоргаць мянташкаю, прыслухаўся — і праўда, за густым алешнікам нехта як клікаў яго:

— Змітрык, ці чуеш? Змітрык!

Голас быў сакаўны, тонкі, нападобе як Хрысцін. Міця ўбіў у зямлю кассё, пайшоў на прагал — між старою тоўстаю, нахіленаю вярбою і кустамі маладога алешніку, яшчэ не вярчы сабе, што кліча яго.

На другім беразе вузкай, зялёнай ад густое раскі завоні

стаяла Хрысця, босая, у сваім прыталеным сачыку, у выцвілай, з турэцкім узорам хустцы. На смуглявыя загарэлыя лыткі наліплі жоўта-масляністыя пялёсткі люцікаў.

— Іду і думаю сабе, як цябе ўбачыць, — сказала першаю, трохі як сумеўшыся ці засаромеўшыся.

— Хіба хаты забылася? — жартам спытаў Міця.

— У хату я да вас не пайду.

— Чаму ўжо так?

— Нашто пытаць? — Яна ўздыхнула. — Сам ведаеш. А наймічкаю, дзе ўжо ні быць, усюды аднакава.

Віна і брыдкасць за тое, што ўчыніў бацька, апяклі Міцю.

Прыпомнілася тая нядаўняя гутарка з бацькам, калі ён, Міця, прасіў вярнуць дадому Хрысцю. Бацька, злы тады, насушлены, нават буркнуў: «Нідзе не дзенецца. Прыйдзе. А не — дак яшчэ лепш. Праз яе тут усё».

Хрысця, нібы ўгадаўшы Міцевы думкі і каб перабіць гаркату і прыкрыю маўклівасць, весела спытала:

— А ці ведаеш, чаго я заблукала? — Яна падступілася бліжэй да берага, сарвала белавата-ліловую шчотку на высокім валяр'яне.

— Не.

— Паненачка ж твая прыехала.

Чырвань сораму і радасці залівала Міцеў твар.

— Ага, праўда, — засмяялася Хрысця, убачыўшы, як засаромеўся Міця.

— Калі?

— А во надоечы. Прыйдзі ж, знебылася, пэўна, чуеш? — Яна шпурнула ліловую кветачку валяр'яну сюды, на бераг, дзе стаяў Міця, але недакінула — кветка, стрымбулікам уверх, упала на зялёную пялюшку раскі.

Міця ступіў да берага, хацеў спытаць, калі ж прыйсці, але апёкся аб вастралістую крапіву.

— Дзень ёй годам здаўся. Чакае цябе. Ну, дабягу. А ты прыйдзі.

Радасна-знямелы ад нечаканае новасці, Міця стаяў каля старога, з паўяданым у кару калючым дротам тоўстае вярбы, бачыў, як мільгала ў прагалах нізкага густога прысаддзя Хрысціна жоўтая ў турэцкі ўзор хустка: Хрысця завярнула не на кладку, а на шырокую пячаную дарогу пад Ваўчка.

Але бачыў не яе, Хрысцю, — а Чэсю, у тым вышываным казельчыкам, жоўтым гуцульскім кажушку, у белым, з-пад якога выбівалася і загнулася пярэцёнкам да брыва рыжаватая кудзерка валасоў, берэціку, яе прытоены смех у куточках надпухлых губак, абвеечную харакством, спрытную, высакаватую, паспраўнелую, пругкую ў хадзе дзяўчыну.

Так і стаяў бы, каб першы ранішні вецер, што спадцішка пачынае дыхаць скразняком, не сперусіў з доўгага слізкага лісця вярбы цяжкія і рэдкія кроплі расы, што жывым холадам аняклі карак, раптам вярнуўшы Міцю з той далёкай белаі зімы ў гэты зялёны свет ранняга лета, сівага, яшчэ не ацяжэлага ад яблыкаў садка, рэдзенькага туману, што яшчэ курыўся за завоняю над росным поплавам.

Аброшваючы калошы і топчучы гэты невялікі клінок сенажаці каля прыціхлага садка, пайшоў да касы, вырваў яе з зямлі і зачаў новы пракос. Едкае касы, точачыся ў траву, з балючым шахканнем падцінала дрыгатлівую мятліцу з сінімі, прыхаванымі ў ёй вераб'ёвымі кветачкамі.

Але перад вачыма стаяла яна, прыгожая Чэся.

Падпарвала, падымаючыся вышай, сонца, — і залаціста-рэдзенькімі пацеркамі мігцела, рвалася і калола ў вочы таноусенькімі, нібы шкляннымі, павучынкамі раса.

На шырокім сіняватым палатне новае касы жалосна ліплі кальвы пераспелых слёзак.

У вербах і чорна-шурпатых, з голымі рагацінамі вяршкоў старых алешынах падспёўвалі адзін аднаму дразды і цвырчэлі за рэчкаю, зляцеўшыся вялікаю чарадою, рудавата-шарыя маладыя шпакі.

Атросшы з дрэў расу, вецер перабіраў трапяткое лісце на грушах, цемнаватымі лапікамі пагойдваўся, варушачыся на жаўтлява-нізенькай пакошы, разарваны цень. Ад свежых пракосаў холадна пахла прэснаю зялёнаю траваю.

Каля вуха тоненька звінелі згаладалыя камары.

Пырхаючы над Міцём, шнуравала з вярбы на зялёны здзічалы куст агрэсту шарая, з крывяным воллем увішная пташачка — насіла ў дзюбку зялёна-сіваватых чарвячкоў: там у густым поцемку калючага куста, што разросся каля плота, Міця агледзеў з тыдзень назад перавернуты макаўкай уніз, звіты з сухога пырніку каўпачок гнязда — у ім, разяўляючы шырокія чырвоныя раты, падымалі цяжкія, на тонкіх шыйках, галоўкі брыдка-сіняватыя, не апушаныя, з чорнымі шкарлупкамі вачэй сляпыя пташаняты.

Растрывожаны новасцю, Міця ўжо і не бачыў, што крыва ідзе пракос, што едкае касы падбіраецца да разложыстага здзічалага куста агрэсту.

Цяпер яму да нейкай звар'яцелай радасці захацелася ўбачыць Чэсю тут у садку. І Міцю раптам прыгануўся нядаўні сон, як яна аддалася яму. Божа мілы, на ложку, чамусьці ў Пытлевай хаце, дзе была вечарынка і дзе за плітою сядзелі і абдымаліся хлонцы з дзеўкамі. І гэты сон быў, як

праўдзівасць, як нешта да чуткасці, да вобмацку рэальнае. Змітрык аж соладка заміраў, бачачы перад вачыма гэты сон, і чуў, як пабліжэла, зрабілася нейкаю сваёю для яго Чэся. Ён ледзьве, дурань, не напісаў ёй пра гэта.

Цяпер перад сабою бачыў зноў тую прыснёную Чэсю: у белай лёгкай, крышачку спярэшчанай сінімі кветачкамі суценцы, з кароткімі рукаўцамі, што агалілі яе круглыя мяккія рукі. Яна ішла па жаўтлявай шчотцы з зеленаватымі грыўкамі выгнанага пракосу. Зрэзаная да самых белаватых карэньчыкаў трава востра, мусіць, як іголкамі, калола ёй з непрывычкі чуткія босыя ногі.

Яна крывіла ад болю твар, моршчачы носік і моцна плюшчачы вочы.

Міця апомніўся, ачуціўся ад сваіх мысляў ужо тады, калі вострым джалам дзюбок касы ўпіўся ў карчысты з-пад нізу і тоўсты куст адзічалага агрэсту. Запырхаўшы нядужымі, яшчэ не акрэпнымі для лёту крыльцамі, адтуль пасыпаліся, разлятаючыся ўшыр і падаючы воллем на траву, караткахвостыя пташаняты.

Над Міцем, над агрэставым кустом і скошаным клінком балотца, дзе няўдала і няспрытна на распрасцёртыя крыльцы ўпалі, зацерабіліся і пабеглі нізенька, точачыся пры зямлі, як мышы, жоўта-шарыя бяххвостыя пташаняты, заверашчалі і завіліся дзве пташачкі.

Міця, здумелы, як сам не свой, ужо стаяў каля куста, глядзеў, як, стоячы каля жоўтага зрэзанага копчака балотнага мурашніку, калывалася на нядужых цыбатых ножках і ціхенька, жалосна, ледзьве чуваць, ціўкала знябожанае пташанятка.

Міця з натугай вырваў вострую, што глыбока ўпілася ў куст агрэсту, сваю касу, кінуў яе на пракос і пайшоў па калючай шчотцы пакошы да пташаняці. Але яно раптам сцішылася і, калі Міця прыгнуўся, каб схапіць яго рукою, страпанула крыльцамі і, падмахваючы імі, пабегла. Міця прыпусціўся за ім, і яно ўжо, не ведаючы, куды дзецца, падшылася пад навіль пракосу.

Цёпленькае, дрыгатлівае, Міця ўзяў яго ў руку, асцярожна сціскаючы ў кулаку, панёс да агрэставага куста. Высунуўшы з Міцевага кулака жоўты дзюбок, яно заверашчала, і над Міцем, нібыта просячы ратунку, з пакутным адчаем заціўкалі, зацмокалі старыя пташкі.

— Зарэзаў, нябось! — гукнуў здалёк, спускаючыся сюды да Міці пад завоньку абкошаным ужо прымежкам садка, Ваўчок — пёс, каб, мусіць, пахваліцца грыбамі, стары, з аблушчаным лучком-кошык.

— Не.— Міця асцярожна трымаў у жмені дрыгатлівую пташачку.— З гнязда вунь паўцякалі.

— Яна ўжо, брат, сядзець у гняздзе не будзе.— Ваўчок асцярожна пераступіў касу.

— Чаму ж не будзе? — разгарнуўшы густы куст агрэсту, Міця паклаў у шары пусты каўпачок гнязда з белаю, закручанай, як ракавінка, купкаю памёту, палахлівае пташанятка.

— Пташкі, як людзі, чапі гняздо,— і пасыпаліся хто куды.

— А во паглядзімо.— Міця асцярожна загарнуў над гняздом калючы зялёны куст агрэсту ў завушніцах зялёных валасатых ягад.

— Яшчэ і не верыць. Дак во і глядзі.— Ваўчок махнуў туды на куст старым сваім кошыкам: з куста ізноў высунулася пташаня і, заківаўшыся на ценькіх ножках, зноў жалосна піснула.

Старыя пташкі, хаваючыся ў блізняк яблыні, первова пераскоквалі з лапы на лапу і бесперастанку жалосна, з прыцмокам клікалі яго.

— Ці я табе не казаў? — Ваўчок паставіў у цянёк пры кусце свой поўны, з каптуром кошык слізкіх карычневых лупякоў, ясна-жоўценькіх і дробных, як гарох, лісіц, тлустых крохкіх свіней, жаўтлявых, недзе выкашчаных з-пад кастрыцы ў цёмным гушчары падграбніц; зверху над імі ляжала некалькі баравікоў з тоўсценькімі, як збанкі, белымі карэннямі.

— Уга, дак вы недарма збегалі ў лес.

— Ат, наскуб усяго патрохі, яшчэ не пара на іх.— Ваўчок нат не азірнуўся на свой кошык, усё цікаваў, як ад куста, абколваючыся аб вострую няроўную пакошу, памагаючы растапыранымі крыльцамі, церабілася нядужае зморанае пташаня, туды, пад яблыню, на якой прыцмокнула старая пташачка, і сказаў ужо пра яго:

— Уцякае ад свайго гнязда, як Шайбачысіна Кася. Мо чуў?

— Не.— Міця падняў касу, трымаў яе за кульку і касё.— І што з ёю?

— У Латвію сёння едзе. Уцякае, як гэта недалужнае пташаня. З дому. І куды, каб хто спытаў, напроці буры.

Міця, абышоўшы куст агрэсту, шмаргануў касой, каб ужо дабіць невялікі лапак травы. Спяшаўся збегачь у Дварчаны, карцела толькі адно — угледзецца з Чэсай.

Але Ваўчок, асцерагаючыся і скоса зіркаючы на касу, як знарок зайшоў наперад, нібы хацеў запыніць Міцю.

— Я во надоечы, з'ездзіўшы ў Дварчаны, дваццаць грошай упаліў, газэту купіў. «Слова» нейкае з Вільні, ці што.

— І што вычыталі? — спытаў, засмяяўшыся, Міця, абы адкараскацца ад Ваўчка, бо ведаў — гутаркі ў таго надоўга.

— Хі,— Ваўчок задраў голаў з старою, набакір ссунутаю кепкаю (на ёй сівымі ніткамі набэрсалася павучына),— вунь у Гданьску выступіў міністр прапаганды Гебэльс. Кажэ, немцы горад не ўступяць. Свет мусіць зразумець, што Адольф Гітлер слоў на вецер не пускае.

— Гэта ўжо не нова.— Міця, адагнаўшы быстраю, што востра мільгала ў траве, касою ад сябе Ваўчка, дайшоў да алешніку, выгнаўшы астатні пракос, і рады ўжо выцер змакрэлы лоб.

— А што ты хочаш новае на свеце.— Па пакошы ступіў, скрывіўшыся, укалоўшы босую нагу, Ваўчок і зноў махнуў сваёю з набэрсанай павучынай кепкаю.— Вунь у той газэце пішацца, што даўнейшыя людзі на пальмавых лісьцях пісалі. Выцісне жалезным рыльцам букву і чорным парашком пасыпле. А мы кажам, што людзі даўней дурныя былі.

— Дзе гэта было? — Міця ацёр травою касу, перавярнуўшы яе ўверх, замахаў кассём, растрасаючы пракос.

— Гэ, дзе? — засмяяўся рады Ваўчок, што здзівіў Міцю.— У Сьяме. А потым гэтае лісце звязвалі ў рулоны.

Міця, махаючы кассём, дайшоў да Ваўчка, той, угнуўшы твар ад пякучага і ўжо высакаватага сонца, бліснуў на Міцю прыскаленым вокам:

— А хто быў такі Чынгісхан?

— Імператар мангольскі.

— Дак во, прах яго перавозяць у глыб Кітаю, у нейкую правінцыю Шансі. У бяспечнае месца, каб не захвацілі японцы. Пішуць, што вязлі на возе, а воз накрылі залацістаю тканінаю. Мільёны людзей ішлі за тым возам.

Дачакаўшыся, покуль Міця растрасе, раскідае сырыя пракосы, на якіх яшчэ не заплюшчанымі вочкамі выглядалі непадвялыя кветкі, выйшаў на вуліцу і, топчучыся на падсушаным шарым няску каля плота, скончыў пачатую гутарку:

— На пагодзе ўжо не ўстоіць. Грыміць з усіх бакоў. Свету ўсё нечага не далягае. Раз прах Чынгісхана возяць, то добра не чакай — будзе вайна.— І, нібы спахапіўшыся, спытаў ужо Міцю ў спіну — той, прыляпнуўшы веснікамі, падымаўся на пукаты лоб брукаванага, у зялёных пэндзліках травы надворка.

— Кажуць, бацька збіраецца каня купляць?

— Ага, пайшоў напытваць.

— Цяпер купляй ды азірайся.

— Чаму? — не злавіў Міця.

— Да войска забяруць. Мабілізуюць, як грыцца.

— Ці толькі коней пабяруць?

— Мо і так: трэба жыць, як набяжыць. — Ваўчок падступіўся да плота, абедзвюма рукамі ўчапіўся за яго, успомніўшы нешта сваё, засмяўся: — Паслухай во. Твой бацька каня купляе, а Рэпкі вунь даўно гатовага чакаюць. Паслухай во. Калі-та я быў у іх. У той першы дождж. Ага. Значыцца, на тым тыдні. Старога хадзіў глядзець. Доўга ён не падыхае, ліхата не адпускае. Ды рэч ходзіць не пра яго. Я пра меншага кажу, пра Жэніка іхняга. Са столі ў іх цячэ, як з рэшата. Дак я і пытаю: «Чаму гэта ты страхі не падлапіш?» А ён выскаляецца: «А нашто?» Я ажно прысеў: «Як нашто? Ці не бачыш?» А ён: «Прыйдуць бальшавікі, дадуць новую, з вазонамі». Чуеш, ён з вазонамі возьме.

Каб болей не слухаць Ваўчкову гутарку, Міця скіраваў да хлява, зачапіў за лату касу, уваткнуў у пчыліну сцяны мянташку і вярнуўся ўжо пад хату, закалупаўся ў замку, не адзываючыся на голас Ваўчка, але той, стоячы за плотам, яшчэ душыўся ад рогату:

— Смехата адна. Ён з вазонамі возьме. Чуеш? — і раптам прыціх і ўжо, адыходзячы ад Корсакавых веснікаў, сказаў, як сам сабе, але ўслых: — А можа, і так. Можа, і дойдзе на свеце да гэтага. Усё варочаецца нанова. Раз возяць прах Чынгісхана, то дойдзе.

Міця нарэшце праз дзірачку ў вушаку пляскатым язычком доўгага ключа злавіў зубкі жалезнай засаўкі, адмакнуў дзверы ў халаднаватую, з надаядным званам мух хату.

Павешаная за бэльку ліпучка была ўжо чорная ад іх.

Завярнуў за пліту, дзе на палку пры печы стаяў даўнейшы, чорны, з прыгожымі выштукаванымі дзверцамі з меднаю бляшкаю ад вырванага замочка драўляны шкапчык, адчыніў яго. Над кніжкамі ў куточку ляжала астатняе Чэсіна пісьмо. Міця разгарнуў яго, і радасцю перад вачмі замільгалі роўныя шнурочки прыгожага Чэсінага почырку. Зноў прыгадаў садок, звон мянташкі, Хрысцін голас на дзюгі бок завоні: «Знебылася па табе».

Але стромы бераг радасці падточвала сумненне, а мяна, Чэся, трохі паздзекавалася, так сабе дзеля забаўкі і жарту.

Ён перачытаў пісьмо, і ў душы зноў заіснала спадзяванне. Не! Яна жджэ яго. Бытта ў захмялелага, перад вачыма перайначыўся свет, пахарашэў — уся хата, сіняе глыбокае

неба за акном, кучаравая бярэзінка, дзе, падгойдваючы звільня галіны, вецер перабіраў дробнае шапаткое лісце.

Нат забыўшыся пра абед, збегаў да рудаватай, паглыбшанай пасля начнога шчодрога дажджу рэчкі ў зацішнае месца, дзе навіслі кусты абліненай, зноў, мусіць, на дождж, лазы і, перапалохаўшы на вербах жаўтаротых, з стракатымі воллямі драздоў, скупануўся. Пасвяжэлы, нібы скінуўшы што з сябе, і чуючы дрыготкую свежасць, з усяго маху пераскочыў праз вузкую завоньку ў садок. Над прывялым ужо, растрэненым сенам нізка віліся і перапалохана верашчаль дзве шарыя, з крывяным воллем пташачкі — там сядзеў, аблізваўся, бліскаючы на Міцю зялёнымі вачмі, чорны кот.

Міця ад адчаю загроб рукою каля загарадзі, каб знайсці што ў руку — кот шмыгануў у Сымонаў, застаўлены шарымі калодамі і жоўтымі рамкавымі вуллямі, садок.

На прывялай траве, там, дзе сядзеў кот, шарэлі дзве перынкi. Нейкая крыўда на сябе варухнулася, заняла дых: «Во так, незнарок, можна некаму прычыніць смерць».

Але дома, арануўшы лёвенькую, у жоўтыя каласкі кашулю і прыгробшы перад люстэркам свае густыя чарнявыя валасы, забыўся пра здарэнне — усё засланіла яна, Чэся.

Не помнячыся ўжо, прыспешыў да Мондрых папрасіць Алесю, каб прыгледзела хату ды ўпусціла, калі прыйдзе з пашы, у хлеў скаціну.

За карычняватымі ад моху, як ніколі не араная ялавiна, гумнамі віселi пухкія вялыя хмаркі. Самлела пакалыхваліся ад пякучае духаты-зялёныя навалы прысадаў.

Завярнуўшы за сваё гумно, учуў звонка-тугаватае шахканне пілы і кароткі цюк сякеры: у канцы вуліцы перад Літаварамі жаўцеў яшчэ нізкі, у вяноў тры, зруб. Міронавыя ўжо ставілі новую хату.

Паменшала, растапіўшыся ў сваёй гарачыні, высокае сонца. Зяхалі, схававшыся ў халадку пад саламяны застрэшак паграбка, надзьмутыя куры.

Толькі над сіваю пупшоваю мятаю ды ліловымі кветкамі смактухі каля плота гулі ўпадныя да работы пчолы.

Міця адчыніў брамку, устрывожыўшы жоўтага, з карычняватай шыяй пеўня, што стаяў на адной назе сярод надворка.

Выцягнуўшы на мяккім спарышніку босыя ногі, Алеся нат не азірнулася, сядзела каля горбы прарослых, выпаных з ямы картопляў, абрывала доўгія, як пугі, храсткі. Кідала звялыя ўжо, без соку картоплі ў кошык.

Далей на надворку жаўцеў двума горбамі жвіраваты пясок — між імі паблісквала вострым абшорганым дзюбком лапата, з якой гупаў, рассыпаючыся, сыры жвір. За пяском ляжала цэлая крушняя назвожваных з поля каменняў.

Алеся страпанулася толькі тады, калі на яе набег кароткі Імполь цень, і спешна турзанула на каленях квяцістую сукенку.

— Вой, гэта ты? — яна павярнула да Міці свой у карычневых плямах, як на маладой картоплі скурка, падпухлы твар. — Я, як шлупацень стары, не чую.

— Так ужо састарэла, — засмяяўся Міця, але, прыгледзеўшыся, убачыў, як змяніўся і неяк напраўдзе звяў яе твар.

— А куды ж выстраіўся?

— У Дварчаны, — не даўся далей распытваць Міця і папрасіў: — Мо ты загнала б і падаіла карову?

— А бацька ж дзе?

— Каня пайшоў напытваць?

— Ага. — Яна падняла сваю белую, дзюбком нацягнутую на твар хустку. — А ў мяне з галавы выскачыла. Гэта ж учора гаварыў... — і, падумаўшы пра нешта сваё, згадзілася ўжо: — Ну схадзі, ці ж цябе запыніш, я ўжо, можа, як-небудзь дам рады.

Міця падышоў да горбаў пяску, выцягнуўшы шыю, зазірнуў у глыбокую яму: там, наступаючы босаю нагою на загнуты край лапаты, Імполь чэрпаў пясок.

— Размахнуўся ты.

— Чаго там. На склеп і трэба. І для варэння, як робяць цяпер, каб куток быў і для яблык, — шпурнуўшы жвірысты пясок, задраў голаў Імполь.

Міця, ужо азіраючыся на Алеся, завярнуў на вуліцу, але ўдагон яму яна замахала рукою, падняўшы чорны, брудны ад картоплі палец, ківала ім.

— Пачакай.

Міця трымаўся за новую ў старых весніках штыкеціну, але веснікаў не адчыняў.

Алеся абтрасла з фартуха белыя, злінялыя ў цёмнай яме картапляныя фрэнзлі і цяжка, абапёршыся на рукі, устала.

Як тоячыся чаго і азіраючыся на жоўты пясок, падышла да веснікаў.

— Можа, у вас была?

— Хто?

— Ну, яна, гэтая выдра, — задыхнулася Алеся.

— Хрысця, ці што? — зачырванеўся Міця.

— А хто ж яшчэ... Кажуць, сённяя лётала па вёсцы. Ці не да Ваўчковае зводніцы прыбягала?

— Не, у нас не была.— Міця ўгнуў голаў, каб не глядзець у выцвілыя, пуставатыя, што пазіралі недзе толькі ў сябе, Алесіны вочы.

— Мо вярнуцца хоча?

— Наўрад.— Міця ўспомніў, што нядаўна Хрысця сказала пры завоні.

— Ого, падлашчыцца яна ўмее. Але бацька дурны будзе...

— Не,— закруціў галавою Міця, успомніўшы і гутарку пра хрэсьбіны, і тыя новыя плёткі ў вёсцы, што Хрысця злюбілася з Імполем.

— Так сабе яна не прыбягала, ты не кажы.— Алеся павярнулася, босымі нагамі па мяккай калматай мураве і спарышніку нячутна пайшла да горбы перамешаных з пяском, выбраных з ямы прарослых картопляў.

У Міцевых грудзях зашчымела горкае, пякучае шкадаванне да Алесі— нервуецца, каб не сышоўся зноў Імполь з Хрысцяю. Няўжо праўда, што Хрысця прыбягала, каб не толькі паклікаць яго, няўжо ўлучыла час, каб убачыцца з Імполем?

Міця завярнуў дадому, праз свой садок спустыўся да рэчкі, дзе ляжала акоранае ды ачэсанае дрэва: верасаўцы ніяк не дабралі час зрабіць мост. Скіраваў на рыпучую кладку, каб ужо сцежкаю праз лес выйсці на старую дарогу, што бегла ў Дварчаны. У галаве бэрсаліся, вірылі мыслі: «Няўжо праўда, што Алеся атруціла немую Еўку з старою Таквіляю? Няўжо?»

Міцю прыпомніўся жаўтлявы спакутаваны Алесін твар, цёмныя, як на маладой картоплі скурка, плямы, счыхлыя, з нейкім стоеным жалем яе вочы, і не ведаў, даваць веры ці не.

Спатыкнуўся на зарослай разоры даўно не аранага нішчымна-пясчанага поля перад ляском, што пахла гаркавата-мятным чаборам ды стракацела ад ясна-жоўтых кветачак валасніку. Перабіў свае горкія, неразблытаныя дагадкі.

Сточаная норкамі, у горбачках дробнага, як парохня пяску, сцежка пабегла краем ужо замрэлага ад гарачыні старога, залішавелага і перамешанага з ялаўцовымі кустамі чэзлага хвойніку.

Дзяркатая сарока, згледзеўшы Міцю, затрашчала, панесла навіну, высока не падымаючыся над маладымі сівавата-зялёнымі стрэлкамі хвоек.

Ясны дзень маладога лета, напаранага смалою, сапрэлаю кастрыцаю лесу, а потым шэпт сівавата-зялёнага жыта пры дарозе — сцішылі Міцеву душу. У ёй мякка жыла толькі адна Чэся. І радасць стрэцца з ёю, убачыць яе ў гэты зыркi ад сонца, абвеяны маладым і цёплым ветрам, яшчэ не абпаленым шчасцем свет.

Нешта таемнае, неспазнанае сціскала ад радасці Міцева сэрца.

Толькі ў Дварчанах, звярнуўшы за пераездам на шырокі, высланы плітамі ходнік, на які падаў круглы, як самыя кроны, цень кожнае вясны падцінаных дрэў, падобных да стрэлак цыбулі з густа-сівымі кутасікамі цвету, учуў ужо трапятлівы сполах і нейкую напятую, звiнючую, як струна, сарамяжнасць.

Міцю пачало здавацца, што ўсё мястэчка, глухія, стоечныя ў прысадах хаты, сляпыя, з бельмамі фіранак вокны глядзяць толькі на яго і ўсе стрэчныя людзі ведаюць ці дагадваюцца пра яго таямніцу, куды, чаго ён ідзе.

І мiнаючыся з імі, ён угiнаў голаў ці адводзіў вочы.

Наровячы няўзнак падысці да Грабянкавага дому, перайшоў на пячаную паштовую вуліцу — будні спакой душыўся і прэў на ёй, толькі разганяючы пародзістых чырвоных курэй, паскрыпвала інвалідская, з высокай спінкай каляска, якую, круцячы спаднізу за прыпаяныя да веласіпедных колаў кружкі, каціў малады, жаўтлявы ў твары яўрэй — нерухомыя, аднятыя, мусіць, раматусам ногі ўпіраліся ў дашчаную прыступку каляскі.

Міця пазнаў Хургiнавага сына, што раней за яго скончыў Дварчанскую школу і недзе вучыўся далей, але раптоўна і неспадзеў захварэў, выкупаўшыся ў халоднай рэчцы: колькі год ляжаў пластом, ходзячы нават пад сябе.

Багаты Хургiн, што трымаў пансіянат, дзе сталаваліся ўсе дварачанскія дачнікі і дзе не адно лета, покуль местачковая басота не ўкрала грамафон, быў сторажам Марцін Ваўчок, уклаў нямала коштаў, каб дактары ўратавалі і паднялі з ложка сына.

Параўняўшыся з каляскаю, Міця прыгледзеўся да маладога кучаравага хлопца — ён быў увесь сівы, жаўтлявая нездароўчасць і пакута застылі на поўным, адутлаватым твары. Доўгія худыя рукі круцілі за прыпаяныя кружкі веласіпедных колы: перавальваючыся з боку на бок па няроўнай вуліцы, бегла гэтая каляска з доўгім жалезным тормазам і высокай спінкай.

Міця яшчэ раз азiрнуўся на хлопца-калеку — над шырокаю спінкаю каляскі траслася пасівелая галава — і за-

вярнуў за рог мігатлівага шчыкетніку: высокі, прыгожа выштукаваны, з аконцам у ашалёваным шчыце, ганарыста глядзеў Грабянкаў дом. Развесіўшы кучаравыя кроны над цынкаваю, памутнелаю ўжо страхою, пакалыхваліся, мякка гайдалі крывымі, пакручанымі, нібы спрацаванымі рукамі, сваімі лапамі старыя хвойкі.

Міця высунуўся з-за прывялых ад гарачыні кустоў акацыі у зялёных лапатках струкоў і знямеў, збянтэжана адступіўшы назад: з прывязанага да шурпнатых хвоек гамака спакусліва і з'юшчана вызіралі заголеныя матава-загарэлыя каленцы. Разгорнутая стрэшкай кніга хавала жаночы твар. Няўжо яна, Чэся? Міця не глядзеў туды, на гамак, але пякучаю маланкаю яго працяў нядаўні сон. Зняўшы кручок, Міця знарок прыстукнуў брамкаю.

Рука адкінула разгорнутую кніжку, і Міця ўбачыў распаўнелы сонны твар Чэсінай сястры.

— Скажыце, а Чэся дома? — спытаў, не заходзячы ў брамку, каб ужо не сарамациць знянацку застаную ў сне маладзіцу.

— Не, на рэчцы яна.— Маладзіца прутка выцягнула, стуліла свае загарэлыя ногі.— Нядаўна з нашай служанкай пайшлі...

У расчыненым акне махнуўся край фіранкі — адтуль высунуўся лысаваты, у туга нацягнутай на сытым целе майцы асаднік Грабянка, косым вокам змераў Міцю, але, звёўшы выгараныя бровы, маўчаў.

— А дзе яны будуць там? — гукнуў Міця туды, да белага гамака, чуючы на сабе зірк Грабянкі.

— Недзе каля возера,— паднялася і панясла за сабою ў хату край фіранкі лысая галава.

У Міці з плячэй ціхенька аб'ехаў той чуйны страх, і пешта вольнае лёгка вынесла яго на вуліцу: ён быў рады стрэць Чэсю не тут, не пад падазроны зірк чужых вачэй.

Нядаўна прарэзаная праз лес, яшчэ не выбрукаваная шырокая вуліца бегла да возера. Пад калючымі растапыранымі лапамі хвоек хавалі свае новыя, у блішчастых блёстках цынкавыя дахі, выстраеныя са смалістых брусоў пад нямецкі вугол, новыя дамкі. На другі бок вуліцы ў прывязаных да шурпнатых хвоек гамаках пагойдвалі сваё цела дачнікі, хаваліся ў цянок, як куры, зыхалі ад сну, расцягнуўшыся на разасланых коцах, параздзяваныя чорна-валасатыя, з сінімі вузламі жыл на худых нагах старыя дачнікі.

Каля шурпнатых камлёў кружыліся, мільгалі белымі каптуркамі і востра, як качкі, наперабой крычалі малыя дзеці.

Сагнуўшыся над бярэмам назбіранага ў радзюжку ла-

мачча, на Міцю падняла свой злы, зьялы і высахлы твар старая Кайтаніха. Чырвонае, з адвіслым векам слязлівае вока зрабілася вялікім:

— Во свет настаў. Чакай добра.

Міця, не аказваючыся, пашыбаваў далей.

— На мужчыну голага яшчэ можна глянуць, а на бабу... Цьфу! Ну, дальбуг, да чорта падобна, страхата бярэ. Во свет прыйшоў, як перад канцом пачало рабіцца.

Міця, звярнуўшы на слізкую ад кастрыцы сцежку, што завілася між сівавата-замшэлых камлёў хвоек, раптам спатыкнуўся на вузлаватых, у нарастях белай смалы, выплеценых наверх карэннях: пры кусціку ялаўцу ляжалі дзве старыя, раздзетыя да сініх, пустых, як торбы, грудзей, насатыя дачніцы.

Як абліты варам, Міця завярнуў убок, не азіраючыся туды, адкуль чуўся, здаецца, знаёмы голас:

— Міця! Змітрык!

Абліты ўжо варам сораму ды брыдкасці, завярнуў назад. За спіною нібыта загукалі: «Міця! Змітрык!» — але азірнуцца ўжо не паспеў. Адно пастараніўся, саступіў са сцежкі, учуўшы быстры, пруткі тупат ног. Каля пляча задыхнуўся знаёмы голас:

— Міцек, ты што?

Збіты з тропу, нават не верыў, што перад ім стаяла Чэся: высокая, ледзь не роўная з ім, сінія вострыя вочы, той самы, крышку гарбаценькі, з раздвоеным дзюбком носік і тыя мяккія губкі з нарастцю і круга іх ужо раннія, як маладзік, дужкі.

— Кшычым, як апантаня, а он не слышы, — страсянула падгарэлаю, трохі злінялаю густою капою падрэзаных валасоў.

На другі бок вуліцы ў касаватым цяньку каля частаколу стаяла дзіцячая каляска, там хітра жмурыла ад сонца адно вочка і трасла касцяною бразготкаю Хрысця.

— Куды ты' разагнаўся? — яшчэ ўсё задыхалася Чэся.

— Вас шукаць. Мне казалі, што вы на возеры. — Ён бачыў, як залацісты, на ланцужку крыжык то хаваўся ў цянёк разрэзу Чэсінай сукенкі, то выплываў зноў.

— А мы там і не былі. — Чэся выграбла з кучаравай пасмы валасоў карычневую, ў чорныя кропкі божую кароўку. — Можна, заўтра з'ездзім. — Яна паглядзела на гэтую пацерку, што паўзла ў яе на ружаватай зморшчанай далоні.

— Куды? — Ён бачыў, як пацерка, дабегшы на падушачку яе пальца, растапырыла, падняла шкарлупкі крыльцаў.

— На Світазь. Ты ж пісаў. Я там ніколі не была.

— І я...— Міця ўчуў, як гарачыня недзе з грудзей аблівае ўсяго. Ён будзе з Чэсай. Сам-насам. Колькі ён перадумаў пра гэта. Сюды да іх між пазелянелых камлёў хвоек выкіравалася сінёнькая дзіцячая каляска. З іх цягнула яшчэ няпрытныя ручкі адзетае ў байкавыя паўзункі, са з'еханай на адно вока шапачкай дзіця.

Малінавыя паўзункі раптам пачалі макрэць — на іх расплывалася і цёмная плямка.

— Вой ты, і нябрыдка табе,— засмяялася Хрысця і папхнула наперадзе сябе каляску. Мо знарок, а мо незнарок, каб пакінуць сам-насам Чэсю з Міцем.

— Гэта праўда, яна твая сястра? — Чэся азірнулася на Хрысцю.

— Ага,— зачырванеўся Міця.

— Бачыш, як яна спрыяе табе.— У куточку Чэсіных губ затрапятаўся шнурок маладзіка, і далей на пухлай шчочцы вытачылася ямка.

— А табе?

Чэся схавала вочы, ступіла ў пухкі пясок вуліцы, абмінаючы вузлаватыя і доўгія вужы вытачаных з зямлі карэньняў, прайшла колькі і прызналася:

— Люблю пясок. Люблю яго перасыпаць. З дзяцінства, ці што, асталося?

Гэтакаю пясчанаю, што пачыналася тут каля Грабянкі, не забрукованаю вуліцаю, дзе драмалі каля брамаў, паклаўшы на лапы голаў, лянiвiя сабакі, яны выйшлі да каменна-ружовага млына, падобнага да старога касцёла з адбітаю вежаю. Туды на мост з мястэчка, схаваўшыся ў цяньку пераплеценых купчастых вербаў, падымалася выбрукаваная грэбля.

За ёю вецер хіліў бароды жаўтлявага аеру. У цёмным ад ілу жолабе спушчанага возера живою, яшчэ не перарэзанаю жылкаю вілася і паблісквала рэчка. У вадзе, не зварухнуўшыся, скамянеўшы, стаяла чубатая шарая чапля.

З цёмнай проймы адчыненых дзвярэй не мог вырвацца цяжкі тупаваты гук — у млыне нешта правілі, мусіць, насякалі камень.

Яны спыніліся на мосце, пастаялі напроці абзелянелых, паабгрызеных лёдам у час паводкі слупоў, дзе цяпер сачылася і кіпела між каменняў рэчка.

Там далей, на жоўтым падточаным беразе, падымаліся круглаватымі і адвіслымі, як шапкі старых грыбоў, кропамі шурпата-ружовыя сосны, а з разрослай глухаты бэзу, брызгліны выглядвалі, распасцёршы рукі-крыжавіны, сіва-зам-

шэлыя, падгниўшыя крыжы, і з шарага помніка, адбіваючы сонца, блішчала шкедльца нечай картачкі.

— Ты ведаеш, чый гэта адсвечвае здымак? — страсянула капою сваіх густых залаціста-рыжаватых валасоў Чэся.

— Не, — варухнуў плячом Міця.

Яны прайшлі каля рабенькай ад ветру, маршчыністай рэчкі. На іх злосна азірнуўся сухаваты, у белай шапцы рыбак, што стаяў каля бляшанай кругла-пляскаватай банкі, і зноў прыжмурыўся на два коркавыя паплаўкі, што дрыжалі на хвалях.

У халадку каля куста рэзаліся ў карты местачковыя падлеткі з чырвонымі, падпаленымі і аблезлымі спінамі.

Асцярожна праз маладую крапіву Чэся пайшла зводдаль іх і паднялася на грудок — недалёка за плотам каля шэрага, прыстаўленага да аградкі крыжа падымаўся цэмянтовы помнік з карычневай фотакарткай за шклом. Паказваючы роўненькія шнуркі сваіх зубоў, на ёй усміхалася дзяўчына.

— Няўжо не пазнаў? — Чэся голымі рукамі абляглася на дашчаны плот. — Гэля Руткоўская.

Сюды танютка цягнуліся, блішчалі і рваліся шклянныя праменьчыкі. Прымурыжыўшыся ад іх мігатлівага калючага водсвету, Чэся спытала:

— Ты чуў? Яна ўтапілася.

— Як?

— Тры дні знайсці не маглі. Возера спускалі. На глыбшым шукалі, а яна на пляценькім месцы сярод аэру... Ужо нат усплыла.

Міця прыпомніў невысокую, з чырванаватым аблупленым носікам Гэлю Руткоўскую з іхняга класа і чамусьці прыгануў тое, як яна горка плакала, калі нехта з дварчанскіх бэйбусаў украў у яе кнігу, і паскудны, заўсёды насуслены, як вядзьмар, географ Жэпка не пусціў дадому ўвесь клас, ператрос партфелі, лаўкі, але кніжкі так і не знайшоў.

— Дзіця ў яе нарадзілася. — Па густой, прылёгшай грывам і траве Чэся пайшла ўздоўж плота і спуściлася зноў да рабенькай, зморшчанай ад ветру вады. — З бальніцы ішла... Кінула дзіця пры сцежцы, а сама...

— З гора? Што, дзіця без бацькі?

Міцю сляпіла разарванае, бліскуе сонца. Па алешніку, па шырокім лісці яго беглі і кружыліся водсветы.

— Замужам яна была. Гэта ад хваробы. Пасляродавая гарачка называецца.

Яны мінулі чорныя высокія алешыны, мураваны дамок помпы, дзе чмыхаў, набіраючы воду для дварчанскай ва-

дакачкі, паравічок, і спыніліся каля жалезнага, у шнурках гузікаў-наклёпак моста, што злучаў два высокія закурэлыя насыпы калеі. Нібы чапляючыся за зялёную, яшчэ не расцвіўшую піжму, на насып падымаліся дашчанья сходы з пахіленай парэнчай.

— Ну, добра, Міцек, — роўненька склаўшы свае пальчыкі, Чэся падала яму руку. — Значыць, заўтра. Ты чакай мяне каля аўтобусага паўстанку.

Чуючы, як дрыжыць, трапечыцца сэрца, Міця сціснуў і знарок пацягнуў да сябе яе вузенькую халаднаватую руку.

— А што пра сястру сказаць хацела?

Яна, скоса зірнуўшы на Міцю, падняла сваю ніжнюю губку з глыбокім, як нарасць, шнарком.

— Хто там у вас? Ну ў вёсцы... Каханы ў яе ёсць?

— А чаму ты пытаеш?

— Так сабе...

Міця жахнуўся, успомніўшы тое, што з злою насцярогаю распытвала Алеся. Значыць, дагадалася, чаго ў вёску прыбягала Хрысця.

— Значыць, заўтра... На першым аўтобусе.

Ён апомніўся, калі, усміхаючыся, яна ўжо адыходзілася ад яго — з правага боку рота, за двума пярэцёнкамі шнаркоў у яе задрыжала мяккая ямачка.

— Ну, да забачэння, — яна трасянула залацістымі, у стручках завіткаў выгаранымі валасамі.

Ён, маўчучы, цікаваў, як яна ішла па камяністай міжсівага палыну завілістай сцежцы. Белая, у сінія балонкі сукенка тута перахоплівала яе ў паясніцы, пругка ступалі загарэлыя ногі, мільгалі ружаватыя, у басаножках пяты. І яму зноў успомніўся той нядаўні сон, калі яна з такім мілым смяшком аддалася яму, у Пытлевай хаце на ложку за плітою, дзе была верасаўская вечарынка.

Ён, ап'янелы ад нечаканай пакутнай радасці, глядзеў на Чэсю, думаючы, як будзе сёння цэлую ноч не спаць, чакаючы раніцы, калі яны стрэнучца зноў.

«Не, ёсць на свеце шчасце, ёсць — нават гэтак здалёк глядзець на Чэсю», — падумаў сам сабе, заварочваючы да рэчкі, і цяжкая тугая вада, на якой трапяталася разарванае сонца, прыганула зноў, напамніла яму пра Гэлю Руткоўскую.

Няўжо шчасце кароткае, няўжо яго няма для ўсіх? А мо ні для каго? Няўжо яно абарвецца пакутаю, мукаю, бядою, як абярнулася для Алесі?

Няўжо і для яго, Міці?..

Глыбокая жаўтлявая вада лізала зялёную, у белых кве-

тачках грыву расы, кружылася далей пад абрывісты надломлены бераг мутна-сіняватым, невідущым вірам.

Міця адступіўся ад берага, азірнуўся на жвірыстую закурэную сцежку каля высокага насыпу чыгункі — Чэсі ўжо не было відаць, — і свет нечакана схмурнеў для яго.

Х

Як цяжкая крыга, адкалоўшыся ад берага, паплыло і закружылася, каб не вярнуцца ўжо назад, Корсакава жыццё. І чым далей яно плыло, тым больш крышылася і раставала. Згледзець не паспеў, як нахапілася старасць. Спадцішка, нібы сыпкі бераг, аб'ехала, асунулася сіла. Забыўшыся іншы раз, Улас Корсак возьме падняць той мех, што паднімаў раней, і не здужае, асядзе. Цяпер і ў люстэрка наровіцца глянуць: не пазнае ўжо сябе, пасівелага, з белаю, як асколкі шкла, шчацінаю, звялаю, з'едзенаю зморшчынамі шыяю, схуднелым тварам і запалымі вадзяністымі вачмі. А Караліна як была, так і асталася маладою. І што ні зірне на цяперашнія маладзіцы, то нагадвае яе, Караліну. Прыгледзіцца да якое ружовенькае з твару, крамянае, мякенькае, з вясёлым смехам і ўсімі цэленькімі зубамі, і здэцца, жаніўся б... А на равесніцу ўжо глянуць не можа. Мінула, прайшло жыццё.

Бачыў гэта не па сабе, а па тых блізкіх людзях, з кім таварышкаваў, з кім у пору кавалерства абабег не адну блізкую і далёкую вёску, заварочваючы ўсё найбольш у Ведравічы, да свае чарнява-танюткае Караліны. Прыгожая сярод дзяўчат, высокенькая... Праўда, негнавіцкі Васіль, з кім хадзілі разам, нават гідаваў з Уласа Корсака: «Ну, якая гэта дзеўка? Ценькая, ліха ёй. Перагні, дак зломіцца, як тая дубальтоўка. Во мая — невялічкая, мякенькая, як булачка, і рухавая, як казюрка».

Але тую казюрку ў Васіля адбіў багаты дварчанскі кавалер, ці мо сама перашмыгнула, выскачыўшы неспадзявана замуж. Спатажаны Васіль пасля гэтага зануў, як падпаленае агнём дрэва, і пад свой нораў дзеўкі падабраць не мог, так і застаўся нежанатым да сённяшняга дня, жывучы спярша пры мацеры, а потым ужо адзін.

Яны з Корсакам — равеснікі: у год, нават у адзін і той жа месяц раздзіліся. Па гэтым Негнавіцкім Васілю Корсак Улас і бачыў, як старэе сам. Хоць Васіль і не выдаваў на пяцьдзсят сем — мажны, ружовы і каб хоць адзін сівы волас. Яшчэ летась, сустрэўшы ў Дварчанах Уласа Корсака, падбіў пабыць за свата. Халера на яго, як потым аказалася,

гэта была толькі зачэпка, каб зайсці да дварчанскае дзябёлае Казакевічыхі, што трымала часальню: у старым цагляным дамку стаялі дзве старыя, што круцяць рукамі, машыны.

Корсак, не падазраючы, што гэта хітрыкі, згадзіўся зайсці. А там ужо і для яго знайшлася нейкая ўдава. Потым Корсак даведаўся, што яе мужык — п'яны, абкрадзены на вакзале грузчыкамі Кулемінамі, — кінуўся пад поезд. Яму адрэзала дзве нагі, і ён ужо дайшоў недзе ў бальніцы.

Доўга злаваў Корсак за гэты жарт на Васіля — якія тут кабеты ды жаніцба? Нешта як пераламалася ў Корсакавым жыцці: змерк, скаламуціўся свет, пязносны зрабіўся, хоць рукі на сябе накладзі.

Некаторага дня зайшоўшы да Мондрых ды прысеўшы на калодцы пасярод надворка, нават Алесі пажаліўся:

— Мусіць, памру я, ці што?

Алеся страпянулася, прыкрыла рукамі жывот, саромячыся сябе, цяжарнае, перад бацькам:

— Тата, што ты ўдурбаў сабе!

— Удурбаў, — Корсак нат зазлаваў.

А цяпер гэтае здарэнне, прышчыка з канём. Каторая пара, як сам не свой Корсак: паспрабуй купі другога. За якія кошты?

Да тых трохсот злотых, што ляжалі на пошце, Корсак дадаў яшчэ пяцьдзесят, пазаўчора прадаўшы цялушку — пярэзімка. Лічы за бяспэнак. Нават прыбягала сварыцца Алеся:

— Здурэў бацька, усю гаспадарку за каня аддасць.

— Ідзі лепш, не крычы, не падлазь пад гарачую руку, — крутнуўся Корсак, — бо калі вазьму які млён...

Брала брыдкасць на ўчарашнюю сварку і злосць на Алеся, і Корсак панура, як стары каршун, драмаў на раскалыханым возе, — чарнявы невысокі Вайтовічаў конік, махаючы ў такт хадзе вялікаю вухатаю галавою, ішоў спорна і ўсё падбегам.

З грудка, дзе напіралі калёсы, ён пабег сам.

— Ну, бяжы-бяжы, каб ты здароў быў, — падцмокваў языком і касіў набок адным вокам дзюбаносы, падобны нечым да пеўня Янка Вайтовіч.

Поруч з ім у палукашку, напіцаваным укошанай сырадэляй і засланай свежаю радзюжкаю, трохі адхіліўшыся набок і звесіўшы голаў, сядзеў Корсак Улас.

Каб не пратаргавацца ды не купіць якую наравістую здыхату, у Погіры, дзе гаспадары гадавалі на продаж коней, Улас Корсак упрасіў з'ездзіць Янку Вайтовіча.

Выехалі яны з Верасава трохі прыпазніўшыся — Корсак сам хацеў упарадкаваць усё ў хаце — і цяпер млелі ад гарачыні. Раніца была без расы — зноў на суш, і зноў малое, падслепаватае сонца ліло на зямлю сляпучую яснасьць. Ад яе пачыналі млець лапушыстыя акучаныя ды абагнаныя картоплі, прыгінала каласы, наліваючы зярняткі, сівавата-зялёнае, трохі ружаватае жыта, што надоечы адкрасавала, і толькі ў вочы свяціў, распусціўшы кветачкі і купаючыся ў гарачыні, ценькі лён. Ён згорне свае кветачкі пасля таго, як сонца схіліцца на вечар.

Перабегшы лагчыну, Вайтовічаў копік скіраваў на вялікую цвёрдую сценку каля замшэлых, як старая саламяная страхы, вялікіх каменяў. Сухое і гарачае сонца запякло Корсаку ў шчаку. Ён зажмурыўся і яшчэ больш угнуў голаў.

— Го, — закрычаў Вайтовіч, — ці не заснуў ты тамака?

Корсак нехаця расплюшчыў ужо і праўда змораныя блізкім сном вочы.

Каля высокага старога ялаўцу дарога ўтапілася ў зыбкім гразкім пяску — за яго жоўтай плешынай пачыналася вёска, з-за саламяных стрэх востры вільчык падняла крытая чарапіцай хата з выкладзенымі вялікімі чырвонымі лічбамі «1939».

— Кіруй туды, вунь направа, дзе хата накрыта чарапіцаю, — ачуціўся нарэшце Корсак.

Вайтовіч звярнуў на вузенькую, двум наладаваным вазам ці размінуцца, брукованую, заляпаную каровінымі аладкамі і непадмеценую вуліцу.

Спыніўся каля новае, з забітымі і яшчэ не ўстаўленымі вокнамі хаты: да яе прыперлася, з пабеленай сцяною і саламяным замшэлым лобам страхі, нізенькая хатка. Цёмныя, у чатыры балонкі вокны глядзелі на калодзежны журавель, што звісаў над зрубам.

— Тут, ці што? — перапытаў Вайтовіч, спыняючыся якраз напроці калодзеся.

Конь, мусіць, занываючы ад смагі, пацягнуўся да пустога вядра, што пагойдвалася над зрубам.

— Зараз, чаго ты, астынь трохі, — загаварыў Вайтовіч да каня, першым перакідваючы нагу праз драбінку і саскокваючы з воза.

Корсак адчыніў брамку, знарок моцна, каб чулі ў хаце, гупнуў ёю, але адтуль ужо бегла немаладая кабета.

— О, даражэнькі чалавек, — ні то ўзрадавалася, ні то ўстрывожылася, убачыўшы Корсака, немаладая, са шчарбатымі зубамі кабета, — а мы ўжо вас не чакалі.

— Чаму? — здаецца, без ніякага інтарэсу спытаў Корсак.

— Вы тады нічога пэўнага не казалі.

— А што я меўся сказаць?

— Ну, будзеця купляць каня ці не.

— Яшчэ трэба раз зірнуць.— Корсак спыніўся каля нізкае страхі старога хаты.

Вайтовіч, налёгшы на рэдкія круглыя калкі ў плоце, цікаваў у гародчык, дзе ў кветніку загарэліся цёмнай чырванню, закрасавалі флэксы і распусціліся бурачковыя півоні — знак, што ў хаце ёсць дзеўка. Ён і спытаў пра гэта:

— Цётка, дзевак у хаце шмат, пэўна?

— Адкуль угадаў?

— Ды во па кветках.

— Чатыры аж, — сказала старая. — Селядоршай, што прымака ўзяла, хату стаўляем.

— Я гляджу, дамок як звон.

— Ды неблагі. Усе жылы выцягнуў. Не з багацця каня прадаём.

— Сабе нічога на развод не пакінулі? — міргнуў вокам Вайтовіч.

— Не, чаму, жаробку.

— А кажаце — жылы, — адварнуўся Вайтовіч, цікуючы ў акно, там паварочвалася круглатварая бялявая маладзіца.

— То дзе ж гаспадар? — Корсак быў ужо ступіў да дзвярэй.

— Акраз во каня і павёў на балотца.

— А дзе ж яго там знайсці?

— Ды во ідзеце надворкам туды пад рэчку, там і будзе ён.

Між будынкамі за картопляй-скараспелкай, над якою падымаліся папрывязванья да калкоў яблыні-ўшчэпы, вытыркаў зялёныя вяршкі, хаваючыся ў лагчыне, малады цёмна-густы алешнік.

— Туды, туды ідзеця, — крычала ззаду гаспадыня, падышоўшы да гумянца, што замшэлаю страхою напаўзала аж на картоплю.

Вайтовіч першым пайшоў свежым ад капытоў следам, але завярнуў убок на дарогу, што бегла тут за гумнамі.

— Мы наўпросты спусцімся, чаго там. — Махнуўшы галавою, ён пачаў спускацца з лабатага грудка, блытаючыся ў ценькай, з падсохлымі каласкамі зуброўцы і ў ясных агоньчыках сардэчніку.

Корсак, упіраючыся абцасамі сваіх ботаў і апусціўшы доўгія рукі, асцярожна лез туды ў густы, зарослы крапіваю

ды жывакостам алешнік. Далей адсвечвала сінявата-радужнаю плеўкаю ржавая балотная гразь.

— Усунуўся бог ведае куды.

— Кладка во,— крыкнуў Вайтовіч, стоячы ў высокай, ледзьве не па пояс, балотнай траве.

Корсак услед за ім, пераходзячы слізкія чорныя і гнілыя дошкі, пакаўзнуўся, уступіў нагою ў крынічку, урабіўшы бот у рудаватую тлустую гразь, і, прытупваючы ім, зазлаваў:

— Пайдзі за табою.

Вайтовіч, задзёршы голаў, узіраўся за купку маладога алешніку, хмурыў вока.

— Што там?

— Конь твой. Стары вунь спутвае.

І праўда, прысеўшы каля каштанавага, з чорнай грываю каня, чалавек скручваў на яго нагах вераўчанае пута.

Падцяты мухамі ды аваднямі, конь неспакойна ўзмахваў галавою.

— Стой, ну, каму кажу!

— Здалёк, як глянуць, то конь добры. Чаго там,— сказаў Вайтовіч, азіраючыся на Корсак і першым падыходзячы да гаспадара, што, ужо ўстаўшы, прыкладаў да вачэй далонь, цікуючы проці сонца на незнаёмых людзей.

— Што, не пазналі? — адазваўся Корсак.

— Не,— пакруціў галавою стары. На яго пашчэнках шчацінілася сівая няголеная барада.

— Я той самы чалавек з Верасава, што прыцэньваўся да вашага каня.

— Аа-а,— нарэшце ўспомніў гаспадар і крыва ўсміхнуўся: — А я сабе думаю, што гэта за людзі ідуць.

— Ды я, бачыце, удвох,— Корсак дзеля далікатнасці і каб, мусіць, лепш ішлі справы з торгам каня, падаў старому руку.

— Дык глядзеце,— Стары паказаў яшчэ дужаю і тоўстаю, як кавальскаю, рукою на каня.

— А што, па вушах бачу, што ён не гультай,— зноў улад старому сказаў Вайтовіч.

Конь, нібы ўчуўшы, што пра яго ідзе гутарка, адварнуў храпу ад травы, косячы ліловым вокам на мужчын.

— Во, і вока не косае,— Вайтовіч падышоў бліжэй, але конь нібы турзануўся.

— Пужаецца, халера,— узяў каня за грыву, падняў яго голаў.

Корсак стаяў зводдаль і любавалася сытым, што аж паліскаўся, яшчэ не спрацованым канём.

Вайтовіч, задраўшы сіваю аксамітную губу, цікаваў у зеленаваты ад травы конскі рот.

— Колькі яму? — абярнуўся да гаспадара Вайтовіч.

— А ты ўгадай. Па зубах жа ж пазнаюць, скока каню год,— засмяўся стары.

— Бываюць барышнікі, што і ямачкі ў зубах выпякаюць.

— А ты што, адлічыць не можаш, дзе фальшывыя ямачкі, а дзе не?

— Я чуў, смалякі бываюць, што не вельмі з'ядаюцца.

— А калі, ліха яму, мае нораў жолаб грызці,— засмяўся стары,— дык пазнаеш ты яго? Ён жа ж будзе выдаваць старшым, чым ест.

— А колькі ж вашаму?

— Ну дак ты ж у зубы глядзеў,— засмяўся гаспадар, забіўшы рукою брылёк і цікуючы з-пад яго.

Вайтовіч, нагнуўшы каню голаў, абмацаў холку, раскідаў грыву, прыглядаючыся, ці няма каросты, нацёртых на карку мазоляў ды балячак. Нарэшце прысеў, распутаў і, трымаючы за грыву, павёў — спярша ціхім крокам, потым подбегам.

Конь, крышку наровячыся і косячы злым, сінявата-вялікім вокам, шустра бег поруч з Вайтовічам, лёгка выкідаючы пярэднія ногі.

Корсак узіраўся на гэтага спрытнага сухаватага каня, бачыў, што неблагі, жыткі ў хадзе, вясёлы, але нешта чужое было ў ім для Корсака, і ён ужо думаў, ці зможа прывыкнуць да яго.

— Конь, як чалавек,— у такт яго мысляў сказаў гаспадар,— каб знаць яго натуру, трэба з ім трохі пажыць.

— Гэта праўда,— пагадзіўся Корсак.— Я во не магу адвыкнуць ад свайго каня.

— Дзіва што,— зноў паглядзеў з-пад скурчанай рукі гаспадар.— Да каня лепш прывыкаеш, як да чалавека.

— Майму быў восьмы год... Ашалеў.

— Як? — здзівіўся гаспадар.

— Сабака ўкусиў, ці што.

— І не выратавалі?

— Позна агледзеліся,— угнуў голаў і спахмурнеў Корсак.— Прышлося жыўцом закапаць.

— Што ты кажаш, чалавеча...

— Такі конь быў, такі конь.— Корсак адварнуўся, учуўшы, што на вочы набягаюць, наварочваюцца слёзы і перад ім заплывае, затуманьваецца свет.

Вайтовіч яшчэ доўга муштравалі каня, то садзіўся вярхом, прыслухоўваючыся, аглядаючы, як конь ідзе ступою,

трухам і бягом, зпоў адкрываў сіваватую ніжнюю губу, азіраючыся на ніжнія жаўтлявыя зубы, то абмацваў пахвіну, то вузлаватыя калені, аглядаючы капыты і стрэлку, покуль не знайшоў ганьбу, убачыўшы на пярэднім калене нарасць.

— Я такі і гляджу, што ён нібы кульгае.

— Выдумаў, чалавек,— адскочыўся ад Корсака і раптам пабег туды да Вайтовіча гаспадар.

— Чаго выдумаў? — задраў голаў Вайтовіч, стоячы каля каня і трымаючыся за конскае, з парасцю, пярэдняе калена.— Нарасць во, укалечыўся недзе.

Сюды ўжо падышоў Корсак, таксама прысеў каля Вайтовіча.

— Па гэтай парасці, я табе скажу,— махнуў рукою гаспадар,— такога каня я за трыста золтых прадам.

— Не вельмі прадасі, калі брак ёсць.

— Які брак?

— І праўда. Нарасць во. І з чаго яна? — ужо спытаўся Корсак, таксама абмацваючы пярэдняе конскае калена.

— Некалі жарэбям на мосце ў дзірку між маставін ногу ўсадзіў,— адварнуўшыся і не гледзячы на Корсака, прызнаўся гаспадар.— Каб не нага, то ведаеце, сколькі я за яго ўзяў бы?

— Ну, сколькі?..— абмацваючы каню машонку, каб, мусіць, не купіць нутраца, спытаў Вайтовіч.

Пазіраючы, як прыдзірліва аглядаюць каня, гаспадар, трохі ўжо трапяткі ад злосці, крыкнуў:

— Ты ўжо тань, ды тавару не гань... Злотых трыста ён варты.

— Э-э, паночку мой! — Вайтовіч адышоўся ад каня, косым вокам здалёк ужо ацэньваючы яго.— Давалі і болей, як выбракоўвалі для войска, але там ужо глядзелі, каб зграбны ды складны быў... А ты за гэтага лапавухага...

Гаспадар яшчэ пакіпеў каля ўедлівага, куслівага на слова Вайтовіча, а потым аціх, нібы зацяўся ад злосці, але цану ніжай не спускаў.

Толькі ўжо ў двары каля нізкага, што прысела ў картоплях, гумна раптам азірнуўся на Корсака і, трымаючы за вуздэчку каня, паглядзіў яго па шыі:

— Ну добра, дваццаць пяць золтых я скіну.

Вайтовіч, рады, што ўсё ж дамогся свайго, адварнуўшыся і закрываючыся рукою, хітра ўсміхнуўся і штурхануў Корсака ў бок.

Корсак дагадаўся — чаго: у возе, у прытоптанай сырадэлі ляжала Корсакава торба з кавалкам сухенькай паляндві-

цы і бутэлькаю «жандовай» — барыш Вайтовічу, што памагаў купляць каня.

— Ну, дак, можа, зойдем у хату, паснедаем? — Стары адчыніў і з рыпам папхнуў у прорву сяней цяжкія дзверы.

Корсак хуценька заспяшаўся да воза па сваю торбу.

У пізенькай, з маленькімі вокнамі хаце на гліняным току, з якога мутнавата паблісквалі каменні, шчыльна, адзін пры адным, ціснуліся ложкаі. Большы, з вытачанымі біламі, быў засланы прыгожаю, ў чырвоныя крыжыкі радзюжкаю. Каля яго, завешаная злінялаю сіняю хусткаю, вісела плеценая калыска — там, мусіць, спала дзіця.

— Дзень добры ў хату! — згледзеўшы калыску, ціхім, здушаным голасам сказаў Вайтовіч.

Раздабрэлая маладзіца ў паркалёвай, у цёмную елачку сукенцы, ад якое стракацела ў вачах, спешна выцірала стол. Старая, падтрымліваючы спадыспаду, нясла туды стос накрытых настольніцаю, мусіць, пухкіх грэчкіх аладак.

Стары зняў з лысаватай галавы і, махнуўшы, зачачіў за цвік у сцяне сваю рабенькую кепку, першым прысеў на шырокай лаве пры сталі:

— Дац садзецца, чаго там.

Корсак, закапаўшыся ў сваёй торбе, выцягнуў бутэльку, з гонарам прыстукнуўшы, паставіў яе на сталі.

Пабліскваючы ад радасці галоднымі вачмі і ўжо чуючы блізкі смак гарэлкі, праз заслон перакінуў сваю нагу Янка Вайтовіч.

Гаспадыня яшчэ прынесла, падстаўляючы пад гарачую паніву тоўстае днішча, перасохлую ўжо ў печы яешню; але пухлыя, нібы перавязаныя ў паяску любовым мясам скваркі салёнага леташняга сала гналі ў згаладалых мужчын слінку.

Пачалі снеданне моўчкі, але пасля другое чаркі, сагнаўшы і хэнць да яе і трохі спатоліўшы голад, мужчыны разгаварыліся — гутарка пацякла, як вада.

Зыркаючы на Корсака вадзяністымі асалавелымі вочкамі, захмялелы гаспадар ужо гаварыў, паказваючы на маладога, з чорнымі густымі бровамі прымака, што ўвайшоў у хату:

— Во, для яго стараўся... Гэткі будынак, ці жарты.

— А сколькі ж, дзядзька, аддалі? — драпаў сваё лысаватае, зацярушанае толькі пушком рэдкіх валасоў цемя хітры Янка Вайтовіч.

— Ды як задарма — дзве тысячы золтых. А самому як вытрываць. Спрадаў усё. Але вам угадзіў, такога каня прадаўшы, — ён павярнуў свой дзюбаносы чырвоны, як з-пад полымя, твар да Корсака, але на яго гутарку аказаўся зноў Вайтовіч:

— Гэ, кожны сваё хваліць.

— Хоць я і не цыган, але чаго маю ганіць? — Стары скруціў трубою аладку, макнуў у тлушч. — Адным словам, добры конь. Спамінаць меш.

Тут, у нізкай хаце з прыклеенымі да бэлек доўгімі і чорнымі ад мух ліпучкамі Корсак маўчаў, але, захмялелы не столькі ад скупога кілішка гарэлки, колькі ад радасці, што нарэшце купіў падхадзяшчага каня, разгаварыўся ўжо дарогаю.

— Ты кажаш, я не прагадаў? — седзячы спіною да Вайтовіча і ўзіраючыся на прывязанага повадам да воза свайго куплёнага каня, каторы ўжо раз пытаўся ён.

— Гэ, я кажу, — чмыхнуў у свой наздраты нос Вайтовіч. — А ты сам што, не бачыш? — І лагаднеў, гаварыў спакойней: — Выгадаў, нябось.

— А з грашыма як? Лішняга не ўпаліў?

— Ды мы ж на дваццаць пяць злотых збілі цану, — падхваліў сам сябе Вайтовіч. — Стары думаў нас ашукаць з гэтай нарасцю, фігу!.. Во!..

Сказаўшы пра нарасць, Вайтовіч схамянуўся, што ўнаравіў якраз растрывожыць Корсакаву балячку. А яна ўжо нейкай пякучай гарачынёю абліла Корсакава сэрца, што ўсё ж такі ашукаў яго той ліслівы гаспадар, прозвішча якога Корсак блытаў з мянюшкаю: ці то Бурак, ці то Чырвоны.

Корсак зажмурыўся ад нізкага, паласкавеллага пад вечар сонца. Адварнуўся ўбок, глядзячы на загоны яшчэ нізкага аўса, сцішнага жыта, у якім недзе блытаўся, аддаючыся рэхам, ляскат і скрып калёс — на другі бок дарогі падняўся цёмны высокі чубок хвойніку.

За жытам у разрослых садках пад навіслымі бярэзінамі хаваліся хутары і кружыліся, забягалі адна за адну дзікія раскідзістыя і карчыстыя грушы на межах.

Высока ў спалавелым ад гарачыні небе крычалі, давіліся ад крыку, гонячыся за ястрабам і набіраючы вышыню, вароны.

Корсак нехаця-абыякавым, застылым зрокам глядзеў туды ў неба, на гэтую бітву варон з ястрабам, і яго брала дзіва: які ж спакой будзе між людзьмі, калі яго няма між пташак?

Мінулі ўжо ведравіцкае поле, выехаўшы на ялавіну, зарослую валасніком. Чуючы блізкі вечар, згортваліся махрыстыя жоўтыя кветачкі, што ясна цвілі зранку. Толькі гэтаксама пахла гаркаватым густым чаборам і растопленаю смалою з маладога сіваватага хвойніку.

Дарога, перапоўшы гразкі пясок, каля высокага стаўбу-

наватага ялаўцу ўбегла ў напалены, нагрэты за дзень верасаўскі лясок. З зямлі выварочвалі свае спіны ў жоўтых і сі-
вых кветачках лішаю вялікія, пазарастаныя і нікім не ча-
паныя тут у лесе каменні. Каля аднаго густою зялёнаю
выспаю разаслаўся мучарнік.

Уласу Корсаку зноў прыпомнілася, як яны разам з Ка-
ралінаю прыходзілі сюды ў невялічкі і марны верасаўскі
лясок рваць гэтае падобнае да бруснічніку зелле. Ён, Улас
Корсак, і думаў, што гэта бруснічнік.

«Не, Улас.— Яна з завязанай накрыж радзюжкай выцяг-
вала за каранёк і выблытвала доўгую пляцёнку зеляя.—
Бачыш, як сцелецца. Гэта — мучарнік, а брусніцы па адной
каліўцы растуць».

«Ці я ведаю?» — рагатаў Корсак.

«Мучарнік,— гаварыла яна.— Лякарства ад нырак».

«А ты ж казалася, што фарбаваць будзеш».

«А я і праўда нарвала, каб пасля сажы ў яго вары па-
мачыць пражу».

«І што?» — помніць, распытваў ён.

«Чорна будзе, аж блішчацьме. Сукно прыгожае вытку.
Бурку табе пашыем».

Але бурку ён шыў без яе, без Караліны.

Заняты мыслямі, Корсак і не змеціў, што яны пад'ехалі
да пераезда. Блізачыся, чэхкаў нядужы паравозік, тонкім
свістам гукнуў, не дайшоўшы да пераезда, і Корсак убачыў,
як страпянуўся і захроп, падымаючыся на дыбы, яго конь.

Корсак схапіў за повад, пацягнуў да сябе — цуглі рэзальні
разяўлены, ў зялёнай пене конскі рот.

— Трымай, трымай! — азіраўся і крычаў Вайтовіч.

Пыхкаючы параю, сюды на пераезд ляцеў чорны нядужы
паравозік. З шырокага, як шпуля нітак, камінка чмыхаў і
падаў, разыходзячыся над полем, белы дым. Убачыўшы
спуджанага каня, з акна высунуўся чорны мурзаты машы-
ніст, выскаліў ад радасці белыя зубы і, параўняўшыся з
фурманкаю, турзануў за драціну над сабою.

Кароценькага нямощнага свісту было даволі, каб Кор-
сакаў яшчэ неведомы на нораў конь ад страху брыкнуў
нагамі і крута, падымаючы голаў, шарахнуўся ў бок ад фур-
манкі, ды балазе не парваў повад.

З воза скоранька вываліўся і схапіў яго за аброць, рву-
чы цуглямі мяккі рот, Янка Вайтовіч.

Дзеля забаўкі паравозік ізноў прысвіснуў, пускаючы
над сабою белую пару, але ўжо здалёк.

Перапуджаны конь дробна дрыжэў, і ад нагнанага стра-
хам поту ў яго макрэла гладкая спіна.

— Ну, чаго ты, чаго? — ласкава загаварыў да яго Корсак.

— Баяўся б і ты, каб першы раз убачыў паравоз,— скрывіў адну губу Янка Вайтовіч.

— А што, пэўна, і не бачыў,— сказаў Корсак.

— Мой ужо во, пагледзеўся ўсяго, і паравозаў, і самаходаў, а ўсё адно крышку паровіцца, стрыжэ вушмі,— Вайтовіч шлёгнуў ляйчынаю, прыцмокнуў языком і пайшоў збоку воза.

Перад крыжам, на якім яшчэ вісеў сухі бярозавы вянок, павешаны на сёмуху, з воза ссунуўся і Корсак Улас. Накульгваючы на заседжаную нагу, сваімі цяжкімі ялавымі ботамі гроб у дробным рэдзенькім спарышніку сухі пылок.

Прыскальваў адно вока, цікаваў туды пад Мондравых хату: там, у халадку пад плотам, падымаліся прымораныя сном і вылежаныя за доўгі нядзельны дзень верасаўскія мужчыны.

Ужо вёска ведала, што Корсак Улас разам з Вайтовічам паехалі ў далёкія Погіры купляць напытанага ды прыцэненага каня. І цяпер кожнаму было цікава, ці ўдаўся торг і што Корсак — спраўны і спрытны да ўсяго гаспадар — усё ж такі купіў.

Насоўваючы ніжай на лоб зашмальцаваны, ужо вышмарганы пальцамі аж да дзіркі тонкі брылёк кепкі, першым насустрэч фурманцы, што гразла ў глыбокім пяску вымытага паводкаю раўка, высунуўся Ікон Жыток. За ім, жмурачыся проці нізкага сонца, ішоў і падцягваў свае шырокія ў паясніцы порткі Язапат Змысла.

— Ого! — крыкнуў ён здалёк, не прыждаўшы, покуль пад'едзе бліжэй фурманка. — Конь, як кажучь, на ўсе сто.

Корсак насупіўся, затнуўся, чакаючы роспытаў, але за яго адказваў, зманваючыся і дзеразуючыся з верасаўскіх мужчын, Янка Вайтовіч:

— Ага, за сто і купілі.

— Гавары, ды не ўсё дагары.

— Не дуры галавы,— не паверыў, махнуў угору зашмальцаваным каўпаком Язапат Змысла. — Такого каня.

— Чаму ж, маглі купіць, калі бракованы,— сказаў здалёк з-за чужых плячэй Ікон Жыток.

Фурманка параўнялася з Мондравым шарым аблушчаным частаколам, дзе ўжо, збіўшыся ў купку, стаялі верасаўскія мужчыны, праціраючы заспаныя вочы, бо той-сёй нават быў прыдрамаў у халадку пад плотам.

— Ого, спраўны конь.

— Ды з выгляду — лепшы, як быў.

- Ды і не горш.
- Ну, гэта ўкажа час.
- Які гаспадар, такі і конь.

Нехта ўжо стараўся падхваліць Корсака, каб тут жа спытаць:

- Так скока ж каштуе?
- Трыста, як лёду, — азірнуўся Вайтовіч.
- Я ж і гляджу, такая жывіна, — Язапат Змысла яшчэ падбег за фурманкаю.

Улас Корсак так і не адазваўся — ведаў, што ўсё роўна без абгавораў не абыдзеца, бо ў Верасаве мелі пораў абмовіць ды асудзіць усіх, пачынаючы ад хрысцін да вяселля і жалобнай вячэры, абмаўлялі ўсё, што чалавек ні купляў, што ні еў, усё пераменчвалі вострыя языкі верасаўцаў.

Напроці свайго гумна Корсак адвязаў ад воза сырамятны повад, узяўшы за вобраць, скоранька павёў каня, каб схавацца ад чужых завідушчых вачэй.

Гэтак, не выпускаючы вобраці, завёў у хлёў.

Конь, учуўшы чужое, хоць вычышчанае ад гною і нанавасланае стойла, спуджана захроп, рвануўся назад, падбіраючы пад сябе заднія ногі, уставаў на дыбы. Корсак, пахаладзелы ад страху, вострымі муштукамі падцяў яму рот, асадзіў яго і павярнуў галавою да жолаба з аўсом.

Але конь есці не ўзяў. Косячы вока, ад нейкага перапалоху стрыг вушамі.

Заклаўшы на тоўстую завалу загарадзь, Корсак высунуўся з хлява, перапалоханы сам: зноў гаркатою крыўды заняла сэрца: а што будзе з гэтым канём, няўжо не пашанцавала, няўжо ўдраў абмылку? Жарты табе, упаліў столькі грошай, і за што? За наравістую падлу.

Корсак знайшоў каля вугла на цвіку пад анучаю прыхаваны гэткім чынам ад старонняга вока ключ, доўга адмыкаў сені, усё ніяк не патрапіўшы пляскатым язычком злавіць зубкі цяжкай жалезнай засаўкі.

Адамкнуўшы дзверы, прысеў на парозе, сцягнуў з разгрэтых ног цяжкія юхтавыя боты і занёс іх у стопку, чуючы пад нагамі лёгкі жывучы халадок глінянага тока, увайшоў у хату зачэрпаць кубак вады ды спаласнуць змакрэлаю ад поту шыю і твар.

Пераапрунуўся ў будняе і выцягнуў з печы аплецены дротам гаршчок з загусшым, нікім не чапаным крупнікам і заклаваў на Міцю: «А дзе ж яго халера носіць? Удома ўжо ні днюе, ні начуе. Чакай дабра».

Не забельваючы, а гэтак нішчымнага ўхашіў колькі лы-

жак, покуль зноў у хляве трывожна, нібы просячыся, не за-
ржаў конь.

Корсак адсунуў жоўтую гліняную міску і выйшаў з хаты, пастаяў на пляскатым камені каля парога, студзячы босыя ногі, глядзеў, як трапятліва адсвечвала, пералівалася палахлівая чырвань ад сонца ў маленькім, на адну шыбу, аконцы хлява. Высока над страхою расцягнуліся, як іра-
сціна белага лою, пёрыстыя хмаркі — паказвала на змену пагоды.

Корсак высунуўся за вугол, зірнуў на сонца — яно, вялікае, чырвонае, заязджала ў шчыліну сіняе нізкае хмары; залатою чырванню гарэла, пералівалася яго круглая макаўка.

Між грудкоў, дзе хавалася сонца, на пячанай шырокай дарозе, рыкалі, ідучы падбегам у хлеў да радзюжкі нарванага ў гарадах ці ў полі прывялага зеля, галодныя каровы. Блізілася Купала, стаяла самая гарачыня, і заедзь зацінала быдла, не даючы яму прыстакнуць на траве.

Яго Чарнавуха саўсім запусцілася: цыркаеш, цыркаеш, покуль якую кроплю надоіш. Ды вымя падпухла. «Гэта з вачэй,— казала Алеся.— Трэба жывога серабра дастаць ды ў пасак ушыць і на шыю павесіць».

Не вельмі прымаўся Корсак да гэтых забабонаў і прымехаў. Аднаго разу, сабраўшыся да млына, са старым Літаварам даехалі пад калодзесь, а там акраз з пустым вядром бегла Ваўчкова Вольга.

— І трэба ж было падсунуцца, ліха яе галаве,— зазваў Літавар і завярнуў свайго каня назад.

— Куды ты? — здзівіўся Корсак.

— Не бачыш, ці што? Вунь з вядром пустым стрэла.

— Ну і што?

— Гэ, што! Млын малоць не будзе. Чаго ехаць дарма?

А ён, Корсак, паехаў, змалоў, і завозна не было. І доўга смяяўся, спамінаючы гэта Літавару.

А цяпер, учуўшы, як ржэ ў хляве, грукае і трывожыцца конь, начыста перапалохаўся і, баючыся новае бяды, падумаў сам — няхай прыйдзе Алеся ды паварожыць: горш не будзе, а можа, і праўда паможа?

Прычакаўшы карову з авечкамі і загнаўшы ў хлеў, падаўся да Мондрых.

Каб не натрапіць, не нарвацца на верасаўскіх мужчын, асцярожна высунуўся з-за свайго гумна, але там на вуліцы толькі нечыя дзеці цягнулі за рогі ўпартага, раскарачанага барана, што адбіўся ад сваіх авечак.

— Садзіся на яго ды едзь,— падказваў, стоячы за плотам і дзівячыся на дзіцячую забаўку, Алесін Імполь.

Дзеці і праўда паслухаліся: меншы хлопчык залез на тоўстага, з шырокаю спіною барана, ручкамі ўпіўся яму ў шэрць.

— Пусці, пусці, хай пад'едзе адзін, — крычаў Імполь, усё цікуючы з-за плота.

Баран, учуўшы, што яго ніхто ўжо не трымае за рогі, рвануў з усяе моцы на вуліцу. Белагаловы, падстрыжаны ў рады хлопчык раптам паехаў на бок, гэшнуўся ў сыпкі пясок, але не заплакаў.

— Так можа і скалечыцца, халера. — Корсак падняў скачаны з каровінай шэрці мячык і шпурнуў наўздагон дзецям, што беглі за бараном.

— На мячык. Во мячык забыліся!

Але дзеці не чулі, занятыя гэтым дужым сівым бараном, што, падняўшым голаў з вялікімі кручанымі рагамі, ляцеў вуліцаю ў другі канец вёскі.

Корсак падышоў услед за імі і падняў скачаны з шэрці невялікі мячык, пакруціў у руцэ і паклаў на слупок Мондравага плота.

— Мо агледзяцца, будуць шукаць.

— Новы скачаюць, — засмяўся Імполь.

— Дзе там, каровы адлінялі даўно. — Корсак аблакаціўся на браму і, цікуючы адным вокам на Імполь, спытаў: — Дзе ж яна?

— Там, у хаці, — махнуў за плячо галавою Імполь.

— Пакліч.

Але на гапак, трымаючы ў руцэ даёнку, прыкрытую чыстым палатняным лапчаткам, выйшла Алеся, крышку як сумелася, убачыўшы бацьку, бо жаўтлявы, ў рудых плямах твар нібы перасмыкнуўся:

— Ужо, тата, з Погіраў вярнуліся?

— Во, не так даўно, — сказаў за Корсака Імполь, — і добрага каня купілі.

— Купіў, — Корсак угнуў голаў, хаваючы свае вочы, сказаў: — Во, ты падой карову ды забяжы да мяне.

— Забягу, а што там учынілася? — спытала яна, угадаўшы, мусіць, нейкую трывогу ў бацькавай просьбе.

— Вот зайдзі, ды ўсё, — незлюбіў гэтага роспыту Корсак.

Яна пакорна ўгнула голаў і, знябожаная, цяжка несучы свой высокі жывот, пайшла ў хлеў.

Нешта вялікае, халоднае, як камень, перавярнулася ў Корсакавых грудзях. «Няма ў яе пчасця, няма», — падумаў, гледзячы ёй услед, і каб не выдаць свайго жалю і слёз, што,

мусіць, набягалі, высочваліся на вочы, і памалу, як несучы на плячах вялікі мяшок, завярнуў на вуліцу пад сваё гумно.

«Няўжо праўда, што прыбягае сюды ў Верасава Хрысця? Няўжо ў іх?..»

Ён, нячутна ступаючы босымі нагамі, мінаў гумно. Над ім, таксама нячутна мільгаючы крыльцамі, улукаткі вілася лятучая мыш.

Дайшоўшы да гумна, Корсак азірнуўся — Імполь ўжо не было каля брамы, за гарбатымі грудамі, дзе ўжо церушыўся вечаровы поцерамак, высока падымалася і большала сіняя хмара, мусіць, на заўтрашні дождж. Над яе крывым, няроўна зломаным беражком гасла выцвілая ліловасць.

«Каб хаця не задажджыла, — нешта баязлівае страпянулася ў Корсакавых грудзях, — калі ж сенаваць?»

Убачыўшы на сцежцы канчар ржавага калючага дроту, ён падняў яго і панёс да загарадзі, якою быў абнесены пограб, зачэпіў яго каля слупка і раптам устрапянуўся, пахаладзеў зноў ад страху, учуўшы, як моцна і, нібы просячыся, заржаў у хляве конь.

«Што з ім учынілася? Не хватала яшчэ новай бяды», — нешта ўдушлівае забівала Корсаку дух, між лапатак макрэла спіна, халодную, ліпучаю расою на лобе высачыўся пот.

Ён падышоў да хлява, далоняю сдёр з лоба гэтую ліпкую халодную расу і стаіўся, наставіўшы вуха да глухое сцяны, за якою шапацелі па гноі і круціліся авечкі і цяжка ўздыхала, перажоўваючы жуйку, карова. Конь раптам сціх, можа, таксама слухаў, што робіцца тут, на надворку, дзе спыніўся Корсак. Угнуўшы голаў, Корсак стаяў доўга, покуль не змеціў, што па бруку, дзе між каменя паўсходзіла, выкруціўшы жаўтлява-зялёнае пер'е, ценькая трава, ідуць, ступаюць босыя ногі. Ён падняў вочы і ўбачыў Алеся.

— Ты? — здзівіўся ён. — Так скоранька ўправілася?

— А што? Я толькі падала, а там ужо Імполь, — на падпухлым, хваравітым яе твары страпянуўся сарамлівы смех.

— Імполь, — услед за ёю паўтарыў Корсак, успомніўшы зноў тыя плёткі ды абмовы, што паўзлі па Верасаве.

— А што такое? — Яна баязліва адступіла назад.

— Ды нічога, — не выдаў сябе, утаіўся Корсак. — Вунь конь як сам не свой...

— Мо вачэй збаяўся? — Алеся паспакайнела, як скінула які ценжар з сябе. — Усё ж Верасава збеглася глядзець. Дзіва што — ураклі.

— Можна, і ўраклі, — паспакайнеў на якую хвіліну Корсак.

— Пэўна ж. — Алеся турзанула за свой доўгі прыталены

сачык, каб прыхаваць жывот.— Трэба ж соллю тры разы аб-
нясці, ці ты, бацька, не ведаеш?

— Каб гэта памагло.— Корсак адлучыўся ў хату, вынес
адтуль вытачаную драўляную сальніцу, падаў Алесі.

— Ці ж я палезу ў хлеў? Каня выводзі! — яна ўжо пры-
крыкнула на бацьку.

Корсак падняў брыво, з дзівам зіркнуў на дачку, але
адчыніў хлеў, схаваўся за форткаю шырокіх дзвярэй і не-
ўзабаве вывеў адтуль, трымаючы за грыву, папраўдзе, му-
сіць, перапалоханага ўсім новым чуткага каня.

Алеся зачэрпала шчоці солі і, трымаючы перад сабою
сагнутую руку, пайшла круга каня — ён насцярожана стрыг
вушамі, касіў вялікім, з цёмным абадком бялка вокам назад
і палахліва страпянуўся, калі яна наводліў сыпанула гэтую
шарую бойную соль, што шротам зашархацела па сцяне
хаты.

Абышоўшы яшчэ два разы каня, Алеся на астатку шпур-
нула соль аж да плота на веснікі, якраз туды, дзе ўжо спы-
ніўся Міця, нібы не рашаючыся заходзіць у двор і здалёк
прыглядаючыся да новага каня.

— Куціў? — ні то здзівіўся, ні то спытаў ён у бацькі.

— Няўжо задарма далі? — насупіўся Корсак.

— Во, зараз і пасварацца.— Алеся, нібы разбараніць,
стала між бацькам і Міцём.

— Сварба ўжо не паможа, трэба млён які браць.— Кор-
сак, лёгка паляпшаючы каня па шыі, павёў яго ў поцемак
хлява, адтуль ужо гукнуў: — Дзе гэта ходзіш, каб хто
спытаў?

— Ці мала дзе? — заступілася за Міцю Алеся.

Міця, каб не чуць бацькавай сварбы, паціхеньку пасу-
нуўся ў хату.

— Каб касу ўзяў,— не сціхаў там у хляве Корсак.

— Ціха, тата, не крычы,— Алеся зазірнула туды ў
хлеў.— Дзіва што конь неспакойны. Ён таксама чуе і да-
брату, і злосць.

Крышку ўжо прысарамачаны, Корсак выйшаў з хлява,
азірнуўся з дзівам, што няма Міці, і, сцішыўшы голас і ўжо
чуючы нейкую дабрату да Алесі, сказаў:

— А конь нібыта паспакайнеў. Не дрыжыць ужо.

Алеся падгладзіла, падбіла пад хустку свае растрапаняны
валасы:

— Дзіва што. Нябось, соль памагае. Яшчэ каб шапкаю
абцерці...

— Досыць і гэтага.

— Тады мо карову вам падаю.

Корсак, адышоўшы і падабрэўшы душою, ужо ўсміхнуўся сам — першы раз за цалюткі доўгі дзень:

— Не была б свая дачка.

— Ды не чужаніца, — засмялася і Алеся, трохі схіліўшы набок голаў і зіркаючы спадылба, і ўсё мінай і рухамі прыгадваючы сваю мацэру Караліну.

І Корсак учуў, як нешта горкае абліло сэрца. Ён адварнуўся, пайшоў, каб не глядзець на Алесю, і раптам убачыў, што стаіць каля сутокаў між хлявом і хатай напроці вастраверае грушы.

Нізкая рэдзенькая яснасць, што высачылася між хмары, чырваніла гонкі вяршок маладога дрэўца.

«Колькі ж гадоў будзе грушцы? — падумаў Корсак, глядзячы на маладое калючае дрэўца ў дробнай карычняватай завязі дзікіх грушак. — Няўжо пятнаццаць?»

І зніякавеў, сцах — во колькі год няма яго Караліны.

XI

Б'ючыся, як матылёк аб акно і абціраючы свае крыльцы, у Міцэвай душы трапяталася радасць, што ён пабудзе адзін на адзін з Чэсэяй, але павучына страху абвівала яго: а дзе ён дастане грошай? Прасіць у бацькі Міця не адважваўся — дарога каштавала аж цэлы злоты, паўпуда жыта, толькі ў адзін канец.

Ды купіўшы каня, бацька быў абзадачаны сам: учора, седзячы на парозе і зняўшы з галавы абмакрэлую на абадку кепку, якую здымаў за сталом ды перад крыжам, прызнаўся:

— Ты чуў, каля трыста злотых упаліў за каня, — бацька, злы, раз'юшаны, скінуў на частаколіну сваю шапку, а потым сцягнуў з сябе змакрэлую ад поту рубашку. — Ты чуў? — і ён кінуў яе таксама на частакол. — А мо карову прадаць?

— А як жа без малака? — здзівіўся Міця.

— Напазычаў я, нават у Алесі сотню ўзяў.

Міця ціхенька, каб ужо не ўдражняць бацьку гутаркаю, пабег учора таксама да Алесі, не спадзеючыся ўжо ні на што. Застаў яе якраз на надворку — яна мыла хвашчом абкарэлыя, з уедлівым чорным накіпам чыгуны.

Зводдаль, каля кучы жоўтага пяску і горбаў шарага, назвожванага на пограб камення, Імполь збіваў з дошак скрыню, мусіць, на цэмянтовую рошчыну.

— Ужо яму выкапаў? — так, дзеля прыліку спытаў Міця.

— Ага, ідзі лянь. — Імполь прыстукнуў малатком у цвік і падняў свой смуглявы твар. З-пад кепкі ў яго ганарыста

лезла выгараная кудзерка валасоў. Выдаваў ён цяпер на-
шмат маладзейшым за Алеся — нешта горкае, крышку
знябожанае было ў яе падпухлым твары. Міцю раптам зра-
білася шкада яе, і нейкая стоеная злосць высачылася з-пад
сэрца да Імполя: «Мусіць, праўда, любіцца ён з Хрыс-
цяю».

Міця падкаціў пад сябе шурпатую аলেখавую калодачку
з дзірачкамі ад вострай бабкі, сеў спіною да Імполя.

— А ты чаго збедніўся? — Алеся нават, здаецца, паве-
сялела, адпусцілася ад свае панурасці.

— Прызнацца? — уздыхнуў Міця.

— Ну, кажы, — зірнула выцвілымі вачмі Алеся, асця-
рожна беручыся за вялікі вымыты і выпаласканы чыгун.

— Выруч, сястра...

Яна, мусіць, дагадалася, падышла да плота, выцерла аб
чыстую, зачэпленую за частаколіну анучку свае мокрыя
рукі, ужо гатовая ісці ў хату.

— Колькі ж табе даць?

— На Світазь хачу з'ездзіць, — задыхнуўся, учуўшы га-
рачыню на шчоках, Міця.

Зашмаргнуўшы тужэй хустку, яна ціхенька махнула ру-
кою на квактуху з аперанымі ўжо кураняткамі, у якіх, як
у кузюрак з-пад шкарлупкі, лезлі кароценькія крыльцы і
хвосцікі, пайшла ў хату, адчыніўшы зялёнае, ў жоўтыя па-
сачкі падфарбованае вечка куфра, загаварыла, але пра
другое:

— А я бачыла тое возера. Як у Брацянку на заробкі ў
двор хадзілі. Божа мілы, што за праява: возера круглень-
кае, як рэштата, і вада чыстая, як у рэчцы, — ні мулу таго, ні
лісціка, ні кастрыцы, а па заберазі лес, грэбелька.

Яна пакапашылася ў прыскрынку, дастала хустачку з
карункавым беражком, выкруціла адтуль сярэбраныя пяць
злотых, нарэшце падала яму і спытала тады:

— Мусіць, не адзін едзеш?

— Не, — у Міці перасмягла ў роце.

— Адкуль жа ж яна, гэтая дзеўчына?

— З Баранавіч.

— А дзе ж спазнаўся з ёю?

— У школе, вучыліся разам.

Алеся падумала, глядзячы гэтым памутнелымі, асалаве-
лымі вачмі ў сябе, і спытала, нібы ўжо не ў яго, не ў Міці:

— Ці не Грабянкава сваячка?

Міця ўчуў, што яна ведае ці дагдваецца пра Грабянка-
ву хату ўсё. І яго, раптоўна ўспыхнуўшы, апякло гарачае,
няўцерпае полымя брыдкасці — што нібы прымешаны да

патайнога кахання Імполя з Хрысцяй, што знае і таксама хавае ўсё ад Алесі.

Ён адварнуўся, каб не глядзець ёй у вочы, але яна, нібыта нічога не спытаўшы пра Грабянку, неўспадзеў загаварыла пра тое, што, мусіць, таксама шчыме́ла, як раз-вяджаная рана, у душы:

— Бацька наш саўсім ад розуму адышоў па гэтым кані, як здзяцінеў.

— Ага, не спіць поначы,— падцвердзіў Міця тое, што гаварыў не раз.

— Плакаў тут.— Алеся прыляпнула вечкам куфра, падышла да гадзінніка, пацягнула цяжкую, на медным ланцужку гіру, што даставала да зямлі.— Калі грошы пазычаў, прасіў болей, а дзе ж я вазьму, аддала ўсе, што хавала на ліхі дзень.

— Я аддам,— Міця падкінуў у руцэ вагкую манету.

— Знайшоў пра што гаварыць,— яна ўздыхнула, пераступіўшы парог, ужо з сяней сказала: — Ці столькі ў мяне прапала. Глядзі, каб усё добра было з тою дзеўчынаю. Гараджанка, мо разбэшчана ды кручана яна?

Гэтую ўжо гутарку прыпомніў Міця, выбегшы раненька з дому пад здароўчы расяны халадок з нізкім, яшчэ не пякучым сонцам і падыходзячы да беленькага, залепленага пад застрэшкам чорнымі шкарлупкамі ластаўчыных гнёздаў атынкаванага дома, што ўпіраўся ў развілак брукаваных вуліц і дзе пад старою крывавата-скалечанаю бярэзінаю спыняліся ўсяго два аўтобусікі: адзін, што хадзіў са Слоніма да Наваградка, другі — са Шчучына да Баранавіч.

У Міці пад нагамі загайдаўся, нібы памякчэў брук — каля чорнага абкарэлага камля бярэзіны стаяла ўсяго толькі адзіносе́нькая вастраносая маладзіца, перавязаная цераз плячо скручаным абрусам.

Няўжо не прыйдзе яна, Чэся? Ён, як аглушаны, як у нейкай глыбокай вадзе, абыходзіў белы, залеплены пад застрэшкам ракавінкамі ластаўчыных гнёздаў атынкаваны дом. І раптоўна нібы выплыў з жаўтлявага каламутнага віру наверх, захлынуўся ўжо ад радасці, калі пад зялёным, навіслым над лаўкаю кусцікам бэзу, за шырокім, спущаным на адно вока капялюшам убачыў рыжавата-залацістую, як спелы аўсяны сноп, Чэсіну голаў.

І яна, як счуўшы яго зірк, мігам азірнулася, і пякучая чырвань сарамяжлівасці і радасці заліла яе твар. Зняўшы з лаўкі плеченую саламяную карзіну, што стаяла між ёю і насатаю паняю са спущаным на адно вуха капялюшам, маргнула Міцю:

— Садзіся.

Сіняя газавая касынка лёгкім дымком ахувала залацісты крыжык, што бліскаў у глыбокім разрэзіку сукенкі.

Ад першага ранішняга халадку наапашкі быў накінуты шаранькі і падношаны ўжо сачык.

Нейка мяккая дабрата раздзімала яе вільготныя губкі з ганарыста падцятымі куточкамі. І ва ўсёй яе паставе было нешта мілае, і нешта нібыта абвівала яе, як абвівае сівавата-дымная чырвань шызага галуба.

Зацапіўшыся павучынкаю за лісток бэзу, над яе рыжазалацістаю галавою пакалыхваўся зялёны чарвячок.

— Ну, садзіся.— Яна хацела падняцца ўжо сама, але Міця, прытрымаўшы адною рукою яе за плячо, другою змахнуў гэтага зялёнага раскалыханага чарвячка.

— Што там? — Яна пакруціла галавою, мякенька казытнуўшы сваімі валасамі Міцеву руку.

— Аўтобус вунь,— сказаў ён так сабе, дзеля жарту, але і праўда, азірнуўшыся, убачыў на паваротцы шашы сіне-папяловы аўтобусік з блішчастым лычыкам радыятара і пукатымі, як у рака, вачмі-фарамі.

Аўтобус з'ехаў з бруку на пясчаны край шашы, прыткнуўся сваім лычыкам недалёка ад чорна-стракатага камля старой бярэзіны і, перастаўшы дрыжаць і фыркаць, счах.

Насатая кабета ў саламяным капелюшы, цягнучы нялёгка, напакованы сакваяж, замахала скураной сумачкай на залацістым вочапку, і сюды заспяшаўся тоўсты мужчына з чорнымі падкручанымі вусамі. Зняўшы з галавы, махаў палатнянаю фуражкай. Схашіў цяжкі сакваяж і, няггла раскарачыўшы кароткія ногі, чакаў, покуль у аўтобус не ўтрамбуецца жонка.

Міця з Чэсай селі на астатняе, яшчэ свабоднае сядзенне, дзе каля закрытага акна віўся калматы чорна-жоўты чмель. Усе асцярожна азіраліся на яго густы, раз'юшаны гуд.

Шафёр, спагнаўшы з пасажыраў плату, што селі тут, у Дварчанах, доўгаю кривою ручкаю знадворку завёў матор і вярнуўся ў аўтобусік, што зноў завуркатаў і натужліва затросся, гатовы рушыць далей, але раптам на спружныстым сядзенні падскочыла і нема заенчыла насатая кабета ў шырокім, пасаджаным набакір саламяным капелюшы.

— Вой, чмель!

Спатажаныя нечаканым крыкам, а потым ужо развеселелыя, дружна зарагаталі сонныя пасажыры.

Чмыхаючы ад злосці ці мо таксама ад смеху, шафёр зняў за лакаваны брылёк сваю кепку і палез да крайняга сядзення, каб злавіць там слепавокага чмеля, што біўся ў

заднюю шыбу. Чарпануў па шкле кепкай і, заціснуўшы яе, панёс да адчыненага акна густы, ашалелы гуд.

Усе глядзелі, як з шапкі рвануўся і, зрабіўшы круг каля аўтобуса, знік з вачэй раз'юшаны паласаты чмель, і ўсім зрабілася нечага шкада, усе раптам цяжка ўздыхнулі і ўжо смутнымі вачмі глядзелі ў акно.

— Летась мяне ўкусіла нейкая здыхата, нарыў быў, — варушылася і рыпела пад цяжкаю кабетаю сядзенне. — Чаго выскаляцца?

Але ўсе, нібы не слухаючы, глядзелі, як, бліснуўшы сухаватымі вокнамі і адбіваючы чырвонае сонца, паплыў белы домік, і аўтобус ужо задрыжаў сваім жалезным нутром, затросся на пакатым бруку. Замільгалі і пабеглі назад, зліваючыся ў адзін шары пас, частаколіны плота. Між нізкіх зялёных прысадаў пабеленымі сценамі і атынкаванымі шчытамі стракацелі местачковыя хаткі. Аўтобусік спусціўся з грудка і пабег у стракатым цяні бярэзін.

Міця ўкрадкам кідаў вокам на Чэсю — нейкае мяккае, перамешанае з лёгкімі духамі цяпло ішло ад яе.

У падпухлых крышку, надтрэснутых ад паўнаты губках было нешта мякка-дзіцячае. Густыя, зачэсаныя на адзін бок валасы трымала дужка прыколкі ў сіненькіх шклянках вочках. Выбіваючыся з заколкі, над натапыраным, шорсткім, як дзерава, брывом трапяталася ад скразняку кудзерка валасоў. Прамы носік з чырвонай пацеркай бародавачкі збоку поздры, трохі доўгі, з раздвоенай ямачкай падбародак рабілі твар яе прыгожым, але крышку прыхавана-таямнічым.

Яна моршчыла свой лобік ад сонца, што выблісквала між навіслага пасамі вецця бярэзін, нібы дражнячыся сляпучым растрэсеным снапком.

Як жэрла ў крынічцы з дробным каламутным пясочкам, закіпелі ў Міцевай душы Алесіны словы «гараджанка мо разбэшчаная ды кручаная яна». І ён ад нечаканай злосці, невядомасці схашіў за жаўтлява-загарэлую, у залацістых валасках Чэсіну руку — яна ляжала на саламянай плеценай карзіне, — сціснуў яе халодныя, што не адышлі ад роснага ранішняга халадку, танклявыя пальцы і ўбачыў, як ажыў скамянелы і ганарыста-сцяты Чэсін тварок. Яна чмыхнула носам, усміхнулася ледзьве, скрывіўшы губкі, і зірнула на яго трошкі косым бліскучым вокам.

Яе халодныя пальчыкі радасна заварушыліся ў яго руцэ і, злавіўшы таксама, з усяе моцы сціснулі Міцеву руку.

І нешта ўжо новае, яшчэ невядомае, але больш чым можа адчуваць хлопец да дзяўчыны, учуў Міця да Чэсі, учуў нешта тое, што прагнуў, што хацеў чуць даўно, — і гэты не-

вядомы, густы, як пах цёплага ў цвеце жоўтага лубіну, пах яе валасоў, пах яе ўсяе і яе жакеціка, які яна не здымала.

Ён, нібыта незнарок, падсаджваючыся шчыльней да яе і чуючы мяккае цяпло, замёр і сцішыўся ад здушлівай радасці і ад таго даўнейшага нечаканага ўспаміну, калі першы раз убачыў яе заломленую плісавую спаднічку, калі ўчуў сваю першую мужчынскую спакусу.

Азіраючыся з-за жаночай галавы назад і косячы чырванаватым, як бычыным, вокам, на Чэсю цікаваў той мардаты, з падкручанымі ўгору чорнымі вусамі мужчына. Бессаромна прыгінаўся, каб глянуць на Чэсіна незнарок заголенае каленца.

Міцю здушыла, сціснула, падступаючы пад горла, тугая вяроўка рэўнасці і злосці.

А мужчына яшчэ больш адкінуўся назад, і ў яго з лысай даўгаватай, з начэсанымі на лоб, паскрэбенымі недзе з бакоў рэдзенькімі валасамі галавы зляцела белая палатняная фуражка.

— Вой, заснуў,— закрычала жонка, убачыўшы, як між сядзенняў аж да шафёра коціцца і падае ў ямку каля дзвярэй белая фуражка.

— Во, лянцэ, людцэ добрыя, заснуў. Мур-мур, як кот, і заснуў.

У аўтобусе зноў бухнуў высёлы рогат.

Трымаючыся за спінкі сядзенняў, у вузкім праходзе ціснуўся па сваю шапку тоўсты, мардаты, і праўда нечым падобны з твару да ката, мужчына.

Угінаючы голаў, хаваючы свае вочкі, смяялася і Чэся.

У Змітрыка раптам апала, як бурная шумная паводка, і ўвайшла ў свае берагі нечаканая злосць. Ён зноў глядзеў за дрыгатліва закурэлае пылам акно аўтобуса, што натужліва вуркатаў, падымаючыся па белай, засыпанай перацёртым жвірам шашы на крутыя грудкі, то ціхенька, ужо з выключаным матарам, толькі бразгаючы жалезным нутром, спускаўся ў лагчынкi.

Дарога з старымі пры шашы грушамі, што шырока раскідвалі сваё галлё, зялёныя радкі елачак, рабіны, што даўно адсыпалі жоўдзенькую манну свайго цвету і ўжо зелянелі прыхаванымі яшчэ чачоткамі ягад, лес, рэчачка ў алешніку, магілкі пад старымі шылахвостымі хвойкамі — усё не раз бачанае, знаёмае і перажытае Міцём. Бо колькі раз пехатою, а то часам у кірмашовы дзень, прысуседзіўшыся да каго-небудзь на воз, ці з бацькам, калі той увосень ездзіў купляць таяныя тут гуркі, Змітрык дабіраўся ў Наваградак і

стараўся ад гэтых вазоў з цэбрамі сліў, груш ды яблыкаў уцячы на Завальную вуліцу, у той мураваны белы дамок, дзе была беларуская кнігарня, з тым асаблівым смолкім пахам свежай кнігі.

Пастаяўшы каля абшарпанага прылаўка, пацікаваўшы на палічку, дзе шчыльненька збіліся шаранькія, у простых папярковых вокладках тонкія, яшчэ не разрэзаныя кніжкі ці чырвоныя, падобныя нечым да падручнікаў календары, Змітрык рашаўся толькі папрасіць пагартаць, тады-сяды купляў што-небудзь таннае, за што надзімаўся, як суч, і злаваў бацька: «Знайшоў куды выкінуць грошы!» Але скоранька аціхаў і вінаваціў сябе: «Гэта ж не паразумеліся ў толк. Вучыцца табе трэба было далей. Можа, як вытрывалі б, а то, глядзі, ніякага фаху ў руках. Мо да каваля чалавечкам пойдзеш? Памахаеш год ці два молатам, а там як-небудзь агораем кузню».

Міця помніць гэтую дарогу назад, поцемкам ужо праз Кашалеўскі лес, бацькаву гутарку пра кавальства, грукат фурманак і нечы тады крык: «Людзі, ратуйце, людзі!» І яны з бацькам пагналі каня, каб памагчы чалавеку. А той стаяў сярод лясной дарогі і разводзіў рукамі — мусіць, п'яны і здурэлы ад вялікага гора:

— Во, грошы забралі. Прадаў карову.

Яго аглушылі палкай, і ачнуўся сам не ведае калі. Ён ішоў каля воза акрываўлены, расказваючы пра гэта, а потым раптам закрычаў: «А можа, гэта вы?»

— Здурэў, ці што? — Бацька пагнаў тады каня, пакінуўшы сярод лесу гэтага здзічалага ад гора чалавека.

А потым удома ніяк не мог аціхнуць: «Што не прылучыцца на свеце: паспачуваеш чалавеку, а ён цябе за бандыта ці злодзея прызнае».

Чэся, мусіць, не стрываўшы маўкліва-затоенай Міцевай упартасці, знарок сярдзіта штурхнула яго, толькі на скрыўленай губцы прыхаваўшы вільготны смяшок:

— Ну што маўчыш? Скажы што-небудзь.

І ён даверліва і неспадзявана гарача прыхіліўся да яе. І як ніколі блізенька чуючы яе казытлівыя і пахучыя, як нізіпернік, валасы, холад яе прыгожай прыколкі ў сініх шкляных вочках, чуючы яе вострае і шорсткае, як дзераза, брыво, яе задыханыя грудзі...

Яна толькі падымала жаўтлява-залацістую, як сланечнік, голаў, і вецер з адчыненага акна густа, як жменяю, збіраў яе валасы, закідваў назад.

Міця лавіў шчакою гэты казытлівы холад яе растрапанных валасоў, і востры скразняк радасці абвяваў яго.

Закураны горкім пылам, здушаны, злы і гаманлівы, як вулей перад раеннем, аўтобусік раптам турзануўся, рэзка загамаваўшы і затрубіўшы з перапалоху: перад радыятарам, перабягаючы шашу, спатыкнулася і прыкленчыла жаўтлява-яснае, з кучаравым хвосцікам няджуае жарабя. Ад страху задзерла голаў і заржала каштанавая кабыла. Паўналіца, што сядзела на возе, баба з разбэрсанаю, з'еханаю набок хусткаю пачала з усяе моцы сцёбаць яе пугай. Не вінаватая ні ў чым жывіна первова турзанулася і касіла назад пакутна-злым вокам.

Жарабятка паднялася і схавалася на другі бок воза і, натапырваючы ўжо адтуль вушы, пудка азіралася на аўтобус, і ва ўсіх апаў раптоўны кіпень страху, усе лёгка ўздыхнулі, і аўтобусік зноў пабег, зашуршэўшы коламі на новым, роўна высланым бруку.

І Чэся зноў скрыва пагледзела на Міцю шарым немігаючым вокам, падымаючы ўверх натапыраныя шнурком дзе-разы вузенькія бровы.

І нешта гарачае, вялікае, як крамянае ружаватае яблыка, спела ў Міцэвай душы да Чэсі за гэтае падарожжа ў невядомы свет.

За доўгаю вёскаю, якую перабягала вузенькая, у цяньку старых вербаў і алешын рэчачка, за драўлянаю на грудку цэркваю, за магілкамі, дзе паміралі адзінокія хвойкі, аўтобус убег у стракаты халадок лесу — па росных ад поту тварах пасажыраў, па залаціста-бліскучых, крышку раскалмачаных Чэсіных валасах замільгаў, застракацеў, пабег палосамі цянэк уперамешку з зыркiм пякучым сонцам.

З цёмнаю гушчэчаю лесу, што раптам адсланіўся падковаю пралесіны, аўтобус з'ехаў з бруку і спыніўся каля тоўстага, завітага, як бізун, у некалькі столак камля дзярката-натапыранага, нібы вялікі венік, старога граба.

Белы пыл, што завіўся з-пад колаў, вяла і нехаця сплыў на другі бок шашы.

Лёгка ўздыхаючы і падхопліваючы пакоўныя сакваяжы, карзіны з харчамі, капамі ды скручаныя гамакі, з аўтобуса высыпалі пасажыры — найбольш хлопцы і маладыя дзяўчаты.

Абапёршыся на Міцэву руку, Чэся лёгенька і пругка саскочыла на закурэлую мураву і раптам ускрыкнула:

— Вой, гляджу і не распазнала — гэта ж Світазь вунь!

Міця азірнуўся: у прагале лесу між чарадою тоўстых гузаватых дубоў з нарасцямі ад маланкі, у крывых куксах голых лап з падсохлымі ражнамі кронаў сіняватым маладым бляскам у вочы глядзела возера.

На яго рабенькіх хвалях выблісквала, адбівалася шырокая палоска ад сонца, доўгімі гонямі сягаючы да падковы цёмна-шчытнага лесу, забэрсанага мякенькай кудзеляй смугі.

— Ідзём скарэй, во якое дзіва.— Чэся схапіла Міцю за руку і, утоптаючы ў карзіну свой жакет, пайшла першаю па зялёнай мураве між тоўстых дубоў, што вузлаватымі карэннямі перапляталіся на сцежцы, дзе смажылася, яшчэ не чуючы на сваіх худых лапатках пякучай чырвані, чарада падлеткаў ды выцягнулі свае цыбатыя ногі худзенькія, як плоткі, няспелыя дзяўчаткі, што спадцішка набыльваюць і заглядаюцца на старэйшых хлопцаў. Стоячы па калені ў плыткай вадзе, гулка біў у тугі мячык сівавалосы, з чорнаваласатаю грудзінаю мужчына ў вузенькіх, завязаных на клубе плаўках і прытворна смяяліся дзве паўнагрудыя, у малінавых трыкатовых купальніках маладзіцы.

Жмурачыся ад раскалыханага і разарванага бляску вады, Міця з Чэсай мінулі тоўстыя, у косых, як маланка, зігзагах глыбокіх шчылін старыя дубы і завярнулі пад жаўтавата-зялёную навісь разложыстых кустоў арэшніку, пруткага маладога граба, ценькіх рабін, крушыны і пад хмурымі, з падцёкамі застылых пацерак смалы старымі елкамі выйшлі да возера. Загінаючыся падковаю, яго абягала, аплеценая карэннямі хвоек, невысокая грэбля. Учапіўшыся за бераг, над вадою доўгім веццем звіслі старыя бярэзіны ды спляталіся ражнгамі галля чорныя шурпатыя аленыны.

Чэся, пераступаючы пераплецення, скручаныя ў нарасцях пазбіваныя карэнні, ішла сцежкаю па заберазі возера, мусіць, шукаючы зацішнае месца. Цураючыся чужых вачэй, у зацемку туліліся сталыя, да брыдкасці смешныя пары, і Чэся прыспешыла крок на гэтай вузкай, засыпанай слізкаю кастрыцаю сцежцы. На яе залацістую копку валасоў, на сукенку бліскаў ад вады разарваны, рэдзенькі, як ад месяца, збяжылі водсвет, бег кругамі па ружавата-шарай кары хвоек, па струпаватых нарасцях старых дубоў, па сівым лісці тонкіх рабін, чорных, у расяным рабацінні дубцах крушыны.

І ад гэтага водсвету, ад няроўнай, у каўтунах карэнняў, сцежкі, адтаго, што наперадзе, мільгаючы белымі басаножкамі, ідзе Чэся, ад шырокага, што калыхалася ў прагале дрэў, бліскаючы жывым серабром, трапяткога, сціснутага цёмна-сіняватым вобадам лесу возера, ад прасвечанага лісця, пляскату, нібы ў балею, раскалыханае вады ў Міці пачала кружыцца, трохі хмялець галава.

Уздоўж грэблі на другі бок прэла вільготная лагчына ў

сівай, мусіць, вострай, як зазублены серп, асацэ, у высокіх пучках жаўтлявай конскай цыбулі з белымі пухкімі кутасі-камі цвету.

Каля тоўстых елак выспамі слаўся круглалісты, у ружаватых кілішачках цвету ягаднік і густа, як раска на звоні, зелянела дрыготкая зайцава капуста-кісліца.

Чэся нагнулася, ушчыпнула каліва гэтых мякенькіх, зрослых дзюбкамі лісткаў на бурачковай ножцы, паказала Міцю:

— Бачыш, тры сэрцайкі зрасліся.

Трымаючы за камялёк, яна пакруціла гэты жаўтлява-зялёны парасончык. Зводдаль абышла гультаявата-разамрэлюю і п'янаватую брыдоту і распушту, што разляглася ў ха-ладку раскідзістага арэхавага куста і, паплёўваючы на пальцы, цягала з веера зашмуленыя карты. Адзін, ужо немалады, здаецца, з плешынаю, паверх гэтага веера правёў блішчаста-шклянымі асалавельмі вочкамі за Чэсай і прыцмокнуў языком:

— О, холера, ладна дзявуха...

— А хлопак несмялы,— падхікнуў другі, з чорнаю, што тлуста ліснілася, загарэлаю спіною.— Жэбы тебе, Фрэ-дэк. Не?

— Цо зробіш: сьвят ест злы, глупё ужондзоны *.

Міця адно сцяў зубы ад неадпомпчанай злосці на гэтых чатырох басякоў.

Грэбля ўжо далёка абышла возера, зноў выбіўшыся на прагал лесу,— там віднеліся ашалёваньня і выфарбаванья на жоўты колер дамкі пансіяната, шкляная веранда, увітая дзікім вінаградом, кветнік у нізкім вянку аранжавых па-стурцый і высокіх сініх боцікаў.

Пад навіссю аলেখавага галля Чэся чапіла галавою тонкую і блішчастую, як сталёвая струна, павучыну, панесла яе за сабою. На канцы павучынкі шпількаю завілася растапы-раная голка хваёвай кастрыцы.

Грэбля спускалася да пляценькага, з жаўтлява пясчаным дном возера — над ім нізка нахіліліся алешына з су-каватаю круглаю елкаю.

Чэся зняла басаножкі і, трымаючы іх у растапыраных руках і планіруючы імі, пабегла па шурпатай алешыне над неглыбокім, зеленаватым ад чыстага пяску возерам і, ад-бегшыся ўжо далёка да вілаватага камля, туды, дзе ў вадзе стаяў рэдкі сітнік, з крыкам скокнула ў возера.

— Што там? — сумеўся Міця.

---

* Што зробіш: свет злы і па-дурному створаны.

— Мурашкі, — смялася яна, стоячы сярод неглыбокага тут, з берага, возера.

Дастаўшы да вады, намакаў купалок яе сукенкі.

Міця ўбачыў, як ад карычнева-шапаткога капца мурашніку да камля нізка пахіленай бярэзіны пад травой тачыўся шары раўчучок-дарога. На пахіленай бярэзіне туды-сюды рухна шнуравалі мурашкі.

— Во, глянь, сколькі іх, — Чэся пайшла сюды да берага, уздымаючы рэдзенькую каламуць пяску: мокрая, апырская вадой сукенка ліпла да яе спрытных круглых ног.

Дайшоўшы да невысокага, аплеценага чорнымі карэннямі берага з белаю шапкаю падсохлага зверху шуму, яна кінула на зеленкаваты, у карычневых каптурыках мох свае басаножкі.

— Міцек, лаві, я пакупаюся, — і потым сханіла абедзьма рукамі мокры край сукенкі і пацягнула ўверх. — Няхай высахне, — сказала яна, схваўшыся з галавою ў купале сукенкі і паказваючы свае жаўтаватыя ад загару сцёгны, паласаты, з чорна-белымі паскамі купальнік, што туга абцягваў яе гладзенькія клубы, і тонкі стан, і ўсю яе да рыжавата-залацістых пах.

Нечаканы агонь спакусы апаліў Міцю, падымаючы ўсё, падступаў глыбокаю задухаю пад сэрца.

Міця, не саромеючыся, рады, што пад сукенкаю схавалася Чэсіна галава, глядзеў на яе.

Яна, нарэшце, раскалмаціўшы, падняўшы ўгору свае залацістыя, прасвечаныя сонцам валасы, зняла сукенку, выкруціла мокры прыпол і кінула сюды на Міцю.

Ён злавіў яе, бытта саму Чэсю, бытта нешта жывое. Сукенка пахла мяккім жывым цяплом, як пахне на полі ў гарачыню густы жоўты лубін.

— Павесь вунь на куст, няхай сохне. І раздзявайся сам.

Сорам і брыдкасць раздзецца перад ёю, паказаць незагаралага і сухотліва-худога сябе астудзілі Змітрыка.

— Я прастуджаны.

— Ой, выдумаў, — не паверыла яна і, наступаючы босымі нагамі на водбліск растопленага сонца, што тлустымі плямамі пагойдвалася на вадзе, памаленьку пайшла зеленавата-чыстым дном пляценькага каля берага возера. За чорна-шурнатымі камлямі алешын, за нізкім бярозавым веццем паперадзе ў ціхай затоцы беглі, пакалыхваючы, круцячы, як свярдзёлкі, камлі адбітых у вадзе дрэў, разыходзячыся адна за адною шырокімі дугамі, лянівывя хвалі.

У кудзерках яе раскалмачаных валасоў, што падкручваліся на патыліцы, блыталася сонца. Дорогу ёй заступіў чу-

бок высокага гнуткага сiтніку, шалаткога, у лілова-сiняватых мятлушках пруткага тросніку. Яна разводзіла яго рукамі і раптам адхіснулася, азiраючыся на Мiцю, паказала на чорную лыску, што, стаіўшыся і цікуючы кузюркаю вочка, сядзела на карычняватым, звiтым з сухога аеру стажку гнязда, якое плавала на вадзе. Чэся памаленьку пачала адступацца да берага на жвiрысты пясок, на якім пахіліліся старыя, як пераломленыя ў камлях, гарбатыя калекі-хвойкі. Мiця, сышоўшы з камяністае, увiтае карэннямі грэблі, пабрыў па скрыпуча-шалхацістым пяску.

Чэся зноў ступіла ў ваду, і зноў рабенькімі хвалямі да яе паплыло сiняе возера — тут каля берага зеленаватае і пляценькае ад глею. Яно плыло пад трапяткі шэлест бярэзін, перамешаных з хмураю чарнатаю алешын.

Там, дзе вада абмывала белаватыя галышы вялікіх круглых каменяў, зноў разарваўся ясна-зялёны абруч лесу: з возера, звiваючыся хiтрым вужом, між купін і карчоў у засень нахіленага арэшніку, рабых каменяў, маладога гонкага бярэзніку сачыўся глыбокі раўчук. Цяжкімі камянямі нехта заваліў яму дарогу. Мiця па іх пераскочыў на другі бераг, каля вілаватае хвойкі прысеў на валун.

Падбiваючы босымі нагамі ваду, па зялёным плёсе сюды брыла Чэся: на тугую, крышку бліскучую жаўцізну яе загарэлых ног тлустымі скалкамі пырскала вада.

— Ой, хораша тут, праўда? — Яна падышла да берага, разганяючы страката-цёмны касячок вёрткіх дробных рыбак. Зачарпнула там рукою, злавiла адну і панясла ў жмені — тоненькую, трапятлівую, — радуючыся, як дзiця. — Во, глянь, Мiцек, што я злавiла.

— Мо верхаводкі, — Мiця падняўся з каменя, падышоў да яе, незпарок ткнуўшыся шчакою ў цёплае, нагрэтае сонцам ружаватае плячо, захмялеў ад спакуслівай блізкасці.

— Загарэла ты, — сказаў ён, паказваючы на яе нечака на заружавелую руку.

— Спаць не буду, пра возера буду думаць. — Яна абедзвюма прыгаршчамі кiнула ў воду шара-серабрыстага малька, абярнула, азiраючы сваё круглае паружавелае плячо. — Ага, во нават луіцца пачынаю. А там? — яна закідвала назад голаў, але, вядома, не бачыла, што каля банціка завязаных матузкоў, на гузачку спіны, дзе блішчалі нiзенькія валаскі, белаватаю, яшчэ ледзьве прыкметнаю лускою зашалушылася скура.

— І тут аблазіш. — Мiця павёў рукою па гладзенькім цяпле яе спіны.

— Дзе? — Яна казытнула падкручанаю густою грыўкаю сваіх падрэзаных валасоў яго руку.

— Хіба ты ўбачыш?

— А вот і ўбачу.— Яна крута закінула сваю голаў, і Міця ўбачыў зусім блізенька яе жаўтлявы загарэлы тварок, вузкія шнуркі натапыраных броў з карычневаю бародавачкаю між імі, шара-сінія, крышку скошаныя на яго вочы, у якіх таілася нейкая здзеклівая хітрасць і зманлівасць, яе падпухлую ніжнюю губку і тоненькія, што ўздрыгвалі, ноздры.

Зманліва-бессаромная спакуса цягнула яго даткнуцца да прысмяглай чырвані яе надзьмутых губак.

Але Чэся нечакана падняла сваю голаў, слізгануўшы міма яго тою серабрыста-трапяткою рыбкаю, і пайшла, не азіраючыся, зноў у ваду.

Ён, здзіўлены, радасна-расчараваны, што ўсё адбылося няўзнак, глядзеў, як яна ішла, не азіраючыся, па вадзе, усё далей і болей заходзячы ў возера. На яе загарэлых, падсмажаных плячах матавай тлуставатасцю адсвечвала сонца. Нарэшце яна ўзмахнула рукамі і паплыла проста туды, дзе парышвала ўключынамі лодка, гонячы перад сабою дугі хваль.

Яны, гэтыя хвалі, даходзілі сюды, да Міцевых ног, і аблізвалі тугі мокры пясок.

Ахоплены полымем задушлівае радасці, Міця ўжо ведаў, што тое жаданае, чаго ён чакаў даўно і што жыло ў душы шчымлівым і радасным перапалохам, прыйшло сёння.

Закалыханая хвалямі ад лодкі ў сіняй далечыні возера, то хавалася, то паказвалася зноў яе залаціста-рыжая галоўка. І потым завярнула за зялёна-шаргатлівую сцяну цыбатага, у нераспушчаных мятлушках тросніку.

Несучы яе сукенку з жакетам, яе плеченую карзіну, Міця ішоў па грэблі каля старых, у тоўстых струпах пазелянелай кары, гузаватых дубоў, пад непрасвечаным і хмурым поцемкам навіслых цяжкімі лапамі елак, жмурачыся ад бляску вады, а ў грудзях, нібы мякенькае зайчаныя, стаіўся нейкі іншы пачутак да Чэсі — пачутак нечага ўжо блізкага, даверлівага, крэўнага.

Чэся выйшла з вады няскора — ён нават ужо затрывожыўся — з макраватымі на патыліцы валасамі, у мокрым абліплым купальніку, з якога па зашэрхлых ад холаду нагах абягала тлустая вада. Яе нават білі дрыжжкі.

Міця падышоў на жоўта-зеленаваты бераг, падаў ёй сукенку.

— Пабудзь тут.— Яна ўзяла ў яго яшчэ плеченую кар-

зіну, схавалася ў зеляніне падлесу — маладых сіваватых рабінак, ценькае крушыны ды шырокім, што, сагнуўшыся, плаваў над галавою, гарэшніку.

А Міця стаяў і чуў, якая яна ўся без гэтага непаслушнага мокрага купальніка, уся баязліва-трапяткая, перапуджаная кожным лускам дзе якога сучка, нечаканым пыханнем пташкі ці шалпатааннем вавёркі.

Каб лёгенька спатажыць яе, ён, знарок наступаючы на сухое порсткае галлё, пайшоў па мяккай падушцы сатлелае, пахкае ўжо грыбніцаю кастрыцы пад елкамі, дзе густымі выспамі зелянела нізенькая зайцава капуста. Але яна ўжо варочалася сюды, прыгінаючыся пад шырока навіслаю, як хмара, жаўтлява-зялёнаю, прасвечанаю сонцам лапаю гарэшніку, ізноў надшая ад гэтай белай, спярэшчанай сіменькімі балонкамі сукенкі, і ўсміхнулася яму, выціраючы ручніком свае пацямнелыя мокрыя валасы. Потым ступіла ў жаўтлява-сіняватую ад пясчанага берага пляценькую ваду спаласнуць купальнік і, вешаючы яго на гнуткі дубчык крушыны, гукнула Міцю:

— Мо папалуднуем?

Патрасла мокраю раскалмачанаю галавою, каб сохлі валасы, і пачала распакоўваць сваю карзінку. Дастала з яе хлеб, кавалачак вяндрліны, булку з маслам, дзве бутэлечкі ліманаду і яшчэ белы, з зялёным лістком і чырвонаю бубкаю вішні паліваны кубачак.

— Я есці захацела.

— І я,— прызнаўся Міця.

І яго зноў абняла радасць, што так проста, няўзнак можа рабіць Чэся, і ён, згаладалы, ужо трохі саромеючыся так памужчынску на поўную губу есці, усё цікаваў на яе — яна сядзела, выцягнуўшы свае загарэлыя смуглявыя ногі: на адной, як васпяным знакам-нарасцю, вышай костачкі паблісквала скура.

— Што гэта, а? — паказаў ён.

— Ой, не кажы, гэта я рабарбару * пакаштавала.

— Як пакаштавала?

— Любіла рабарбар рваць у чужым гародчыку.

— А рана ад чаго?

— Рана ад шкла... Залезлі мы ў гародчык, а тут якраз гаспадар... Нат назвіска яго помню — Сысой. З белымі распушанымі вусамі. А крыклівы... Мы не ведалі, куды ўцякаць. Я ўскочыла ў парнік, у зашклёную раму... Даходная была. А ты?

---

* Рабарбар — рэвень.

— А я — баязлівы, — прызнаўся Міця і, прыпомніўшы даўняе здарэнне, са смяшком расказаў, як усунуў у дупло старога клёна, дзе вяліся шпакі, сваю руку, а дастаць ужо не мог. Сплакаўся да ікаўкі, покуль большыя хлопцы не падказалі, што трэба пакручваць руку, каб у вузкай і крывой дзірачцы пралез локаць.

— Ты і цяпер такі, палахлівы? — Яна прыжмурылася, адвяла вочы ад косага слупка сонца.

— Хіба відаць па мне?

Яна не адказала — ідучы пляценкаю вадою, нехта заплюхаў каля берага. Чэся азірнула, паслухала гэты плёскае вады.

Жоўценькі, як ад круглага люстэрка, сонечны козлік скачыў на Чэсіна плячо, шыю, заблытаўся ў кудзёрках валасоў.

Міця глядзеў, бачыў, як Чэся мружыць адно вока, крывіць свой рот, адводзіць ад яго сваю голаў, усміхнуўся.

Яна выпрасталася, зірнула на яго і ўздыхнула дзвюма купкамі грудзей:

— Што, Змітрык?

— А ці ведаеш ты, што мы познімся на аўтобус?

— Ну і што?

— А тое, што пехатою да Дварчан прыйдзеца ісці.

— І пойдзем. Я ніколі не хадзіла так далёка.

— Ніколі?

— Не. — Яна прыплюшчыла адно вока зноў ні то ад запытання, ні то ад сонечнага козліка.

Стомленае сонца бліскучымі і стрункімі, як павучына, праменьнямі, прабіўшыся праз касматыя елкі, свяціла на зеленаваты мох і рэдкі цыбаты ягаднік з зялёнымі, яшчэ няспелымі гаршчочкамі ягад, раскідвала па іх ясныя лапічкі.

Недзе над галавою па сухім вяршку шурпатай хвойкі, як дзеравяным малаточкам, длубаў дзяцел. На абамшэлым камлі бярэзіны зверху ўніз шалпацеў шылаваты караткахвосты, як маладое пташаня, папаўзень.

Пакалыхваючыся на таяноткім, аблытаным павучынаю дубчыку крушыны, падмоквала шарая, з яснымі грудкамі пташачка.

— Вой, адаб'ём ад гнязда... Пташачку бачыш, вунь? Яна ўсё ціўкае. — Чэся акуратненька і швыдка пачала пакаваць усё ў сваю плеценую карзіну.

Яны выйшлі зноў на прагал лесу да старых, таўстаногіх, як баравікі, дубоў, дзе чуўся сыты і дураслівы рогат хлопцаў ды праманлівы дзявочы крык. Яны падбівалі тугі, пруг-

кі мячык, ловачы яго растапыранымі пальцамі доўгіх загарэлых рук.

На прыпынку, на лавачцы з адламанай спінкай, сядзеў мардаты, з вузенькімі падголенымі вусікамі, у форменнай фуражцы ляснік.

— Усё,— развёў ён рукамі,— спазніліся, толькі што ўдзёк аўтобус.

— А куды ён уцёк? — спытаў Міця, заглядваючы на шчыток на белым драўляным слупку: там чарнелі колькі лічбаў.

— Як куды? — мужчына цікаўным вокам прыглядаўся да Чэсі. Коса змераў зверху, затрымаўшы, як кажуць, пазычонья, сабачыя вочы на яе каленях.— У Баранавічы.

— А нам трэба ў Наваградак.

— Гы, Наваградак... Наваградскі будзе хіба заўтра ранічкаю.— Ляснік пашарпаў пальцам каля папругі і выцягнуў кішаньковы гадзіннік, шчоўкнуў накрывачкаю.— Сколькі ж маем? Шэсць. У восем будзем дома...

Чэся адкінула кудзерку рыжых валасоў з вока, хітра зірнула на Міцю:

— А мы?

Міця стаяў крышку здумелы, моўчкі глядзеў, як уздоўж шашы рушыў ляснік, падмятаючы шырокімі калошамі штапоў сухі, пацёрты каля бруку белаваты жвір.

— Ну, пойдзем,— усміхнулася Чэся і падала Міцю сваю плеченую карзіну.

— А мы нават і дарогі добра не ведаем.

— Невядомая дарога на кончыку языка.— Яна першаю ступіла ў даўгаваты цень, што расцягнуўся з лесу на шашу: у вяршках пераплецены дубоў і клёнаў рвалася ўжо сонца, што схілілася на вечар. Сцішаны здушанаю гарачынёю лес трохі пачаў ачуньваць жывенькім шчэбетам і перасвістам пташак. З яго, як з чмялінага гнязда, пахла напараным цяплом, іскрыстаю мяккаю смалою, соннымі кветкамі высокага калматага гарніку і ружовенькаю дробнай мацярдужкаю.

Міця, згледзеўшы на высокім, крышку як звялым сцябле жоўтую, падобную да маладзенькага сланечніка кветку, пераскочыў вузкую, у ружаватай мятліцы канаву, з каранем вырваў валасатае сцябло.

— Што там? — не дагадвалася Чэся.

— Кветка...

— Якая?

— Угадай, ты ж доктарка.

— Не смейся, я толькі пеленгнярка*.— Чэся ўзяла варсісты стрымбулік з жоўтай, млява нахіленай кветкай, пагладзіла яе, набіраючы на пальцы слізкага пылку:— Мо дзівасіл?

— У яго вялікія лісці. Ды ў лесе хіба ён расце?

— І праўда,— сарамяжліва ўсміхнулася Чэся.

— Гэта горная арніка, ці, на яе яшчэ кажучу, гарнік, або купальнік. Маці некалі адпаіла мяне яе адварам. Пасля аперацыі...

— Якой аперацыі? — прыпынілася Чэся: у валасах яе блыталася рыжая пацерка.

— У мяне быў плеўрыт. І каб сцягнуць гной, трэба было адрэзаць часць рабра. Во тут.— Міця паказаў на левы бок рукою.— Памацай.

Чэся асцярожна паклала руку на яго белую, у жоўтыя пасачкі кашулю: пад ёю значылася шырокая, на пальцы два, ямка.

— Мне было тры гады. Я слаба помню. Помню толькі белую палату, бацькаў заплаканы твар за акном і электрычную лямпачку: мяне брала дзіва, што яе не трэба запальваць, як лямпу, запалкаю.

Чэся моўчкі ішла з краю шашы, сонца, што хілілася ніжай, залаціла высокія, у абшалушанай кары ствалы гонкіх маладых соснаў. Лес з аднаго боку кончыўся — за ім ужо цвіла сінеькім цветам вузкая лешка лёну, падымалі вушы ад зямлі цёмна-варсістае лісце акучанья картоплі. Сівавата-зялёнаю сцяною сталася нашапацелае за дзень жыта з ліловым, што не адкрасаваў яшчэ, лёгкім, неналітым, пляскаценькім коласам.

З другога боку востры клінок хвойніку ўпёрся ў крыжавіну дарог — там, за лесам, быў чуваць крык пеўня.

Яны выйшлі з абгароджанага жардзяным патрэсканым плотам — проста на вілаватыя дубовыя слупкі пакладзеныя акораныя жэрдкі — хутара. Загарэлая маладзіца, трымаючы за вяроўку, прыпасвала жоўтую сытую карову. Тут, пры ёй, на вузенькім загоне заглушанага свірэпаю нізкага яшчэ лубіну хадзіла чорная авечка з цяжкаю, прывязанаю на шыі качалкаю, што востра біла ёй па каленях.

Прычапіўшыся да Чэсі з Міцем, пабег белы нэндзны каток.

— Вой, куды ж гэта ён? — Маладзіца пусціла карову, гразнучы босымі нагамі ў пухкай зямлі, пераняла маладога катка.

---

* Пеленгнярка — медсястра.

— У Дварчаны, мусіць, захацеў,— жартам адказаў Міця.

— Якія ж Дварчаны, калі вы ў Ятру ідзеце,— залавала нават маладзіца.

— А нам праўда трэба ў Дварчаны,— ужо сур'ёзна прызналася Чэся.

— Тады вярнецеся вунь на той гасцінец,— рукою назад паказала маладзіца.— Грушу бачыце? Во та дварчанскі гасцінец.

З разбітае, у глыбокіх каляінах, дарогі Чэся з Міцем завярнулі на зялёную, нязджаную, зарослую высокім белажоўценькім румянкам вузкую сценку.

Ужо змякчэла, змучанае за дзень, адышлося ад гарачыні і паласкавала сонца. І ўжо было добра без яго сухое гарачыні, ад якое згарнуліся, зажмурыліся нанач жоўтыя кветкі валасніку. Толькі малінавымі агоньчыкамі гарэлі звёздчкі сярдэчніку — марнае палявое гваздзікі.

Нядужай пташачкай у Міцевай душы грэлася першая радасць. Ён ніколі не думаў, што будзе ісці з Чэсяю палявою сценкаю, што будзе свяціць невысокае маладое сонца і ўвесь гэты ласкавы свет, ціхі пасля таго, як сонца схіліцца на вечар, свет спакою і замірання, перайначыцца, праяснее ад нечаканага шчасця.

Гарнучы рукою па вусатых каласках чутка-шапаткога, нахіленага на дарогу жыта, Чэся злавіла зморшчаную белую кветачку бярозкі, што апляла чырвона-пруткае сцябло, са смехам ужо спытала:

— Ты і гэтую кветачку ведаеш?

— Чаму ж не — бярозка,— засмяяўся Міця.— Калі яна зацвітае, кажуць, у кароў тады прападае малако. Яна сцягвае.

— Ты любіш прыроду?

— Я некалі жыў з ёю. Я глядзеў, як распускаяецца жоўты адуванчык, і радаваўся, што пара гнаць з пашы кароў, і як смутна мне было, калі ён закрываўся зноў — час гнаць у поле.

— А ў нас не было нават козаў,— кісла ўсміхнулася Чэся.— Толькі свінні, і мы з сястрою хадзілі для іх рваць крапіву. Кожны дзень бралі мяшок, рукавіцы і ішлі да возера. Я ўзненавідзела ўсё тады...

— А мне радасцю было ўсё жывое.

— Дасі веры ці не, а я баялася лесу, жаб, чарвей. Не баялася толькі аднаго — біцца з хлопцамі.

— І біла іх?

— Яшчэ як!

За грудком сценка ўткнулася ў пячаную дарогу. Там цяжка ступаў конь і шаласцеў пад калёсамі сухі жоўты пясок. І яны ішлі за возам, што пах каламазю і свежаўкошанаю канюшынаю, за жоўтым сабакам, што, угнуўшы голаў, бег з боку фурманкі. І нешта новае, вядзанае дагэтуль варушылася ў Міцевай душы, і ён ведаў, што гэтае невядомае расло, падымалася і ў Чэсі.

Яны ўвайшлі ў вялікую вёску з драўлянаю цэркваю за каменным мурам, з горкім пылам, які ўсё ніяк яшчэ не мог асесці пасля авечак, якіх гнаў, несучы на адной рука старую шарую сярмягу, а ў другой — зробленую з сінняй бутэлечкі з адрэзаным дном трубу, немалады, у аблезлым каўпаку пастух.

У малых вокнах сухою пераломанай чырванню адбівалася блізкае сонца, перапальвала высокі журавель з тонкаю жэрдкаю. Каля мокрага пазелянелага зруба загарыліся маладзіцы. На стракатай дзяцелінцы стаялі драўляныя, у жалезных абручах вёдры.

Міця павітаўся, і твары маладзіц памякчэлі. Адна з іх узяла ядро і, расплюхваючы на пухкі пясок ваду, скоранька пайшла поруч з Чэсэем, не саромеючыся, распытвала, адкуль і чыя яна будзе.

— А я ж думала, да Герасімцоў, бо да іх прыязджае гэдкая паненачка і хлопец гэдакі відны.

Маладзіца, мусі, знарок падхвальвала Чэсэем з Міцем, каб болей што выпытаць. Мякенька ступаючы босымі загарэлымі нагамі, шчуплая маладзіца дайшла да крайняе свае хаты з саламяным лобам замест шчытка, прыпынілася пад навіслым галлём грушы, што расла за плотам, і, жмурачыся проці нізкага сонца, паспачувала:

— Ого, не блізкі свет — тыя Дварчаны. Прці ночы будзеце ісці.

А потым махнула рукою:

— Але ці вам, маладым, ночы баяцца... Ноч кароценькая цяпер.

Ужо за вёскаю, на мосціку з замшэлымі парэнчамі і дзіравымі маставіцамі, пад якім пурчэла па зялёных каменных быстрой рэчачка і адкуль горка пахла вялікаю, у жоўтых парасончыках цвету лодзьмаю, Чэсэем смяялася з гэтае цікаўнае на новасць маладзіцы:

— І праўда, Міця, ці ночы нам баяцца?

І нечакана, нібыта ўчуўшы трывогу і неспакой, адарвалася ад парэнчы, падняла вочы на аранжавае сонца: вакол яго дрыжаў і пераліваўся круг.

— Міця, паглядзі, якое сонца. Ты бачыў калі?

Міця, асцярожна ступаючы па гнілых маставіцах, падышоў да Чэсі. Адсюль, між прагалля маладых вастраверхіх алешын і нахіленых купчастых вербаў, было відаць аранжавае, з ясным кругам сонца. Яно сляпіла вочы, пакідаючы на твары цякучую чырвань. Гэтая чырвань аблівала, харашыла ружовасцю Чэсін твар.

— Ты бачыў такую праяву? — Чэся не магла высока падняць вочы, каб яшчэ раз глянуць, як мігцеў, пераліваўся, зацярушаны ружовым пылам, гэты выразны круг, што тугім пярсцёнкам абняў сонца.

— Так грае сонца, — Міця з-пад локця зірнуў туды ў прагал вербаў. — Адзін раз у год. Толькі сёння.

Чэся з рыпучага мосціка сышла на цвёрдую збоку разбітае дарогі сцежку, спытала:

— Чаму толькі сёння?

— Таму, што сёння самы большы дзень і самая кароткая ноч. Сёння — Купала. Ёсць нейкая з'ява ў прыродзе, калі грае і раптам знікае сонца.

— Ты бачыў?

— Не.

— Тады папільнуем. — Чэся стаілася і з дзівам глядзела на таемны сёння вечаровы свет са шчарбатым грабенцам лесу, з цёмнымі купамі старых дрэў у невядомай далёкай вёсцы, з застылым ветраком на каўпаку крутога грудка. Над усім таямнічым сцішэлым светам нізка вісела, кацілася мігатлівае сонца ў вялікім, ясна-зеленаватым зверху і чырваналіловым спаднізу кругу.

Яно дакацілася да ветрака, і ён, здаецца, нібы заскрыпеў, апускаючы на сваім крыле гэты вялікі ценжар. І сонца пачало заязджаць у нейкую прорву, пераліваючыся толькі макаўкаю-пярсцёнкам. Знік і расплыўся пад ім зеленаваталіловы круг. І на зямлю зацерушыўся сухі сляпучы поцемак.

— Во і ўсё, — Чэся ўздыхнула і пайшла дарогаю, што пахла яшчэ горкім сухім пяском. — Я думала, што і праўда яно грае.

Блізка ў маладым хвойніку, у кустах перасвіталіся і аціхалі пташкі. І толькі адна цвірчэла, як хто дзьмуў у гліняны свісток з гарошынаю.

За сонным ацішэлым жытам працяжна і жалосна ржаў малады конь.

Дарога скіравала зноў да рэчкі, на поплаў, дзе набэрсаўся каля цёмнага, уперамешку з лазняком і крушынаю густага алешніку белаваты волкі туман.

Нізкая, шорсткая, зголеная, як вострай брытвай, пакоша пахла прэснаю расою.

З туману рудаватымі бародаўкамі выглядавалі складзеныя панац копкі яшчэ не высушанага сена.

— Вой, сенам як пахне!

Чэся вырвала сваю руку, пайшла да блізкай капы сена.

— Ага.— Міця ўслед за ёю сышоў з тугое, утоптанае сцежкі на шапаткую, абсыпаную расою пакошу.

Чэся прылягла спіною на пахучую капу, аб'ехала на сене ўніз, невыразна цьмяна забялеліся яе ногі.

Мяккі, гаркаваны пах сена закружыў Міцю голаў.

— Садзіся бліжай,— яна працягнула яму руку.

Ён злавіў дрыготкія пакрэпленыя пальцы і, не выпускаючы ўжо, сеў поруч з Чэсяю. Абняў яе за плечы і ўчуў, як бокам яна прыгарнулася да яго, учуў каля свайго твару казытлівы дотык яе валасоў, пахучых гаркаватым, смаловым, як ялаўцовым, пахам, учуў каля твару яе халоднае вуха, і ён злавіў губамі яе мякенькую мочку.

І прымлеў, успомніўшы зноў возера, трапяткое, разарванае сонца і як яна спрытнымі нагамі ішла па ім, распырскваючы ружаватаю тэнчаю ваду.

Цяпер, чуючы пад рукою цяпло яе мякка круглага пляча, ён верыў і не верыў сабе, што так блізенька каля яго сцішылася яна, Чэся, і мацней прыгарнуў яе да сябе. Яна павярнулася, падняла свой твар, і ён злавіў яе вільготна-мяккія губы, задыхнуўшыся ад дотыку да іх, і пачаў гарэць ад брыдкасці, ад бяспамяцтва, ад усяго...

І ўчуў, як яна цалуе яго сама — у нос, у губы, у шчокі, у вочы. Міцю здавалася, нібы матылёк садзіцца на яго твар, мяккімі растлуненымі крыльцамі прыліпае да яго.

Як апомніўшыся, ачуняўшы і адышоўшы ад свайго гарачкі, яна раптам уздыхнула:

— Ой, божа, сена колецца, сена.

Ён нібы прачнуўся, таксама расчэпіў свае рукі.

— Ідзём, Міцёк...— Яна скоранька падхапілася, абгладзіла кругом сябе сукенку.

Потым, калі яны выйшлі з лянівага сырога туману, калі дарога паднялася на настывы грудок, за якім ружовай яснасцю свяцілася, не стухала кароткая купальская ноч, калі ён, зноў асмялелы, абняў яе, яна са смехам сказала:

— Трэба было там.— Яна бліснула вачмі, што адбівалі чырвань не астылага яшчэ неба, і смехам сказала:— На сене.

— А ты там не баялася?

— Не.

— Нічога? — Ён, ужо асмялелы, падахвочаны гэтым жартам, прыціснуў усю яе, дрыготкую, жывую, чуючы рукою

пад накінутым наапашкі жакецікам яе непаддатна-гібк стан.

Але яна скоранька злоўчылася і пад яго сашчэмленыя рукі, зверху падтачыўшы свае, разарвала нямоцны круг, што тугім абручом абвіў яе.

Ён ішоў, узіраючыся на яе, усю яе — зграбную, высакаватую, пругкую, лёгкую ў хадзе на гэтай расістай ужо дароце, і нешта раптам зашкрабло, зашчымела на душы, што ён не быў смелы з ёю на тым яшчэ волкім і цёплым сене.

А можа, дзяўчаты любяць смелых, не такіх, як ён?

Міця, задуманы, абьякавы, нібы пачарсцвелы да Чэсі, ішоў каля яе, цверазеючы яшчэ і ад гэтай пасвяжэлай сырасці, што падымалася ад рэчкі, ад смугі алешніку, абвітага нізкім туманам. Там суха, як дрэва аб дрэва, скрыпеў драч. Далёка ў поцемку ночы заблішчаў, затрапятаўся і пачаў расці, большаць агонь, зводдаль загарэўся другі.

Недзе ў неведомых вёсках хлопцы і дзяўчаты спраўлялі Купала.

Міцю падумалася, што дома верасаўскія хлопцы рвуць на аблозе ялавец, каб таксама раскласці агонь, і сабраліся купкаю і спяваюць дзяўчаты. І яму раптам захацелася быць там з Чэсяю...

Ён дагнаў яе, падсунуўшы руку пад накінуты наапашкі пінжачок, узяў яе за халаднаваты локаць, учуў, як Чэся са злою радасцю спіснула яго пальцы, пазіраючы туды, у далёкі сіняваты поцемак, дзе на грудку каля чорнае паласы лесу жоўтай яснасцю шугаў і свяціўся агонь. Ціхенька і нечакана спытала:

— Ты любіў калі-небудзь?

У Міці перахапіла дых:

— Не,— і ледзьве вымавіў сваё: — А ты?

Яна тужэй сцягнула на грудзях свой жакецік, здрыганулася ад сыраватага холаду. На пышных жаўтлявых валасах яе, на шорсткіх шнурочках броў цьмяна адсвечвала раса. Згаслі і павузелі яе вочы, пад імі дужкамі вызначыліся два вострыя шнаркі.

— Стамілася? — Міця зноў злавіў Чэсю за абедзве рукі.

— Крышку,— уздыхнула яна і з радасцю, як дзіця, суцешыла сябе: — Дзень сора. Бачыш, як забялелася неба. Я не згледзела, калі прайшла ноч.

Яны стаялі маўклівыя, узіраючыся, як далёка ў горах, перад чорным няроўным паскам лесу, што цягнуўся ўздоўж белаватага неба, палаў і большаў жоўты агонь. А высокая над імі, над усёй зямлёю перавярнуўся зорны воз — Вялікая Мядзведзіца.

Ад блізкага світання пачынала зелянець цёмная трава, і нібы з перапуду падсвітвала, прачнуўшыся ўжо невядомая пташачка на ціхай, яшчэ не шапаткой грушы ў сіва-росным жыцце.

У нізкім, што падступаў да балотца, алешніку, у купах вербаў учуўся спярша нясмелы, а потым моцны расцяжны свіст, прашыў густы, у нізкім рэдзенькім тумане алешнік і купы старых вербаў.

— Салавей? — Чэся, ганяючы дрыжкі, зноў сціснула каля шыі свой прыталены жакецік з вострымі падкладзенымі плечыкамі. — Я ніколі не чула.

— Няўжо? — здзівіўся Міця. — Гэта івалга, яшчэ кажучь — падсалоўка.

— А ты не смейся. Я гараджанка. Я сёння першы раз прайшла во такую дарогу. Яна запомніцца мне на ўсё жыццё. І ты, і возера...

Яна нагнулася, зняла басаножкі і памалу пайшла, набіраючы на босыя ногі зялёных мокрых лісцяў, травы і кветак.

Глухая дарога, мінуўшы балотца, выбегла на поле да адзінокага хутара, дзе тоўста і асіпла гукаў сабака, і, захлынуўшыся ў ценька-нядужай, прыгнутаі ад расы мятліцы, выйшла на абсаджаны бярэзінамі і пасыпаны жвірам гасцінец.

Адсюль з грудка была відаць цёмна-зялёная лагчына між грудкоў, дзе адна за адной цямнелі, засланяючы нізкія саламяныя стрэхі, старыя высокія прысады. Тонкай канаплінай перад імі падымаўся высокі топаль. Не патушаная блізкасцю дня, над ім яшчэ моргала, слязілася, як ільдзінка на акне, далёкая зорка. І раптам на вачах у Міці растала, расплылася ў паяснелай сінечы неба.

— Там маё Верасава.

— Дзе? — Ён чуў, як яна цёпла задыхала каля яго.

— Вунь, бачыш, цёмнае высокае дрэва? Топаль.

— Бачу.

— Там наша вёска.

— Няўжо? А мы падыдзем туды?

— Чаму ж не?

Напроці Верасава яны падышлі да стромага берага. Унізе шырокім тугім пасам вывівалася рэчка. Яны стаялі, узіраючыся на густую плынь вады, што лізала доўгія грывы зялёнай расы ў белых кветачках цвету. Каля купкі нахіленага, падмытага алешніку круціў цёмна-сіняваты вір.

Чэся, зірнуўшы на яго, адступілася ад расколатага берага.

Рэчка паволі з-за нізкага, што браўся расці на жоўтым намытым пяску, ракетніку рабіла крутую луку, падымаючы высокі пясчаны бераг.

— А дзе твая хата?

— Вунь,— Міця паказаў за старыя чорныя алешыны з вілаватымі паўсыханымі вяршкамі: у прагале іх рожкамі канькоў выткнуліся зеленаватыя замшэлыя стрэхі верасаўскіх хат.

— Вунь наша гумно, бачыш?

— Ага,— кінула галавою Чэся, узіраючыся ўжо не туды, а на кабету, што паволі з цяжкаю радзюжкаю на плячах выбіралася з гразкага, багністага балота.

Міця таксама згледзеў, як, падаткнуўшы падол спадніцы, з іхняе сенажаці, мусіць, нажаўшы свінням радзюжку сакаўнога, з драпастым лісцем калюча-шорсткага хробусту, лезла Ваўчкова Вольга.

Змеціўшы, што нехта стаіць над абрывістым берагам, яна ў міг вока кінулася ў троснік, у кусты вербалозу і заплюхала па вадзе, трапіўшы недзе ў гразкія лёхі крыніц.

— Чаго яна? — здзівілася Чэся.— Утопіцца, крый бог, багнішча там.

— Яшчэ і якое.— Міця незнарок адышоўся.— На чужым жала траву, таму і хаваецца.

Чэся махнула капою сваіх ужо волкіх валасоў, азіраючыся на зялёнае, у густых кустах алешніку, у вербах роснае балота, і сказала пра другое:

— Хораша тут у вас.

— Ага, хораша... Толькі сцішна аднаму.

— А ты з дзяўчынай прыходзь сюды.

— А хіба яе прыклічаны?

— А ты папрасі. Няўжо ў Верасаве яны бессардэчныя?

— А во, зараз. Паслухай.— Ён узяў яе за руку, трохі зазмуціўшыся, прачытаў:

В ліповэ кваты, в ліповэ лісце
Прог устроілэм на твае прысце...
Уст поцолункі, рамен усціскі
Ховам для тебе на дзень наш блізкі... *

Яна засаромелася і насцярожана спытала:

— Ты складаеш вершы?

— Трохі,— прызнаўся ён.— Але гэта не мой, гэта верш

---

* У ліповы цвет, у ліповае лісце
Парог уквеціў на тваё прысце.
Губ пацалунак, плячэй прыціскі
Хаваю для цябе на дзень наш блізкі.

Стафа. Ён склаў за мяне, каб ты прыйшла. Хіба было кепска табе са мною?

— Ой, што ты, Міця, я і так не ведаю, як аддзякаваць табе.

— Прыходзь сюды ў нядзелю, аддзякуеш за ўсё.— Ён вноў злавіў яе руку.

Яна не вырывалася, толькі заплюшчыла вочы.

Ён мякенька пацалаваў у іх, а потым у сухія стуленыя вусны...

У Дварчаны яны прыйшлі, калі нізенькае чырвона-дрыгатлівае сонца, спаднізу прашыўшы густыя дрэвы, слізганула па чорных дранкавых ды закурэлых чарапічных дахах. Ужо на сенаванне з прывязанымі да ровараў косамі ды граблямі ехалі не вельмі ўхватныя да работы мяшчане, і цэлую плойму коз запыніла каля закрытага пераезда старая Кайтаніха, чакаючы, покуль пройдзе ранні пасажырскі поезд. Стаўшы спіною да лядовага скразняку, што віхрыўся ўслед за вагонамі, Чэся трымала растапыранымі пальцамі свае густыя валасы. Гэтак не здымаючы з галавы рук, загаварыла пасля таго, як, зарыпеўшы на стрэлках, каля вакзала стаў аціхаць поезд:

— Дзякуй, Міцек, табе за ўсё.

— Ты ж не забудзься,— задыхнуўся ён,— вазьмі ровар і прыезджай туды пад Верасава на той стромы бераг. Як умовіліся, у нядзелюку.

— Хіба другім разам.— Яна ўзяла з яго рук плеченую карзіну. Ён глядзеў ёй услед і толькі цяпер убачыў у яе валасах кветку прывялай дзяцелінкі з таго ўжо далёкага сенапад Світазі.

— Не, ты прыезджай, я чакаю,— крыкнуў ён наўздагон.

— Я прыеду, Міця.— Яна кінула сваёю жоўтаю, як сланечнік, галавою.— Хрысця табе накажа.

XII

Сварбы між імі не было даўно, была халодная і недаступная, як мур, маўклінасць.

Пераступіць гэты холад адчужанасці ўжо ніхто з іх не мог — ні Імполь, ні Алеся.

Алеся, здэцца, даравала яму ўсё, зразумеўшы пасля той сыравата-халоднай ночы, калі яе, ужо бяспамятную ад рэўнасці, штось наглае, нядобрае, злое, нібы зробленае якімі чарамі, панесла на чыгунку пад поезд, на смерць, што ён не любіў, пэўна, ніколі.

І душа яе, як апечанае лісце на агні, абвяла, згарнулася, абкурэла дымам чужых абгавораў ужо назаўсёды.

Яна ведала, што ніколі не будзе любіць Імполь так молада і чыста, як любіла раней.

Балючая рана крыўды, помсты, брыдкасці памалу загаілася, зарасла новаю скуркаю абыякавасці, і Алеся ўжо з ганарлівай пыхай таіла ў сабе раз'юшаную злосць: як зярнятка ў арахавай шкарлупцы, яна, гэта злосць, паўнела і расла, убіраючы ў сябе мяккасць дабраты.

Алеся ведала — ліхам, а не дабром усё гэта скончыцца, але перамагчы сябе, знайсці, зачэрпаць спадыспаду душы штось гойнае не магла. Перакіпела, перасохла душа, зарасла і закідалася, як стары калодзесь, брудам абгавораў, няверы, помсты і вялікага неадкупнага граху перад залувіцаю і свекрывёю, што мардаваў і пакутаю мучыў яе.

Так ішло іхняе жыццё — для чужых вачэй нібы спакойнае, для Імполь з Алесяю — адгароджанае халодным і непарушным мурам маўклівае злосці і нянавісці.

Калі з паўгода назад яны шукалі зручнай хвілі, каб пабыць адным, то цяпер радаваліся, што нехта прыходзіў у двор і яны маглі гаварыць не толькі з нечаканым суседам, але і між сабою. Выходзіла гэта міжволі. Гэта была як палёгка, як сіняе неба між доўгай навалы сівых, цяжкіх снегавых ці дажджавых нізкіх хмар.

Спалі яны даўно асобна, зрэшты, і жылі асобна, хоць і ў адной хаце — кожны са сваімі патайнымі думкамі, толькі перад староннім вокам паказваючы, што сварбы, ды злосці, ды гэтае нематы між імі няма.

Імполь, як здавалася яму, прыкмячаў, што пра іхнюю заядлую злосць, нянавісць ды нялюбасць дагадваўся пануры, як крумкач на палявым камені, стары Корсак. Імполь здзівіўся і неяк ачах душою, учуўшы, што ён перамяніўся да Алесі. Перамяніўся знянацку, убачыўшы адно роснае раціцы, калі яна ішла з даёнкаю ў хлеў, яе босыя ногі з шырокімі пляскатымі пятамі і вялікімі, як у клышаногіх, костачкамі. І цяпер адразу, што ён ужо ні думаў пра Алесю, прыпаміналіся гэтыя тоўстыя выпуклыя костачкі на нагах і шырокія пляскатыя пяты. Патаемная любасць да Алесі, той няўцерпны магнэз, які цягне мужчыну да кабеты, згінуў, нячутна ўтачыўся, растаў, як вада ў зямлю.

З кожным днём яны чужэлі і рабіліся невыноснымі адно аднаму. Маўкліва ўставалі, маўкліва клаліся спаць, гаворачы, перасільваючы сябе, толькі пра тое, што трэба зрабіць ці прынесці. Імполь было няўцерп і нязносна брыдка, што яны так жывуць — без кахання, без ніякае расіны радасці,

што ў іх асталася толькі балючая, як нарыў, да гаркаты пакутная цярплівасць.

Іншы раз Імполью здавалася, што ён не вытрывае гэтых маўклівых пакут, што вострымі кіпцюрамі здзеку разрывалі яго душу, і пойдзе, як пайшоў ад Радзюка, Але нешта стрыножвала яго адвагу, калі ён пачынаў думаць пра Алесіну цяжарнасць, пра тое ненароджанае дзіця, што вырасце без яго, без бацькі. І яму рабілася шкада Алесю, і нейкая танючкая мігатлівая, як наструненая між шурпатых хвоек, павучынка раптам прыпыняла яго. Трэба было ўжо разарваць яе рукою, а тады ісці.

Цяпер ужо не раз у шапаткім поцемку ночы, абвыкаючы да ціхага і цяжка-здушанага храпу Алесі, ён усё меркаваў, як разарваць гэтую павучынку, і мыслі яго ніяк не разміналіся з Хрысціям: загарэлая, у той крэпавай, крышку гаматнай, перашытай сукенцы, падобная ўжо печым да гараджанкі, яна стаяла ў Імпольных вачах, і ён ужо з салодкай радасцю бачыў сябе з ёю ў нейкім іншым свеце, на багатым хутары, у дагледжаным садку, дзе з цёмнага лісця свяціліся жоўта-ясныя буйныя яблыкі.

І ён пачынаў дагадвацца і разумець, што патаемна, ціха і няўзнак любіць Хрысцю, ды нейкім асаблівым, вымучаным і перастрачаным каханнем.

Ды, пэўна, да яе, да Хрысці, ён нікога не любіў. Быў час — наравілася яму тоўстая, круглая, як бонда, Ваця, ды, можа, не наравілася, а яго, ужо выспелага хлопца, спакушала неадольная прага спазнаць таямніцу кахання. І, можа, гэта яго моцнае, затоенае ў душы жаданне і ўчула Алесю, заслانیўшы яму свет. Хрысцю ён, здаецца, і не прымячаў, покуль сама не пачала строіць з ім жарты і забаўляцца, таямніча бліскаючы лупаценькімі карычневымі вачмі. Тады ўжо і сам стаў прыглядацца да яе, хмялеючы ад неспадзявана-разгарачаных думак.

Тугая зашмарга сціснула Імполью пасля таго, як у Дварчаны ад Корсакаў сышла Хрысця. Ён ужо не ведаў, як даць сабе рады, думаючы ўсё пра тое, што іхнія дарогі, перакрываваўшыся тут, у Верасаве, разыходзіліся наvekі. Але ў мыслях варочаў, прыклікаў яе да сябе, бачачыся разам з ёю то на купленым багатым хутары, то ў далёкай Аргенціне, пра якую, прыходзячы да Радзюка, расказваў вялікі белы, як лунь, амерыканец Чарняўскі, што блізка ад Радзюкоў у татарскім двары купіў пяць гектараў тлустай, хоць ты яе на хлеб маж, урадлівай без гною зямлі. І яны з Хрысціям, як той Чарняўскі, зарабіўшы грошай, вернуцца дадому і купяць надзел або мураваны, на два камяні, з шатравальнай і валь-

цамі, Крамяніцкі млын, які Імполь бачыў за Дварчанамі. І месца — адно характава, азярцо ў вербах і лясістыя груды круга яго.

І баяўся, што Алеся магла разгадаць патайныя мыслі, прыслухоўваўся да ложка, дзе ляжала яна, таксама перабіраючы ў памяці нешта патайнае, сваё, чакаў, покуль яе не зморыць сон.

А цяпер тут, на карычневым ад мятліцы і ружаватай смолкі балотцы, куды ён раненька з касою прыйшоў, нікога не было. Толькі далей каля сіваватага тросніку, дзе кіпелі і вірылі крыніцы і дзе, вывіваючыся праз густы лапушысты хробуст, бег да рэчкі, сцішжом цурчэў, пераліваўся праз карэнні алешніку вузенькі раўчучок, хадзілі на сваіх цыбатых нагах чатыры чорна-белыя спаважныя буслы. Ды каля рэчкі аж гнуўся ад мігатліва-дружнага пералёту ды цвіркуту маладых, гультаяватых яшчэ шпакоў, што з абрыдлым вешчаннем і нецярыплівым трапятаннем крыльцаў выпрошвалі ў старых сабе корм, цёмна-зялёны шчытны алешнік.

Гэты мігатлівы ненажэрны вэрхал цяпер стаяў на верасаўскім балотцы кожны дзень. І, радасна аглушаны ім, Імполь папляваў на руку, выцягнуў з кішэні мянташку і, шаргануўшы ёю па вострай, звечара наклёпанай касе, зачаў першы пракос. Пераспелая, густа абсыпаная расою трава, палахліва ўздрыгнуўшы сіняватымі мяцёлкамі, хілілася набок і пакорна клалася ў прэсна-саладжавы пахучы пракос. Рытмічна, з узмахам Імпольвых рук звінюча шахкала едкая, падвостраная мянташкай каса, і ў такт яе шоргату падступаліся Імпольвы ногі, пакідаючы на қалючай пакошы дзве пратаптаныя сцежачкі. Пасля роўнага ўдалага клёпу каса аж брыла траву.

А над Імполем злым, зноў растрывожаным роем закружылі думкі пра Хрысцю. Чамусьці ўявіў, як яна прыбегла б з граблямі раскідаць ды распускаць пракосы: босая, загарэлая, у чырвонай, з белымі кветачкамі хустцы, што ішла ёй да твару, і ён, злавіўшы яе, ужо не выпусціў бы з рук, раптам убачыўшы крышку спахоланыя і радасна-хітрыя яе карычневыя вочкі. Ён спахапіўся, апомніўся ад гэтых разгарачаных думак, учуў нечаканую брыдкасць і сорам перад Алесяй. Душу абліло ўжо нават шкадаванне, што не любіць ды, мусі, ніколі не любіў яе.

Цяжкаю вадою, нібы з высокіх заставак, падала і разбівалася ў белую злую кіпень яго радасць.

А можа, кінуць усё к чортавай матары і пайсці, як пайшла яна, Хрысця... І раптоўна асекся, успомніўшы пра Алесіну цяжарнасць, пра дзіця, што мае нарадзіцца. Яго дзіця.

Але што дзіця?.. Будзе гадавацца! Бо жыць так, як жыве, ужо няўсцерп, збрыдла ўсё.

Цяпер у яе што ні слова, то са злосцю, з помстаю, што ні гутарка, то — сварба з кляцьбою, з мянюшкамі. Што ні зрабіў — усё наадварот, усё не так.

Учора сварба і крык пачаўся нават з таго, што ён, Імполь, прыгрукнуў дзвярмі: яна, Алесья, якраз прылягла на ложку.

— Божа мілы, як ляпне, так аж у небе чуваць.

Імполь не згледзеў, як выйшаў пракос, ужо падбіраючыся да самае гразі, дзе кустамі вербалозу гніло, зацягнутае чырванаватай рудою, смярдзючае багнішча.

Абапіраючыся на касу і пераскокваючы з купіны на купіну, Імполь падбіраўся да струхлелага аলেখавага пня — там педзе, як ведаў ён, было качынае гняздо. Месяц назад, прыбегшы сюды ўкасіць нанач каню маладога тросніку і асакі, Імполь крышку сумеўся, учуўшы тут, каля бародаўкаў-купін, у асацэ, у верацёнах тоўстага балотнага хвашчу падазроны лопат і валтузню. Настаўляючы вуха, ён падкраўся бліжэй і ўбачыў двух качараў: адзін з іх пляскатым дзюбам турзаў за шыю другога, рваў чорна-бліскучае пер'е каля галавы, падмагаючы сабе крыллямі, церабіўся на спіну, стараўся падмяць пад сябе. Зводдаць ад іх каля струхлявеллага аলেখавага пня, цікуючы цёмнаю пацеркаю вочка, мусіць, на сваіх кавалераў, сядзела жаўтлява-стракаценькая, з фіялетавым люстэркам на крыле, насцярожана-сцішаная качка.

Заюхленыя, занятыя бітваю качары, здэцца, і не бачылі, што да іх падкрадаецца Імполь. Выцерабіўшыся спаднізу, той, як выдавала спярша, слабейшы, пачаў ціснуць воллем і латашыць шырокай дзюбай па плячах гэтага большага і дужэйшага. Імполь уваткнуў у багнішча касу, і, ужо хмялеючы ад прагнасці і жадання злавіць іх, разгарнуў радзюжку, і ўпаў туды ў рэдзенькі хвошч. Але дарма — залопаўшы з натужліва-парывістым ляскам сваімі крыллямі, качары падняліся, а Імполь толькі лягнуўся ў іржавую топкую гразь. Каля гнілога аলেখавага карча, адкуль усахпілася перапуджаная качка, Імполь знайшоў дванаццаць зеленаватых, пэўна, яшчэ не наседжаных ячак, але ў шапку ўжо не браў.

Цяпер каля карча асталася пустая, трошкі завітая сухою асакою ямка і кучка свежага памёту — надочы вывешышыся, качка пакінула гняздо.

Імполь перавярнуў касу, трымаючы рукою за дзюбок, памянціў доўгаю мянташкаю і пачаў збіваць бародаўкі жорсткае асакі і мяккі лапушысты бабок з пацямнелымі шышкамі кветак.

Тут у самай гразі раскашавала адна няўежная дзіч, якую,

здэцца, і каса не брала — сухаватая, разучая асака, верацёны цёмна-бурага хвашчу і купы тросніку з высокім сіватым гляжджаем, што выпусціў свае зялёныя, яшчэ не пачарнелыя таўкачы. Толькі пры рэчцы, дзе ўвесну Імполь падсыпаў попелу ды перад вялікаднем, пачысціўшы комін, прынёс тлустае сажы, загусцілася цёмна-зялёная мяккая мурава. Радасць брала яе і касіць, адно паспявай за касою. А тут — мука ды злосць лавіць па купі бароды шореткай асакі.

Палуднаваць Імполь ужо і не пайшоў, рашыўшыся даканаць гэты клін балота. Брыдка было перад людзьмі: сярод жаўтлява-зялёнай пакошы шарай спалавелаю паласою расцягнулася адна яго пераспелая сенажаць; пакуль рабіў склеп, іншыя ўжо ўправіліся пасенаваць — высушыць і звеці ў гумно сена.

Управіўшыся тут у багнішчы, вярнуўся да рэчкі, абкасіў у цяньку пад алешнікам лабаты бераг, спаласнуў у вадзе касу і, убіўшы яе кассём у шчотку зрэзанае да карэньчыкаў травы, пайшоў вынесці на сушэйшае з мокрае гразі ўкошанае, адчуваючы наліты ценжар ва ўсім целе, але і радасць, што ўсмак ды ўволю працаваўся. Развёў пракосы, растрос астатні ахapak і завярнуў пад рэчку, шукаючы бухты, каб скупнуцца ў крынічнай шчымлівай вадзе ды спаласнуць з сябе ліпкую, парную млявасць. Сонца пераваліла за полудзень. Змарылася і сцішэла ненажэрная шпачыная чарада, што гвіжэла, пераклікалася тут каля надрэчных вербаў і алешніку. Азіраючыся, ці няма каго, убачыў толькі на пераласым кані паплаўнічага, верасаўцамі нанятага Віцю Чувака, што прыглядаў за пасевамі ды сенажаццю, каб не прыпасвалі ды не касілі адзін у аднаго, пайшоў у халадок пад нахіленую старую вярбу з адламанаю цяжкаю галінай, каб распрануцца, і здумеўся, учуўшы Хрысцін голас:

— Імполь, Імполь!

Азірнуўся круга сябе — не, акрамя паплаўнічага, што падаўся пад верасаўскія гароды, нікога нідзе не было.

Але ціхі голас, а потым і смех пачуліся зноў. Імполь падумаў, ці не падалося, як было раз у гумне: зайшоў набраць каню сена, а там у застаронку нібы нехта Еўчыным голасам аклікнуў яго — Імполь, аж мурашкі заказыталіся на спіне.

Расшпільваючы лёгкую, без каўняра кашулю, прыслухаўся, але голасу болей не было, адно нечаканы віхор, што зашумеў у алешніку і пакарабаціў у рэчцы вадзю, віўся над растрэсеным, прывялым ужо сенам, падымаючы яго ахакмамі ўгору і раскідаючы над чужым надзелам, дзе ўжо ачуньвала і падымалася жаўтлявая атава.

— Імполь, Імполь, ці чуеш, глухі? — гукалі недзе за вярбою на другі бок рэчкі.

Прыжмурыўшыся проці сонца, што адбівала ад рэчкі і калола ў вочы сляпуча-мігатлівым бляскам, убачыў яе, Хрысцю. З-пад чубка хусткі выглядаў загарэлы і паўнаваты тварык, свіціўся няўтоенай радасцю, і гэтая радасць, да якое дамешвалася сарамяжнасць, падружовіла шчокі.

На ёй была лёгенькая прыталеная блузка ў вішнёвыя ягадкі, з доўгімі рукавамі і тугімі манжэтамі, і цёмна-сіняя спаднічка. Карапёвы, зверху ўкладзены зялёным ягаднікам кошык яна паставіла каля сваіх босых ног, на адной бялеў заверчаны палатняны лашік.

— Гукаю, гукаю...

Імполь аж пахіснуўся ад нечаканай радасці. Не сваімі, крышку мяккімі дрыгатлівымі нагамі падышоў да абрывістага берага, з-пад якога з ціха-жалосным цвірканнем вылаталі ластаўкі, яшчэ не верачы сабе, што там яна, Хрысця.

— А я веры не даў, што гэта ты.

— Вот яшчэ, — засмяялася яна. — Можна, і гэтаму не даеі веры, што заверчана нага.

— Не смейся, — ён угнуў голаў, хаваючы вочы ад сонца, што суха бліскала, мігцела тысячамі серабрыстых плямаў, колючы вочы. — А дзе ты ўкалечылася?

— Хто яго знае. Само з сябе. — Яна паўзіралася на сваю заверчаную нагу. — Нізіперніца між пальцаў ускочыла. Страх глядзець. Чорны, як сліўка, валдыр. А я думала нізіперніку нарваць, але, мусі, спазнілася. Во скасілі ўсё.

— А вунь у Сымона Раковага астаўся яшчэ чубок.

— Праўда? Во, як жа ж я, — ступаючы на пятую і накульгваючы, памкнулася да лазы, што разам з асотам укрыла нізкі пясчаны бераг.

— Пачакай, я перанясу.

— Не, Імполька, схадзі ты. Ці ж я ўлезу ў грязь, — з-пад дзюбкі насунутае хусткі хітра зіркнула сюды на высокі, у цёмных норках ластаўчыных гнёздаў стромы падмыты бераг.

— А я не ведаю, што за трава, — ён прайшоў колькі крокаў і раптам абярнуўся.

— А во, падобная да чэмеру. Лісце, як у рабацінні, і кветка ліловая.

— Гэта што пры гэзі? Зязюлькамі, я чуў, яшчэ называюць.

— Ага!

Асцярожна, не на ўсю моц, ступаючы босымі нагамі па калячай шчотцы пакошы, Імполь завярнуў да чубка пераспелай сенажаці — якраз праз яе і цурчэла да рэчкі халод-

ная крынічка, у якую на загоне зімы паводкаю прыходзілі на пераст зялёныя шчупакі.

Пераступіўшы ржавы раўчак і скачучы з купіны на купіну, падышоў да сіва-зялёнага тросніку, дзе зранку хадзілі, паважна ступаючы цыбатымі нагамі, чатыры буслы, убачыў і падняў вялікую, але лёгкую чорна-ружовую перыну і, як некалі малым, мякенька паказытаў сабе шчаку. Падкасаўшы штаны, па купінах далез да высокага лапушыстага хробусту, убачыў ліловы прывялы таўкачык суквецця з даўгаватым і праўда рабенькім, як зязюлька, лісцем.

Трымаючы бурачковы, што пах гаркаватасцю і вадою, букет сакаўных кветак, лагчынаю ўздоўж крынічкі, дайшоў да рэчкі і памаленьку па жвірыстаму казытліваму дну, перак густое тугаватае вады, што збівала з ног, перайшоў на другі бок. Ломячы высокую лодзьму і мякка-пахучы валяр'ян, падняўся на круты бераг з другога боку ад Хрысці. Падумаў, засмяўшыся з сябе, што сваімі мыслямі прыклікаў, мусіць, яе. Ёсць жа ж нейкі магнэз. Кажуць, чые адзін аднаго чалавек. І яна, як чула яго мыслі, прыйшла. Штось нязвыклае, як букет балотнага нізіперніку, свяцілася ў Імпалевай душы.

Ён асцярожна высунуўся з пацішэлага ад шпачынага гармідару алешніку і ўбачыў, як, падступаючыся на пальчыкі, яна выцікоўвала яго на другі бок рэчкі і палахліва ўздрыгнула, калі ён аказаўся каля яе:

— Во, сколяка. Толькі ж ці нізіпернік гэта?

— Імполька, родны, ён, нізіпернік,— і ўзяла, прытаптала на порсткім ягадніку ў кошыку бурачковы букет.

Гэтае «родны» раптам збіла яго з панталыку, аблашчыла да шчымлівага болю яго душу, і ён таксама памкнуўся сказаць нешта ласкавае, але толькі задыхнуўся ад глыбокага віру свае радасці. Маўчаў, узіраючыся на яе загарэлы мілы тварык, на яе сіняватую, прыкусаную ад сарамлівасці, падцятую губку, на яе дрыгатлівыя вейкі, пад якімі хаваліся хітранька-насцярожаныя цёмна-карычневыя вочкі.

І ён абхапіў раптам яе, прыціснуў да грудзей і, стоячы шчаслівы, засаромеўся, што гэта зрабіў.

— Ой, што ты, няхай крые бог, яшчэ хто ўбачыць,— зашаптала яна, і ён разняў, расшчаміў свае рукі.

— Па ягады збегала?

Ён учуў, як яго яшчэ калаціла нейкая дрыготка.

— Ага, во лянь,— Хрысця нагнулася над кошыкам, адгарнула ядроны, вырваны з карэннем ягаднік: у кошыку аж даверху блішчалі перасыпаныя, як для хараства, суніцамі чорныя ягады.

— Уга,— здзівіўся ён і зачэрпаў жменю. Усыпаў у рот. Яна, радая, смялася:

— Твая спытае, дзе гэта ты ягад накаштаваўся?

— Ды не спытае.

— Не кажы.— Яна хітра пакруціла галавою.

— Не гаворым мы.

— Памірыцеся.

— Хто знае.— Ён, баючыся глядзець ёй у вочы, адварнуўся, сказаў, быдта не ёй: — Лягу спаць — сон не бярэ. Пра цябе думаю.

— Мо табе паўночніку нарваць, сінеўкай кветачкі, што пры лесе расце? — засмялася яна.— Кажуць, ад начніцы памагае.

— Не смейся, праўду кажу.

— А я і не смяюся, бачу, сам мучышся і мяне мучыш.

— Як? — Ён адступіўся, глядзеў на той падмыты стромы бераг, дзе каля вытананых порак трапяталіся ластаўкі.

— Гаворыш толькі пра гэта.— Яна адышлася, схавалася ў рэдкі, разарваны цень пад нахіленую вярбу.

— Брыдка казаць, а я люблю цябе.

— Што з гэтай любові нашай? — Ён учуў, як у яе змяніўся і жалосна задрыжаў голас.

— Чаму, Хрысця? — Падбег да яе, убачыў чырвона-мігатлівыя, засланыя слязьмі вочы, палахліва спытаў:

— Чаго ты?

— Як чаго? — Яна ўгнула голаў, зашморгала носам, хаваючы свой заплаканы твар.— Не ўжыць ужо там, у Грабянкаў. Баюся заснуць.

— Прыстае?

— Сам не, іншых прыводзіць. Некатарага дня ў Сулі начавала. Думала на сябе ўжо рукі накласці.

Ён страпянуўся, ловячы яе зірк.

— Што ты! Хіба можна так гаварыць?

Расшмаргнуўшы пад барадою хустку, яна ражком выцерла твар і засмялася ўжо, заіскрыўшы яшчэ мокрымі ад слёз вачмі:

— Нажалілася табе, і адлягло, палягчэла на сэрцы.— Яна сцягнула з галавы хустку і асцярожна, каб не вельмі чапіць заверчаную нагу, палезла праз маладую, што выпусціла на дождж сваю сліну, густую лазу да рэчкі, спаласнула твар. Адтуль ужо прызналася зноў: — Нагаварылася з табою, як з мацераю, як з сястрою якою.

І ад гэтых слоў Імполья агарнула крыўдная жаласць да сябе, на вачах запяклі, затуманіліся слёзы. Каб ужо не выдаць іх, пайшоў уздоўж берага, туды, дзе ў кустах лазы,

паламанае крушыны і брызгаліны высвітвала, залівалася дробная, невядомая Імполь пташачка.

Круцілася ў галаве сказаць пра тое, што перадумаў у здушлівым поцемку начэй, які бачыў перад сабою свет, як збіраўся з ёю ўцякаць у Аргенціну, як купляў багаты двор, Крамяніцкі мураваны млын.

Ён прыпыніўся, глядзеў на шарую трапятлівую пташачку, што залівалася, тоненька высвітвала і цвірчэла на кусце крушыны, і нешта няўбачанае перапыніла яго: смешна мо гаварыць пра гэты выснены і выдуманы свет.

Ён вярнуўся назад, спыніўся каля кошыка з ягадамі, Хрысця, ужо нібы апрытомнеўшы ад свежае крынічнае вады, выцірала лёгкаю хусткаю твар, распусціўшы рудаватыя, што адлівалі золатам, свае валасы, выдавала нейкаю іншаю. Ён убачыў, што коратка падстрыжаныя валасы адраслі, змянілі яе крышку з твару, зрабілі нейкаю трохі местачковаю, папрыгажэлаю яшчэ больш, але і яшчэ больш далёкаю.

— Змянілася ты. — Імполь сказаў, нат сам злавіўшы, што голас у яго пераіначыўся.

— Як? — здзівілася яна.

— Пахарашэла яшчэ больш. Інакшаю стала.

— Выдумляеш. — Яна падняла кошык з ягадамі, з гэтым бурачковым букетам нізіперніку. Зірнула на Імполь ўжо вяселымі, блішчастымі, як пасля сну, вачамі.

— Я табе нешта хацеў сказаць, пра сябе пагаварыць.

— А чаго ж, Імполька, гавары.

— Ты ж збіраешся ісці.

— Няўжо ж мне тут каля рэчкі векаваць? — Яна засмаялася, быта не было гэтых слёз, яе плачу.

Нечаканы смех збіў з панталыку, перапыніў яго, ахаладзіў разгарачаныя мыслі.

— Я пайду з табою.

— Не, не трэба. Няхай ужо на мяне думаюць, што во сама прыбегла, а калі ты пойдзеш, будзе горш. Ды во чуеш?

Яна махнула галавою за рэчку, дзе за чарадою густых, пераплеценых вербаў стаяў, перамешаны мужчынскімі і жаночымі галасамі, крык.

— Што там? — азірнуўся Імполь.

— Я ўжо каторая пара бачу, што туды з вёскі бягуць людзі, — падступілася далей, на высокі бераг, Хрысця.

— Мо пацлаўнічы чыйго камя ў шкодзе злавіў?

— Вой, не так сабе там крычаць. — Хрысця зялёнаю, што асталася на жаўтлявай пакошы вытаптанаю і не калючаю, сцэжкаю пайшла ўздоўж берага, прыкметна накульгвала на заверчаную нагу.

Ён падаўся ўслед, азірнуўшыся за алешнікам, ці нікога не відаць, памкнуўся злавіць яе ў рукі.

— Вой, што ты? — адскочылася яна, мацней накульгваючы на балячую нагу, і засмялася з яго: — І не брыдка сярод дня?

— Не, — павесялеў ён і дагнаў яе між двух цёмна-зялёных кустоў алешніку, абхапіў збоку, прытуліў да сябе, сцішна-напцятую, пацалаваў у брыво, у салёную, нагнаную ветрам слязу.

— Не трэба, Імполька, ягады рассыплеш, — жалоснае было ў яе галаве, але рашучае, пруткае і дужае было ў яе руцэ, калі яна з усяе моцы адпыхнула яго. — Ідзі, паслухай, што там робіцца, потым раскажаш.

Ён хацеў спытаць, калі і дзе ён раскажа, але стаяў, не зварухнуўшыся з месца, глядзеў, як яна, накульгваючы на заверчаную нагу, хавалася за маладым алешнікам — там падымаліся, цвірчэлі разамрэлыя ад гарачыні шпакі.

Калі зялёная сцяна невысокага гаркавата-разамрэлага алешніку засланіла яе белую, у вішнёвыя ягадкі блузку, нешта балюча зашчымела ў Імпольвай душы, ён паціху пайшоў назад уздоўж рэчкі, да таго самага броду, якім пераходзіў на гэты бераг.

Каля вёскі пры гарадах уздымаўся, прыхаваны сізаватымі вербамі, галосны тонкі крык.

Падкасаўшы штаны, Імполь пералез халодную крынічную рэчку, у якой зайшліся ногі, вырваў убітую ў зямлю касу, наўпасты, праз скошаныя шнуры, адмечаныя карычневымі пасохлымі лапкамі алешніку, якімі значылі мяжу, завярнуў да гарадаў, — куды з грудка з вёскі бялеючы хусткамі, спяшаліся, беглі верасаўскія бабы.

Высунуўшыся з-за вербаў, з-за нізкіх кустоў ружаватага ракітніку, убачыў растрывожаную грумаду, што вірыла і гукала, сабраўшыся каля цёмных загонаў яшчэ невысокіх канпель, пры жардзяной загарадзі, дзе стаяў пераласы конь з мяшком на спіне замест сядла. Імполь дагадаўся, што некага ў шкодзе злавіў паплаўнічы.

Грумада раптам страпянулася і пабегла ўздоўж гарадаў. Імполь убачыў, як там ішла бітва. Вырваўшы з загарадзі кол, паплаўнічы — чырвоны дужы мужчына пад трыццаць гадоў, даганяў малога, усохлага, з аб'еханым набок аблезлым барашкавым каўпаком Язапата Змыслу.

— Недавярак, заб'еш! — крычала Язапатава жонка, тоўстая, маладжавая з твару кабета ў зялёнай, з хвальбонамі суконнай спадніцы.

— Гэ, заб'е, а каня ў чужым, нябось, прыпасвае.

— Дзе прыпасвае?

— А што гэта, не бачыш?

— Конь сарваўся з прывязі, дак што? Забіваць чалавека?

— А даць-то варта.

— Ох, ты які!

Тым часам паплаўнічы нагнаў Язапата Змыслу і з размаху гракнуў шарым, аблушненым калом Язапату па плячы. Язапат прысеў, мусіць, страціўшы моц у нагах, а потым, калі паплаўнічы смальнуў яшчэ раз, паціху асеў на каленкі.

Але тут ужо, абхапіўшы раз'ятранага паплаўнічага за плечы, заенчыла зноў самлелая ад страху Язапатава жопка:

— А людзі, ратуйце, што гэта ён робіць?!

Той-сёй, убачыўшы, што бітва можа скончыцца нечым страшным, і каб не быць сведкаю якое ліхаты, ціханька пачыналі адступацца далей ці сыходзілі, уцякалі адсюль зусім.

— А-я-ё-й! — крычала абяссіленая старая Змысліха, ужо не ведаючы, як памагчы худому, высушанаму сухотамі мужыку, і хватаючы за ногі ашалелага, што адышоў ад памяці, паплаўнічага.

Па белых вырачаных і дурнаватых вачах таго было відаць, што ўправы на яго не знойдзеш.

Імполь, узіраючыся на гэтую бітву і ўжо чуючы дрыгatlівую нервовасць і раптоўна закіпелую злосць на раз'юшанага, неўпыненага паплаўнічага, палажыў на загарадзь касу, каб ужо з гарачкі не скалечыць сябе і другіх, і бегма падскочыў да паплаўнічага, схавіў за руку, турзанаў да сябе; той, не ўстояўшы на нагах, закруціўся круга сябе і грывнуўся плячамі на калматую, у пераспелым кмене нечапаную касою мяжу.

Імполь вырваў у яго з рук аблезлы яловы кол.

Няскора апомніўшыся і ўстаўшы на ногі, паплаўнічы доўга і тупа, як бык перад высокім берагам, з якога баяўся скачыць уніз, глядзеў на Імполь, потым захроп, выціраючы з губ накіпелую сліну:

— Ты што, наляжаўся ў кустах з наймічкаю, рукі свярбяць, галава гуза шукае?

Імполь закалаціла яшчэ больш нервовасць і злосць: ён крута павярнуўся да паплаўнічага, размахнуўся калком і, ледзьве ўжо стрымаўшы сябе, папхнуў таго ў грудзі.

Паплаўнічы схавіўся за калок, але вырваць не здужаў. Учўшы сілу, трохі абмяк, супакоіўся, уцяў голаў у плечы, пайшоў да каня, што спакойна скуб, перабіраў мяккімі губамі траву.

— Начыста захвастаў чалавека,— крычала старая Змыслиха.— Няхай крые бог.

Апомніўшыся, стары дробны Язапат Змысла, паказваючы ружовыя бяззубыя дзёсны, таксама трос сухім кулаком:

— Ну, баяк, ну, недавярак!

Паплаўнічы, зверавата азіраючыся, садзіўся на каня, браўся рукамі за доўгую, нястрыжаную грыву — не бачыў, пэўна, што сюды з вёскі, з пясчанага, раз'езджанага калясьмі грудка падбегам спускаўся расхрыстаны збялелы малады, сталага веку ўжо Змыслаў сын; востры абслізганы шворан бліскаў у яго ружэ.

Усе павярнуліся туды, усім ужо было дзіва — прыройме ён паплаўнічага ці не, бо той, убачыўшы, як паблісквае жалезны шворан, голымі пятамі стаў падбіваць пад бакі каця, заварочваючы яго назад, пад рэчку.

Толькі Імполь зняў з жардзяной загарадзі і паклаў на плячо касу.

XIII

На стромы, падмыты рэчкаю грудок з лёгкім, трохі смутным зацішкам лесу ззаду за спіною, з высокімі старымі аleshынамі, дзе чарнелі пустыя ўжо вароніныя гнёзды, Міця прыбег прыпазніўшыся: бацька якраз наказаў пасля полудня завесці ды папасвіць каня. І покуль Міця адпрасіўся ў іхняга, нанятага на некалькі хат пастуха — заспанага, нямытага, з заседжаным мухамі тварам хлопца — і прыбег з далёкай пашы сюды, сонца ўжо добра схілілася на вечар.

Бег, нат уяўляючы сабе, як убачыць здалёк нікеляваную, блішчастую рулю дамскага, з радужнай сетачкай на заднім коле ровара, пастаўленага ў цяньку, каля прысадзістых хвоечак, што раслі тут, не могучы ніяк адступіцца назад ад страшна высокага, падмытага, у глыбокіх, косых, як малакка, шчылінах абвіслага берага.

Не паспеў нават заскочыць дадому ды пераадзецца. Перайшоў тут каля грудка быструю і вузкую рэчку, раптам выгнаўшы з-пад берага чараду маладых, што ўжо сталі на крыло, качак, і здагадаўся, што тут нікога не было. Па крутаватым, у жоўтых дробных кветках дзевяцяранкі беразе падняўся на грудок. У блізкім ляску дралі горла, хрыплі ад крыку, пагойдваючыся на высокіх тонкіх вяршках хвоечак, ружавата-чорныя гракі.

Цвёрдаю, прыцярушанаю жвірам сцэжкаю, што правальвалася ўжо ў прорву адломленага берага, Змітрык пайшоў уздоўж рэчкі, шукаючы вузенькі, спярэшчаны крыжыкамі

шыны след ад ровара, і, не верачы сабе, завярнуў у напараны, з перасохлым, шорстка-калючым мохам лясок на пясчаную дарогу, думаючы, што Чэся мо паказвалася тут, але, не застаўшы яго, ганарыста-злая села на ровар і, з усёе моцы націскаючы на педалі, замільгала за прысадзістымі хвоечкамі, скоранька, са званам і бразгатам, выязджаючы з лясное вузкае дарогі на шырокі гасцінец.

Задыхаўшыся ад цягучае смаляное гарачыні, Міця пастаяў на пустым гасцінцы, дзе за ялаўцовымі кустамі паказвалася ў святочнай хустцы і ў доўгай, што падмятала зямлю, бурачковай спадніцы старая, яшчэ рухавая баба з кійком, і завярнуўся назад. З-пад ног з сухім лусканнем сыпаліся порсткія конікі. Адзін вялікі, з веерам чырвоных крылляў замільгацеў высока над зямлёю. Міця ўспомніў тое смешнае і далёкае, як лавіў іх, каб згрызалі на руцэ бародаўкі. Унізе пад берагам чуўся плёскаць і боўтанне вады — двое верасаўскіх падшыванцаў, павесіўшы на шыю палатняныя торбы, ішлі сярэдзінаю рэчкі, выбіраючы, мусіць, плыцейшае месца, каб залезці пад чорныя, аброслыя чортавымі пальцамі зялёнай бадзягі карчы і выцягнуць адтуль маладых зялёных рачкоў.

Спыніўшы свой лёт, тут, пад берагам, ціха трапяталі крыльцамі ластаўкі, каб ужо ціхенька шмыгнуць у чорную норку гнязда, потым выляталі, падаючы да самай рэчкі, і нізка, ледзьве не датыкаючыся воллем да вады, шмыгалі між зялёнага навалу алешніку.

Міця пастаяў, безуважна паглядзеў на гэты ластаўчын лёт, на хлопчыкаў, што саплі, выставіўшы худыя голыя спіны, падлазячы пад бераг, пад чорныя, зарослыя доўгімі, як чортавымі, пальцамі зялёнай бадзягі карчы, пайшоў далей уздоўж берага.

Рэчка, падмыўшы груд, аточаная абапал густым алешнікам, крута завярнула на роўнае балотца.

У нейкай раз'ятранай гарачцы, не верачы, што Чэсі няма, збег з грудка, прайшоў каля густога, напаранага ў белай сліне лазняку і раптам аж знямеў: за разарваным вянком алешніку бялела нечая хустка.

Міця высунуўся з-за кустоў і закіпеў ад расчаравання: баючыся лезці на глыбшае, дзе купаліся меншыя дзве дзяўчынкі, на плыткім плёсе стаяла, распусціўшы доўгія валасы і падымаючы і без таго кароткую палатняную кашульку, дзябёлае дзяўчо. Яно наўрад ці ўбачыла б Міцю, каб пісклявымі маладзенькімі галасамі не закрывалі тыя дзве ў доўгіх, без рукавоў палатняных кашулях.

Скоранька завярнуўшы ад рэчкі і апякаючыся аб высо-

кую крапіву, Міця прашмыргнуў між кустоў увітага чэпкім і трывушчым хмелем маладога алешніку, выйшаў зноў на сівы, у пэндзліках мятліцы, пераспелых каласках зуброўкі і рассыпанага жару дробных кветак сардэчніку круты касагор.

У галаве круцілася, віравала адно: «Дзе яна, Чэся?.. Няўжо не прыехала?» Увесь гэты тыдзень, як сам не свой, ледзьве не адыходзячы ад памяці, Міця чакаў гэтага дня. І дзе ні ішоў, глядзеў сюды, на высокія шурпатыя алешыны, што раслі перад лукою, каля абмялелай, зацягнутаі раскай завоінкі, адкуль у рэчку праз жаўтлява-слізкі аер сачылася крынічка.

З свайго надворка, з-за чужых хат усё бачыў гэтыя цёмна-зялёныя старыя алешыны. А пазаўчора нават прысніў сон: на нейкай танцоўцы, дзе хрыпеў патэфон з прысаванай пласцінкай, сталы, з падголенымі вусікамі кавалер ўпоцемку абдымаў Чэсю, і ён, Міця, схапіўшы нешта падхватнае ў руку, намеціўся бегчы туды і, як у кожным сне, нібы спаралізаваны, не мог зварухнуць нагамі.

Узіраючыся яшчэ раз на сцэжку, ці не відаць на ёй вузенькай, у крыжыкі стужкі, якую, раскідаючы каменьчыкі і дзеручы пясок, пакідаюць веласіпедныя колы, завярнуў па ёй у заглушаны ахрыплым крыкам гракоў малады лясок.

Але ў Міцевых вушах быў чуваць адно гэты дрыгатлівы звон і ляскат веласіпеда.

Машынальна, пэўна, яшчэ не разбіраючы, куды выправіўся, пайшоў утоптанаю сцэжкаю, між ялаўцовых кустоў, раскіданых там-сям недарослых, крывых, нібы сагнутых старасцю, хвочак. Невысока над прыцішэлым светам вісела сонца. Дзень хіліўся на вечар. І Міця ўжо адчуў, што даўно мінула тая пара, калі яна, Чэся, магла прыехаць.

«А можа, яна ідзе пеша?» — за нямоцную нітачку ратунку неспадзявана ўхапіўся ён, знайшоўшы апраўданне таму, што ўжо сам бяжыць у Дварчаны. І падганяў сябе выдуманым страхам — можа, папраўдзе зламаўся веласіпед ці хто злавіў яе, як злавіў летась тут, на гасцінцы ў ляску, бяспалы дварчанскі паўдурак дванаццацігадовае дзяўчо і згвалціў, задушыў, прывязаўшы да хвойкі. Па гэтай бяспалай ружэ, па сіняках, што асталіся на спіне ў дзяўчаці, потым ужо следчы і дагадаўся, што душыў нейкі калека.

А бяспалы паўдурак, як хавалі дзяўчо, нават прыйшоў па магілкі, стаяў у грумадзе, слухаў, што кажуць людзі.

Усё паплыло, закружылася перад вачамі ў Міці ад гэтых перапуджаных думак. Сцялося і закалацілася сэрца.

Мінуўшы лес, гасцінец крута выпаўз на голы, як бохан хлеба, грудок. Далёка ў сіняй смуге падымаў свае чырвоныя

вежы дварчанскі касцёл, бялелі атыпкованыя местачковыя мураванкі. І чыстае, злінялае ад летняе гарачыні неба, як паднябенне гарачае печы, абдымала лагчыну, абапал якой, засланяючы адзін аднаго, аблямаваныя сіняватаю апухаю лесу, горбіліся далёкія груды.

Міця азірнуўся на Верасава, на рэдкаватыя цёмна-зялёныя кудзеркі вяршкоў шурпата-чорных алешын і толькі цяпер убачыў, што так далёка адышоўся.

Ён стаяў на самым грудку. У адзінокай кучаравай, што чэзла тут, хвоеццы мякка шумеў вецер. Глыбока, у высланы каменнямі роў спускалася дарога.

Аслепшы ад нізкага сонца, Міця зноў убачыў перад сабою Чэсін абліты жаўтлява-ружовымі промнямі тварок, калі яны стаялі на кладцы. І Міця прыкмеціў у яе збоку каля вуха тры карычняватыя радзімыя пятначкі. Як хацелася да іх даткнуцца губамі.

Цяпер зноў да звар'яцелай неспрытомнай радасці хацелася абняць і пацалаваць Чэсю, хацелася зноў вярнуць тую дарогу са Світазі, росную ноч. Да Чэсі Міця ніколі і нікога не цалаваў. Не цалавалі і яго. І як ён патаемна зайздросціў Тосеку Інгілевічу, калі заходзіў да іх у доўгі, на некалькі кватэр, атыпкованы дом, што пах нагрэтаю насмоленаю страхою, з якой звісалі чорныя таўкачы, клікаць Тосека ў школу і яго мама — высокая, з залатою каронкаю, у фартушку з нагруднікам, з густою завіўкаю пані Владзя выбягала на дашчаны ганак, леваю рукою абдымала Тосека, пагіналася, наказвала ў вушка не дурэць, а потым цалавала яго. Тады Міця ціха ўздыхаў, мо ад таго, што ў Тосека была мама, а яго, Міцю, ніхто ніколі не шкадаваў, і яму на вочы ад нейкай жальбы да сябе набягалі слёзы.

Жмурачыся ад невысокага ўжо сонца, Міця ўзіраўся ў смугу лагчыны, куды спадала глыбокім ровам пясчаная дарога, і нібы знянацку хтось папхнуў яго, і ён падбегам пусціўся з грудка ў гэты глыбокі роў з нанесеным вадою клейкім глеем у лагчынцы, дзе коўзаўся нядужы непадкаваны конік.

З мястэчка, збыўшы нешта на рынку і, пэўна, растраціўшы апошні злоты, ехаў п'яны гаспадар. Матляючы калматаю, што мо ніколі не бачыла расчоскі, галавою, спрабаваў спяваць: «Едзьма, дзеўка, з намі, з намі — казакамі!..»

Але ў п'янай галаве пераварочваўся свет, блыталіся, прападалі словы, і ён пачынаў спачатку.

На дальшай фурманцы, што даганяла яго, смяялася тоўстая маладзіца ў чырвонай хустцы і выскаляўся дробненькі з тварку няголены мужчына.

Прыдбаўшы солі ці запалак, з торгу варочаліся вясковыя людзі. Міця мінуў іх, прыспешыў хаду — трэба было прыбегчы назад да заходу сонца, каб прывесці з пашы каня.

У мястэчку ўжо мрела лянівая пасля гарачага дня вусціш, толькі жалезам бразнула цяжкая завала, спалохаўшы яе. Нязвыкла пустою была засмечаная, загаджаная конскім памётам вуліца каля белых мураваных крамаў.

Гарбаты мужчына ўжо шоргаў дзеркачом, падмятаючы папроці свайго двара выбоісты няроўны брук. Над вуліцай курэў і асядаў пыл.

Каля белае, з чырвоным бляшаным дахам бажніцы Міця павярнуў на пясчаную, яшчэ не забрукаваную вуліцу, учуўшы, як турзанулася і пякуча заняла сэрца. Раптам нешта злое перавярнулася ў Міцэвай душы. За густымі, непрагляднымі кустамі акацыі падымаўся жоўтым шчытом, з аконцам у тры балонкі Грабянкаў дом. Пад застрэшкам каля вільчыка чарнелі прылепленыя ластаўчыныя гнёзды. Па краі бляшанай страхі, каля лейкі загнутай каленам вадасцёчнай трубы валтузіліся чорна-блішчастыя, з шарымі каўнерыкамі на шыях дзяркатыя галкі. За гэтыя дні, як Міця іх не бачыў, здаецца, яшчэ больш счэзлі, пастарэлі кучаравыя хвойкі, на чубку іх ублыталася залацістае позняе сонца.

— Змітрык, вой, гэта ты? — Міця страпянуўся ад нечаканага голасу ззаду. Азірнуўся, як злоўлены злодзей. Каля яго ў ажурнай вязанай кофтачцы з кароткімі, да локцяў, рукаўцамі стаяла Хрысця. На смуглявым, загарэлым і, здаецца, зблажаным тварку блішчалі адны цёмна-карыя вочы.

— Ты да нас?

Міця затнуўся, не ведаў, што сказаць.

— Чэсю шукаеш?

Міця, не хочучы, паціснуў плячом.

— Паехала яна.

— Куды? — ужо не стрываў ён.

— У Баранавічы. Бяда там.

— А што такое?

— З бацькам нешта. Тэлеграму адбілі. Яна з сястрою паехала... Учорачы.

Міця завярнуў ад веснікаў, топчучы пыл, перайшоў на другі бок вуліцы.

— Ты дадому? Пачакай, я з табою прайду, толькі, вунь, хату прымкну.

У Міці адлягло на душы, што Чэся не абманула, не пасьмяялася з яго, але новы неспакой, калі яны ўбачацца зноў, зашчымеў у грудзях.

Хрысця, прымкнуўшы нат веснікі, скоранька дагнала яго, апраўдваючыся, сказала:

— Мой гаспадар недзе пацягнуўся. Цалюткую ноч у карты грае.

— Мусіць, у банк. Даўней паны цэлыя маёнткі прайгравалі.

— Во, няхай крые бог! — Яна прыспешыла хаду і, забягаючы Міцю наперад, нечакана спытала:

— Як жа ж вы там?

Міця бачыў — ёй карціць ведаць пра Імполья, але, тоячы свае дагадкі, сказаў пра іншае, як адчэпнае:

— Конь у нас прапаў. Бацька месца сабе не знойдзе. Як сам не свой.

— Як прапаў? — спытала трохі з дзівам, але нібыта і з абьякавасцю.

— Укусіў шалёны сабака.

— Вой, не расказвай.

Яны прыпыніліся каля пафарбаванага ў нябескі колер плота, што падымаўся дужкамі, ад слупка да слупка, з большымі шчыкетамі пасярэдзіне праслаў. За ім, купаючыся ў нізкім вечаровым сонцы, ціха звіслі доўгім веццем струнатыя старыя бярэзіны.

Хрысця паграбла сваім басапожкам зацярушаны лускою ад пераспелых бярозавых таўкачыкаў стракаты пясок.

— Змітрык, што ж Чэсі сказаць?

Міця, збіты з панталыку гэтым запытаннем, таксама прыстагнуў, спыніўся:

— Не ведаю.

— Кавалер знайшоўся. Гэтакая дзеўчына, каб я была хлопцам...

— Так што?

— Што? Сама ў тыя Баранавічы пташкай паляцела б.

— А куды цяпер ляціш?

— Куды? — Хрысця асеклася, стаяла, збітая з тропу, а потым падняла прыжмураныя калючыя вочы. — Цябе папрасіць хачу.

— Не прасі, не зраблю, бо ведаю, пра што будзеш прасіць.

— Зробіш!.. Чэсю з Баранавіч прывязу. Вот убачыш. Паеду за дзіцем і прывязу. Скажу, што жджэш. Знябыўся.

— Так і паверыць?

— Паверыць. Паважае цябе...

— А ці любіць?

— Не ведаю. — Яна ўгнула голаў, прызналася: — Любіць трэба так, як я.

— Чаму ж ты лепей за ўсіх?

— Бо і лепей. Я нічога не хачу... Выгады не хачу... Я як пташка. Ды што табе гаварыць: усе вы выгады шукаеце... — Яна не даказала, мусіць, усяго, завярнулася, скоранька пайшла ўздоўж гэтага хвалістага, з большымі сярод прасла шчыкетами пафарбаванага плота.

Міця памеціўся за ёю, але стрымаўся, павярнуў у завулак, каб ужо наўпросты, па-за чужых хлевушкоў ды дрывотняў выйсці на пераезд, і нечакана тут, на рыпучай, як снег, з чорна-бурачковым перацёртым шлакам сцэжцы, убачыў Царыка: той ішоў, угнуўшы голаў, у палатнянай кепачцы, даўганосы, схуднелы, махаючы цяжкімі рукамі. Згледзеўшы Міцю, яшчэ здалёк усміхнуўся, паказваючы ў роце чорную шчарбіну:

— Э, пане браце, здароў быў!

Міця працягнуў яму руку.

— Дзе гэта дзеўся? Чаму не зойдзеш? — Царык паглядзеў сваімі карычняватымі, у чырвоных жылках на бялках вачмі. Над вушамі з-пад палатнянае кепкі кучаравіліся сівыя, уперамешку з чорнымі доўгія і даўно не стрыжаныя валасы.

— Ды ўсё часу няма. — Міця ўгнуў голаў, схаваўся ад гэтых карычнявата-зялёных насцярожаных вачэй.

— І што ўсё чэшаш? Зайшоў бы. Пагаварылі б. — На барадзе ў Царыка вострым нацярушаным шклом блішчала сівая шчаціна. — Але што гаварыць, што ні дзень, то благая новасць...

— А што? — насцярожыўся Міця.

— Газэт мне ўжо не даюць.

— Во і я сваіх не глянуў, — спахапіўся Міця.

— І не хадзі, бо не палучыш.

— Чаму?

— Ён яшчэ пытае. — Царык задраў сваю, з раздвоеным падбародкам, у іскрыста-белай шчаціне бараду. — Вайна блізіцца. Польшча аж шалее, хоць і крычыць, што выйграла вайну пераў.

— Гэта я ведаю, — крыва ўсміхнуўся Міця.

Царык, мусіць, незалюбіў, бо сказаў нат са злосцю:

— А ведаеш, што арышты пачаліся? Бяруць усіх скрытом, хто быў на падазрэнні. Значыцца, гатовяцца, на выпадак чаго, да вайны. Асцерагайся.

— А куды дзецца?

— Удома не спі.

— Хіба гэта паможа?

— Ну, як кажуць, беражонага бог беражэ. — Царык па-

цёр рукою сваю шорсткую калючую шчаціну.— А з вершамі як? Ці не закінуў ты іх, як старую шапку, на гарышча? Пішаш, га? Тады, як я быў у Вільні, дакляравалі надрукаваць.

— Не дачакаюся.

— А ты на гэта не глядзі: пішы, не траць марна часу. Трэба верыць. Нешта зменіцца, мо на лепшае для нас, беларусаў.

— Хіба на лепшае? Вы, дзядзька Гаўрыла, кажаце, вайна маецца быць.

— А што вайна: таму-сяму і перамену прынясе. Мы ж, беларусы, нічога не трацім.

— Цяжка разабрацца тут.

— Чаму? — махнуў абедзвюма рукамі Царык.— Можна, дзяржаўнасць хто дасць?

— Чаго-чаго, а дзяржаўнасці ды свабоды дарма не даюць, іх трэба адваяваць.

— Ты праўду кажаш,— памахаў сваім загарэлым даўгаватым носам Царык,— а мы сядзімо ціхенька ды нават баімося азвацца, што мы беларусы. Людзі нашы да гэтага не звыклі.

— Нас адвучылі, вякамі дратавалі. А вы кажаце...

— Няўжо так і не дачакаемся? — Царык зноў зірнуў на Міцю сваімі карычнева-зеленаватымі, у чырвоных жылках вачмі.— Ну, я стары ўжо чалавек, а ты? Няўжо ты зняверыўся?

— Не.— Міця адказаў не цвёрда, а потым, пібы чуючы Царыкавы мыслі, пацвердзіў: — Калі вы чакаеце, што свабоду прынясуць немцы, то, мусі, не.

— Во-о-о! — Царык раскрыў рот, памахаў пальцамі.— Яны ж паставілі на ногі Літву.

— А цяпер аднялі Мемель. У Нямеччыне — фашызм, ён прагне скарыць свет.

— А хто не прагне кіраваць другім? Скажы, га? Усе. Во палякі, як не мелі свабоды, спачувалі і памагалі нам. А цяпер, бачыш, таўкуць. Сыты галоднаму не спагадае.— Царык злавіў Міцю за кашулю, турзануў да сябе.— Але іх раздзярэ немец, як каршун курыцу.

Царык азірнуўся і, падаючы руку, зашаптаў зноў:

— Сцеражыся. Я ж кажу — хапун пачаўся.

Дарогаю Міця перадумаў і гэтую нечаканую гутарку з Царыкам і Хрысцін напрок. Востра тачылася злая помслінасць — праўда, мусіць, любіць Хрысця Імполья.

Як сплялося і зашмаргнулася ўсё на глухі вузел у чалавечым жыцці: паспрабуй развязаць, разблытай яго.

А як сказаць пра гэта Алесі?

У Верасаве Міця быў, калі ўжо закацілася сонца. На надворку пры аলেখавай калодзе стаяў бацька, цюкаючы па калочку сякерай, вычэсваў да грабель новы зубок. Яны, шчарбатыя, пастаўленыя на стаўпец, прыперліся абслізганым грабільнам да сцяны хаты.

— Дзе халера носіць? — бацька з усяго маху ўбіў у калоду сякеру, падняўся з кален.— Гульба, ды не штодня! Чаго каня кінуў?

Міця ўжо на бацькаву злосць звык змоўчваць.

— А што тут учынілася?

— Памагчы б во. Адзін усё цягай. Таму то брат, то сват, то радня. Сена прывязці і не было з кім. Табе хоць у галаве?

— Заўтра прывязецца,— Міця, не ведаючы, што казаць, прыспешыў за гумно на сцежку, што вяла да Мондрых.

— Вады прынёс бы, ці што? — зноў крыкнуў бацька.

Трошкі пад'юшчаны бацькавай злосцю, Міця вярнуўся назад, узяў вёдры — адно драўлянае, акованае, другое бляшанае,— скіраваў да Сымона. Разарваны ланцужок мысляў зноў набег на Чэсю, на Хрысцю, на Царыкаву гутарку ў Дварчанах. А можа, праўда начаваць трэба не дома, можа, да Алесі хадзіць нанач у гумно?

Набраўшы вады і заварочваючы дадому на шары, туга загнуты лук сцежкі, убачыў: да калодзеса бег Імполь. Помслівая за Алесю злосць і крыўда ўзнялася на яго. Стрымліваючы яе, сказаў пра другое, пра калодзесь:

— Калі ж з свайго будзеш чэрпаць? Ты ўжо абудаваўся, скончыў склеп?

— Цэменту, каб на яго халера, не хваціла. Заўтра паеду ў Дварчаны прыкуплю.

Расплюхаў ваду, нібы астудзіў сябе: «Ці толькі па цэмент? Едзе, каб убачыцца з Хрысціям».

Дома ўжо, вечарам, калі ляглі спаць, сказаў у поцемак, дзе ружаватым агончыкам бліскала бацькава папяроса:

— Алесін Імполь у Дварчаны да Хрысці падходжвае.

— Гаворыш, нібы сённячы нарадзіўся. Вунь уся вуліца дрыжыць ад плётак.

— І што парадзіш тут?

— Што?..

— Даўно казаў: «Выжаны ты яго». — Атрутлівы махорачны дым нясло ад бацькавага ложка, на пліце бліскаў ружаваты водсвет.— Толькі завіла гняздо, жыць можна, і на табе... Паскудны ён, а яна ўсё прывячае.

— Любіць мо...

— Ды ўжо ж, раз голаў пад поезд клала...

Як скарга на цэлы свет, суха парыпваў і скрыпеў стары драўляны ложкак — бацька не спаў, варочаўся з боку на бок: ад думак ды болю ў каленях, што пачынаўся на змену пагоды.

Не мог задрамаць і Змітрык: як на вялікай крызе, кружыўся, плыў у мыслях да Чэсі, покуль іх разарваў цяжкі тупат ног на вуліцы, які глушыла мяккая тугая зямля. Прыслушаўся — гаварылі нібы па-польску. Міця падскочыў з ложка. Халадзеючы, дагадаўся — паліцыя.

— Што там? — мармытнуў спрасоння бацька.

— Паліцыянты, — здушаным голасам аказаўся Міця.

— Глядзі, не сунь лабаціну, не паказвайся.

Міця, туляючыся за прасценак, цікаваў у акно — за верасаўскімі вартаўнікамі, што ішлі паперадзе, конна ехалі двое ў круглых шапках, з доўгімі навіслымі брылямі.

Чуючы, як сціхае гэты трывожны тупат, успомніў пра сённяшнюю гутарку з Царыкам у Дварчанах, падумаў, што паліцыянты віжучоць і коцяцца па вёсцы не так сабе.

Задуманы, вярнуўся на ложкак, а раніцаю, не разбіраючы яшчэ, сон гэта ці не, учуў Алесін голас:

— Во, спіць?

Міця, разарваўшы ліпкую павучыну сну, адкрыў вочы.

Каля пліты стаяла Алеся: на жаўтлявы, у карычневых плямах твар свяціла рэдкай чырванню нізкае, што яшчэ не паспела адарвацца ад зямлі, сонца.

— Чуў, што сёння рабілася? — Яна нацягнула на сваім жываце каптанік. — Мяне ўночы аштрапавалі.

— Паліцыя? — перапытаў Змітрык.

— Ага. На пяць золотых.

— За што?

— Вунь за нашу з'яду.

— Якую з'яду?

— Сучачку. — Алеся адвяла вочы ад гэтага рэдзенькага ружаватага сонца. — Зайшлі ў хату і склалі пратакол, што сучачка не навіязана.

— Два пуды жыта выкінула, — са злосцю і крыўдай чмыхнуў бацька.

— Думала бегчы будзіць вас.

— А я не спаў, чуў, як яны вуліцаю ехалі, — падняўся, прысеў на ложку Міця.

— А як я прыбягала на падворак, нябось, не чуў?

— Не.

— Падышла, бачу, агню ў хаце няма, а яны недзе каля Ваўчка гавораць. Думаю сабе, не чапілі Змітрыка.

— Не, як бачыш, — засмяўся Міця.

— Яшчэ і выскаляецца, — нагнуўся перад печчу і кінуў туды палена бацька. — Напалітыкуеш. Будзе і на краіву мароз.

— Можа, да нас хадзіў бы спаць, — з ласкавай асцярогаю спытала Алеся.

— Калі што якое, то прыйду, сястра.

— І ўдома трэба мець які схрон, — падказаў бацька.

— Вой, пабягу, — нібы схамянулася Алеся. — Мо які злодзей у хату ўбіўся, дзверы ж не прымкнула. Майго ж ня машука ўдома, цэмент купляць паехаў, бо леташні во скамянеў.

— Гаспадары, — плюнуў стары Корсак: яго, працавітага ды ашчаднага да ўсяго, крыўдзіла нядбалства.

Міцю кальнула раптоўна здагадка, што Імполь у Дварчанах убачыцца з Хрысцям, і яму стала шкада сястру.

— Што ты мяне так цікаеш? — Алеся адступілася, направила каптанік і, схаваўшыся за пліту, бразнула клямкай.

XIV

Спаць не даваў гэты высокі, роўны з шафаю, гадзіннік, што стаяў у кутку напроці акна, адбіваячы на вялікім латунным дыску вузенькі пасярэдзіне і расшыраны на канцах банцік святла.

Фуркатлівае гудзенне спружыны, а потым нечаканае бомканне, што доўга, як ад касцельнага звана, калыхалася ў вушах, не раз будзіла Хрысцю. Асабліва калі гадзіннік біў поўнач — першую гадзіну, як палічыла яна, аж трынаццаць раз.

Сёння гадзіннік прабіў яе даўно, але Хрысцю не браў сон, нейкая сцішнасьць ішла ад гэтага аднастайна вялага чаханьня ці мо ад таго, што Хрысця спала адна ў гэтым вялікім, на чатыры пакоі, доме.

Правёўшы Змітрыка і трохі знерваная, Хрысця пасьдзела на ганку, узіраючыся, як на кучаравай хвойцы зачэпілася чырвонае сонца, і пачала ўпраўляцца нанач: зачэрпала вады ў кругленькім, ашалёваным дошчачкамі калодзесі, прынясла, паставіла на запас у сенцах, замкнула калідорчык з бакавым ходам. Толькі аканіц не зачыняла — баялася цёмнаты, баялася, што і праз акно не выскачыць, калі часам пажар ці яшчэ якая ліхата. Чаго ўжо толькі не перадумала Хрысця — і як малою была, і як паміраў бацька ад нейкае нязлечнае хваробы: у яго ўсё расла, рабілася тоўстаю губа, і ён памёр з гэтай губы; то ўспамінала Верасава, Корсакаў, то Імполь і сваю астатнюю сустрэчу з ім. Хрысця не ведала,

што цягнула да яго, хоць тут, у Дварчанах, ужо знайшоўся і стаў страчаць зварок і занадта часта Моўшаў чаляднік, што вучыўся на краўца, нейкі даўганосы, падобны на дзятліка, Мікалайка.

Стрэў і сёння, калі Хрысця, прайшоўшы з Міцем, варочалася дадому.

— Куды ж збегала? — спытаў ён, завярнуўшы за ёю.

— Ці ўсім знаць? — нават не азірнулася Хрысця.

— Чаму ўсім? — прыспешваючы крок, чапіўся Мікалайка, але Хрысця пайшла падбегам: не падабаўся ёй гэты ціхі і, можа, неблагі ды недурны хлопец. Няхай ратуе бог — недарослы і з твару брыдкі.

Лежачы на тапчане і забыўшыся, не зважаючы ўжо, як цюкае, нібы падзеўбае, гэты вялікі шафкавы гадзіннік, думала пра Імполья. Думкі, як вада ў быстрым віры, са споду душы падымалі каламуць рэўнасці, што ён жанаты і дарма яна хіліцца ды лёсціцца да яго.

І не ўчула, як задрамала, убачыўшы сябе ў Мондравай хаце з ім, з Імполем. А ў хату ўбегла Алеся і, схапіўшы з паліцы нож, закрычала страшным, нейкім змардованым крыкам.

Ад перапалоху, ад гэтага моцнага Алесінага крыку і доўгага бомкання гадзінніка Хрысця прачнулася і заснуць ужо не магла, успомніўшы, што адна ў хаце. Спалах браў, што ў доме двое дзвярэй і процьма вокнаў. Улезе хто, і не ўчуеш, тут і задушыць адну. Як задушылі надоечы старога Левавіча: адны кажучь, што служанка з каханцамі, другія — што бандыты. Труп знайшлі ў садзе. Цяпер пра гэта гаварылі ўсе Дварчаны. А недзе ў Дубатоўках, тут, пад Дварчанамі, цыганы прыпільнавалі, што ўдава прадала карову, і залезлі ноччу ў хату — адзін яшчэ звечара схаваўся ў сенях. Абцугамі рвалі, выкручвалі маладзіцы рукі, каб аддала грошы, а яны якраз ляжалі на пошце, покуль не замардавалі, укінуўшы ў пусты, ужо дачыста выбраны куфар.

Успомніўшы пра цыганоў, Хрысця аблілася потам: чаму ж ім не ўлезці да Грабянкаў — грошы ў яго ёсць, а касцюмаў ды футраў вунь поўныя шафы. Хіба ж ніхто не бачыў, як яны надоечы перасушвалі ўсё на двары, як напаказ, развесіўшы на вяроўках.

Хрысця прыслухоўваецца і чуе ўжо маруднае, са звінючым скрыпам чаханне гадзінніка, і ў такт яму са спалаху тахае Хрысціна сэрца.

Гаспадар, атлусцелы пан Франусь, пэўна ж, як і заўсёды ад войта Рыдзя, з тае белаі мураванкі, што стаіць каля рынку, прывалачэцца недзе над раніцу і будзе, як заўсёды,

калі яна, Хрысця, пойдзе яму адчыняць, знарок ці не знарок, абдымаць яе ў сенцах.

З маладою асаднічыхаю жывуць яны не ў згодзе. У хаце спакою няма, ледзьве не штодня — калатэча, перадрага ды сварба.

У пані Анці ёсць, ці недзе быў, каханец, бо Хрысця, прытоеная на сваім тапчанчыку, іншы раз чуе, як п'яны, набраўшыся, што мурза гароху, пан Франусь упікае жонку за тое даўнейшае:

— Курва, ідзі да яго.

— І пайду, толькі ты мне скажы, куды ісці...

Аднаго разу ён біў жонку, і Хрысця, не стрываўшы, ускочыла туды ў іхнюю спальню. Пані Анця стаяла ў разарванай, разлупленай на грудзях кашульцы. Аслупянелы, спатажаны ад уключанага ў суседнім пакоі святла, ад неспадзяванай смеласці маладзенькай служанкі, што на парозе, ад невыносна абрыдлага крыку дзіцяці, якое яна перастала калыхаць, Грабянка толькі раз'юшана чмыхнуў і шугануў са спальні.

Пасля гэтай перадрагі Хрысця не ведала, што рабіць, ці ўжо аставацца тут у Грабянкаў, ці папытваць сабе іншых гаспадароў. Праўда, пан Франусь ніколі не крычаў на яе, не камандаваў ёю, рабіла ўсё маладая пані ды яе сястра Чэся, што прыязджала з Баранавіч. А работы тут — пад зашмаргу: выпратай гэтакую хату, памый падлогу, змакрэеш ад поту, хоць цябе выкручвай. А раненька ўстаўшы, збегай да свінабоя купі мяса, то на рынак радыскі. Добра, што малако, масла ды сыры прыносіла з Дубатоўкаў старая Гэлька. Праўда, Хрысця любіла, апырэдзіўшы дварчанскіх дачнікаў, прыбегчы да тых старых шурпатах хвоек, пад якімі ў буднія дні збіраліся вязковыя маладзіцы, топчучы на злінялых распасцёртых хустках вялікія порсткія горбы перамытага шчаўя, цыбулі ды пучкі ружовае, перавязанае радыскі. Тут каля радыскі ці салаты ляжаў кружок уклучанага ў вымыты лопухавы ліст жоўценькага масла.

Варажылася Хрысця толькі аднаго, каб не патрапіць на верасаўскіх ці ведравіцкіх баб.

Надоечы было нават горшае. Хрысця, прыглядаючыся да кошыкаў, дзе ў мякіне ляжалі жоўтыя яечкі, да курэй, якіх куплялі дачніцы, трымаючы за звязаныя лапкі і раздуваючы ў іх пад хвастамі пух, убачыла здалёк на разасланай хустцы горбачку рыжавата-белых, некім ужо назбіраных суніц, здэцца, чуючы іх нават пах. І ёй захацелася іх купіць, каб прынесці маладой Грабянчысе. Там ужо стаяў, апіраючыся на жоўтую бамбуковую кацубу, стары сівабароды яўрэй

у круглай ярмолцы. Прысеўшы каля суніц, іх у шклянку жменькаю насыпала маладзенькае дзяўчо.

Раптам Хрысця ўчула, што яе нібы штурханулі, калі яна ўбачыла васільковую злінялую сукенку з няроўным адтапыраным краем. Прыстукнула, падымаючы вочы і ўбачыўшы ўжо выпуклы жывот, крышку прыхаваны даўгаватым прыталеным і незашпіленым на ніжнія гузікі сачыкам.

Нешта як спаралізавала Хрысцю. Насунуўшы на вочы белую, у сінія валожкі хустку, Алеся хавала ад сонца свой руды ад плямаў схудзелы твар. Як яна змянілася, пабрыдчэла. Хрысця ўжо ступіла да дзяўчаці, таксама нагнулася, каб не глядзець на гэты спакутаваны твар, на выцвілыя збяжклыя вочы, што нечакана страпануліся.

— А ты галавы не нагінай.— Злы, цвёрды голас пібы перуном стрэліў у Хрысцю.— І вочы не хавай. Думаеш, не ведаю, што была ў Верасаве? Калі ўжо так хочаш, то аддам. Кажуць, хваціць такога квяту на цэлым святу.

Шорткаю і востраю асакою разанулі, распаласавалі Хрысціну душу гэтыя Алесіны словы. Ужо выпрастаўшыся, бліснуўшы сваімі быстрымі вачмі, адсекла Алесі:

— І вазьму. Хоць чалавеку палёгка будзе...

І скоранька пайшла, забыўшыся пра тыя ягады, несучы ў сабе брыдкасць, сорам і помслівасць, што калі захоча, то Імполя адаб'е, і гэты крык не паможа, і нават бітва,— бо Алеся, каб тоўстаю не была, дзіцем не хадзіла, то, пэўна, білася б.

Толькі нашто яно такое жыццё: грэшна перад людзьмі, перад гэтым дзіцем, што народзіцца ў Алесі. Яго, Імполевым, дзіцем. І праўда — хай не ходзіць. Жанаты, нашто? А тое, што наравіцца — пройдзе, згіне, разыдзецца, як туман. І праўда, як туман, бо і свету не відаць, і не ведаеш, куды ісці, а потым паяснее ўсё. Во, як гэты гадзіннік, якога, здэцца, не было чуваць, а цяпер ізноў — так-цяк, так-цяк.

Растрывожаная мыслямі, Хрысця перавярнула на другі бок, але ведала, што не засне. Якая хоць гадзіна? Устала. Пляскат ног і рып дошак аддаваліся палахлівым чуткім рэхам у пустых пакоях.

Нібы нехаця, вяла тахкаў гадзіннік. Каротшая, з кружком-кветачкаю стрэлка вострым шыльцам упіралася ў чорную лічбу. Хрысця, не верачы, што ўжо другая гадзіна ночы, каля вушака абмацала выключальнік з круглым стручком, націснула на яго — салатавае, з-пад зялёнага абажура святло адбілася на залацістым абручыку круга: праўда, кароткая стрэлка сваім вострым дзюбком праткнула лічбу «два». «Ай, божа,— Хрысця зноў тыцнула пальцам у

струпок белага фарфоравага ўключальніка, — калі ж спацьму, а сёння ж раніцаю збіралася схадзіць па ягады. Гэта ж драсіла Суля, каб ёй назбірала чарніц».

Густая, як вада ў віры, чарната раптоўна абняла Хрысцю. Аслепшы, яна па гэтай густой палахлівай чарнаце пайшла да свайго тапчана. Пад нагамі зноў, аддаючыся рэхам, ядавіта рыпела падлога.

«Божа, мо дзе хто ўлез. Гэтакая хата. Столькі вокнаў. І не ўчуеш».

Спалох забіваў дух. Хрысця на пальчыках дайшла да свайго тапчана. І раптам гэты пакой з шарым акном, за якім чорным страхоццем калыхалася хвойка, засланяючы неба, з мутным бляскам шкла ў шафах з размаітымі кніжккамі наліўся, напоўніўся вусцішнасцю: а можа, хто ўбіўся, улез, каб абкрасці Грабянку, падпільнаваўшы, што ён п'е і грае ў каргы ў войта Рыдля.

Але ж праўда — нехта нібы загрузка. Хрысця сцялася, паслухала, прыгадаўшы зноў цыганю, што замардавалі маладзіцу. Залекацела ад страху — нехта стукаў, толькі не ў той, ад вуліцы, ганак, а ў гэты, што быў з двара, куды, звыкла, прывалокшыся п'яным, стукаўся сам Грабянка. «Можа, і цяпер ён?» Хрысця паглядзела на завешанае фіранкамі акно, падхапілася, знайшла свой фланэлевы, падкарочаны для яе, для Хрысці, Грабянчышын халацік.

Прайшла кухню і сцішылася, баючыся зайсці ў калідорчык. На надворку было двое.

— Мувень ці, жэ войны не бэндзе *, — гаварыў, як Хрысця пазнала, свінабой, што меў мясную лаўку на той, далёкай каля возера вуліцы.

— Военко, военко, цужэсь ты за пані? ** — у адказ яму заспяваў пан Франусь і, шкрабучыся за вушак, ужо запрацаў зайсці ў хату. — Дабавіць у чубе трэба. У мяне стоі якасць травіца.

— Не бэндзе войны, не адважасен ***, — зноў гаварыў свінабой.

Хрысця ўвайшла ў калідорчык, але ўжо ніяк не магла патрапіць адмакнуць замок. Можа, не той ключ, не ад тых дзвярэй?

— Чаго не адчыняе? Не слышы, хараба, — не стрываў Грабянка.

— А хто там? — спытаў свінабой.

* Кажу табе, вайны не будзе.

** Вайна, вайна, што ж ты за пані?

*** Не будзе вайны, не адважацца.

— Мая служанка, нічэго себе, як рэпка,— пахваліўся Грабянка і замалаціў у дзверы цяжкім кулаком.

Хрысця нарэшце павярнула ключ, адамкнула дзверы, але выскачыць з калідорчыка не паспела, нечыя рукі пачалі ла-віць яе. У твар нясло смуродным перагарам гарэлкі.

— Цыс-с,— недзе блізенька зашыпеў, як ушчэмлены ў расколіну ляшчыны гад, той лысы, з задзірыстым носам свінабой Канэцкі, да якога яна бегала купляць мяса.— Такі анёлак.

Што было моцы Хрысця рванулася з калідорчыка.

Грабянка з мардатым свінабоем завярнула на кухню, адтуль чуўся іхні глухі тупат.

Хрысця, прыслухваючыся, сцягнула з сябе халацік, падлезла пад казытлівы шарсцяны плед.

Тупат на кухні сціх, адно чуваць было, як смяяўся, шыпеў, пібы гусак, свінабой:

— Цыс-с!

Хрысця не ведае нат, ці паспела яна задрамаць, ці не спрасоння ўчула:

— Анёлак, ты спіш?

Яна толькі ўбачыла, як недалёка бялела сподняя кашуля, і потым учула, як чужая рука абмацвала тапчан.

— Не бойся.

Хрысця яшчэ не магла разабраць, хто тут.

— Не бойся. Ён не чуе, ён спіць.— На Хрысцю дыхнула гарам гарэлкі.

Каля тапчана пахістваўся свінабой.

У міг вока Хрысця саскочыла на падлогу, але за кашульку трымала ўжо свінабоева рука.

— Я не так, чуеш? Я заплачу. Я багаты. У мяне вунь поўная кішэня грошай, я азалачу цябе. Не крычы, чуеш!

— Пусці! — ужо рэзка рванулася і асмялела Хрысця.

— Чуеш, азалачу. Хату купіш. Ты ж знаеш — я Канэцкі. Я маладзенькіх люблю.

— Пусці, смырод! — яшчэ раз, але з усяе сілы турзанулася Хрысця, учуўшы, як, нятуга луснуўшы, раз'ехалася старая зношаная кашулька. Змярцвеўшы ад усяго, ад со-раму, ад злосці, ад гэтай рукі, што без брыдкасці, з нейкім холадам, як жаба, папаўзла па целе, Хрысця зубамі злавiла гэту валасатую, гідкую да рвоты руку, кусала не шгадуючы, уніўшыся зубамі глыбока ў скуру.

— Ты што, звар'яцела?! — заенчыў Канэцкі, але ўжо другою рукою хваціў Хрысцю ў пояс.

Абедзвюма рукамі Хрысця ўперлася ў расхрыстаную ва-ласатую грудзіну і пхнула ад сябе Канэцкага: ён, п'яны, не

ўстояўшы на пагах, паехаў спярша на дзіцячы пусты ложкачак, а потым ужо на падлогу, лягнуўшыся аб яе недзе ўпоцёмку лысым круглым качаном галавы.

«Мо забіла?» — жахнулася Хрысця, але ўчула, як, сілячыся ўстаць, захроп Канэцкі:

— Ну, курва!

Хрысця вышмыгнула на святло кухні. Абвяўшы на крэсле і ўпёршыся ў стол галавою, там сон носам і захлёбваўся пан Франусь.

Дзверы ў калідорчык і на двор былі адчынены. Ледка адзетая, у адной кашульцы, учула здаровы скразняк ветру. Скоранька спусцілася з ганка, завярнула за вугол дома. Ззаду ў калідорчыку шкробся, трымаючыся за сцяну, п'яны Канэцкі.

— Ты куды, дурніца? Не рабі крыку, чуеш?

Спатыкаючыся ў нізкім поцёмку, дабегла да брамкі. Яна была таксама не прычынена. Задушлівая сухая ноч млела над мястэчкам. У шарым хмурым небе палахліва ўспыхнула высокая жаўтлява-ружовая яснасьць. Пераспелая духата рвалася ціхаю малавкаю. Здалечыні не дакочваўся цяжкі глухі пярун.

— Стой, кажу, не рабі лопату, — ужо за плотам, за кустамі акацыі ўчула Хрысця перапiты ахрыплы голас.

І нечакана на лісці зашаласцеў і цяжка гупнуў каля Хрысці ў пясок вуліцы вырваны недзе з кветніка цяжкі абломак цэгля.

Хрысця перабегла пад ліхтаром жоўты круг святла, скіравала да пошты — там свяцілася акно, быў чуваць голас тэлефаністкі: «Алё, алё, маўчыць гміна. Алё, ніхто там не падыходзіць да тэлефона...» — і спынілася каля белага атынкованага дома з дзвюма прыбудоўкамі — Сулінай цукерні. За шчыльна закрытымі аканіцамі тамілася сцішнасць. Да аканіц не пускаў высокі плот з замкнутаю брамай.

Хрысця патурзала яшчэ раз за клямку глухое форткі і ўжо цяпер, учуўшы нестрывалы жаль да сябе і за гэтую ноч, і за верасаўскае жыццё, і за сваё сіроцтва — горка заплакала.

Адлягло, палягчала на душы ад гарачых слёз. Нібы падушчалая, акрыялая, узялася абедзвюма рукамі за частаколіны, узабралася на жэрдку і скокнула ў гародчык на высокія, за пасохлымі кветкамі касачы. І ўжо на яе тупат у гародчыку, на шастанне па градах каля тонкіх маладых яблыняў спадцішка сухім, асцярожным рышам адазваліся дзверы.

— Што тут трэба? Хто така? — не высоўваючыся з-за іх, пыталася Суля.

— Гэта я, цётка Суля, гэта я, — шэптам крыкнула Хрысця. За страхою дома на сіняй хмары ўспыхнуў і доўга трапятаяўся ружаваты водсвет маланкі. І тамліваю ціш ночы знянацку разламаў высокі грукат перуна.

— Ой, вос бісту до? — перапалохана зноў спытала Суля. — Вой, чаго ты тут?

— Памажэця. — Даўкі камяк захрас у горле. — Хрысця гаварыць не магла, свет засланілі слёзы.

— Гот із міт дыр, фарвос бісту накет? Божа, чаго ж ты голая?

— Прыстае, рады няма... вунь свінабой. П'яны прыйшоў з гаспадаром.

— А дзе яна, Грабянчыха дзе?

— У Баранавічы паехала.

— Вой, пакажыся. — Суля нарэшце ўбачыла разарваную кашульку. — Што ён вытварае, гэты стары паскуднік? Трэба было чым па галаве, па гэтай яго лысай бручцы, каб раскалолася. Дэр алтэр уйсвурф? Чортаў кныр!

Суля гаварыла нешта ўжо ў хаце, завёўшы Хрысцю зноў за перагародку ў той вузенькі, са швейнай машынай пакойчык з адным ложкам, дзе першую дварчанскую ноч начавала Хрысця.

Яна і лягла тут, ці паспеўшы звесці вока, бо абудзілася ад моцнага грому і густога за акном навальнічнага дажджу. І ад спорнага дажджу, што пах свежасцю тут у пакойчыку, ад шарай, завешанай ім раніцы, ад вясёлага, перагаворлівага цвіркання ластавак пад шчытом нейкі ясны, як дзе праз шчыліну, промень радасці зазьяў у куточку Хрысцінай душы — невядома чаму яна ўспомніла Імполя, таго, загарэлага, босага, з падкасанымі калошамі, якога бачыла астатні раз на сенаванні ў Верасаве, калі хадзіла па ягады.

Але гэты ясны слупок радасці знянацку змерк, па памяць вярнулася сённяшняя ноч, і зноў вочы затуманіліся ад слёз і гарката крыўды сціснула сэрца. Як жа ж дадому цяпер ісці? Як жа ж у гэтай парванай кашульцы?

За перагародкаю зарыпелі сухія дошкі падлогі. Маленькі Сулін мужык, зарослы да вушэй чорнаю, з сіваю пасмаю кучараваю барадою, доўга шкробся каля вушака перагародкі, потым адкінуў полаг паркалёвай занавескі — на швейнай пажной машыне, аказваецца, ляжалі яго старыя, у хвосціках жоўтых вылезлых гумак падцяжкі.

А потым прыйшла Суля, прысела на крэсле, сашчаміла на каленях рукі, пакруціла чырвона-рыжаю галавою.

— Што будзе? Да чаго ўжо свет дайшоў, калі гэты стары баламут?.. Але праўду кажуць: волас сівее, розум сла-

бее. А што ты хочаш? Яго бацька такім быў. Воўчае пасенне да лесу цягне. Што, не праўду кажу?

І прынесла сваю старую, злінялую сукенку ў макавыя кветачкі.

— Ідзі сюды, паснедай.

— Не, пабягу ўжо. — Хрысця яшчэ болей здрабнела і паменшала ў гэтай вялікай, гаматнай сукні.

— Перачакай дождж.

— Ці далёка тут, не размокну, — і выбегла на цёплы росны дождж, на тугаваты ад вады пясок. Сцягнула, сабрала ў жменю на грудзях шырокую сукенку і пабегла, з лопатам распырскваючы лужыны.

Па зачыненых весніках, па нейкай акуратнасці, як ляжалі перад ганкам драбіны, аб якія выціралі ногі, па вокнах адчула, што дома ўжо маладая Грабянчыха.

І праўда, на рып дзвярэй, на тупат яе ног у калідоры выскачыла, на бягу зашпільваючы халацік, з аброшанымі кудзеркамі валасоў і мокрымі бровамі пані Анця.

— Матка найсвенша, я тут і месца сабе не знайду, дзе ж ты была?

— У Сулі начавала.

— Свенты божа, што тут учынілася?

— Гаспадар з свінабоем...

— Я так і думала. Божа, калі гэта кончыцца? — Яна азірнула на дзверы. — Цяпер вунь ляжыць мокры, як бык...

— Як жа ж тата ваш? — перабіла яе Хрысця сваім роснытам.

— Пры смерці ён. — У пані Анці задрыжаў падбародак. — Дарма дзіця там пакінула, спадзявалася — Чэся прывязае.

— А чаму ж не? — здзівілася Хрысця, пакідаючы на ходніку сляды ад мокрых ног і ўслед за гаспадыняй ідучы ў спальню.

— Не, паеду сама. Сёння паеду. Ты мне плеченую карзіну, тую, што на два замкі, з гарышча дастань, — і павярнула да шафы, шчоўкнула ключыкам, адчыніла дзверцы, махнуўшы пахам нафталіну. — Бялізну з шафы будзем даставаць.

— Нашто? — насцярожылася, змярцвела Хрысця.

— Як нашто? Ты ж бачыш, збрыдзела ўсё. — І ўжо закрычала сама да сябе. — Досць тэго! Не могэн на то патшыць, не могэн! *

---

* Досыць! Не магу на тое глядзець, не магу!

— Дзе ж будзеце жыць? — жахнулася Хрысця, паду-маўшы пра сябе, што будзе з самою, дзе дзенецца. Няўжо будзе хадзіць па мястэчку, каб памыць каму бялізну ці прынясі вады. І цябе пакормяць, як дурнаватую Сабіну.

— У мамы... Не — дасць! — і кінула з шафы сваю зялёную аксамітную сукенку з вялікай брошкай.

— Што вы! — Хрысця глядзела на гэтую вялікую прыгожую брошку, што мігцела і пералівалася, як раса, то ружовым, то сінім, то жоўтым агнём. — Каб вы былі адна, а то з дзецям.

Маладая Грабянчыха, мусіць, успомніўшы малую, на два пакойчыкі, бацькаву кватэрку ў цагляным доме недалёка ад чыгункі, дзе бясконца грукаталі паязды, тую цясноту, маму, якой яна скажа, што кінула мужа, і падумаўшы, ці вытрывае, ці перанясе гэта ўсё мама — і бацькаву хваробу і яе развод, — і неяк бязвольна апусцілася на сваю зялёную сукенку, абы-як кінутую на падлозе.

XV

Адцвіла, адкрасавала сваім трапяткім хараством і стаілася ў зморана-сарамяжлівым спакоі, як цяжарная маладзіца, чуючы сябе ды свой варухлівы плод, бясконца і вечна зраджайная зямля.

У садах з-пад сівага лісця высунулі сваю блішчаста-зялёную лабаціну маладыя яблыкі, шчодро захарашалі ад бурачкавай завязі разгалістыя грушы. У закурэлым вішняку вільготнымі, нібы вылушчаны са стручкоў гарох, вочкамі з-пад цёмнага лісця вызіралі зялёныя ягадкі.

Згасла ў гущары дзіравага, сточанага алешніку ды сівага вербалозу ледзьве прыкметная каліна. Асыпала свой ружовы, крышку злінялы цвет у зялёных ровішчах, на старых палявых межах і даўнейшых селішчах калючая шпышына.

На полі ўжо сівавата-зялёнымі хвалямі хадзіла высокае густое жыта. Вецер падымаў з яго і нёс жоўты пылок. Яно красавала.

Абагнаныя па першаму разу, дурэлі, гонячы зялёнае бацвінне, лапушыстыя картоплі.

Выкручваў з зялёнага шырокага пер'я мякенька-вусаты колас ячмень. Дрыжаў, дзе-нідзе выпусціўшы ўжо меленькія папэрачкі, сівы авёс. І зацвітаў нябескім цветам папалаты верасаўскімі бабамі жаўтлява-зялёны лён, ды падымаўся, раскрываючы сваё драпастае лісце, малады лубін, на які, покуль ён яшчэ не заглушыў травы, пускалі каровы.

На сівых ад моху і дымных пэндзлікаў сушніку ялавінах, ніколі не араных нішчымных аблогах, стракатых ад ружовага чабору ды жоўтага сакаўнога водцыку прылесках зацвітаў свянціян.

Стаяла самая гарачыня маладога лета. Над смутным прывялым полем, над жытам, дзе было звіта з сухенькага пырніку глыбокае, з шасцю рабенькімі яечкамі гняздо, звінеў, трапытліва падымаючыся ў выцвілае неба, шары жаваранак. Ды на вялікім, пабітым воспаю лішая ды аброслым быльнікам камені стаіўся гарбаты каршун, выцікоўваючы зайца ці мо вывадак маладых пры жыцце курапат.

Тады-сяды на полі паяўляліся бабы, каб напалоць для каровы радзюжку гэтае бярозкі ці паўзучага, у беленькіх, як на вадзяной расе, кветачках крапцу.

Ды ў вольную нядзельку, намазаўшыся здорам пухкіх грэцкіх аладак, крышку сыта-давольны гаспадар паволі ішоў аглядаць сваё поле: як што расце, красуе, ці не нарабіў хто шкоды, выкасіўшы для свайго каня лапкі канюшыны або прыпасвіўшы ярыну.

Верасаўскія маладзіцы, як кураводкі, абсыпаўшыся дзецьмі, покуль не наспела жніво, бегалі ў няблізкі Кашалеўскі лес па ягады — хай будуць высушаныя на зіму на лякарства, ці во і цяпер з'есці, прысыпаўшы, каб было сытней, грэцкае мукі і забяліўшы малаком. Ачуняўшы да полудню ад хвароб ды расхадзіўшыся, выбіраліся ў гэтую пару лета на старыя межы, у ровішчы ды жоўты ад водцыку аблог, каб назбіраць зёлкаў, старыя, падтупаныя ўжо бабы.

Рвалі яны ды збіралі ў прыпол усё: і невысокі, падобны да люціку, з жоўдзенькімі кветачкамі грымотнік, што памагае ад кашлю, і палявую моркву, што лечыць ад жаўтачкі, і сухі хвосч, і ліловую шчотачку перапялічніку, каб укінуць яго ў кіслае шчаўе, і сіменька-пэндзную, затоеную ў цяньку каля ялаўцовага куста кветку паўночніку — соннага лякарства. Ці адышоўшыся далей ад вёскі, адкуль не чуваць пеўневага ўжо голасу, нарваць чартапалоху, каб, распаліўшы на жалезнай засланцы сухія калючыя шышкі, было чым абкурыць ледзьве не голенькае, у адной кашульцы дзіця, ганяючы з яго прырэпалахі ды зрокі.

Толькі адна Алеся, старонячыся чужога вока, не вельмі адлучалася з дому: бо ці збяжышся ўжо з жыдкімі ў хадзе бабамі, ды і ягады тыя — не блізкі свет. Хоць у нядзельку схадзіла ў Дварчаны ўжо наперад купіць для жданага дзіцяці фланэлю на шапачкі і паркалю на сарочачкі, стрэўшы незнарок яе, Хрысцю.

А сёння прыкра па душы і цяжка перагораць, што чапіла яе перад усімі на рынку. Бо ўночы сніліся зноў — і Хрысця, і немая Еўка з сваякрухай. На нешта ж укажа гэты сон. Нават у Імполь спытала:

— Што гэта значыць, калі нябожчыка прысніш?

— Старое нешта знойдзеца,— сказаў ён, і Алеся ўжо супакоіцца не магла: няўжо зноў па вёсцы папаўзуць якія абгаворы? Няўжо?

Імполь павёў на той далёкі лужок у Палужні пасвіць каня. Якое там пасвінне, толькі спіць дзе ў цяньку пад алешнікам або ў Дварчаны да яе пабег. Ды хай ужо лётае, хіба прыпыніш? Абыдла думаць пра гэта. У яе адзін клопат — дзіця. Трэба схадзіць па лякарства і для яго, дзіцяці, і для сябе. Накапаць памцніку — тых чорных, з бубкамі, карэньчыкаў, што кідаюць у гарэлку, ды стрымбуляватага, бязлістага, на якім сінімі матылькамі разгортваюць свае крыльцы празрыстыя кветачкі мацаўніку ад парушэння, і нарваць жоўдэнькай, у пупшах, як канюшынка, руціцы, каб ратаваць сэрца, і браточкаў — купаць, калі пойдучь скулы, малых дзяцей.

Алеся азірнула на высокую страху гумна, за якім падымалася сіняя, з папяловымі мякенькімі краямі хмара, і рахманым, яшчэ нязлосным водгаласам адклікаўся і прагрукваў гром, падумала, што дажджу, дасць бог, у Верасаве не будзе — хмару пацягне на Кашалёўскія лясы, на тую шырокую ў лазе ды алешніку лагчыну, дзе віўся, падмываючы пячанья берагі, блішчаў цёмны, з жаўтлявымі плёсамі Неман. Алеся бачыла яго толькі раз, як ездзіла з бацькам на кірмаш у Бяліцу. Зімою там, кажуць, утапілася выселле.

Прымкнуўшы сеначныя дзверы, Алеся прытаптала на прызбе доўгі, з абслізганым язычком ключ, сцягнула з яловага частаколу памыты фартух і, прапускаячы наперад сябе сучачку, выйшла на вуліцу.

Каб лішне не надарыцца на каго, завярнула на бацькаў двор, на вузкую, вытапаную каровамі ды авечкамі сцежку: вось так наўпросты можна было выйсці на кладку.

За гумном, выкошваючы высокі, у белым цвеце баркун ды глухую канапельку, што заглушылі тут небрукованы двор, шастаў касою бацька. У сподняй, зрудзелай ад поту і даўно, мусіць, не мытай палатнянай сарочцы.

«Думаю толькі пра сваё, а вунь які недагледжаны бацька»,— упікнула сама сябе, але ўслых ужо і яго:

— Дабраў час. У нядзельку касіць. Грэх жа ж.

— Такі то грэх, каб чалавек большага не ведаў, калі выкашу чортава зелле.

Напамінак пра большы грэх кальнуў Алесю — пезнарок падумала пра немую Еўку і свекрыву, у душы калючым клубком перавярнулася злосць.

— Сарочку во скінь. Буду ісці дахаты, вазьму. — Алеся перастушыла сучачку, што прысела пад нагамі на сцежцы, спусцілася да вуліцы, сказала яшчэ:

— І Зміtryk няхай прыгатуе што памыць.

Пераскочыўшы каменні, стрымгалоў у садок збегла сцежка. Разарвалася зігзагам пад сівымі, яшчэ не ацяжэлымі ад свайго прыплоду яблынямі. Густы ліповы пах нават прыпыніў Алесю: у Сымонавым садку зморана пагойдвала жоўтым ад шчодрага цвету галлём, не могучы ацерабіцца ад пчол, высокая старая ліпа.

Ужо каля рэчкі гэты густы мядовы пах ліпы перабіў распараны, у ружаватых чачотках гаркавата-млосны валяр'ян. Хмялеючы ад яго, Алеся перайшла кладку.

Набіўшы між пальцаў кветчак белага сухотніку, выйшла на ветраны грудок. Прыслухалася: за сівымі купаламі вербаў, шурпата-чорнымі, сухаверхімі алешынамі з варонінымі гнёздамі чуваць было, як у вёсцы спявалі пеўні.

«Не, трэба далей адысціся, каб не чуць петуховага голасу», — успомніла Алеся тое, што некалі раіла маці.

Чуючы босымі нагамі калючы жвірок, пайшла цвёрдаю сцежкаю каля жыта. Аб твар, аб рукі казыталіся вусатыя, ужо трошкі звільны ад налітага зерня каласы. На падсохлай траве, на шурпатах сіва-ліловых вусах зіхацела чырванню, трымалася, мусіць, на дождж раса. Ад высокага, з ружаватым сцяблом жыта, што пры беразе зарасло злінялаю валюшкаю, прэсна пахла вільготнаю падапрэлаю траваю.

Пры сцежцы ў рэдзенькай траве хаваліся марныя буслікі, і шчымлівая радасць апякла Алесіну памяць — прыганулася нешта далёкае, светла-дзіцячае, як хадзіла па калюча-шапаткім іржышчы, збіраючы іх у букецік.

Алеся памаленьку нагнулася, сарвала каліву травы з ліловымі кветачкамі і ўжо адцвіўшым насеннем. Яно і праўда было падобнае да бусліка: доўгі зялёны дзюбік і пацерачка галавы на тонкай шыўцы.

Аднекуль пахла і цягнула крышку чадным дымком, і трапяткая сучачка, што бегла паперадзе, палахліва спынілася, прычакаўшы Алесю. На дарозе круга невялічкага раскладзенага агню сядзелі дзеці, трымаючы над полымем пучкі звязаных і рассыпаных веерам каласкоў. І Алесі раптам, як малой, зажадалася падсмажаных чорна-саладжавых зярняткаў, што сядзяць набрынялыя ў абсмаленых бязвусых каласках.

Пастухі, счуўшы тупат ног па выбітай сцежцы, палахліва азірнуліся, той-сёй нават з коленаў ужо ўстаў на ногі, гатовы пудкім зайцам скочыць ад агню, але, убачыўшы кабету, спакойна на локаць прыляглі зноў.

Вішнёвая карова, адкраўшыся ад грамады, з другога канца палетка лавіла языком абвіслыя каласы, рвучы ўжо з карэннямі калівы жыта.

— Сядзіце, хоць бы паглядзелі, дзе карова! — паказала рукою Алеся, і на дзяцей ад злосці забурчала ўедлівая сучачка.

— Нідзе не дзенецца.— Самы большы з пастухоў, пат не зварухнуўшыся, цёр у далонь з абсмаленых каласоў зялёныя прыгарэлыя зярняткі.

— У шкодзе вунь,— прыкрыкнула Алеся.

— Гэй, ты, вушаты! — нехаця, пераломаным ужо гола-сам сказаў большы пастух, не падымаючы ад зямлі вачэй, і на яго крык усхапіўся рабаносы, з адною падкачанаю калошаю хлопчык.

І ўслед за ім запляскаў босымі ножкамі маленькі, гадкоў пяці, узяты на пасвіска мо пасля доўгага плачу брат.

«Чый жа гэта?» — старалася ўгадаць Алеся, ідучы ўслед за дзецьмі, і, калі меншы азірнуўся на «крыклівую цётку», па курносым дробным тварку, па тым, як ён пудка глядзеў спадылба, пазнала — Герасімавай Зосі сын.

Гарачынёю аблілося, турзанулася ад болю сэрца — гэта ж у адзін год з Зосяю тоўстаю хадзіла. Каб не раз'ятраная сляная злосць, калі душыла свой жывот, такою ўжо дачка была б. «Божа мілы!» Алеся, як аберагаючы ад чаго нядобрага, закрыла рукамі свой жывот, абцягнула коф.

Хлопчык пабег, схваўся за высокую сцяною жыта, а ў Алесінай душы вялікім задушлівым клубком пераварочваўся развярэджаны даўні боль.

Тарпатынавым пахам дыхала ад блізкага хвойніку, ад растопленай на сонцы смалы. Прымлелі, расплыліся, як куры на пяску, нізкія кусцістыя хвоечкі, што, як помніць Алеся, сядзелі тут спрадвеку аднакавыя — крывыя і састарэлыя.

Падсох і пякуча патрэскваў пад босымі нагамі сівы мох, што ў вільготную пагоду, у дождж адсырэе, зробіцца мякенькі, як падушка,— ідзеш і толькі чуеш гэтую мяккую ды мілую для душы пухкасць. Між нізкіх хвоечак, каля старога, зарослага мохам ды лішаём ялаўцовага куста абвяў, звесіўшы карычнева-зялёную шапку, нікім не згледжаны баравік.

Падышоўшы туды, Алеся прысела, азірнулася кругом, ці няма дзе яго сям'і, але, нічога не знайшоўшы, спусцілася ў зарослы высокімі каптурамі ялаўцовых кустоў равок.

Па зялёнай лагчыне высыпалі цёмна-карычневыя маладзенькія лупякі. Іх ніхто не збіраў. Верасаўцы чакалі, покуль пойдучь, як казалі, праўдзівыя грыбы — баравікі, каб насушыць на калядны пост, каб можна было ўкінуць жменьку ў капусту заміж затаўкі або наварыць грыбнога квасу.

Абмінаючы выспу лупякоў, Алеся паслізнула на адным, завярнула да жоўценькае, як рабінавы цвет, чачотачкі нізіперніку на ружаватым ствалку з сівавата-глустымі, нібы ў блёсках слюды, круглымі лісцікамі. Вырвала яго разам з растапыранай лапкаю карэнняў, што не вельмі чэпка ўпіліся ў пясчаны грунт ялавіны, укінула ў свай фартух.

Пахучым нізіпернікам, дадаўшы да яго чабору, верасаўскія бабы выпарвалі закіслыя ад малака збанкі.

Алеся мінула равок, пайшла ўздоўж хвойніку, прыглядаючыся да ялаўцовых кустоў, дзе ў цяньку драмалі, звесіўшы сіменькія галоўкі, марныя, нэндзныя кветкі паўночніку. Асцярожна нагінаючыся, рвала іх у закручаны глыбокім жалабком фартух. Нават здзівілася, што столькі было гэтага зеля, якое яна гатавалася назапасіць даўно. Будзе ў адвары купаць дзіця, калі яно не спацьме, калі будзе хадзіць начніца. Кажуць, добра яшчэ купаць дзяцей у цыліндры — жоўценькіх кветачках, што пускаюць, як малачай, свой сок. Найпершае лякарства ад лішая, балячак ды скул.

Цыліндры з румянкам яна ўжо парвала і, звязаўшы ў пукі, насушыла ў цяньку пад страхою. Не назапасіла хіба толькі для сябе, але сходзіць ужо іншым разам накапаць мацаўніку, ці, як яшчэ кажучь на яго, парушэнцу, з сінімі, як злінялая валошка, кветачкамі зеля, што расце пры чыгунцы ў Дварчанах. Адвар яго трэба піць, калі зрушыцца пасля родаў.

Вузкім між лесу, пазарастаным высокімі, стаўбунаватымі, як дзядзькі ў доўгіх кажухах, ялаўцовымі кустамі, раўком Алеся вярнула назад. Алеся ведала, дзе расло адно, нечым падобнае сваім калмаценькім лісцем да крываўніку, зеля памацніку: яго чорныя бубкі карэньчыкаў разам з вобаратнікамі і дзівасіламі верасаўцы настойвалі на гарэлцы лячыцца, калі падымеш што цяжкае ды зрушыш жылот.

Прыклікаўшы ды прычакаўшы сучачку, што згубілася ў кустах ялаўцу, Алеся падышла да жаўтлявага, з бародамі травы, няўдала скошанага балотца. Тут, на Літаваравым надзеле, і расло гэтае лякарства. Сюды крадком прыбягалі верасаўскія бабы накапаць чорных, з ягадкамі, карэньчыкаў, зрыўшы, як дзікія свінні, чужую сенажаць. Алеся схамянулася, што не ўзяла капач. Ды каля алешніку ў гразі сёння тапталася, выносячы на сушэйшае скошаную асаку, старая

Літаварыха. Гнулася пад цяжкаю, што вадзіла яе з боку на бок, радзюжкаю. Прыстакнуўшы, Алеся з дзівам глядзела, як цяжкая, закінутая за плечы радзюжка раптам павяля старую Літаварыху назад. У астатнім намаганні Літаварыха рванулася ўперад і потырч галавою ткнулася ў гразкае, што калыхалася пад нагамі, багнішча.

«Вой, што з ёю?» — аблілося гарачынёю Алесіна сэрца.

Літаварыха не варушылася, нібы набіраючыся моцы, каб падняцца зноў.

Ужо знямая, бачачы, што старая не паднімае з-пад радзюжкі галавы, Алеся скоранька пайшла спачатку сухой калючай пакошай, а далей ужо мокрым, дрыгатлівым багнішчам, што захадзіла і закратала пад ёю.

Безнадзейная, як матылька ў шыбу, здагадка пастукала-ся ў сэрца, што старая ўпала не так сабе.

«Толькі ж не пераналохацца, — угаворвала сябе Алеся. — Ці мала што? Дзіця трэба берагчы, дзіця».

Цяжка і зморана дыхаючы ад скорэе хады, пастаяла, паўзіралася на выцвілую радзюжку і, здаецца, убачыла, што старая заварушылася, і лёгкім, жывым ветрам на душу дыхнула спадзяванне, што з старою нічога не ўчынілася, што старая вось зараз падымецца, але адразу ж пераканалася, што падалося ёй — як не варушылася, так і не варушыцца радзюжка.

Алеся, задыхнуўшыся, схаладзеўшы ад насцярожанасці, ужо ледзьве перастаўляючы ногі, ішла па мяккім, што гойдалася і шыпела, смуродлівым багнішчы. Адною рукою трымала згорнуты жалабком фартух з назбіранымі зёлкамі.

З-пад паласатай, у чырвоныя балонкі радзюжкі, што накрыла старую Літаварыху, выглядвалі босыя ногі з жоўтымі мокрымі пятамі ды худымі сіняватымі лыткамі.

Нібы чуючы Алесіну трывогу, лезла па гразі і зазірала ёй у вочы насцярожаная сучачка.

Схаладзеўшы ад страху, Алеся падышла да Літаварыхі, нагнулася і чапіла за выцвілую радзюжку з мокраю асакою:

— Цётка Зося, што з вамі?

Радзюжка заехала набок. З-пад яе была відаць белая, у злінялыя валожкі хустка. Твар старое ўткнуўся ў вытапаны касцом і набежы рудаватаю вадою след.

Алеся турзанула старую за локаць і закрычала мацней:

— Цётка Зося, ці чуеце?

«Няхай крые бог, памерла», — азірнулася на задыханую сучачку Алеся і перавярнула старую дагары, спалохаўшыся ўжо, што на мокрым, запэцканым рудаватай гразёю твары ўздрыгвалі вейкі і з-пад іх глянулі вадзяністыя вочы.

— Жывот рэжа, няхай крые бог.

Звялы, зморшчаны, як старая прарослая картопля, твар перакасіўся ў вялікай нязноснай пакуце. І Алесю зноў абліла пякучая гарачыня страху: перад вачыма ўстаў, успомніўся другі, таксама перакошаны ў нейкай страшнай міне твар старое свекрыві, калі яны з Імполем даставалі нежывых, яе ды нямую Еўку, з той глыбокай, што выграблі рукамі, ямы ў гумне.

Алеся адварнулася ад Літаварыхі, самлелаю цяжкаю рукою выцерла спацелы лоб, не азіраючыся, сказала:

— Я пабягу, людзей паклічу.

— Ага, людзей,— ледзьве вымавіла старая, пэўна, не могучы паварушыць сухім языком.

«Трэба ж ёй памагчы, вынесці хоць з багнішча»,— пешта на міг прыпыніла Алесю. Яна нават павярнулася, але ўчула, як перад вачмі зноў памерк і загайдаўся свет, і паволі пайшла мяккім і топкім, як падушка, багнішчам.

Адышоўшыся далей і трохі асмялеўшы ўжо, дакарала сябе: «Божа, і трэба было падсунуцца, каб з сабой яшчэ што зрабілася».

Яна асцярожна паглядзела на свой жывот і ўбачыла, што растрасла, пагубляла з фартуха сіненькія кветкі паўночніку. Але махнула рукою і сучешыла сябе: «Таквеле бяды, іншым разам набіраю».

Выйшаўшы на сухі ды цвярдзейшы грунт, асцярожна, бокам азірнулася: там, недалёка ад куста ракітніку, памаленьку падымалася, уставала над радзюжкаю з цяжкім мокрым сенам старая Літаварыха.

Над ёю, нібы нічога не было, спакойна плыў, робячы круг, каб сесці на балота, і вяла махаў чорна-белымі крыллямі даўгадзюбы бусел.

Алеся паўзіралася, як ён садзіўся, цяжка складваючы вялікія змораныя крыллі, і зрабіўся, як бязрукі, з цяжкаю галавой на тонкай шыі і караткахвосты, але сваёю цыбатаю хадою і праўда падобны да чалавека, якога, мусіць, пакараў бог.

Алеся ўспомнілася тое, што некалі расказвала нябожчыца маці: як бог пазбіраў усё гадства і даў у мяшку чалавеку, каб укінуў, утапіў у балоце. «Толькі не глядзі!» — наказаў бог, але чалавек не паслухаў, развязаў мяшок — ужо ж вельмі хацелася зірнуць, што там, — і гадства ўсё вылезла з мяшка. «Цяпер будзеш збіраць усё жыццё», — сказаў бог і чалавека зрабіў буслом. І ходзіць ён цяпер па балоце і збірае жаб, вужоў ды мышэй...

«Няўжо гэта праўда, няўжо?» Раптоўны скразняк спо-

лаху дыхнуў на Алесю, зялёна-калматаю няскошанаю сцежкаю па жоўтай пакошы яна выйшла да кладкі сказаць ужо абы-каму, што там, каля алешніку ў гразі, памірае старая Літаварыха. Але, нікога не сустрэўшы, прынясла гэтую страшную, ні з кім не абгавораную яшчэ вестку да Літава-раў на надворак — там якраз збіваў сырыя алахавыя палкі, робячы нейкі азярод, каб было на чым сушыць сырое сена, стары Літавар.

— Дзядзька Ясь! — узялася за шурпатую абамшэную часталокіну і крыкнула з усяе моцы Алеся. — Цётка там, цётка...

— Што? — азірнуўся Літавар і, мусіць, убачыўшы Але-сін збялелы твар, спакойна, нават з нейкім спадзяваннем на гэта, спытаў: — Памерла?

— Не, што вы? — Алеся нават адступілася ад плота.

— Казаў жа ж, не ідзі, сам упраўлюся, так гавары ты ёй ці не гавары. — Стары падняў алахавы азяродзік і, пра-сунуўшы між жэрдачак руку, узяў яго на плячо, падхапіў яшчэ адзін, што стаяў пры плоце.

— Цётцы кепска зрабілася. — Алеся адчыніла перад Лі-таварам непрышчэпленую брамку.

Ён, выцягнуўшы цяжкія, з надутымі жыламі рукі, пры-ціскаў да сябе праслы, што вісели на плячах.

— Дзіва што. Уночы ледзьве богу душу не аддала. Але ж калі завінецца, то ўпыну няма. Хіба смерць.

— Што вы ўдурбалі сабе? — Алеся ішла за Літаварам, што нёс на плячах гэтыя два праслы.

— А тое і ўдурбаў. — Глыбокім жалабком вузкай сцежкі Літавар паволі спусціўся ў равок, зарослы белым сухотнікам і сівым высокім палыном, паглядзеў на свае вялікія босыя ногі з тоўстымі, закарэлымі ад пылу пальцамі і сказаў: — Трэба, мусіць, па ксяндза ехаць ды Броніку ў войска тэле-граму адбіць. — Ён цяжка ўздыхнуў і падняў на Алесю свае мокрыя, глыбока запалыя выцвілыя вочы: — Можа, твой Ім-поль памог бы. Каня хай бярэ майго... А за клопат я ўжо чым-небудзь сплачу.

Стары паставіў на зямлю сырыя пялёгкія праслы і аба-пёрся на іх, як на гамары.

— Яна ці сённячы пераначуе.

— Не разбітны мой, — азірнула Алеся на сваю хату, — пйдзе ніколі не быў. Хіба я Змітрыка папрашу.

— Ці трудная ўжо справа. Папрасі, мо з'ездзіць. — Ста-ры Літавар падняў сырыя, збітыя цвікамі алахавыя жэрдкі і цяжка, угнуўшы голаў, пайшоў насустрэч шырокаму, ад плота да плота, воза з сенам, што плыў вуліцаю.

«Мусі, праўда, не выжыве старая Літаварыха,— падумала і Алеся, і нешта горкае абняло яе.— Няўжо так зняпацку канчаецца ўсё на свеце: бяда, страх, клопат. Усё чыста».

Алеся, спусціўшыся ў равок, пабрыла па глыбокім, нанесеным паводкаю пяску. Ён сухім напаленым прыскам пёк у босыя ногі.

XVI

Гэтак заўсёды — калацілася і соладка занывала сэрца, калі Змітрык пад'язджаў ці падыходзіў пад Дварчаны. Яшчэ з малых год ён чуў сцішана-затоеную радасць перад усім, што рабілася, жыло і дзелася ў мястэчку: шарым зімовым вечарам за вышытымі фіранкамі, за падвязанымі стужачкамі гардзінамі свіціліся аранжавым, нябескім і чырвоным святлом прыгожыя абажуры, над ганкамі гарэлі слепаватыя электрычныя лямпачкі, а местачковыя дзеці рэзалі зледзянелы снег вострымі дутышамі ці пырскалі ім, крута паварочваючы на снягурках. Вяскою, на зgone зімы, калі яшчэ каля брудных курганоў шыпела бурбалкамі зеленаватая вада і павучынкаю слалася па леташняй траве сівая цвіль, яны, без перастанку дзілінгаючы за язычкі блішчастых звачкаў, насіліся па вуліцы на веласіпедах, улукаткі выпярэджаючы адзін аднаго. Змітрык зайздросціў гэтаму быстраму лёту і тугому скрыпу ланцугоў. І мо ад гэтай затоенай зайздрасці ўсе вясковыя хлопцы білі местачковых веласіпедыстаў, калі тыя з нейкімі самапаламі даганялі іх па грудку за мястэчкам.

Потым, калі ён падрас і пасталеў, калі пачаў ужо набыльваць пра дзяўчат, тут у Дварчанах заглядаўся на непадступна-прыгожых, што прыязджалі на вакацыі ў сінняй форме і фуражках на слізкіх валасах далікатных гімназістаў, на талючкіх, у лёгкіх шаўковых сукенках, з мілымі тваркамі маладзіц. Нават за адною назіркам хадзіў, мусіць, улюбiўшыся, ці што, покуль не перабіла ўсё гэта, з'явіўшыся ў мястэчку, яна — Чэся.

Цяпер, закалыханы возам, сцішыўшыся ў затоенай мякенькай, як пух, радасці, ён думаў пра яе. Бачыў у маўкліва-хмурым вянку лесу сінюю, што адбівала неба, Світазь, і яе, Чэсю, у пляценькай вадзе на плёсе, і па ёй палосамі плыў рэдзенькі водсвет ад хваляў.

Ад разамрэлых думак спадцішка абудзіў свісток паравоза і цяжкі грукат пасажырскага пезда, што сцішыў на пераездзе ход. Змітрык счакаў, покуль вартаўнік не падыме паласаты шлагбаум, і падварушыў застаялага маруднага Лі-

таваравага каня, каб заспець каго на пошце, адбіць Броніку тэлеграму ды вярнуцца назад у плябаню і забраць ксяндза.

Пагрукаўшы па забруджанай конскімі яблыкамі ды тра-сянкаю, што нацэрушылася з вазоў, брукаванай вуліцы, Міця з'ехаў на Паштовую — у пяску ды на высахлых ад нядаўняга дажджу нерухомах лужынках.

Запчымела і са спадзяваннем на нешта турзанулася сэрца зноў ад калючага раптоўнага напамінку пра Чэсю: з-за даху Хургінавага дома выткнуўся карычневы Грабянкаў шчыт з немалым, у тры балонкі, аконцам.

«А мо ад яе ёсць пісьмо?» Каля старога вострага шчы-кетніку з наклееным плакатам Міця спыніў каня, саскочыў з воза, закруціў лейцы за слупок плота і падаўся да сінень-кага паштовага ганка.

І сумеўся, адступіўшыся назад, — там сядзеў, пазіраючы на дзверы і некага чакаючы, вялікі жоўты сабака.

«Ці не Царыкаў?» — узрадаваўся Міця і паляпаў рукою па калене.

— Рэкс, Рэкс.

Сабака махнуў цяжкім калматым хвостом, прызнаючы знаёмага.

Ужо асмялеўшы, Міця прайшоў міма яго, адчыніў дзверы ў вузкі калідор, але Царыка там не ўбачыў. За столікам сядзела і, сагнуўшыся над папераю, нешта пісала растрапаная кабета. Проці сонца, што нізка свяціла ў акно, цяжка было пазнаць твар.

Але па кручкаватым носе, кучаравых валасах і сутулава-тай спіне Міця прызнаў, што гэта яна, Царыкава жонка.

Усунуў голаў у малое ашалёванае аконца, папрасіў бланку для тэлеграмы і прысеў на свабоднае крэсла пры круглым, заляпаным густым залацістым чарнілам хісткім сталю.

Царыкава жонка, грузна налягаючы на стол і папіхаючы яго, дробна пісала на вялікім, у зеленаватыя клетачкі шурпатым лістку, — спісанае пяро шырока раздзірался, шоргала і скрабло паперу.

— Дзень добры, — прысеў каля стала Міця.

Кабета разагнулася, падняла шарыя, з чыстымі бялкамі вочы.

— Ці не вы былі ў нас?

— Аднаго разу быў.

— Во, нарэшце, дурная галава, успомніла! вершы да майго Гаўрылы прыносілі.

— Ага... Ды во ніяк не збяруся зайсці.

— Німа ж майго Гаўрылы, — сцішаным голасам сказала кабета, і губы ўжо скрывіліся, задрыжалі.

— Як? — сумеўся Міця.

— У цюрме ён. У Гародні. На тым тыдні забралі... Асцерагайся, хлопец, і ты, — зашаптала яна, азіраючыся на маленькае забруджанае аконца і белыя дзверы з меднай фігурнай ручкай: — І спытай, за што, за гэтыя вершыкі, бо ён нікога пальцам не чапіў. Няхай крые бог, а зладзеі і бандыты во ходзяць на слабодзе.

Яна падсунула зноў да сябе вялікі, у зялёныя клетачкі ліст і зноў зашморгала гэтым разадраным, з шырокім дзюбком пяром.

— Не выйдзе ён адтуль. Не выйдзе. Ныркi ў яго хворыя. — У яе скацілася з жаўтлявай шчакі, капнула на ланцужок незасохшых літараў і раз'ела іх вялікая сляза.

Міця ўзяў зломак драўлянай, некалі прыгожа вытачанай ручкі, макнуў у невылівашку і дастаў паперку з перапісаным вайсковым адрасам Броніка Літавара. Перапісаўшы адрас, запнуўся: а што пісаць далей?

— А ты каму тэлеграму? — падняла свае мокрыя вочы Царычыха.

— Хлопцу ў войска. Маці пры смерці. Ды во не знаю, як напісаць, — зачырванеўся Міця.

— А так і напішэця. Прыязджай як найскарэй. Маці захварэла. Я, помню, так і пісала.

Покуль Міця мучыўся, пацеў над гэтай тэлеграмай, жонка Царыка ўжо ўпакавала ў канверт пісьмо, наслініўшы, прыпляскала яго на стале, сказала Міцю:

— Я на дварэ пачакаю вас. Сказаць нешта хачу.

Нэндзны, з паўпаданымі шчокамі, заостраным, як цвічок, носам работнік пошты доўга прымаў тэлеграму, падлічваючы словы і выпісваючы квіток, доўга, калі Змітрык папрасіў глянуць, ці няма яму карэспандэнцыі, перабіраў тоўсты пачак пісем, — Міцю ўжо разбірала нецярпліваць, што Царыкава жонка не дачакаецца яго. Злаваў, можа, болей ад таго, што няма Чэсінага пісьма.

Выйшаў з пошты, паўглядаўся з ганка — праўда, нідзе кікога не было. Толькі за плотам Літавараў конь трос цуглямi, ганяючы падаядных мух і слепакоў.

— Я тут, — пачуўся моцны голас з-за густога бэзу.

— А я сабе думаю, не дачакаліся, пайшлі вы.

— Ды во скораньку пайду, бо сарваўся з ланцуга гэты злыдзень. — Яна палапала вялікага жоўтага сабаку па галаве. — Як непрытомны зрабіўся, чуче, што гаспадара няма. Пават есці не ўзяў першыя дні.

— Разумны сабака, мяне прыпомніў, — падхваліў сабаку Міця.

— Жывёла лепшая цяпер, чым людзі. Як зверы парабіліся.— Жонка Царыка зайшла Міцю збоку, сказала ледзьве не ў самае вуха: — Чулі, што на свеце робіцца? Вайна, кажучь, будзе. Не пачуйце хоць дома вы. Майго схапілі, як дурную варону. Казала яму: ідзі да мае сястры, покуль не сціхне гэта перадрага.

Міця моўчкі адкруціў лейцы ад плота, адварнуўся, каб не бачыць, як у Царыкавай жонкі на пачырванелых вачах зноў заблішчэлі слёзы.

— Вы малады хлопец. Адымуць здароўе, як аднялі ў майго. А што ён выседзеў у гэтых турмах.— Яна пацягнула рукою па мокрых вачах, зашморгала носам і, усхліпваючы, пайшла. У вушах у Міці асталіся яе безнадзейныя ўжо, здушаныя спазмамі словы: «Не выйдзе ён адтуль. Не выйдзе! Ныркi ў яго хворыя».

Ускочыўшы ў воз, Міця ў лютай, гарачай злосці пагнаў каня. За пераезднай будкай, каля закурэлых чорным вугальным пылам рабін з паджоўклымі чачоткамі ўбачыў мажнага, з шырокім чырвоным каркам паліцыянта.

І ўявіў, як гэты дужы, шыракаплечы, на якім ледзьве сыходзіцца сіні мундзір, паліцыянт б'е худога, з падагнутымі нагамі Царыка.

Учуўшы грукат фурманкі, паліцыянт азірнуўся, перайшоў на правы бок вуліцы і падняў руку, даючы Міцю знак спыніцца.

— До конд? *

— Ды во да касцёла па ксяндза.

— А я думаў далей,— развёў паліцыянт рукамі,— думаў пад'еду.

Воз павярнуў з грукатлівае шашы на вузенькі з'езд да высокага каменнага муру, што акружаў чырвоны касцёл. У рознакаляровых вокнах адбівалася сухая, пякучая чырвань нізкага сонца.

У клябаню яго ўпусціла старэнькая кабета, з-за плячэй якой вызірала маладая, у кудзерках, прыгожая, як анёлак, ахмістрыня.

Старая, жмурачыся ад рэдзенькай чырвані сонца, што коса дрыжала на сцяне, доўга распытвала, куды трэба ехаць, ці не можна пачакаць да заўтра, і, перагаварыўшы з ксяндзом, нарэшце сказала:

— Зараз, хоць пан ксёндз кепска чуюцца.

— Я пачакаю там.

— Добже, добже,— схаваўшы рукі пад нагруднік фар-

---

* Куды?

тушка, услед за Міцем на ганак выйшла ахмістрыня, пільна прыглядаючыся да яго, спытала: — А дзе я вас бачыла?

— Не ведаю, — сумеўся Міця.

— Вы вучыліся ў Дварчанскай школе?

Міця кіўнуў галавою.

— Чэсю помніце?

— А што?

— Я стрыечная сястра яе.

Міця памкнуўся, але раптам асекся, каб уцярпець і не спытаць, што яна чула пра Чэсю, і толькі сказаў:

— Я пачакаю там, каля брамы.

Пайшоў да воза, чуючы, як ад напамінка пра Чэсю мяняецца і меркне свет.

Выйшаўшы за жалезную браму, слухаў, як скубе траву, выбірае яе мяккімі губамі галодны Літавараў конь.

Высока выяснілася і калюча заблішчала на полудні першая зорка. Нясцерпная, балючая, як нарыў, спакуса падмывала Міцю кінудь фурманку, ксяндза і ехаць туды, у Баранавічы.

Па цэмянтавым ходніку за брамаю затупалі, зашоргалі ногі, абудзіўшы Міцю ад здранцвення.

Ксёндз маўкліва сеў на воз, запах нейкім моцным адэкалонам, маўкліва, не аказваючыся, і ехаў. Загаварыў ён толькі тады, калі ў рэдзенькім поцемку вечара, гулка лапочучы і патрэскаваючы, фурманку апярэдзіў матацыкліст. Слабы дрыготлівы снапок святла высвечваў на завароце шашы пабеленыя слупкі.

— Во тут якраз адзін і забіўся. — Ксёндз падсунуўся вышай на сухой, засланай радзюжкаю шапаткой саломе. — Там, бачыце, дзе збіты слупок? Наляцеў якраз на яго. П'яны быў, — і нібы пацвердзіў сабе: — Так-так, цяпер шмат п'юць. Колькі бяды ад гарэлкі.

— Ці толькі?

Грукат калёс па бруку, што трос усё нутро, падалося Змітрыку, заглушыў яго словы, але ксёндз аклікнуўся:

— Так-так, вядома, чалавек не толькі выракся бога, але і самога сябе.

— Яго развучылі верыць.

— Пан безнадзейны рамантык?

— Наадварот. — Міця скіраваў каня з грукатлівага бруку на крыжавую, што перасякала шашу, дарогу, і на глыбокім пяску зашапацелі, перасыпаючы яго, высокія колы. — Не розумеце мне, ксенжэ-пробошчу.

— Гавары па-беларуску. Я ведаю простую гутарку.

— А чаму простую? — раптам страпянуўся Міця.

— Бо на ёй не гавораць у дзяржаўных установах.

— Вы думаеце, што на ёй можна гаварыць толькі са скацінай у хляве, а не ў святыні боскай?

— Я покуль што не абразіўся, хоць ты мяне і зняважыў. Ест пан в каждом разе груба млодшы одэ мне *, — перайшоў на польскую мову зноў ксёндз. — Оповем одно здажэнне, послухай **!

Калёсы, пераехаўшы глыбокі і гразкі пясок, зноў закаляваліся па няроўных, выбухтаваных каляінах — конь увайшоў у хвойнік. Запахла смалою, заплесненаю кастрыцай і недзе з цёмнага гушчару жоўценькімі крохкімі, на тоўстых караткаватых ножках падгрыбніцамі.

— Я быў малады, — загаварыў ксёндз, узіраючыся таксама туды ў хвойнік, дзе ліпкаю павучынаю бэрсаўся рэдкі поцемак і цілікала невядомая позняя пташачка ці мо выпадзенае з гнязда пташаня. — Меў здароўе, падабаўся кабетам. Так-так, — раптам перабіў сябе ксёндз і сваёю халоднаю рукою накрыў Міцеву руку, — падабаўся кабетам. Мяне чакала іншая кар’ера, але я паехаў у Рым. Сам я з Друі. Мне памаглі марыяне. Я ачуціўся ў сталіцы апастольскай. Вы ведаеце, у чым святасць Рыму? «Ты ёсць скала, — сказаў Хрыстос апосталу Пятру. — На гэтай скале збудуй мой касцёл, і сілы пекла не адолеюць яго». Словам, я вучыўся там і вярнуўся дадому зноў у Друю. Вярнуўся на зямлю, што здразіла і загадала мяне. І падумаў, як сёння вы, чаму гэты просты люд не можа хваліць бога на той мове, якую ён яму даў, на якой ён гаворыць сам. Бо голас пастара, думаю, саўсім не свойскі для яго стада — ён чужы і нязнаны. Ды гэтак на казуе кананічнае права. І ўрэшце я даў благаславенства найсвяцейшым сакрамантам з малітваю ў душы. О, божа, узглянь ты сваім міласэрным вокам на гэты люд, наш бяздольны, асвяці яму яго розум ды ўзмацні яму волю, каб мог стойка змагацца за свае правы святыя.

І думаеш, што? Першымі з касцёла, бачу, уцякаюць тыя, хто гаворыць на простаі нашай гутарцы. А потым у гвалт усе — як гэта я адважыўся ды пасмеў загаварыць з амвона на той мове, якою гавораць дома, як ты кажаш, з быдлам у хляве. Напісалі біскупу. Вядома, вясковым кабетам ды маладзіцам прыйшоў на помач нехта іншы. Словам, я ачуціўся тут, у Дварчанах. Меліся перакінуць недзе за Кракаў, ды так абышлося.

Змяркалася. Пагусцеў абапал дарогі палахліва натапыра-

* У кожным разе, пан намнога маладзейшы за мяне.

** Раскажу пра адно цікавае здарэнне, слухай.

ны калматы хвойнік. У прагале яго над дарогаю трапятая, паластаўчынаму распасцёршы крылі, уздымаўся высока ўгору і падаў лукаткамі ўніз кажан.

За натапыраныя вяршкі хвоек, між якіх гойдалася ад цяжкіх павукоў наструеная павучына, чапляўся пазалочаны тоненькі сярпок маладзіка. І за нізкім пацямнелым, што густа яшчэ цягнуў растопленаю смалою, хваёвым ляском у выцвілым, запалавелым жыце падсвітвала раз за разам перапёлка. На сінявата-ліловым абпаленым небе выяснілася дробная, мігатліва-калючая зорка.

— Што сказаў бы Хрыстос, каб ізноў вярнуўся на зямлю ў натуры людскай,— нечакана ўздыхнуў ксёндз, паслухаўшы гэты далёкі голас перапёлкі: — Зжалься ты над намі, над гэтым бяздольным людам. Дай яму крыху волі ды свабоды.

Выехалі з лесу, і ад лагчынкi лужка запахла вільгацію — садзілася раса. Недзе на блізкім хутары заяхкаў, зайшоўся брэхам сабака.

— Але ж вы, як духоўнік, як пасланнік божы, не хочаце араць гэту рэлігійную ніву. Вы таксама думаеце, што гэта мова зневажае дом божы. Вы нават не гаворыце на ёй.

— Ты думаеш, народ прабуджаецца і да духоўнага ідэалу імкнецца, а тут яму крылы падцінаюць? Не!.. Гэты люд не хоча ведаць свайго нічога, на якой з ім гутарцы ні гавары, якую яму навуку ці казанні ні кажы, якія набажэнствы ні твары, якую сутану ні надзень, гэты народ не ўчуе вас, ён глухі не толькі да слова свайго, свае душы, ён, як смяртэльна хворы чалавек, не адгукаецца ні на што, ён адмірае ўжо. І вы не ідзіце гэтаю дарогаю шукаць яго, свой народ. Ён нават вам адпомсціць за гэта. Спомніце маё слова. Ён, як ранены, знямоглы і люты звер, яшчэ ўкусіць вас. Ён, гэты народ, даўно не разбірае, хто яму спрыяе, а хто яму чыніць зло.

— Для чэго, ксёндз, вдыял сутаннэ?

— Я ўзяў у рукі крыж, каб благаславіць ім гэты забіты народ, каб не кінуць яго ў бядзе і горы. Бо ён быдта на крыжы распяты.

— І вы думаеце, што ён не ўваскрэсне? — спытаў Міця, не стрымаўшы каня, што пусціўся падбегам з груды да рэчкі.— А якое мы пасеялі зерне, каб ён адрадзіўся?

Ксёндз схопіўся рукою за драбінку:

— Зерне любові і міласэрдыя божага.

Пад'язджалі да Верасава. Абапал дарогі цягнуў ацяжэлы ад расы алешнік. Між вербаў, адбіваючы неаचाхлую чырвань неба, блішчала цёмная вада, і над гэтаю вадою нізка лётала і ціўкала, мусіць, патрывожаная берагавая ластаўка.

За рэчкаю ў вёсцы рыкала, просячыся да радзюжкі з зел-
лем, ці, можа, хацела піць, вярнуўшыся з поля, печая
карова.

— Неба і зямля згінуць, але слова божае, прадвечная
праўда — ніколі, — адклікнуўся нарэшце ксёндз, але словы
яго ўжо заглушыў шум і плёскат вады.

XVII

Літаварыха паглядзела на сваю хату, на зялёны грудок з
кустом шыпшыны, дзе яны са старым растрасалі, выносячы
з багнішча, няўежную сырую асаку, і падумала, што гэтае
радзюгі яна данясці ўжо не адужае.

Задушліваю гарачынёю аблівалася, нясцерпна пякло сэр-
ца, і востры боль, як касою, рэзаў у жываце.

Поўная сырое асакі радзюжка, цяжэючы, аб'язджала
з плячэй.

Рукі, што трымалі пад барадою туга зашморгнуты вузёл,
слабелі з кожнай хвілінай, і расшчэмліваліся скарчанелыя,
здаецца, ужо нежывыя пальцы.

Пад нагамі пагойдвалася, хадзіла, падымаючыся і апада-
ючы, шыпела, пухкала кіслай рошчынай і дыхала атрутным
смуродам топкая багна.

Старая, не могучы падняць галавы, памаленьку, з астат-
ніх сіл брыла, абліваючыся потам і чуючы, як дрыжаць, пад-
ломваюцца ногі. Думала толькі пра адно: дайсці да кустоў
шыпшыны, на сушэйшае, там, здаецца, і лягчэй будзе памі-
раць. Няхай крые бог, памерці ў гразі, у макрэчы і багнішчы.

Успомніўшы пра смерць, яна ўспомніла і пра сына Бро-
ніка, якога яна цярыліва і ўпарта чакала дадому, бо каму ж
астанецца ўсё: радзюжкі, абрусы ды палотны, якія панаткала,
не адну весну праседзеўшы за кроснамі, калі аднімаліся ру-
кі, — ведама, пацягай, пастукай цяжкім лядам.

Старэйшая дачка, якую Літавары прагналі з дому, як суч-
ка круцілася каля разніцы — служыла ў местачковым дан-
цыгу. Там і нажыла дзіця. Цяпер во пільнай ды глядзі яго.
Яно за гэты тыдзень начыста вырвала рукі, учора толькі ад-
дала назад. А ўночы Літаварысе зрабілася блага. Пачала за-
дыхацца. А сёння во, дурная, палезла ў гразь, каб ужо і не
вылезці з яе.

За каўняром, упаўшы з радзюжкі і астудзіўшы холадам
карак, церабілася дробная жабка.

Яна, здаецца, падаючы далей за сарочку, і падагнула тро-
хі Літаварыху, але выйсці з гразі на сушэйшае старая ўжо
не здужала — звалілася на сыры пракос, так і не дайшоўшы

да зялёнага калючага куста шпшыны пры грудку, дзе сохла вынесенае з гразі сена.

Да памяці яна прыйшла, калі яе затармасіла Алеся Монд-рая. А потым ужо, зачэрпаўшы ў блізкай ямцы тлустае, у сіняй плеўцы вады, пырсаў ёй на твар Літавар, калі яна самлела яшчэ раз. Узяўшы пад пахі, ён і выцягнуў яе з гразі, а потым ужо, збегаўшы ў вёску і запрогшы каня, прывёз дадому.

Акрыяла старая ўжо на ложку, перапытаўшы, што гэта з ёю.

— Што? — нехаця адказаў Літавар. — Нежывая вунь у гразі ляжала. І нашто спатрэбілася гэтую асаку насіць? Ці не ўправіўся б я?

— На тое ўжо ішло, — ледзь вымавіла яна. — А дзіця дзе? Дзе яно? — растрывожылася старая.

— Вот ляжы. Дзіця ўчорачы аддалі. Соня забрала. — Ён прынёс ад вядра медную, вытачаную са снарада конаўку цёплае ў хаце вады.

Яна выпіла і папрасіла:

— Ксяндза прывязі. У жываце, як вытрываць, надта пячэ.

— Дак мо карэнняў якіх? — Ён выскачыў у стопку, павярнуўся да паліцы і знайшоў там паўбутэлькі настоеных на гарэлцы чорненькіх, як перац, круглых карэнняў мацаўніку — лякарства ад парушэння — і наліў яго ў сіні, з кветачкамі кубачак.

Ёй нібы адпусціла і, надсунуўшыся вышай на падушку, яна ўжо папрасіла:

— Ксяндза трэба прывязці, бо і сканаю без споведзі.

— Хіба ж цябе пакінеш адну? Ды я ўжо наказаў, Алеся папросіць Корсакавага сына.

— Збегай, папрасі сам. — У старое гнала дух, яна задыхалася. — Мо Броніку ў войска даў бы знаць.

— Зрабіў я ўсё, зрабіў, але яшчэ схаджу. — Ён вялімі, як падкошанымі, нагамі пераступіў парог.

Нібы чорная вялікая хмара апусцілася на старога Літа-вара, накрыла яго. Змерк перад вачыма свет. На вочы набягалі слёзы, перад каламутнаю пеляною плавалі верасаўскія будынкi.

«Вот табе і маеш, вот табе нажыўся». Літавар не змеціў, калі звярнуў з вуліцы на сцежку, што ціха, як мыш, абягала Корсакава гумно. Занывала і трапяталася ад страху сэрца, што старое мо ўжо і няма.

За ражкамi аблушчанага частаколу бялела хустка і варушылася злінялая шэрая шапка. Корсакi палолi запушчаны ды занядбалы гарод. Бацьку памагала Алеся. Літавар дай-

шоў да яловага плота, узяўся за частаколіны, ледзьве пракаўтнуў задушлівы камяк:

— Уласка, памірае мая старая!

— Няхай крые бог.— Алеся выпусціла з рукі бярэма сівай лебяды.

— Прымайся так,— закрычаў Корсак, убачыўшы, як у дачкі насцярожана зіркалі вочы, перасмыкнуўся, збілеў твар.

— Каб да ксёндза ўспець.— Літавар стаяў, не адпускаючы цяжкія, натруджаныя работаю рукі ад тонкіх частаколін.

— Збіраецца вунь мой хлопец. Пад'едзе, чаго там.

— Мусі, астануся ўдаўцом, як і ты.— Літавар звернуў на Корсака, выцер жоўтым закураным пальцам дрыгatlівы туманец набеглае слязы.

— Мо доктара лепш прывёз бы? — Корсак высунуўся з гарада, атрос ад пяску старыя, залепленыя на каленях порткі.

— Не была яна ні разу ў доктара. То нашто цяпер, перад смерцю, толькі спатажым.

— Ты гавары, а ён дагары,— пакруціў галавою Корсак.— Не пашкадуў які злот.

— Што тыя злоты, ад смерці не адкупішся.— Літавар угнуў голаў і сказаў зноў жа сваё: — Во, астануся ўдаўцом, як ты. Чуе маё сэрца.

Корсак маўчучы глянуў на Літавара, потым перавёў свой пануры злы зірк на Міцю, што з хаты ўжо ішоў сюды:

— Скарэй жа ты! Пад'едзеш у Дварэц, ксяндза прывязеш.

— І Броніку, каб як у войска наказаць.— Літавар адарваўся ад плота, пайшоў услед за Змітрыкам.— Каня я борздзенька запрагу.

— Тэлеграму трэба адбіць,— сказаў Міця,— адрас мне патрэбны будзя.

— Адрас найду. Вунь усе пісьмы за абразом.— Літавар рушыў чорнаю, выбітаю сярод травы сцежкаю да гумна. Угінаючы голаў ад нізкага, што свяціла ў вочы, сонца, нечакана падумаў пра сябе — з кім астанецца, калі праўда памрэ старая?

Будзеш сядзецц, як труцень. Ніхто цябе не абмые, не абшые. І раптам ён успомніў пра дварчанскую дзябёлую ўдаву, што жыла недалёка пры возеры і мела новы, яшчэ недакончаны на два канцы дом. Мужык яе, нейкі гарбаценькі дварчанскі сталяр, зайшоўся летась ад гарэлкі.

Літавара дзівіла не сталярова смерць, а тое, што з ім жыла гэтакая спраўная дзябёлая жанчына, на якую ён, стары Літавар, няўзнак, патайна ад чужога вока заглядаўся сам.

Летась яны ўдвух з Уласам Корсакам знямелі, незнарок спаткаўшы яе на вуліцы, абое засаромеліся, убачыўшы, што

адзін і другі з нейкім звар'яцелым зіркам глядзяць на яе. І потым, калі яна адышлася, калі яны скінулі з сябе задушлівы цяжар, ён, Літавар, пажартаваў з Корсака:

— Ходзіш ты, Улас, і не бачыш, га?

— Бачу, — сказаў Корсак, — але і нараўлюся.

— Чаго там, — Літавар намаўляў ды пад'юджаў Корсака.

— Пра Караліну ніяк не забудуся. Грашно перад ёю, — прызнаўся тады ў Дварчанах Корсак.

Задумаўшыся пра дварчанскую ўдаву, Літавар увайшоў у хату, зазірнуў за печ і ўбачыў на ложку жаўтлявы, з пасіненымі губамі зморшчаны жончын твар.

Нешта абьякава-чэрствае варухнулася да яе, і толькі цяпер ён зразумеў, што ніколі, пэўна, не шкадаваў яе і не любіў.

Ён завярнуўся назад, каб не глядзець ёй у вочы, нібы яна магла дагадацца, пра што ён думае, але яна павярнула на падушцы свой спакутаваны, з пасіненымі губамі твар.

— Ну, папрасіў?

— Корсакаў хлопец паедзе, — не гледзячы на ложка, сказаў Літавар.

— Ты стол хоць засцялі абрусам, ды крыж пастаў, ды свечкі знайдзі.

— Знойдзецца, чаго там? — Ён засунуў руку за абраз, дастаў Бронікава пісьмо і пасунуўся з хаты, каб запрэгчы Змітрыку каня.

Літаварыха, плюшчачы вочы ад нізкага сонца, што раставала ў кутку пад абразом, дзе на трохкутніку палічкі стаяў нікеляваны крыжык з укрыжованым Хрыстом, пачынала думаць пра тыя дварчанскія магілкі над возерам з вялікімі дубовымі крыжамі і думала, каб яе пахавалі далей ад вады, бо возера падмывае старыя хвойкі і яны хіляцца, выставіўшы свае тоўстыя, у залацістай лусце карэнні, уцякаюць кучаравымі вярхамі ад возера. Яна ўспомніла пра хвойкі і падумала: чаму падмытыя хвойкі хіляцца не на ваду, а ад вады.

Ёй захацелася, каб яе пахавалі далей ад берага, на вясялым грудку, дзе магілка яе мацеры, каля жалезнае, пафарбованае на чорнае, аградкі, дзе пахаваны прыгожы малады мужчына Волесь Крывеня, якога летась застрэліў ятранскі асаднік Чэрнік. На магілцы стаіць памятник з умураванай, пажоўклай ад сонца картачкай, і яна, Зося, калі ні прыходзіла на магілкі памаліцца за мацерыну душу, ніколі не мінала цэмянтавага памяніка з пажоўклай картачкай. І ёй заўсёды думалася, каб яе пахавалі тут, дзе-небудзь блізенька ад мацеры. Цяпер яна ўявіла сырую жвірыстую яму, абапал яе горбы пяску, у чорнай сутане ксяндза, рукі, што грабуць

вільготны пясок, каб сышнуць яго на жоўтую, што пахне сма-
лою, труну, і ён глуха забухае па вечку.

Яе агарнуў жаль, і зрабілася шкада самое сябе. Чыстая,
як з падсечанай раны на шурпатай бярэзіне, высачылася і
задрыжала на вачах пякучая сляза.

Як у мроіве, перад ёю задрыжаў, закалыхаўся свет і па-
чаў разыходзіцца чорнымі кругамі, і яна мякенька пашлыла
ў гэтую чорную прорву...

На які міг з бяспамяцтва і забыцця яе вярнуў ксёндз,
жалобныя спевы кабет за дзвярыма ў сенцах, і яна ўжо ўба-
чыла мігатліва-жоўтае святло ад дзвюх свечак, што гарэлі
на стале, і ўчула, як ксёндз нешта гаварыў ёй, як мазаў па
лобе скачанымі з лёну мокрымі галкамі і як штось цяжкае,
цёмнае навалілася на яе, і яна з усяе моцы паварушылася,
каб скінуць гэты ценжар, але не здужала, толькі цяжка
ўздыхнула на астатку і прутка выцягнулася.

— Пан буг з тобон *, — махнуў рукою ксёндз, але яго слоў
старая Літаварыха ўжо не ўчула.

XVIII

Нечаканы спадцішка голас і моцны грымак у спіну раз-
будзілі Літавара, перарваўшы самы першы, самы моцны сон.

Прахпіўшыся, Бронік Літавар учуў ранішні холад гумна,
чайны густы пах сена, шамаценне старое гаркаватае саломы
і прыглушаныя, хрыплаватыя са сну салдацкія галасы.

Салдаты, мусіць, ужо разбіралі свае карабіны. Ссоўваючы-
ся па слізкай і калючай саломе на ток, туды, дзе ляжаў рыш-
тунак і дзе ўжо паднялася валтузня, Літавар сцёр з вачэй
трывожны сон пра дом. Снілася, што сварыўся з мацераю:
яна прынясла і ўкапала сярод надворка той стары дубовы
крыж, што стаіць пры дарозе перад вёскаю. Блытаючыся ў
гэтым сне, Літавар з'ехаў на цвёрды гліняны ток.

У пройме дзвярэй, праз якую было відаць, як у сінім небе
роіліся і, здаецца, патрэсквалі, нібы вуглі ў прыску, дробныя
зоркі, быў чуваць хрыплаваты голас плютановага ** Нядбалы:

— Пляцакув не браць!

Схапіўшы ўпоцёмку свае карабіны, салдаты з тупатам вы-
бегалі на росны і азыраваты халадок двара.

Узбіўшыся на чужыя пляцакі, што ляжалі тут на таку,
Літавар пры сцяне навобмацак учуў настылае жалеза свайго

* Пан бог з табою.

** Плютановы — сяржант.

карабіна і, нагнуўшыся ніжай, другою рукою абмацаў сваю рагатыўку.

— Хто яшчэ там, шывчэй! — падганяў знадворку хрыпаты голас плютановага.

Чапляючыся за невыскі парожак, Літавар нарэшце апынуўся на росным халадку двара, уціснуўся ў шарэнгу ўжо выстраеных жаўнераў.

— Дружына колейно — обліч! * — Нядбала даў каманду на разлік.

— Чаго лічыць, усе тут, — пачуўся няпэўны голас з шарэнгі.

— Тады, хлопцы, на вазы!

Ломячы строй, салдаты адзін перад адным рушылі да фурманак, дзе ўпоцемку зводдаль гумна шарэлі коні, ціха пахрумстваючы з брызантавых торбаў авёс.

Літавар здагадаўся, што іхнюю дружыну, як і ўчора, падняўшы па трывозе, гоняць ізноў лавіць дыверсантаў. Учарашнюю ноч яны працэсвалі нямецкія хутары, напароўшыся на банду, што абстраляла іх з кулямёта. Якраз на світанні, калі зашарэўся дзень і яны, як добрыя дурні, во з гэтымі фурманкамі выткнуліся палявой дарогай на грудок. З блізенькага, праз зялёна-жаўтлявую, няроўна скошаную лагчынку хутара недзе з гарышча, накрытага пачарнелай чарапіцай хлява, застукаў кулямёт. Стук яго Літавар учуў ужо тады, калі спатыкнуўся конь, калі аб'ехаў старшы стралок Франак Кужэля. Куляючыся з воза, Літавар згледзеў, як у Кужэлі каля вуха з неглыбокай ранкі высачылася цёмная кроў.

Апомніўшыся, яны кінуліся абкружаць хутар, але засціглі там толькі старога і глухаватага гаспадара з выцвілымі і паўпаданымі вачмі, з якіх па жоўтым, зморшчаным, як прывялы ў печы грыб, твары каціліся слёзы.

На Нядбалаў крык ён ледзьве падняўся з крэсла на дрыготкія нямоглыя ногі.

— Я глухі, я нічога не чую, — развёў ён доўгімі скручанымі, як карчы, рукамі.

Бліскучым наваксаваным ботам з высокім заднікам Нядбала тады цяў яго пад жывот. Немец толькі зморшчыўся, перагнуўся і лысаю галавою, з вялікім пукатым лбом, ткнуўся ў падлогу.

Яго кінулі на воз у зялёную скрыню.

Потым яны агледзелі, што з цёплага хлява з непрычынных дзвярэй па сівой расе, на замежку, прымяўшы траву між аўсом і жоўтым лубінам, лёг свежы след. Зялёны на сі-

* Па парадку нумароў — разлічыся!

вой расе, ён цягнуўся аж у арэшнік і далей ужо за ржавым балотцам, у сухі хваёвы лес з мяккім, як падушка, і глыбокім жаўтлявым мохам.

Асцерагаючыся сунуцца ўглыб, яны пабеглі з берага сцішнага, па-восеньску глухога лесу, дзе быў чуваць дзяркаты крык сойкі, і вярнуліся назад, на хутар, забраць старога глушака на пастарунак, а заадно і патэлефанаваць у полк, што забіты Кужэля і куды адпраўляць яго.

Забітага Кужэлю з двума салдатамі яны пакінулі ў месцачкавай гміне, вярнуўшыся сюды ізноў на гэтыя нямецкія хутары, у гэтае гумно, што стаіць пры марным хваёвым ляску, з недакопанаю ямаю, мусіць, для калодзеса, бо скрозь каля яе ляжаць цэмянтовыя трубы, за якія ўжо салдаты бегалі па сваёй патрэбе.

Кажуць, што гэты хутар нейкага выселенага адсюль з-пад граніцы немца. Нібыта шпіёна.

Астатнім часам тут пры граніцы з'явіліся пераадзетыя ў цывільнае нямецкія дыверсанты. Паліцыя і дабравольныя атрады ўжо не спраўляюцца з імі. Таму з-пад Млавы, дзе ўжо другі месяц стаіць 20-я ўзмоцненая Баранавіцкая дывізія, капаючы супрацьтанкавыя равы і акопы, трэцюю роту 79-га Слонімскага пяхотнага палка раптам перакінулі сюды да самай граніцы на хутары нямецкіх каланістаў.

Трэцюю ноч, як яны, салдаты, не расправаючыся, спяць у гэтым гумне на леташняй перацёртай і сточанай мышамі саломе.

Сюды пасылалі ахвотнікаў, і, выходзячы з шарэнгі, Бронік Літавар з хітра-прыхаваным смяшком думаў, што тут будзе лягчэй, бо там было як вытрываць: да полудню муштра, а пасля полудню — капаць, пакуль не ўвярэдзіш спіну, траншэі або мяшаць ці падносіць рошчыну.

Але пасля ўчарашняга здарэння на хутары Літавар убачыў, што ўсунуўся пад злыбяду. Падкрадвалася нейкая сцішнасьць, што прапаздзеш. У душы тачыўся страх, што тут можаш падставіць голаў пад кулю. Учора яна выбрала Кужэлю, а сёння — цябе.

Гэты страх заварушыўся і цяпер, калі Літавар убачыў, што каля фурманака круціўся цывільны чалавек на кані, пэўна, пасланец. Значыць, клічуць на помач салдатаў, значыць, нешта недзе ўчынілася.

Ускочыўшы на воз, Літавар дыхнуў смуродным пасля ночы ротам у твар вастраносаму з блішчастымі вачмі капралу *
Сліве:

* Кап р а л — малодшы сяржант.

— А куды мы едзем?

— Куды трэба, туды і павязуць, чаго нам дбаць? — хіснуўся назад Сліва. Конь нечакана рвануў з месца.

— Дык вот жа ж ляцяць, як на зламанне карку.

— То пес з імі, — адварнуўся Сліва, мусіць, не пераносячы гэты затхлы пах з Літаваравога рота.

Фурманкі гналі ўпоперак загонаў, выбіраючыся, мусіць, на дарогу, воз падкідвала на глыбокіх разорах, пад нагамі ў коней шастаў і гаркавата пах паламаны і здратаваны лубін. За полем пачаўся лясок — па плячах зашоргалі мокрыя ляшчыны. Дыхнула падшараным лісцем, цеплынёю цвёрдых крамяных грыбоў. Чорная ліпеньская ноч пахла прэснаю расою. У лагчынцы з поцемкам ночы мяшаўся нізкі туман, Літавар успомніў, як летась вось гэтаю парою, устаўшы разам з мацераю і на скорую руку паснедаўшы хлеба з малаком, ён бег у лезнявіцкі лес — там пад прысадзістымі хвочкамі на грудках было гібель цёмна-карычняватых, з тугімі карэньчыкамі, аж нож скрышціць, калі ты яго рэжаш, тоўсценькіх баравічкоў.

Літавару, як малому дзіцяці, зажадалася дадому, млявы смутак раптоўна зашчымеў пад сэрцам, пачаў смактаць душу. Перад вачыма мігнула Хрысця, тое напісанае нечай рукою пісьмо ад яе, каб болей не чапіўся, не марнаваў час. У Літаваравай галаве ўсё змяшалася: няўжо гэта праўда, што напісалі з дому, быдта яна знюхалася з Алесіным прымаком.

Фурманкі спускаліся ў лагчыну на нейкі лужок: у глыбокіх разбітых каляінах воз кінула з боку на бок, растрасло Літаваравы думкі.

Курьюся росны туман, лядовай сырасцю браў за плечы. Літавар знябожана курчыўся ад холаду. Фурман-рэзервіст прыцмокваў на каня, даганяючы пярэднія фурманкі. Дарога зноў выплаўзла на грудок. Ружаватымі агнямі ў рэдзенькім тумане заморгала блізкае мястэчка.

— А во, глядзеце, хлопцы, да дзявух едзем! — крыкнуў, прыпадняўшыся з лаўкі, Сліва. — Мястэчка вунь.

— Вот садзіся, а то зляціш з воза, — асадзіў яго фурман.

— А што, абрыдла тут у саломе, — хіснуўся на Літавара Сліва. — Куды ні крутнешся, усюды смярдзючы салдат.

— Я гляджу, што ты ўночы мяне абдымаеш, — засмяўся Літавар. — Скоціцца з свайго шыняля і да мяне і губамі ўсё цмокае.

— Ты другі раз асцерагайся, каб чаго благога не выйшла, — падціналі ўжо Літавара салдаты.

— Во знайшлі гутарку, — не азірнуўся і ўсё падганяў ка-

ня старэйшы тут за ўсіх рэзервіст-фурман.— Парагочаце зараз.

— А што? — першым насцеражыўся Літавар.

— Пытае што? Сёння напад на пошту быў. Вунь чалавек з гміны па нас прыехаў. Людзей у мястэчку пабілі, Письма-ношу і яшчэ некага.

— А паліцыянты?

— Пэўна, сядзелі, як мышы пад памялом.

— А мы што, не дамы швабам бобу?! — зноў падняўся на лаўцы і крыкнуў Сліва.

— Глядзі ты, як разышоўся, — пакруціў галавою фурман.

— А цо? Гувняжэ! Швабска іх маць!

Астатнія салдаты маўчалі. Блізілася мястэчка — дарога выбівалася на шану. Рэха панясло з бруку востры грукат колаў. Упоцемку забялелі першыя хаты. Недзе заходзіўся сабака. Праз фігурныя, выразаныя, як сэрца, шчыліны ў нечых аканіцах прабівалася жоўтая яснасць. Адтуль з-пад плота да коннага чалавека мільганулася, зліваючыся з поцемкам, нечая невыразная постаць.

Пярэднія фурманкі спыніліся. Рэзервіст-фурман таксама прышніў свайго каня. Рассыпаўся, нібы патануў, востры жалезны цокат падкоў, воз перастала трасці.

— Што там? — чапляючыся і грукаючы прыкладам за скрыню воза, першым саскочыў з фурманкі Сліва.

— Ціха ты! — зашыкалі на яго салдаты, прыглядаючыся ўпоцемак на пярэднія фурманкі, адкуль чуваць былі здушаныя галасы. Там ішла нейкая перамова. З чарнаты гародчыка на вуліцу падыходзілі яшчэ нейкія цывільныя мужчыны. З пярэдніх вазоў саскоквалі салдаты, накульгваючы, мусіць, на сцёртую нагу, сюды бег адзін, каб перадаць загад плётанавага:

— Злазім, хлопцы, далей не едзем.

Саскочыўшы з воза, трымаючы наперавес свой карабін, Літавар падышоў да пярэдніх фурманак: тут на вуліцы ў шэрэнгу па два строіліся салдаты. Збоку стаялі і цывільныя, пэўна, з атрада самаабароны ці начное варты — у таго-сяго з іх з-за пляча вытыркаўся карабін. Да плота стаяў прывязаны конь, мусіць, ганца.

Прыслухоўваючыся да іхніх галасоў, але не разбіраючы, пра што ідзе гутарка, Літавар стаў у строй. Недзе каля пляча задыхана сеп Сліва:

— Дамы швабікам бобу*.

— Пастарунак, кажуць, разбіты і...

---

* Дамо швабам бобу.

Літавар далей не дачуў, бо гэту гутарку перабіў нямоцны голае плютановага, які падбег да шарэнгі і рукою рассек яе каля Літавара:

— Перша дружнына — одстэмп! Керунковы Сліва — нашуд! *

Ад купы адлучылася некалькі цывільных, прымкнулі да салдат, што пайшлі, расцягнуўшыся шнурком, як гусі, адзін за адным. За плотам упоцёмку, здаецца, нехта варушыўся, цэліўся ў Літавара з карабіна. Падазрона глядзелі на вуліцу глухія вокны маўклівых хат. Літавар незнарок, нібы зашнураваць чаравік, прышыніўся, улез у сярэдзіну гэтага доўгага ланцужка салдат. Спераду яго сунуўся высокі, як жэрдка, няскладны цывільны ў шыракаполым капелюшы, памахваў галавою ў такт хадзе.

З шырокае вуліцы шнурок раптам уцягнуўся ў цёмны, заглушаны абапал бэзам вузенькі завулак. За печая высокаю глухою брамаю цяўкнуў і зайшоўся брэхам заядлы сабачка.

Літавар нагнуўся, загроб жменю адсырэлага за ноч пяску, шпурнуў туды за браму — па дашчаным ганку забарабанілі дробныя каменьчыкі. Собачка віскнуў і пакаціўся ад плота.

— Не зманвайся, — павярнуўся і забалбатаў тоўстым голасам цывільны. — Звягі наробиш.

З завулка шнурок выцягнуўся на шырокае скрыжаванне.

Пярэднія салдаты ўжо недзе хаваліся за рогам плота. Над ганкам крамы моргала дрыготкая лямпачка, расейваючы на вуліцу на салдат рэдзенькае скупое святло. Салдаты скоранька перабяталі яго, хаваліся ў поцемак. Перад Літаварам, сунучы цяжкія ногі, замахаў шырокімі калошамі нязграбны цывільны. Ад яго чорным слупом хістаўся цень. І раптам ён спатыкнуўся і прыкленчыў. Аднекуль збоку бабахнуў стрэл. Над Літаварам тугою струною празвінела куля — стрэлілі другі раз. Прыгнуўшыся, Літавар кінуўся за вугол мураванага дома, што расцягнуўся ўздоўж вуліцы, прыціснуўся плячмі да сцяны.

Той цывільны, пастаяўшы на каленях, захістаўся і ткнуўся носам у гладкі, падсвечаны жоўтай лямпачкай брук.

Трымаючы напегатове карабін, сюды ўжо бег Сліва.

— Што тут у вас? — захрыпеў ён, азіраючыся на Літавара.

— Ты куды? Стой! Не вытыкайся! — хапіў яго за плячо і турзануў да сябе Літавар, прыціснуў да сцяны.

---

* Першае аддзяленне, — разамкніся! Напраўляючы Сліва — наперад!

На скупое жоўтае святло лямпачкі выскоквалі перапалоханья, з перакошанымі тварамі салдаты. Капошачыся ў кабуры і ніяк, мусіць, з гарачкі не могучы дастаць пісталет, заскрыпеў шчытнымі хромавымі ботамі плютановы.

— Хто стрэліў? — Нарэшце ён шчоўкнуў бяспечнікам пісталета.

— Недзе адтуль, — паказаў галавою ўпоцемак вуліцы Літавар. — Во, два разы...

Нізенькі вусаты, у пляскатай кепцы і белаватым плашчы мужчына, у якога за спіною сядзеў доўгі, не па росту яму карабін, падскочыў да скручанага падстрэленага чалавека, хашіў яго пад пахі, сілячыся падняць. На бруку ўжо цямнела, разліўшыся, крывяная пляма. Лысая і круглая, як качан капуста, галава, з якое ўжо саслізнуў капялюш, вяла цяляпалася.

— І вы таксама аставайцеся пры іх, — паказаў плютановы на цывільнага мужчыну ў белаватым плашчы. — А ўсе астатнія за мною.

Прыгінаючыся і ціснучыся каля платоў, салдаты і цывільныя бегма кінуліся туды, адкуль адазваліся глухім рэхам гэты два стрэлы.

Брукаваная вуліца спадала недзе ў лагчыну, дзе ўжо не было хат і дзе за чарнатою нізкіх аলেখавых кустоў халодным бляскам разлілося азярцо. Пад драўляным мостам праз шапу цурчала і сачылася недзе з-пад местачковых платоў смуродлівая рэчачка. Там, за возерам, за цёмным грэбенем шчарбатага лесу пачынала яснець неба, паказваючы, што скоро пачне днець. Паціху радзела густая цемната, адсланяўся свет. Літавар ужо распазнаваў твары людзей.

— Што там у вас? — раптам спыніўся плютановы, азіраючыся на рослага, падперазанага па пінжаку шырокай салдацкай папругай хлопца.

— Возера. Млын і аляктроўня, — паставіўшы карабін і абшпіраючыся абедзвюма рукамі на яго, хлопец цікаваў туды на шырокія, яшчэ чорныя купы дрэў — ці не вербаў.

— Значыць, туды на мост яны ўцяклі? — Плютановы пацягнуў сябе за партупею, пакусаў ніжнімі зубамі край верхняе губы, мусіць, прыкідваючы, што рабіць далей.

Нарэшце разбіліся на дзве групы: адна кінулася наўпросты, шашою, другая, у якой быў Літавар са Слівам і яшчэ двое пажылых, мусіць, з начное варты, цывільных мужчын з гэтым маладым, надперазаным па пінжаку шырокай салдацкай напружкай хлопцам, пабегла да возера, каб, на выпадак чаго, тыя, хто страляў, не праскочылі назад.

Не вытыкаючыся наперад, але і не адстаючы далёка ад

Слівы, Літавар слізгаўся па роснай калматай сцежцы, што бегла між берагам густых картопляў і гэтай смярдзучай рэчачкай.

За Літаварам соп малады хлопец. Двое цывільных з чырвона-белымі паскамі на рукавах, убіўшыся ў густыя зараслі лопуху і чарады, глуха тупалі далёка ззаду. Сцежка крута завярнула да возера і завілася каля сплеченых кустоў маладога алешніку, круглых, як стагі, паспаданых да возера вербаў. З другога боку буялі, абгароджаныя калючым дротам, картоплі. Літавар ужо чуў, як цяжэюць аброшаныя чаравікі і мокры холад расы студзіць да каленняў ногі. Далёка наперадзе, дзе з-за вербаў высоўваўся будынак млына, нехта як варушыўся, зліваючыся з рэдзенькаю нізкаю цёмнаю. Раптам гэты цень убачыў Сліва і, спыніўшыся, падняў да пляча карабін — гулкі стрэл разарваў росную цішню.

— Нашто страляць? — задыхана засоп каля Літавара са Слівам рослы, пераціснуты шырокаю напругаю хлопец. — Іх можна было б узяць жыўцом.

— Жыўцом, — хмыкнуў Сліва. — Не бачыш, ці што? Паўцякаюць!

— Акружыць трэба праз мост, вунь шашою можна праз мост зайсці.

— Праўду кажа, — махнуў пляскатаю кепкай адзін з гэтых двух пажылых мужчын, што таксама падбеглі ўжо сюды.

— Я зараз, — рвануўся да густой забуялай картоплі і праскочыў праз нізкі загарад рослы хлопец.

— Стаць! Ані кроку далей! — крыкнуў Сліва, перакошваючы ад злосці твар.

Але хлопец, блытаючыся ў высокім картапляніку і стараючыся высока падумаць ногі, сігаў туды, на грудок да шашы. Услед за ім трапятліва шалясцеў і варушыўся, прыматы нагамі, цёмны картаплянік.

— Цо он, зглуцяў? * — пакруціў галавою Сліва.

Усе стоена, задыхаючыся ад нечаканасці, глядзелі, як туды на грудок ужо выбягаў хлопец, махаючы ў такт бегу кароткім карабінам. З млына нечакана тахнулі не ў лад тры стрэлы. Хлопец на нейкі міг нібы спатыкнуўся, але не ўпаў, прыгнуўшыся пабег далей, борзда хаваючыся за грудком, за цёмным картаплянікам. Напярэймы яму бухнуў яшчэ адзін, мусіць, не меткі стрэл.

— О, швабы, курва іх маць! — пакруціў галавою Сліва, услед за Літаварам адступаючы пад мокрыя алахавыя кусты,

* Што ён, здурэў?

дзе ўжо на кукішках сядзелі і ўгіналі голаў у плечы, каб за карак не капала раса, гэтыя два мужчыны з дабравольнага атрада.

Там, за грудком, ізноў узарваўся нечаканым гулам стрэл. Страладі недзе ўжо свае, пэўна, па млыне. Але адтуль болей ніхто не адзваўся.

— Хлопцы, за мною.— Сліва раптам з'ехаў па росным, заглушаным пахкім валяр'янам беразе ў ваду, забоўтаўся у ёй, падымаючы адною рукою карабін, а другою трымаючыся за алахавыя карэнні. Скалыхнуўшы соннае возера — на сярэдзіну яго пайшлі, заплюхалі, як у балеі, пад берагам вадзяныя кругі.

Літавар учуў, як цяжкім абручом абняў яго аж да пояса лядовы холад вады. Па цёмным ад мулу і вязкім дне закоўзаліся ногі, яго зносіла далей ад берага, ад зялёных, зарослых слізкімі пальцамі бадзязі карчоў. Хватаючыся за гэтыя да гідкасці слізкія карэнні, апякаючы аб старую звіслую крапіву рукі, Літавар брыў услед за Слівам.

За імі плюхаліся і аставаліся недзе ўжо далёка ззаду тыя два местачковыя мужчыны.

«Хітруюць,— падумаў ужо з помслівай злосцю Літавар.— А ім што, яны не салдаты, яны хочуць ідуць, хочуць не».

Па шырокім лісці алешніку пляскала, скачвалася Літавару за карак цяжкімі скалкамі халодная раса. Чуючы, як нечаканым пякучым холадам яна коціцца ніжай па спіне, Літавар брыў па густой вадзе. Бліжай пад застаўкі возера пачало глыбшаць. Сліве яно займала па самы рэмень. Далей пад застаўкі канчаўся і алешнік.

«Патроны замочыць»,— раптам схамянуўся Літавар і, з усяе моцы заплюхаўшы, як бабёр, кінуўся наганяць Сліву. Той азірнуўся, патрос кулаком. Але ў гэты час недзе з млына бахнуў стрэл — збіваючы лісце ззаду за Літаварам, якраз там, дзе боўталіся тыя двое местачкоўцаў, праз алешнік прайшла куля. На ваду, шалпочучыся, доўга ападала лісце. Над ясным ужо ад ранішняга неба возерам скалыхнулася і двойчы ляснула рэха.

Чапляючыся за тоўстую рагаціну карча, на бераг надымаўся Сліва. Зашаптаў недзе за густым пахучым кустом смуродніку:

— Вунь, яны ўжо за мастом.

Літавар кінуў на бераг карабін, учапіўся адною рукою за смуроднік, другою за гладкі камель маладога алешніку і, ловячы нагамі карчы, выцерабіўся на бераг, туды, дзе за струхлелым мурашыным пнём да пояса мокры ляжаў Сліва, лавіў на мушку чатырох, што, прыгнуўшыся, спяшаліся на жоў-

ты, раз'езджаны калясьмі грудок, каб праскочыць у густы, яшчэ не падцярэблены хвойнік.

Стрэл раптам страсянуў Сліву, маланкай бліснуў агонь, запахла перагараным порахам.

Тыя чатырох рассыпаліся, як перапалоханья вераб'і, і прыбавілі ходу. Адзін з іх спатыкнуўся, упаў на коленкі і папоўз на груд. Літавар прыціснуў карабін да пляча і, не цялячыся, націснуў на спуск. Адначасова з моцным ударам у плячо Літавар убачыў, як чалавек раптам спатыкнуўся і, ужо не спяшаючыся, закульгаў у цёмны, яшчэ абвіты мяккім поцемкам хвойнік. Па ім уразнабой недзе ўжо з-за млына забахалі стрэлы. Стралялі недзе ўжо тыя, хто быў з плютановым.

— Ранены ён, ранены! — схапіўся спярша на калені, потым устаў і пабег, шастаючы мокрымі калошамі, чвякаючы вадою ў чаравіках, разгарачаны Сліва. — Злавіць можна!
«Куды, куды ён лезе?» — жахнуўся Літавар, таксама падымаючыся на калені.

— Пачакай! — Літавар хацеў крыкнуць, але раптоўны нечаканы стрэл апярэдзіў яго. Сліва, вынусціўшы карабін, раптам сагнуўся і, схапіўшыся абедзвюма рукамі за жывот, закруціўся на месцы.

— З млына б'юць, хавайся! — зноў крыкнуў Літавар. — Падай, падай, кажу табе!

Літавар гэтак, на каленях, не ўстаючы, папоўз туды, дзе, хапіўшыся рукамі за жывот, круціўся на месцы Сліва: між пальцаў у яго высачылася і зачарнелася кроў. Але знячэўку моцны сыры трэск расколатага дрэва і адначасны стрэл з млына перапынілі Літавара. Куля, раскалоўшы маладую крохкую аleshynu, страсянула яе, сыплючы на Літавара буйным дажджом расы.

Ломячы куст гаркавата-пахучае тоўстае лодзьмы, Літавар па слізкай роснай траве з'ехаў са стромкага бэрага, нечакана патраціўшы нагою на нейкі яшчэ моцны, што выткнуўся з вады, пень.

Тут, у вадзе, каля яго боўталіся тыя два мужчыны з чырвона-белымі паскамі на рукавах.

— Што там робіцца? — здушаным асіплым голасам спытаў адзін.

— Што? — не азірнуўся Літавар, стараючыся выглянуць з-за бэрага, каб убачыць, дзе і што робіцца з раненым Слівам.

Але нечакана затупалі ногі — сагнуўшыся і прыціскаючы сашчэмленымі рукамі жывот, сюды бег ужо ззяленелы, бледны з твару Казік Сліва. Убачыўшы Літавара, ён раптам спыніўся, прысеў на калені. На лобе ў яго смяртэльнаю расою

выступіў пот. Ад болю і пакуты ссінені губы. Ён ледзьве паварушыў імі:

— Бярыце хоць гэтага, што ў млыне. Здаецца, адзін. Я бацьку яго — стары шваб.

— Ты ўжо сваё ўзяў, — пад берагам закрактаў, выцерабіўшыся на кривую, звіслую вярбу, пажылы, з доўгім і загнутым носам местачковы вартаўнік. Другі, стоячы на пояс у вадзе, трымаў над галавою паляўнічую аднастволку, маўчаў, толькі дробненька ляскаў ад холаду зубамі.

— Ціха, тваю маць! — раптам не сцярпеў Літавар, успомніўшы тую яшчэ нядаўнюю злосць на гэтых двух дзядзькоў, што знарок аставаліся ззаду.

— А што, няпраўду кажу?

Нізка прашываючы лясок і ўскалыхваючы скупы змрок почы, за млынам бухалі стрэлы.

Пачынала днець, зелянеў і выясняўся чорны сярод ночы алешнік. Сатлеўшы, тухлі і радзелі на паяснелым небе зоркі.

...Тых чатырох так і не злавілі. Узялі толькі гэтага, што сядзеў у млыне, — лысага, з падбрытымі вусікамі, у паласатым модным піжаку, у зеленкаватых галіфе і ў наваксаваных ботах, як потым пазналі, местачковага дантыста. У яго яшчэ асталася поўная, начэпленая цераз плячо скураная сумка патронаў. Ён здаўся сам, высунуўшы праз аконца ў млыне белы, вырваны з кашулі і начэплены на рулю вінтоўкі лапкі.

Дантыста білі ўсе, стараліся найбольш два гэтыя местачковыя вартаўнікі.

Літавар не мог глядзець. Выліўшы з чаравікаў вадзі, пабег разам з высокім, падперазаным па піжаку шырокаю папругай хлопцам па местачковага доктара. Падбіваючы з вачэй з'еханую набок кешку, хлопец прыпыніўся і паказаў на разарванае, як калючым дротам, рукаво:

— А я, во, меў шчасце... Толькі, як пугай, пеканула, калі бег праз картоплі.

Ён скоранька закасаў рукаво, і Літавар убачыў на загараляй за лета смуглаватай руцэ чырвоную, нібы ад хлесткае, гарачае пугі, даўгаватую пісагу.

— Глядзі, другі раз асцерагайся, — сказаў Літавар, раптам спомніўшы свой сон пра той абамшэлы, укопаны мацераю сярод надворка крыж.

«А можа, удома што?» — жажнуўся ён.

А дома праўда прылучылася бяда. Пра яе Літавар даведаўся, калі яны вярнуліся з доктарам — нізенькім і нейкім занадта шустрым местачковым «фейчарам», — і ўслед за ім памкнуўся ў хату, дзе ўжо ляжаў беспрытомны Сліва. Яшчэ на парозе яго перастрэў плютановы, адводзячы вочы, і, калу-

паючы паском бота сыраваты ранішні пясок, занадта спакойна, нібы са злосцю, сказаў:

— Шэраговы Літавар, ты нам нічога не паможаш. А часу мала. Збірайся. Маш тылькі тшыднёвы урлёп *. Сёння трэба быць у палку, змяніць абмундзіраванне, — падняўшы вочы, дадаў яшчэ плютановы.

Літавар як стаяў спіною да яго, ужо ўвайшоўшы ў цесныя, пахучыя ад няспелых ападкаў-яблыкаў сені, так і выйшаў спіною назад, раптам учуўшы, што млеюць і падкошваюцца ногі.

— Званілі, што ў палку ляжыць тэлеграма. Прыйшла з дому. Нешта з мацераю. — Плютановы далей не дагаварыў.

Літавар, чуючы, як нешта гарачае аблівае ўсё ўсярэдзіне, зачвякаў яшчэ не высахлымі, мокрымі чаравікамі да калодзеся. Ubачыўшы пры ім нізкую лавачку, дзе ставілі вёдры, прысеў на яе. Доўга і тупа глядзеў на свае раскіданыя чаравікі, усё бачачы той абамшэлы, укопаны мацераю на надворку крыж, і памалу пачаў іх разуваць, каб выліць ваду і выкруціць мокрыя, што пяклі, як агнём, шкарпэткі.

XIX

Поезд, ненадоўга спыняючыся на мокрых, абмытых шчырым дажджом паўстанках, даганяў і нарэшце ў самым ужо горадзе дагнаў сівавата-зялёную, на якой раз за разам ламалася залацістая маланка, нізкую ацяжэлую хмару.

Густы навальнічны лівень не даваў пасажырам высунуцца з вагонаў.

Праз яго халодна-шапаткі цэд да блізенькага вакзала ляцелі найбольш маладыя шпаркія хлопцы і дзяўчаты. Старыя, не вельмі рухавыя пасажыры ціснуліся ў тамбуры.

Моцны блізкі пярун, што ляснуў услед за маланкай, аж збіў Міцю з хады. Немаладая кабета ў мокрай, ужо згамтанай хустцы і двума цяжкімі, завязанымі ў радзюжкі қлункамі загарадзіла Міцю дарогу: абганяючы яе, ён і ўскочыў у вялікую пепістую ваду, што хлынула з новенькай цынкавай трубы, прымацаванай да вакзальнай сцяны.

У пачакальні вакзала, дзе ад моцнага грому пазвоньвалі і трымцелі шыбы і дзе сцішныя людзі пахлі мокрай адзежай і падпараным сукном, Міця счакаў гэты кароткі навальны дождж.

На пасвяжэлую, лёгкую ад сырасці вуліцу выйшаў тады, калі хмары ўжо адсланілі сонца і ў мокрым бэзе, што свіціў-

---

* Маеш толькі трохдзённы водпуск.

ея, мігцеў залаціста-ружаватаю расою, завалтузіліся, зашчабяталі давольныя вераб'і.

Ад каламутных пеністых лужын, ад вады, што збягала ў рышток, адсвечвала сляпуча-зыркае маладое сонца.

Радасць, што сустрэне, убачыць Чэсю, узвышала, лёгенька нясла Міцю, і ён, як адышоўшы ад памяці, як забыўшыся, мінуў колькі вуліц, раптам агледзеўшыся, што ідзе невядома куды. І прыпыніўся напроці маладзіцы, што надарылася на чужой вуліцы.

Нешта, здаецца, Чэсіна было ў яе лёгкай хадзе, у паставе, нават у квяцістай, без рукавоў, з матузкамі на плечуках суценцы.

Яна махала загарэлаю рукою, несучы ў другой з сінімі, трохі ўздутымі ад натугі жылкамі ажурную, прыгожа выплеценую карзінку з доўгім лучком, поўную спела-чырвоных, у зялёных карунках трускалак. Ад іх здалёк быў чуваць густы салодка-спелы пах лета.

Міця падняў голаў, але маладзіца, здаецца, з абьякавым прыгожа-скамянелым тварам наважылася прайсці міма.

— Перапрашваю,— заступіў ёй Міця дарогу,— дзе тут знайсці Каляёвую вуліцу?

— Вунь, каля рынку.— У кабеты памякчэў скамянелы твар, паласкавелі шэрыя вочы. Яна павяла імі ўздоўж шырокай брукаванай вуліцы, што яшчэ блішчала мокрымі ржаватымі каменнямі.

Драўляныя ашалёваныя дамкі з выфарбаванымі аканіцамі хавалі цёмныя нізкія вокны за кустамі блішчаста абмытага бэзу і вішанніку ў ясна-зялёных яшчэ дробных ягадках.

Курэлі, дыміліся рэдзенькаю параю, высухаючы шарымі лапікамі на пякучым ачунялым сонцы, чорныя гонтавыя дахі, зеленаватая чарапіца на цёмна-чырвоным цагляным доме.

Міця ішоў, прыглядаючыся да выносных старых кляноў, што яшчэ сыпалі цяжкія кроплі дажджавой вады, да чорнае помпы з доўгаю абслізганаю ручкаю, да людзей, што спяшалі насустрач, да няроўнага, з выбоінамі, з дажджавымі лужынамі ходніку, убіраючы ў сябе Чэсін свет — яна ж, вядома, хадзіла тут, бачыла гэтую драцяную сетку загарадзі, гэтыя вялікія, што віліся на працягнутых са страхі шнурках, ліловыя, падобныя да палявое бярозкі кветкі, гэтага калматага сабачку, гэтыя рамкавыя вулі, пафарбаваныя ў розны колер, гэтую старую яблыню з тоўстым невысокім камлём і адною зялёна-густою ад лісця галінаю, дзе свіціліся буйныя папяроўкі.

У канцы вуліцы падымаўся мураваны дом з чарапічным дахам, з белымі камянамі, з выступамі дашных аконцаў.

Падышоўшы бліжай, на рагу яго Міця ўбачыў белую таблічку з чорным надпісам: «Вул. Каляёва».

Ён стаяў, не верачы сваім вачам, з палахлівым дзівам і расчараваннем, што вузенькая не брукаваная папярочка, якая перасякала шырокую вуліцу, і ёсць тая выясненая ім, уся ў камяніцах, з ажурнымі балконамі вуліца Каляёвая.

Міцю брала дзіва, што тут няма бруку, што высокія шчыкетавыя платы з лавачкамі каля брамаў напамінаюць нешта дварчанскае, і гэтак, як у Дварчанах, пры плоце стаяць шарыя, падзёўбаныя жалезнымі кошкамі электрыкаў слупы з сінімі шклянымі кубкамі. І кісне тлуста-чорная, як каля кожнай станцыі, перамешаная з вугалем грязь.

Недзе ўжо блізка гукалі паравозы, і з-за зялёных высокіх ліп пахла саладжава-чадным вугальным дымам.

Міця ішоў туды, куды вялі, меншаючы, цотавыя нумары, і, убачыўшы доўгі цагляны будынак, заслонены бэзам, з невялічкім гародчыкам, жоўтым ад укропу, з градкамі буракоў, з невысокім яшчэ сланечнікам, з сіваю, што не бралася яшчэ ў галоўкі, капустаю, дашчаным хлевушком, з туалетам на два камінкі, з высокай скрыняй для смецця і пограбам сярод двара, падумаў, што гэта ён, Чэсін дом.

Задыхаючыся, чуючы, як мякчэюць ногі, як нешта палахліва-насцярожанае расце ў грудзях, Міця падышоў да куста бэзу, дзе ў халадку на вынесеным заслончыку сядзела бабка, бліскаючы проці сонца сухім шклом акулераў.

— Мне патрэбны чацвёрты нумар,— Міця ўчуў, як у яго задрыжаў і перайначыўся голас.

— А гэта чацвёрты і будзя. Бо другі амбулаторыя,— бабка бліснула акулерамі на ашалёваны дамок у халадку тоўстых старых кляноў і серабрыстых таполяў.

За імі на цагляных падпорах падымаўся вузенькі лёгкі мост, пад якім пагукваў манеўровы паравоз, чмыхаючы белым дымам і лязгаючы буферамі вагонаў.

Здаецца, з цёмна-сухіх, прыхаваных у дзікім вінаградзе вокнаў на Міцю глядзела Чэся.

У яго па спіне мурашкамі заказытаўся страх. Самделымі нагамі Міця падышоў да цэмянтовых расколатых, у зігзагах глыбокіх шчылін сходаў. Каля іх з бляшанае трубы сачылася ржавымі пацеркамі вада. Дзяўчынка год трох, седзячы на кукішках, лавіла ў жменьку ржавыя пацеркі, з прагаю піла іх.

— Вой, што яна робіць! — закрычала кабета ў акулерах і, трымаючыся рукою за балючае калена, закульгала сюды.

— А Доўнары тут жывуць? — яшчэ не верачы сабе, што знайшоў Чэсін дом, спытаў Міця.

— Вунь з таго ходу іхняя кватэра. Токі не ведаю, ці ёсць хто ўдома.

Ад пудкае радасці і страху ў Міці заняла сэрца. Ён падняўся па сходах, ачуціўшыся ў гулкім калідорчыку з плеченымі рагожкамi. Злева на карычневых дзвярах крэйдай была напісана лічба «сем». Далей на століку шумеў прымус.

Стаіўшы дых, Міця прыслухаўся, учуў, як недзе за спіною ў суседняй кватэры крычала кабета моцным тоўстым голасам:

— Фуяра, ніц не ўме! Масляна глова! *

Міця сярша асцярожна, а потым мацней пастукаў у філянговыя з ромбікам пасярэдзіне цяжкія дзверы. Замёр, чакаючы, ці не шчоўкне ў дзвярах ключ, але адчыніліся тыя, што былі за спіною.

— Чы тутай мешка пані Чэслава Доўнар? ** — азірнуўся Міця на рып дзвярэй.

— Так, але ей нема в дому... ***.

У сенцах стаяла мажняя доўгатварая, у цёмна-сіняй, ад якой стракацела ў вачах, сукенцы немаладая кабета.

— Чэся на працы ў шпіталі.

Дзверы не зачыняліся, кабета прыглядалася да Міці і, нарэшце, не ўтрываўшы ад цікавасці, выбегла ў доўгі калідор, дзе густа шумеў прымус:

— А што перадаць Доўнарам? Хто прыходзіў?

— Нічога не трэба.

— Чэсіна маці паехала да старэйшай дачкі. Вы ж ці ведаеце — памёр іхні бацька.

Міцеву радасць і спадзяванне на сустрэчу з Чэсай нечакана адняла і адабрала гэта ледзяная навіна.

— Калі?

— З тыдзень назад.

Міця знерухомеў, аглушаны і прыбіты навіною: усё тое, што ён перажыў, перадумаў і хацеў сказаць Чэсі, павінна было адысці, знікнуць, развеяцца, як сухі пыл на дарозе. Заставалася яна, гэтая тупая, цяжкая, нібыта вялікі кавалак жалеза, горкая крыўда. Як нечакана і неўспадзеў яна ўпала на Міцю. Ён, нібы аслепшы, праз невідучы поцемак выйшаў на чорствую, падсохлую ўжо вуліцу.

А можа, не шукаць таго шпіталя, нічога не гаварыць? Ці Чэсі да таго, што ён на астатні, выпрашаны ў сястры злоты прыехаў у Баранавічы.

Задумаўшыся, Міця не згледзеў, як дайшоў да шырокай

* Разява, нічога не ўме! Дурная галава!

** Ці тут жыве пані Чэслава Доўнар?

*** Ага, але яе няма дома....

папярочнай вуліцы, да таго мураванага дома з прыгожым балконам і, убачыўшы ў сіняй фуражцы, з белым арлом чыгуначніка, спытаў, як знайсці той чыгуначны шпіталь «Юра», дзе рабіла яна, Чэся.

— А вы пачакайце, зараз прыйдзе аўтобус, — чыгуначнік паказаў на тэлеграфны слуп с дошчачкай. — Праз чатыры прыпынкі адсюль і будзе шпіталь.

Цікуючы на прыгожы цагляны дамок з размаітымі прыбудоўкамі, з прыгожым ажурным балконам на ўсечаным вугле, Міця застаўся тут каля шарага, падзеўбанага жалезнымі кошкімі тэлеграфнага слупа чакаць аўтобуса, што папраўдзе скоро прыбег сюды, запырсканы гразёю, поўны дзяўчатак-гарцэжак у белых, з сінімі шырокімі каўнярамі матросках і сініх берэціках. Няўмела, па-дзіцячы ганарыстых, што ўжо няўзнак з дзявочай цікавасцю зіркалі на Міцю.

Абмінаючы дажджавыя лужыны і перапудзіўшы з доўгім, па гумавых колах возам балагола, праз хвілін дзесяць аўтобусік спыніўся каля высокага шчытнага пабеленага плота, з-за якога выглядаў шарым бляшаным дахам чырвоны цагляны дом.

— Во і шпіталь, — маргнула лупаценькімі вочкамі меншая сярод усіх тут, але цікаўная і дасужая, з ружаватым, як яблык, тварком дзяўчынка на шчыльны, пабелены вапшаю плот.

Пасля духаты аўтобуса Міцю асвяжыў жывы скразняк, што дыхаў з-за рогу высокага плота. Чуючы лёгкасць і ўжо зноў набалелую радасць сустрэчы, Міця спыніўся перад высокаю жалезнай брамай з прахадною будкаю, з аконца якой глядзеў вусаты вартаўнік у цёмна-сіняй круглай шапцы. Ubачыўшы Міцю, ён падняўся, адчыніў дзверы, заступіўшы парог, спытаў:

— Вы да каго, хлопча?

— Мне трэба медсястру знайсці, Чэсю Доўнар.

— Тут шмат медсяцёр. У якім аддзяленні яна?

— Думаеце, я ведаю? Ці не ў радзільным, — прызнаўся Міця.

— Дак мо яна не тут, а ў гарадской бальніцы робіць? — Стары вартаўнік зачыніў дзверы і выйшаў насустрач фурманцы, што заварочвала да жалезнае брамы.

Саскочыўшы з воза, даўгавіды мужчына ў шарачковым рудым піжаку і валашковых плацяновых портках падбег сюды, набіраючы на босыя ногі ліпкую гразь каля каламутнай лужыны.

— А, браточак, скажы, як сюды ўехаць?

— Ты сюды не заедзеш.

— Чаму ж гэта? — азірнуўся на фурманку, на мокрага каня, з якога курылася пара, малады фурман. На возе ў пада-сланай трасянцы, накрыты радзюжкаю ў сінюю елачку, пех-та ляжаў.

— Жонка канае,— сказаў мужчына і, падняўшы кепку, выцер рукою мокры незагарэлы лоб.

— Тут бальніца каляёва,— адварнуў свой шырокі на-здраты нос вартаўнік.— Вам трэба ехаць у гарацкую.

— Злітуйся, чалавеча.— Мужчына азірнуўся на воз.— Ці ж давязу я. І так во з Палонкі... Лічы, васемнаццаць вёрст.

— Вёз васемнаццаць, давязеш яшчэ дзве. Бальніца бліз-ка тут.

— Што кажаш, чалавеча?

— А тое, што чуеш.

— Я заплачу. Дапусці да дохтара. Хоць пакліч.

— Давай злот,— угнуў голаў вартаўнік, каб не глядзець ні на Міця, ні на мужчыну.

Сціснуўшы ў шырокай далоні злоўлены, ледзьве не вы-рваны з рукі металічны злот, вартаўнік схаваўся за жалез-най форткай вялікай брамы, угнуўшыся, шыбка паджгаў да чырвонага цаглянага будынка.

— Чэсю Доўнар паклічце! — гукнуў яму ўслед Міця, але вартаўнік, мусіць, знарок не ўчуўшы, ужо адчыняў дзверы на ганку прыходні.

— Дапросішся ў яго, як леташняга снегу. Ён і з камара кроў высмакча. Ці гэта чалавек,— памахаў зношанаю карто-ваю кепкаю худы, з паўпаданымі шчокамі мужчына, і вочы яго заблішчалі, павільгатнеўшы ад жалю і пакуты.— Сённячы ўночы жонку скруціла нейкая ліхата. Нідзе ратунку не зной-дзеш.— Мужчына пайшоў да воза, адкінуў радзюжку і, ужо збялелы, не сваім, перасохлым голасам сказаў: — А ёй ужо не трэба дохтара. Яна не дачакалася...

І заплакаў моцна, наўзрыд, выкіроўваючы на вуліцу каня. Міця, учуўшы гэты цяжкі, пакутны, як з глыбіні калодзеся, плач, здрыгануўся, схаладзеў душою.

Звесіўшы голаў і трымаючыся за драбінку воза, мужчына паснеў ужо трохі ад'ехацца ад жалезнае брамы, пакуль з цаглянага будынка бальніцы не выйшаў вартаўнік, ведучы з сабою нізкага, у белым халаце кльшаногога доктара, што ішоў, як спутаны, неяк чапляючы нага за пагу. Падгробшы пяцярнёю чорныя раз'еханыя валасы, доктар дайшоў да бра-мы, з-за мігатлівых жалезных прэнтаў крыкнуў да мужчыны, што, угнуўшы голаў, ішоў каля воза:

— Э-э, што там у вас?

— Ды ўжо нічога.

— Як нічога? — пачырванеў ад злосці вартаўнік.

— Памерла яна. — Мужчына адняў руку ад драбінкі воза, выцер слёзы. — Ды во глянце, халодная ўжо.

Доктар папхнуў рыпучую жалезную фортку, не дастаючы адной рукі з кішэні белага накрухмаленага халата, скоранька замахаў другою. Туды да воза ўслед за ім прыспешыў хаду вартаўнік.

— Ды яна паўгадзіны, як памерла, — паглядзеўшы туды на воз, на змярцвелую, застылую ў твары кабету, сказаў доктар і памалу, як спутаны, гэтымі клышаногімі нагамі пайшоў назад.

Падгробшы леваю рукою чорную непаслушную грыву рассыпаных на вушы валасоў, падняў вузкія маленькія вочы на Міцю:

— То до мне?

— Ды не, — сказаў за Міцю вартаўнік. — До пелянгняркі ма справу.

— А менавіце до ктурэй? * — спытаўся ўжо за жалезную форткаю доктар.

— Да пані Чэславы Доўнар, — паспешна, саромеючыся сказаў Міця.

З-пад сінявата-чорных броў на яго коса зіркнулі і застылі вузкія татарскія вочы:

— А, така слічна, млода **. — І доктар леваю рукою зноў падгроб чорную рассыпаную грыву. — Перакажу.

Міця добра-такі патаптаўся каля брамы, не спускаючы вока з чорнай проймы непрычыненых дзвярэй, за якімі, здэцца, застыла нешта таямніча-страшнае, тое, што адбылося толькі што на фурманцы, покуль не ўбачыў, як неспадзяванай радасцю забялеўся белы, туга сцягнуты ў поясе і караткаваты — толькі да каленцаў — халат і на залаціста-пышных валасах лёгенька прышпіленую шапачку з ясна-чырвоным пасачкам.

Яна, Чэся, высеная ў такой няспернай тузе і такім харакстве. І яшчэ больш нязвыклая, па-новаму прыгожая і першы раз убачаная ў гэтым ясна-белым да рэўнасці, да нейкае крышку злосці караткаватым, што высока адкрываў ногі, зырккім халаціку.

Лёгка, крышку пругка на высокіх загарэлых нагах яна ішла да жалезнае брамы з круглымі сонцамі, ад якіх разыходзіліся пабітыя ржою пруты-праменні.

---

* А менавіта да якой?

** А, такая прыгожая, маладая.

Шчырай і неспадзяванай чырванню заліўся яе твар:

— Бачу і вачам не веру. Няўжо ты, Міця?

Сваёю дрыготкаю рукою ён злавіў яе вузкую руку, раптоўна ўспомніўшы Світазь, зеленаватае дно, празрыстую раскалыханую ваду і яе, Чэсю.

— Калі ты прыехаў? — Яна азірнула на маўклівага вартаўніка, што панура з-пад лоба цікаваў на іх, знарок не адыходзячыся ад брамы.

— Во, якраз у самы дождж, — Ён не выпускаў трапятлівае і шчасліва-цёплае рукі.

— Як знайшоў?

— Кабета ў двары сказала.

— І надоўга прыехаў? — У яе з-пад белага каўпачка з чырвонымі паскамі выбілася пасма валасоў, затрапяталася каля брыва.

— Хачу вярнуцца сёння.

Яна ўздыхнула, памаўчала, адвляла ад яго свае, ужо змак-рэлыя ў куточках вочы:

— Ты не чуў, татусь мой памёр...

— Чуў... Спачуваю, Чэся.

— Як ўсё нечакана перавярнулася ў жыцці, божа мілы.

Ты даруй за ўсё...

Міця ўспомніў, як шчыме-ла, як сціскалася ад задушлівае крыўды сэрца, як у нейкім разгарачаным бяспамяцтве бег у Дварчаны, але не прызнаўся.

— Злаваў на мяне?

— Трохі.

Яна прыжмурылася ад сонца, што, адбіваючыся ад блізкае лужыны, трапяткою, мігатліваю яснасцю бегала ў яе на твары.

Закрываючыся ад яго рукою, сказала:

— Як жа ж мне адпрасіцца?

— Куды? — не дагадаўся ён.

— Пабыць з табою.

— А я пачакаю. Схаджу ў кнігарню.

— Можа, так і лепш. Не трэба паніжаць сень перад гэтым татарынам.

— Якім татарынам?

— Доктар наш, што наказаў мне. Ты ж яго бачыў.

Яна ўзяла яго пад руку, крышку правяла небрукованаю вуліцаю з намытым прылізаным дяском у лагчынах. З мокрых дрэў вецер яшчэ атрасаў дажджавую расу. Яна зіхацела і перабліскалася залацістай чырванню. Тужэла падсушаная сонцам зямля. На ўсё горла, адклікаючыся адзін аднаму, у загарадных дварах з драўлянымі ашалёванымі дамкамі спя-

валі пеўні. Быў чуваць крык гусей. Было нешта ціхае, глухое і найўна-вясковае ў гэтым кутку горада. Міцю хацелася расказаць Чэсі пра гэта, але ён маўчаў, аглушаны нечаканаю радасцю, што яна, Чэся, з ім, што ён чуе яе голас, дотык яе рукі і ў яго вачах плыве ясны распагоджаны свет, абмытыя цёмна-зялёныя прысады, чыстае сіняе неба з сіва-белымі, што пацягнуліся на ўсход, нізкімі хмарамі, з бурклівым, яшчэ сярдзітым, неўціхаміраным громам.

Стрэцца яны ўмовіліся каля цаглянага, на два паверхі дома з прыгожа выкаваным, нібы абвітым хмелем, жалезным балконам, і Міця пайшоў вуліцаю далей, як паказала Чэся, у цэнтр горада, чуючы ў сябе за спіною яе і думаючы пра той шпіталь за жалезнаю брамаю, пра доктара з вузкімі касымі вачмі, і Міцю чамусьці пачала разбіраць пякуючая рэўнасць і злосць.

Глухі сіплаваты брэх сабакі за шчыльным плотам з вялікаю брамай, над якою яшчэ падымалася збітая з дошак стрэшка, абудзіў Міцю ад утрапёных думак. Ён схаянуўся, што ідзе не туды, як казалася Чэся, што трэба вярнуцца, бо тут ужо канчаўся горад: цярэспаля за зялёным лужком, дзе фыркаў навязаны конь, шарэлі ў цёмным прысаддзі саламяныя стрэхі хат з пабеленымі комінамі і сценамі. І Міця завярнуў назад, убачыўшы каля мігатлівага частаколавага плота цыбатага, у зеленкаватых шортах хлопца, і ўжо разам з ім выйшаў у цэнтр горада на выбрукаваную гранёнымі цёмна-сінімі каменнямі вуліцу, абапал якой шчыльна сціснуліся двухпавярховыя, выбеленыя вапнай, мураванкі, найбольш — крамы, толькі далей, у канцы яе, падймаўся чатырохпавярховы, з чырвоным чарапічным дахам і белымі комінамі жаўтлявы дом, усяго адзін за зялёнай купай дрэў.

— Кнігарня там, каля гэтага дома, — паказаў хлопец.

Міця перайшоў на другі бок вуліцы ў кароткі цянёк, што падаў на мошчаны шарымі плітамі тратуар.

Кнігарня, невялікая, мала большая за пераездную будку мураванка з адным вялікім акном і адчыненымі форткамі жалезных дзвярэй, уціснулася між двух дамоў з падвеснымі балконамі.

Міця ўвайшоў туды, учуўшы вільготны халадок пограба і гаркаваты пах паперы, клею, свежае фарбы; той звыклы, перамешаны з газай пах свежае кнігі. Міця любіў гэты гаркавата-рэзкі пах свежае кнігі, пах навізны, пах яшчэ нечага радасна-неспазнанага, нязведанага, абвеянага кругам та-ямніцы.

Яшчэ змалку яму здавалася, што кніжкі пахлі гаркаватасцю, як пахне на кляновым лісці з падпаленай скарынкай

свежы хлеб. І ён, стаіўшыся, ці не бачыць хто, яшчэ ў дварчанскай бібліятэцы любіў панюхаць новую кніжку. Так для яго пахлі кожны год усе купленыя за каранёвыя ды лазовыя, сплеченыя на пасвіску кошкі новыя кніжкі.

Як пахлі газеты — трохі смуродліваю газаю. І гэты пах газы быў чуваць у цеснай кнігарні з карычневаю кафельнаю грубкаю і невысокімі паліцамі, застаўленымі кнігамі, з адным невялікім прылаўкам, за якім сядзеў лысы, з сіваватымі скронямі і доўгім, ненатуральна вялікім на худым, з паўпаданымі шчокамі твары крышку гарбаватым носам немаладога веку чалавек.

Над прылаўкам пізка вісела электрычная матавая лямпачка з фарфоровым язычком-уклучальнікам на залацістым патроне.

Каля паліцы, унурыўшыся ў разгорнутую кнігу, стаяў мужчына ў саламяным капелюшы і выцвілым габардзінавым макінтошы. На прылаўку ляжаў стары, пацёрты парусінавы партфель з прыробленай вераўчанай ручкай. У кнігах капалася, не складваючы свой лёгкі парасон, дзябёлая пані ў чорна-бліскучым чэпчыку, з-пад якога выбіваліся залаціста-каштанаваыя, выфарбаваныя хінай валасы.

— А ці няма ў вас «Ягнусі»? — спытала яна, засоўваючы між тоўстых кніг тоненькую, ў папяровых вокладках кніжку.

— Якой «Ягнусі»? — падняў над прылаўкам лысую голаў гаспадар кнігарні.

— І вы не ведаеце такой ксёнжкі?.. — хмыкнула пані ў чэпчыку і, пакручваючы ў руках чырвоны, ў белыя кветачкі парасон, што быў падобны да мухамора, папхнула ім дзверы і высунулася на вуліцу.

І ўжо калі яна мінула акно, Міця прыпомніў, што гэта была маці Багуславы Ясінскай, з якой ён вучыўся ў дварчанскай школе, і яе бацька, здаецца, таксама, як і Чэсін, рабіў на чыгунцы.

«Дзе Багуслава Ясінская цяпер?» — падумаў Міця, азіраючы паліцы з новымі кніжкамі, што пахлі даўнейшым характвам дзяцінства, і яго спакушала зноў ціхая прага і зманлівасць разгарнуць, патрымаць іх у руках, учуць пальцамі ласкава-лёгкую слізгату паперы. Абмінаючы чалавека ў зношаным саламяным капелюшы, што стаяў, здаецца, не бачачы і не чуючы нікога, з разгорнутаю кніжкай, Міця прайшоў далей уздоўж паліц, але гаспадар, бліснуўшы ў яго бок лысаю галавою, далікатна перапытаў:

— А вы што хацелі б знайсці, малады чалавек?

— Я так, зірнуць, — зачырванеўся Міця, падумаўшы пра тое, што грошай мае адно на дарогу.

— Выбачайце, тут не бібліятэка, — сказаў гаспадар, тым часам косячыся і на чалавека ў выцвілым габардзінавым макінтошы. — Тут можна токі купіць кнігу, а чытаць трэба ўдома.

Ён падышоў да паліцы, дзе гармонікам расцягнуўся і ўпаў радок кніжак. Падсунуў, падраўняў іх і дастаў тую, што ляжала пад сподам, — з адарванаю вокладкаю і загнутымі ражкамі старонак.

— Во, бачыце, зачыталі, парвалі, а не купілі. Нашто мне такі купец? — гаворыў ён, зноў скоса зіркаючы на чалавека ў старым зашмальцаваным капелюшы. — Тут не чытальня, тут прыватны магазін.

— Вы гаворыце да мяне? — нарэшце адарваўся ад кніжкі чалавек, падняў свой няголены жаўтлявы змардаваны твар і абедзвюма рукамі згарнуў, прыляснуў яе, дыхнуўшы на Міцю ветрам, паклаў на паліцу і скоранька, угінаючы голаў, пасунуўся да дзвярэй.

— Тэку сваю, тэку не пакідайце, — крыкнуў ўслед яму гаспадар магазіна і паказаў на тонкі парусінавы партфель з прыробленай вераўчанаю ручкай.

Калі сутулы чалавек у доўгім габардзінавым макінтошы і ў саламяным капелюшы схаваўся за дзвярыма, гаспадар магазіна падышоў да Міці.

— Усе кнігі ў мяне перачытаў. Не адагнацца.

Міця, мусіць, з дзівам наглядзеў на гаспадара кнігарні, бо той паясніў:

— І спытай — помніць змест да макавінкі. Колішні настаўнік гімназіі. Выкладаў матэматыку. Шкада — лёс горка абышоўся з чалавекам. Цяпер дзеці, калі хто не рошыць задачкі, бягуць за ім і ўсё пытаюць: «Пан Зыгмусь, 352 памножыць на 233, колькі будзе?» І ён рошыць скарэй, як іншы на шчотах. Велькі розум, таму галава і не вытрывала... А цяпер унадзіўся да мяне і пазачытваў, пазабруджваў нямытымі рукамі кніжкі. Грашно на такога крычаць. Трываю як толькі магу.

Адзінокаму, старому чалавеку хацелася з кім-небудзь пагаварыць. Міця гэта бачыў і таму ціха падтакваў яму ў гурцы. Гаспадар кнігарні распытаў пра ўсё — адкуль і чаго прыехаў Міця, і калі дазнаўся, што ён ведае Дварчаны, пачаў расказваць пра нейкага чыгуначніка Вайцяхоўскага і крышку расчараваўся і нават засярдаваў, што Міця не ведае такога «калеяжа».

— Жыве каля дэпо ў доме з пажарнаю вежаю. Высокі такі.

— Ці не ў яго паляўнічыя сабакі? — спытаў Міця, успом-

піўшы, як высокі, ужо немалады чыгуначнік кожнае зімы з двума паляўнічымі сабакамі хадзіў па іхнім верасаўскім полі.

— Кажаче, паляўнічы. Яшчэ які, — зарадаваўся гаспадар кнігарні і трасянуў Міцю за локаць. — Будзеце ў Дварчанах, перадайце паклон. Некалі мы з ім служылі ў Сямёнаўскім лейб-гвардыі палку. Вы ведаеце, што гэта за полк і каго туды бралі? Там жа былі, як на падбор — рослыя.

Рады, што ёсць каму слухаць, гаспадар кнігарні нарэшце прызнаўся, што быў трохі ў грамадзе, ведаў Мятлу і Рак-Міхайлоўскага, і што цяпер, на старасці, прыйшлося заняцца трохі гандлем.

— Раблю ўсё, каб вывучыць сына. — Стары правёў рукою па сваёй лысай гладкай галаве. — Здольны ён у мяне. Вучыцца ў Віленскім універсітэце на медычным аддзяленні.

Потым прыжмуранымі вачмі паглядзеў на Міцю, спытаў:

— Цікавасць маеш да кніг? — і адказаў сам: — Пэўна ж. Тады пакажу нешта.

Ён схваўся ў цеснай сутарэі і вынес тоўстую, на медных зашчапіцах кнігу, трымаючы яе спадыспаду, як бохан хлеба.

— Ведаеш, чаму кажучь прачытаць ад дошкі і да дошкі? Таму што даўнейшая кніжка заміж звыклых папяровых вокладак мела тоненькія дошкі. Во як гэта. — Ён паляпаў па кнізе і паклаў яе на прылавак. — Біблія, выдрукаваная ў Брэсце. У Здзецяльскім касцёле выхавалася. Ксёндз прадаў. Унікат, рэдкасць, браце. А колькі іх, гэтых кніг, гіне ў кутках, у сутарэях ды розных лёхах. Точыць іх моль, нішчыць пажар, гноіць вада ды наша невуцтва.

Міця першы раз, нібы скупануўшыся ў невядомы свет, перагарнуў колькі старонак з прыгожа выпісанымі чырвонымі буквіцамі. Разглядаў не ўсім зразумелы для сябе шрыфт.

— Каб чытаць яе, трэба навука. Я не магу.

— А колькі ж ёй год?

— Ды каля чатырохсот. — Ён зноў узяў яе абедзвюма рукамі спадыспаду, як бохан хлеба, і панёс назад у сутарэю, сказаў ужо адтуль: — Можна, у каго знойдзеш старыя кнігі, прывозь мне, я куплю або памяню на гэтыя, — вярнуўся ён і махнуў рукою на паліцы: — Хочаш Сянькевіча, Пруса, Заля...

Але гутарку перабіла чарняява маладзіца, што трымала за руку босага, падстрыжанага ў рады хлопчыка з кубачкам марожанага.

Абцёршы змакрэлы лоб, маладзіца ўсунулася між Міцём і гаспадаром кнігарні і спытала, турзаючы за руку хлопчыка:

— Скажэце, а арытметрыкі для яго ў вас німа?

— Пачакай, даражэнькая, пачакай, можа, і знойдзем.— Гаспадар кнігарні, цяжка несучы свой доўгі нос, завярнуў за прылавак.

Міця, нарэшце схамянуўшыся, што, можа, яго даўно чакае Чэся, выйшаў на гарачы ўжо, нібы прыпек перад вялікім агнём, тратуар. Спудзіў маладога верабейчыка, што паляцеў з тратуару на сярэдзіну вуліцы пад грукат фурманкі.

Дагнаўшы ганарыстага невысокага дзядка з шырокаю, на ўсе грудзі, барадою і падкручанымі зеленавата-белымі вусамі, спытаў, як знайсці чыгуначны вакзал, адтуль ужо ведаў сам блізенькую дарогу да мураванага, з прыгожа вывітым балконам дома, дзе ўмовіўся стрэцца з Чэсяю.

— Здесь блізенька совсем. Вот толькі прайти через сосновый лесок.— Дзядок паказаў сваёю кацубаю з медным наканечнікам на шырокую вуліцу, што адлучылася ў бок ляска, рассоўваючы старыя высокія хвойкі з голымі, сухімі ражнамi вяршкоў.

Міця, учуўшы рускую гутарку, яшчэ раз азірнуўся на дзядка і ўсміхнуўся, успамінаючы тое даўняе, як яны дома смяяліся з Алесі, што не нарвала дварчанскай краўчысе бэзу, калі тая папрасіла прынясці «букетик сирени». «Ці ж я вядала, што гэта бэз. Шкадаваў бы чалавек яго»,— смяялася, расказваючы пра гэта не раз, і сама Алеся.

Ад шырокае пясчанае вуліцы, як ад старога вяроўкі, адкруціліся касмыкі і ніткі вузкіх, слізкіх ад кастрыцы сцежак, завіліся між шурпатых, паабіваных да мязгі, у слязах смалы гонкіх камлёў змарнелых хвоек. За імі, адбіваючы сонца, заблішчалі, як нашліхтаваная пража, пякучыя тугія рэйкі. На жалезных козлах-падпорах іх пераступаў вузенькі мост з парэнчамі.

Запахла зноў чадна-саладжавым дымам чыгункі, церпкім пахам мазуты, насмоленымі шпаламі і задыханымі, што адсопваліся, п'ючы каля помпаў ваду, тлуста-чорнымі, у скалках вады, разагрэтымі паравозамі.

Міцю прыгануліся Дварчаны, і ён, узрадаваны блізенькай сустрэчай з Чэсяй, уяўляючы яе ў тым хрумсткім накрухмаленым халаце, пабег праз зараслі высокага, у сініх, падобных на валошкі, кветках цыкорыю да вузкага мосціка. Захлынаючыся ад ветру, падняўся на яго, пастаяў, узіраючыся ў бліскучую далечыню выкатаных да бляску рэек, на чырвоныя чарапічныя дахі горада, калматыя высокія хвойкі, за якімі ў сіняй смуге хілілася на вечар пажоўклае сонца.

Пара было ісці на вакзал— скоро меўся адысці лідскі поезд, але радасць сустрэчы з Чэсяю, радасць адчуць яе свет,

тое хараство, што ішло ад яе, як ідзе гэтае хараство ад кветніка з размаітым колерам, пахам, святлом. І ўся гэтая яснасць кветак, здаецца, стаяла над ёю, Чэсэй.

Міця выйшаў на вузкую, заслоненую з аднаго боку цёмна-зялёнымі, у шабельках стручкоў акацыямі пясчаную вуліцу, дзе яшчэ снімі вочкамі блішчалі нерухомыя лужыны ад навальнага дажджу, — яна вяла да цаглянага, з ажурным балконам на ўсечаным рагу чырвонага дома.

Нячутныя, невідучыя крыллі, выдавала, няслі, падымалі Міцю. Узіраючыся здалёк у канец вуліцы і ўбачыўшы бляшаную, як памутнелы лёд, страху мураванага дома, Міця ўчуў, як турзанулася і забіла дух сэрца — там каля плота свіціліся залацістыя валасы і яснала салацевенькая сукенка. І ён пазнаў Чэсю, і, як лёгкі вецер у спякоту, на яго дыхнула радасць, што яна там, што чакае яго, пераадзетая, без таго белага накрухмаленага халаціка і натапыранага, у чырвоным паску каўначка на галаве.

Няўзнак сцішаючы крок і хаваючы сваё трымціва-чуткае хваляванне, падышоў да Чэсі.

— Ешчэ хвілечкен, і пайшла б. — Яна памахала чорнай скураной сумачкай.

— Выбачай, у кнігарні забавіўся.

— А што там цябе прывязала?

— Кнігі... Ды я спяшаў.

— Ага, — падабрэла і засмяялася ўжо яна. — Глова в хмурах, ногі в блоце *.

Яны пайшлі прыцішэлай ад блізкага надвячорка вуліцай. У прывакзальным скверьку прыселі там на лаўцы, аблітай рэдкай чырванню сонца, што хавалася за сінюю хмару з залаціста-яснымі палосамі.

За кустамі акацыі, за маладымі цёмнымі, у жаўтлявым цвеце ліпамі чмыхаў паравоз, што, заскрыпеўшы тармазамі і залязгаўшы буферамі вагонаў, нядаўна спыніўся тут.

— Можна, мой? — Міця першым падняўся з лаўкі.

Чэся маўкліва і крышку горда перад салдатамі, што цікавалі за ёю з суседняе лаўкі, выйшла за жалезную браму і там нібы заступіла Міцю дарогу.

— А ты астанься напач.

— Дзе ж я пераначую? — сумеўся ён.

— У нас. — Голас у Чэсі сцішэў, яна адварнула тварок.

— Як у вас?

— Мамусі няма... Паехала ў Дварчаны.

Польмя сораму абняло яго, апаліла гарачынёю шчокі:

* Галава ў хмарах, ногі ў балоце.

ён цалюткую ноч прасядзеў бы ў пачакальні вакзала, на лаўцы ў скверыку, але пайсці нанач да Чэсі...

— Табе трэба ехаць? — Яна нібы не дала яму апомніцца, ўзяўшы яго за локаць і лёгенька сціснуўшы. — Край трэба? — І ўжо востра, цвёрда зазірнула ў твар.

І ён ад яе мяккае, як каткі на вербалозе, любасці прызнаўся:

— Не.

— Я баюся адна. Учора клікала з бальніцы цётку Эльжбету. Праўда, пойдзем. — Яна адварнулася, глыбока і парывіста ўздыхнуўшы, і плечы яе турзануліся ад раптоўнага плачу.

На сцішную, глухую вуліцу з цёмнай гушчынёю палахлівых садкоў, сухім рыпам весніцаў, з нечаканым званам вёдраў яны прыйшлі поцемкам. Каля дому ў цяньку кустоў на лаўцы рагатала распуслівая дзетвара.

Над ганкам, распырскваючы рэдзенькую жаўтлявую яснасьць, гарэла сляпая лямпачка. Хаваючы ад яе вочы і ўгінаючыся, Міця, як сам не свой ад сарамяжлівасці, ад затоенай здагадкі і боязі, як жа ж ён будзе пачаваць сам-насам з Чэсай, увайшоў у гулкі, здэцца, з вялікаю пустатою пад падлогаю, калідор. За нечымі дзвярыма быў чуваць тупат і крык.

— Гэта бабуся Ёзя. І калі яна спіць? — Чэся доўга шукала ключом дзірачку ў замку.

— Я ўжо яе чуў, — прызнаўся Міця, заходзячы ўслед за Чэсай у кватэру з доўгім і шырокім калідорчыкам, застаўленым старымі шкапчыкамі і завешаным адзежаю, з новым, збітым з дошак заслонам. І Міцю чамусь падумалася, што на ім, на гэтым заслоне, стаяла труна Чэсінага бацькі.

— Скідай пінжак, — сказала Чэся і схавалася за карычневымі дзвярыма невядомага пакойчыка, каля іх былі яшчэ адны, пафарбаваныя набела, — пэўна, у другі пакой.

«Тут, мусіць, я і пераначую». Міця яшчэ раз пільна агледзеў доўгі калідорчык з занавескаю і невядома чаму ўсцешыўся, што ёсць гэты калідорчык з вузкім тапчаном, дзе ён будзе спаць, каб не саромецца Чэсі.

Прыстукнуўшы дзвярыма, выйшла яна, пераадзетая ўжо ў празрыста-лёгенькі, з ружаватымі кветкамі халацік. Карункавымі фалдамі кароценькія рукавы сціскалі вышай локцяў яе загарэлыя гладзенькія рукі.

— Ты ж, пэўна, галодны. Я згатую чаю. — Чэся адсланіла высокую жоўтую занавеску ў канцы калідора — за ёю была кухня: стаяў столік з табурэткамі, палічкі з посудам і блішчала белаю кафляю печ.

— Хіба ты будзеш нанач распальваць печ?

— А я на прымусе, во мігам,— і яна паставіла на прыпечак печы медны прымус.

На сінім тугім агоньчыку і праўда скоранька зашумеў і запыхаў параю зялёны чайнік.

За невялікім, засланым клейкаю, у зялёна-белыя шашачкі цыратаю сталом яны сядзелі нядоўга. Блізенька за сцяною аж дрыжала, угіналася зямля, калаціўся дом, і дзілінгаў на палічках посуд, нясліся адзін за адным доўгія і цяжкія паязды, і Міця з дзівам азіраўся на цёмнае, завешанае фіранкаю акно з галінаю сівае яблыні, асвечанай праз доўгую верхнюю шыбу.

— Тут блізенька таварная,— сказала яна, не азіраючыся на акно і спіною чуючы цяжкі грукат.— Гэта з Вільні ідуць таваровыя. Цяпер вельмі часта. Кажуць, з войскам. Я прывыкла да грукату. Магу спаць, а мама не. Ёй ужо не памагае сродак насэнны *.

— Не ведаю, ці засну і я? — Міця паглядзеў на Чэсю, на яе стомлены схуднелы твар. У ім была тая самая далікатнасць, крышку ганарыстае хараство, але ўжо нешта іншае, не знаеае для Міці, дамешвалася да гэтага хараства: і вастраты боль, спакутаванасць і заўчасная змардаваная сталасць.

— Што ты глядзіш так? — Яна сумелася яго вострага, доўгага і пільнага зірку.— Я паслала табе ў пакоі, там не так чуваць гэты грукат.

Ён учуў, як па ім палыхнуў сарамяжлівы сполах.

— На падлозе,— дадала яна.— Выбачай, што не на ложку. Ён мамін.— Яна падняла зялёны чайнік.— Дай налью яшчэ.

Свежы густы чай, кіславатае, яшчэ не з'ялчалае масла з пухкай, пасыпанай кмепам сітніцай былі так смачныя згаладаламу Міцю, але папрасіць болей ён пасаромеўся.

— Тады ідзі спаць, а я трохі прыпрачу.

Яму здалося, яна сказала так звыкла і проста, нібы яны прыходзіліся адзін аднаму братам і сястрою, і ў яго раскалолася тая вялікая крыга страху, сарамяжнасці, непамысласці, і ён пакорліва-ціха адчыніў дзверы ў той таемны пакойчык, задыхнуўшыся ад задушлівага і нявыветранага паху гаркаватае валяр'яны, густога смолкага духу тарпантыны і невядомых невычханых лекастваў.

Пакойчык, выдавала, быў немалы, але застаўлены карычневым старым піяніна з меднымі падсвечнікамі, вялікімі падвязанымі вазонамі, між якіх уціснуўся столік з батарэйным прыёмнікам, і два ложка ўпрытык адзін да аднаго забіралі

* Снатворнае.

ўвесь прастор, ды напроці іх, каля доўгай сцяны, падымалася чорная шафа з блішчастымі меднымі замочкамі і ручкамі і гліняным наверсе карычневым катом.

Цікуючы на дзверы, Міця скоранька раздзеўся і, саромеючыся сваіх валасатых ног, свае худзізны, спешна падшыўся пад коўдру ў халаднаватую свежасць пасцелі, разасланай на падлозе каля конусных скрынак ды цабэркаў з вазонамі. Аранжавы абажур разліваў на пабеленай столі рэдкаватымі кругамі святло. З-пад круглага, у фрэзліках абажура Міцю ў вочы калола малочная лямпачка, і ён перавярнуўся, чакаючы спіною, калі рышнуць дзверы, і чуючы, як нешта новае, невядомае дагэтуль, нібы глыбокая вада, займала ўсяго.

Ён п'янеў, задыхаўся ад думак, што нат не спадзяваўся, што прыйдзе такая хвіля ў жыцці, што ён будзе разам у адным пакоі з Чэсэй. І было толькі шкада, што вялікае неспадзяванае гора і жалоба засланяюць ёй свет і яна, Чэсія, не ўбачыць, не ўчуе гэтага.

Яна прыйшла позна, бо ён нібы прыдрамаў, ачуціўшыся ад скрыпу палавіц і ўбачыўшы ў скупаватым святле, што мігатліва, як ад месяца, расейвалася ад далёкае лямпачкі на слупе каля чыгункі, яе, Чэсю, у доўгай начной кашулі,— яна ад гэтага выдавала высокай, нібы незнаёмаю, чужою.

— Ты спіш? — спытала яна.

— Не, — у яго перасох голас, і гарачыня заліла грудзі.

Моўчкі пераслала сваю пасцель і моўчкі доўга ляжала, нечакана ўжо ўздыхнуўшы:

— Міця, скажы...

— Што? — з дрыгатою ў голасе папытаў ён.

— Ты хоць крышку любіш мяне?

Цяжкім молатам гэтыя словы ўпалі на Міцю, і ён ледзьве вымавіў:

— Люблю.

— І я цябе...

Міця бачыў, як на столі заяснела і пабегла наніз святло, абліваючы вазоны, сцяну, і памаленьку пачала дрыжаць падлога. Каля дома зноў ішоў таваровы поезд, і цяжкі жалезны грукат угінаў зямлю, калыхаў цагляны дом, дробненька трымцелі ў вокнах шыбы.

Святло, абабегшы пакой, рантам згасла, а поезд усё ляцеў і ляцеў, паступова губляючы, гасячы свой жалезны грукат.

— Міця,— сказаў яна, калі перасціх гэты моцны, што заглушыў і раздушыў усё, лязгат поезда,— ідзі да мяне.

Міця, як ап'янелы, не помнячыся, яшчэ не верачы сабе, што папраўдзе яна кліча яго, перавярнуўся на пасцелі. Га-

рачы агонь раптам апаліў яго і растаў, абліўся, як растопленая свечка, і піхенька згас.

— Я цябе зняважыла? — спытала яна. — Не прымайся, не злуй на мяне, бачыш, якою я зрабілася. Гэта ўсё праз таву смерць...

— Што ты, Чэся?

— Ты даруй мне. Я не хацела цябе зняважыць, так выйшла.

— Што ты, Чэся... — Ён не ведаў, як сусцшыць яе, што гаварыць: словы блыталіся ў галаве.

Ён толькі слухаў, як пачала расказваць пра бацькаву смерць. Ён не перабіваў яе, і яна сціхла, пэўна, на міг заснула, раптам цяжка і пакутліва ўскрыкнуўшы.

— Чэся, Чэся, што з табою? — спытаўся ён, чуючы сцішнасць ад яе пакутлівага, здушанага крыку і стогну.

— Ты чуў, як я крычала?

— Чуў.

— Я ізноў прысніла той самы соң.

— Які?

— Што я лячу, падаю ў тую яму з труною, дзе пахавалі тату. Няхай крые бог, я ўся мокрая ад страху.

— Не думай пра гэта, забудзься. Я ж з табою.

— Хіба можна адагнаць думкі?

Міця ўчуў, як яна парывіста, з цяжкім уздыхам заплакала.

— Чаго ты, што з табою, Чэся? — падхапіўся ён і ўбачыў, як у мігатлівым святле далёкае лямпачкі яна працягнула яму рукі, і схачіў за іх, прытуліў яе да сябе, чуючы ўсю яе, пакарную. Прыклаў да яе шчакі сваю гарачую шчаку, губамі даткнуўся да скроні — яна была мокрая ад слёз і салодка-салёная, як здалося яму, на смак.

За сцяною на станцыі зноў грукатаў поезд, зноў па хаце ад яго яркага ліхтара бегла мігатлівае, спярэшчанае лісцем дрэў балючае святло.

Міця, адхіснуўшыся, убачыў у гэтым святле смяртэльна-белы Чэсін твар.

І ён ціха, як малое закалыханае дзіця, паклаў яе на ложка. Яна, здалося яму, папраўдзе спала.

XX

Густы, высокі, як быльнік, і перавязаны злінялым матузом куст божага дрэўка — найпершага мацерынага лекарства, што сцягвала з вока парушыну, — прыгадаў Літавару і далёкае, да шчымлівага смутку ў душы дзяцінства і мацеры,

што не прыждала яго ні жывою ўжо, ні мёртваю; яе пахавалі ўчора, не ведаючы, што сёння прыедзе ён. Даўкі камяк перацяў, сціснуў горла. Літавар адчыніў пераплеценныя спаднізу свежымі, абшморгнутымі ад лісцяў лазовымі дубцамі, мусіць, каб не ўлезлі кураняты, дашчаняя весніцы і зайшоў у жоўты ад каляндры ды кропу невялікі перад хатаю гародчык. Між градак лапушыстага бацвіння ды высокай, з распушанымі сівенькімі пампушкамі насеннай цыбулі ў вузкай, прытопанай босымі нагамі разоры ляжала кучка вялай, надоечы выпаланай алавяна-сіваватай лебяды, карычняватага драсёну і шырокай пер'ем, як асака, плашчугі.

І з краю градкі пакалыхвалася зялёна-густая, пасеяная сама сабою, адзінокая калва гонкай канпелькі.

Літавар чамусьці падумалася, што маці пакінула яе знак для насення ды мо і для верабейчыкаў, якіх яна карміла заўсёды разам з малымі, яшчэ не аперанымі кураняткамі, сышнуўшы жменьку адным і другім якога-небудзь зерня ці кінуўшы лыжку ўчарашняга кіслага крупніку.

Літавар падышоў да куста божага дрэўка, сарваў мякенькую, у дробнай сетачцы лісцяў верхавінку, пацёр у пальцах, учуўшы зноў той далёкі гаркавата-палыновы пах. Гэта быў пах нечага хатняга, матчынага, адначасна блізкага і нібы ўжо далёкага, незваротнага, як маці.

Прашыўшыся недзе між яловых частаколін, у гародчыку жалосна ціўкала, ужо, мусіць, кінутае кураводкаю, рабенькае даўгахвостае куранятка, блудзіла ў прывялым ад гарачыні бурачніку.

На частаколінах сох, вымыты таксама мацераю, а цяпер нікому не патрэбны шары злінялы фартух.

На другі бок хаты ў цяньку пад страхою ветралі пучкі, перавязаныя стужкамі са старых кашуляў, трапяткіх слёзак, карычняватага, пераспелага ўжо свенціяну, дзевяцяранкі, сівенькага — ад кашлю — грывотніку ды палявога хвашчу.

І нейкі даўкі камяк захрас у Літаваравым горле — хто ж будзе лячыцца ім, гэтым набіраным зеллем?

Літавар завярнуўся, стараючыся не наступіць на зялёныя вярхоўкі гарбузоў, што разораю паўзлі да плота, каб учапіцца там зялёнымі вусамі за частаколіну, выйшаў на надворак.

Перад вачмі мерк пагодны дзень самай яснай пары лета. Ці ўжо адвыклася Літавару за гэтыя тры з чымсьці месяцы ад свайго Верасава — нейкімі меншымі, сцішнымі ды чужаватымі здаваліся хаты і іхнія шара-саламяныя, у карычняватым моху, апоўзлыя стрэхі. Зменшаў нібы і свой, у ліловых шчотках чабору ды жоўтага сакаўнога водцыку лабаты грудок.

Нібы цёмнаю хмараю насунулася на цэлы свет, засланіла, прыціснула і прыгняла ўсё гвалтоўная мацерына смерць. І ў галаве глыбокаю чарнатою завірылі мыслі, што ўсё зменлівае і нявечнае на гэтым неабдымным свеце.

Учора пра гэта ажно да поўначы гаварыў бацька:

— Во так збіраў, трудзіўся чалавек. Сколькі ні жыў — усё жыць збіраўся, усё лепшага чакаў. Спадзяванне меў — падрастуць, падымуцца дзеці, і нарэшце заживеш на ўсю ногу. А тут смерць на носе і згледзець не паспеў. А яно во, нібы спадцішка, знянацку, як мацэру. Ды ад яе, ад смерці, дохтара няма.

Лежачы на ложку ў нязвычай пасля казармы цішыні хаты, дзе пад бацькаву гутарку суха шкробся, тачыў сцяну шашаль, Літавар маўчаў, не аказваўся, чуў, як балючым нарываю турзала душа, што бацька кажа праўду. І хацеў выбавіцца ад цяжкіх думак, знайсці на ўсё адказ, але не мог.

— Вунь грошы ўсё збіралі. На пошце тысяча злотых ляжыць. Ты ж не ведаеш, табе не казалі.

— Не, — здзівіўся Літавар.

— Зямлю думалі прыкупіць.

— Ці да зямлі цяпер, — не стрываў, перабіўшы бацькаву гутарку, Бронік. — Вунь пры нямецкай граніцы дыверсанты палякаў б'юць, вайна пачнецца.

Бацька, нібы не дачуўшы, зарыпеў упоцёмку расхістаным ложкам.

— Думалі, ты ажэнішся і нам палёгка будзя.

Гэты напамінак пра жаніцьбу, як маланкаю, перасёк Літавараву памяць — успомнілася Хрысця, смуглявы тварок, быстрыя, як казюркі, і блішчастыя вочы, і тое першае і астатняе пісьмо, што нехта напісаў за яе, і тыя словы, што вострым лязом распаласавалі марнае, ледзьве жывое спадзяванне. На астатнія яго пісьмы яна ўжо не адпісвала.

— Як жывуць там Корсакі? — зводдаль і няўзнак папытаў Бронік у варухлівы поцемак хаты.

— Што кажаш? — Бацька знарок ці незнарок, але не дачуў.

— Пытаю, як Корсакі там маюцца?

— Каця іхняга шалёны сабака ўкусіў. І не ўратавалі. Гэтакі конь — на ўсе сто. Прыйшлося жыўцом закапаць...

— Як наймічка? — спытаў Літавар, чуючы, як бацька зноў зарыпеў ложкам, мусіць, прысеўшы на ім.

— Далася табе ў знакі гэта галадмерка. Вунь коляка пісем тваіх за абразом ляжыць. Корсак перадаў... Знайшоў перад кім паклоны біць, а яна вэнь шуткавала, хахінкі строіла.

— Як? — Бронік згроб нагамі з сябе калючую кудзельную радзюжку, ляжаў не накрыты ўжо.

— Ты ўсё — як ды як. А во так! — крыкнуў з ложка стары Літавар.— Скокі воўка ні кармі, ён у лес глядзіць. Так і яна.

— А што? — ужо ціха перапытаў Літавар.

— Ці не ведаеш? З Алесіным прымаком знюхалася. Што тут рабілася... — Стары не дагаварыў, ссунуўся з ложка і, бялеючы ўпоцёмку бялізнаю, пайшоў да вядра. Забрэнгаў там кубкам: — Вытурылі яе Курсакі. Цяпер у Грабянкі за няпьку, кажуць, яна.

— А прымак?

— Бяжыць туды, як сабака да рэзні.

Растрывожаны нечаканаю ліхою вясцю, Бронік Літавар ужо заснуць не мог, душыла крыўда і злосць, што горка абмануўся.

У Млаве — тым невялікім, мала большым за Дварчаны мястэчку, ён меў бялявую даўганосую, але гладкую, спрытную ў постаці афіцыянтку Ганэфу, але ён таемна думаў пра Хрысцю: бедная нідзе не дзенецца, выйсця нямашука, пойдзе за яго замуж.

І на табе — знюхалася з Алесіным прымаком.

Патайная тамлівая надзея, што гарачым прыскам тлела на сподзе душы, раптам пачала чахнуць і астываць: не, не бачыць яму ўжо Хрысці, скруцілася, сплялася з Алесіным малацьбітом.

А ён, дурань, едучы ў поездзе, не столькі пра мацерыну смерць, а ўсё пра яе, пра Хрысцю, думаў.

Убачыць з акна вагона вясковую дзеўчыну на пероне, ці на лужку з граблямі, або на выкашаным адкосе каля высокіх кветак піжмы маладых рамонтніц, што вышывалі чыгунку, і ў якой-небудзь з іх прызнае Хрысцю.

Толькі ўжо ў Баранавічах, калі перасеў на лідскі, калі мінуў грудкі з кучаравымі чубкамі мяккага маладога хвойніку, калі ўбачыў рабенькае, у зялёным аеры ды ў чорных таўкачах возера, жоўты, мураваны з цэглы млын, калі за сівымі, абамшэлымі камлямі хвоек закружыліся счарнелыя драўляныя крыжы дварчанскіх магілак — сэрца заняла ад шчымлівага холаду: перад вачмі паўстала маці ў труне з абразком у мярцвяна-белых руках, спакутаванага, без шапкі сівягаловага бацьку, сястру Сою, пра якую ўспамінаў толькі зрдзь. Мацэру хавалі пазаўчора, без яго — ніхто не спадзяваўся, што ён прыедзе на другі дзень.

Сёння Бронік збіраўся схадзіць туды на дварчанскія магілкі.

Бацька сказаў, што мацэру пахавалі ў кутку, недалёка ад возера, дзе былі два невялічкія копчыкі — некалі тут пахавалі дзяцей-блізнят, што атруціліся, наеўшыся мухамораў, і памерлі ў адзін дзень.

Каля гэтых капцоў дажывала свой век крывая сухаверхая хвойка і стаяў ружаваты, яшчэ не замшэлы камень з высечаным крыжыкам.

Ведаў Літавар і яшчэ адну прыкмету — пасаджаны між магілак зеленаваты камялёк бэзу, што не рос, а адно існае ў цяньку пад хвойкамі. Успомніўшы пра марны, пасаджаны яшчэ мацэраю бэз, каб не страцілася, западаючы, бабіна магілка, Літавар учуў, як пад сэрцам закіпеў нечаканы жаль да ўсяго. Выціраючы пякучыя, што зашчымелі на вачах, слёзы, зноў паўзіраўся на паменшанае, знябожанае Верасава за шарымі гумнамі, убачыўшы яшчэ невысокі, толькі да вокнаў складзены жоўты зруб, — адступіўшы трохі ад вуліцы, Міронаў Васіль ставіў новую хату. Адтуль чуўся вясёлы, асвечаны навізнаю і радасцю, цюк сякеры.

Бронік выйшаў з гародчыка. На надворку, прыслухоўваючыся да гэтага высокага, з водгаласам за будынкамі перастуку сякеры, стаяў з пустым драўляным вядром бацька — схуднелы, усохлы.

— Будуецца, — махнуў ён галавою ў той бок, дзе жаўцеў новы, выведзены толькі да вокнаў зруб. — Шмат цяпер будуюцца, ставяць новыя хаты. Вунь Зэст, як шклянку, хату выстраіў. Мусіць, будзе вайна. Праўду ты кажаш.

Броніку Літавару ўспомнілася тое возера каля Млавы, той бой з нямецкімі дыверсантамі, ціхая гутарка між салдат, што немец задушыць Польшчу, бо якая ў нас зброя — карабіны ды шаблі, — але, нічога не сказаўшы бацьку, узяў у яго з рук вядро.

— Дай я схаджу.

— У крыніцы зачэрпай, неблагая і там вада, — сказаў бацька.

Звыкла Літавары бралі ваду ў Сымонавым калодзесі, але дзеля скаціны ці перамыць чыгуны хадзілі да крынічкі пад грудок, дзе выкапалі яму і ўставілі старую, без дна дубовую бочку.

Вузенькая, нібы мурашыная, сценка шараю пасмаю спуцілася з грудка ў круты, востры жолаб яра з кусцікамі ялаўцу і шышыны. У канцы яго на пячаным схіле ва ўкопанай роўна з зямлёю дубовай бочцы, паднімаючы сіняватую каламуць чыстага дробнага пясочку, кіпела трыма жэрламі, біла крыніца. За бочкаю кўсцілася, як густая рунь на згоне зімы, цёмная, з шырокім пер'ем трава. Ніжай за крынічкай у ста-

рым вербалозе і маладым, асалавелым ад гарачыні алешніку гніла і шыпела кіслай рошчынай чырванаватая тлустая гразь, і там, дзе было не даступіцца каля глыбокіх прорваў крыніц, зелянеў, выпусціўшы аксамітна-чорныя таўкачы, сіваваты гляджай ды высокі густы, у мякенька-ліловых мяцёлках троснік.

Жаўтлявая асака востраю, ужо новаю атаваю падымалася па сінявата-ружовай, нібы разлітая газа, радужнай вадзе і па каўпаках куп'я далей ад лёхаў і крыніц.

Не дайшоўшы да ўкопанай бочкі, да зялёнай латкі травы пасярод прыгаслага чабору, Літавар замёр, успомніўшы тое ўчарашняе, што расказваў бацька: маці так і не вынесла з гразі радзюжку цяжкае сырое асакі — тут недзе ёй зрабілася блага.

Літавар прыкленчыў каля бочкі, чарпануў драўляным вядром крынічнае вады, злавіўшы чорненькую бліскучую казюрку, што ў страху вілася то паверх вады, то ныраючы на дно. Панёс вядро, расплюхваючы ваду і ўспамінаючы тую далёкую пору, калі быў малы і калі тут яшчэ не было хаты — стаяла толькі перанесенае з вёскі сюды на блізенькі хутар іхняе гумно — і маладую, шывкую ў хадзе маці, што прыбегла да яго з поля, з жніва ў вялікую навальніцу: у старую, што расла пад грудком, алешыну, выгнаўшы, як драчом, на шурпатым ствале вузенькі пас і разарваўшы каля карэнняў дзярно, стрэліў пярун.

Ён, Бронік, тады васьмігадовы пастушок, стаяў пад страхою свайго гумна.

Маці ўжо не раз потым расказвала, як, кінуўшы серп, бегла з поля, як, баючыся перуна, падала ў разоры, покуль не ўбачыла, што на іхняе гумно паляцела ясная страла. Тады ўжо дзе падзеўся той страх: бегла ўжо без памяці, нічога не помнячы і думаючы пра адно — ці жыва дзіця.

Літавару ўспомнілася, што маці першы раз абняла яго, што жывы застаўся, і ён замёр, апусціўшы рукі, учуўшы першы раз цёплую, не перажытую яшчэ ласку да сябе.

Ад старое, зрэзанае некаторае зімы душлявае алешыны з соннаю гадзюкаю, што акрыяла, як пачалі пілаваць на калодкі дрэва, астаўся зарослы траваю гнілы пень.

«Усё адыходзіць — як старыя дрэвы, так і старыя людзі, — думаў Літавар, несучы драўлянае, з жалезным вечкам вядро. — Нехта вырасце, ужо не ўяўляючы гэтага грудка без іхняга хутара, без той хаты, што будзецца за раўком і адкуль чуваць густы, заціснуты сырым дрэвам звон і шоргат пілы».

Аблакаціўшыся рукамі на штыкеты, за плотам стаяў бацька: нешта нямогла-знябожанае прыгнула яго.

«Без мацеры ён, мусіць, доўга не пажыве»,— пад сэрцам заварушыўся халодны, азызлы страх.

— Каб дзе стрэўся, то, дальбог, не пазнаў бы. Як адмяніўся чалавек.— Бацьку, мусіць, здзівіла зеленкаватая, што была на сыне, вайсковая форма.— Але ідзе яна табе.

— Добра ў ёй пафарсіць тут, а не ў войску.— Бронік паставіў пры ганку на дробны спарышнік ядро.— На магілкі схаджу.

Учуўшы пра магілкі, бацька завярнуўся, зашморгаў носам, пайшоў, угнуўшы голаў, каб не паказаць слёз.

— А калі ж паедзеш назад?

— Заўтра.

— Ужо? — здзівіўся бацька.

— У мяне ж урляпу ўсяго на тры дні, з дарогаю. Я ж ка-заў — неспакой на граніцы. Да вайны справа ідзе.

Бронік прыпыніўся перад брамаю, абцягнуў пад рэменем фрэнч, крышку набакір падбіў рагатыўку, паправіў на баку цяжкі, з жалезнаю пахваю кінжал і спуціўся ў равок, што адлучаў іхні двор ад Міронавых,— цягнула паслухаць верасаўскія навіны ды паказацца перад людзьмі ў вайсковым убранні.

Незнаёмы дзюбаносы цяляр, што, звесіўшы ногі, сядзеў на пахучым смолкім зрубе, прыплюшчыў вочы, прыглядаючыся да высокага салдата.

Але Васілёва Маня, што стаяла каля горбы наношанага радзюжкамі з лесу бела-зеленкаватага пухкага моху, за два ражкі тужэй зашмаргнула пад барадою чырвоную, у белыя кветачкі хустку і з дзівам усклікнула:

— Вой, гэта ты, Бронік? Каб здароў быў, не пазнала. Паспраўнеў, вылюднеў, а кажуць, што ў войску блага.

— Чаму ж не адправіш свайго? — паказаў Літавар на Васіля, што, убіўшы склюд у ачэсаную гонкую дзеравіну і, па звычцы, абшморгваючы рукі аб сцэгны, ішоў да Літавара, каб павітацца.

— Яму ж хату паставіць трэба,— прыжмурваючы вочы, Маня пакруціла на гладкіх клубах спадніцу.— І так яна ўсе сілы выцягнула.

— Гляджу, а хата немалая,— махнуў доўгім, прастрочаным кругамі брылём рагатыўкі Бронік Літавар.

— Сем на адзінаццаць аршын.— Васіль падаў пачарнелы, стракаты ад смалы і ліпучы далонь.

Слова за слова, гутарка зноў павярнулася на мацерыну смерць, загаварыла і пабедавала Маня, покуль яе ўжо не перабіў цяляр:

— А дзе служыш, хлопча?

— У Плоцку быў, а цяпер у Млаве.

— Лічы, пры самай граніцы, — падсоўваючыся задам на дзеравіне, песьля раскладваў мох.

— Ды блізка, кіламэтраў дваццаць, не больш, — туды, на невысокі зруб, падняў голаў Бронік Літавар.

— А мой у Баранавічах, у дваццаць шостым уланскім палку.

— Няўжо на ліхое ідзе? — спытала Маня, увязваючы ў старую хустку мох, каб падаць цесляру на зруб. — Няўжо на вайну будземся?

— Ай, як кажуць, не заўсёды світае, як певень спявае. Можна, толькі гавораць, а вайны не будзе, — сказаў Васіль і, цюкаючы склюдам, пачаў падганяць ачэсаную дзеравіну.

Літавар пераступіў доўгі, ачэсаны з двух бакоў брус, перабег ужо зарослае рэдзенькаю травою пажарышча з грудая чырвонае цэгля і пляскатым, расколатым ад агню каменем каля парога, дзе стаяла даўнейшая Васілёва хата, выйшаў на вуліцу. Стук сякеры звонкім рэхам аддаваўся ў чужых на-
дворках.

Прыглядаючыся да цёмных вокнаў, Літавар мінуў Корскаву хату. Страпанулася, зашчымела сэрца — успомнілася Хрысця.

«Няўжо праўда, што яна сплялася з Алесіным прымаком? А можна, усяго толькі плёткі?» Літавар учуў, як з-за густога, прывялага ад гарачыні бэзу нехта гукаў яго:

— Го, салдат!

Літавар азірнуўся: за бэзам у пустым, зарослым жоўтаю піжмаю гародчыку каля тонкай, у выцінаным лісці рабінкі, сіваватай, як заўчасна пасівелая маладзіца, стаяў Марцін Ваўчок.

— Здароў быў! — махнуў сваёю пасаджанаю набакір кепкаю і прыскаліў адно вока Марцін Ваўчок. — Куды бяжыш?

— Ды во, — угінаючы голаў, не глядзячы Ваўчку ў твар, прызнаўся Літавар. — На магілкі іду.

Той паківаў галавою:

— Маці не так старая была. Яшчэ магла б жыць. Уга.

— А як сам маешся? — так, дзеля прыліку папытаў Літавар.

— Як казаў мой доктар Стацкевіч — інтэр каэкос лускус рэкс, — загадкаю адпаліў Ваўчок і ўжо сам адказаў: — Водле сляпых і мы відушчыя. Ну, а як там у цябе?

— Ды пялёгка.

— Хэ-э, — зноў задраў сваю кепку Ваўчок. — Хочаш у горы жыўшы з перцам есці. — Ваўчок падышоў да высокага

плеченага плота, рассунуў частаколіны, уткнуўшы ў дзірку свой няголены рыжаваты твар, сказаў: — А што там наконт вайны чуваць? Але хіба салдату скажуць? — Ён скрывіў набок галаву, зірнуў скоса хітрым вокам: — Тут усе газеты трубяць, што Польшка выйграла «вайну першаў». Але ці выйграла, ты скажы, калі Нямеччына гатуецца да пробнае мабілізацыі і ў Гданьску кіпіць, як у гаршку. Ды ангельцы во пачалі манеўры...

Літавар, збіты з панталыку гутаркаю Ваўчка, не ведаў, што адказаць яму, маўчаў, забаўляючыся з цяжкім, прывешаным да рэменя кінжалам.

— Скажы, мо ты ведаеш, што значыць: «У Польшцы тоталізму ніхт не хцэ»? * — Ваўчок пакруціў галавою і зноў спытаў: — І што значыць гэты таталізм?

Памаўчалі.

— Хто яго знае. — Літавар паварушыў плячмі, на якіх блішчалі медзяныя гузікі на пагонах. — Хіба ў Корсакава Змітрыка спытай. Ён вучыўся больш за ўсіх нас.

— Вучыўся-то вучыўся, але ці знае ён латыню? І чаму толькі ў Нямеччыне ёсць гэты таталізм? Вось расталкуй ты мне, цёмнаму.

— Я на сваім быту гэтага не чуў, — прызнаўся Літавар, не ведаючы, як ужо адвязацца ад гаваркога ды ліпучага, як смала, Ваўчка.

— А цяпер, кажуць, немцы пчолаў будуць, як галубоў паштовых, пускаць. Толькі бяда, што пчала далей, як на сем кіламетраў, не ляціць.

— Ці мала што нагавораць, — сказаў туды, за высокі назелены і аблушчаны частакол, Літавар.

— Чужы рот не каўнер, не зашпіліш, можа, і нагавораць, як ты кажаш, — здалечыні даляцеў Ваўчкаю голас.

Літавар завярнуў на пясчаную папярочку, што тут, каля Ваўчковага марнага, недагледжанага садку з нізкімі вішнямі, што завіслі на жардзяную, пераплеценую калючым дротам загарадзь, збягала да рэчкі.

Пад вербамі ляжала акоранае з вясны і нарыхтаванае на мост дрэва, але ад гэтае няспешнае работы верасаўцаў адрывала то ворыва, то сенаванне, ды не было капра забіваць палі: у дварчанскага яўрэя за ім даўно стаяла чарга.

Каб не заварочваць на кладку, Літавар пераскочыў па велікаватых, што высунуліся з вады, каменных абмялелую за дні спякоты пляценькую рэчку, што кацілася па ружаватым жвірку, крута заварочваючы ў цянік пад чорныя, пера-

* У Польшчы таталізму ніхто не хоча.

плеченыя скарчанелымі пальцамі карэння маладога густа-лістага алешніку ды старых, нізка навіслых да самае вады сіваватых вербаў.

Шыбка, як згледзець вокам, над трапяткім растопленым серабром вады шмыгалі берагавыя цёмна-карычняватыя ластаўкі. Ступіўшы на хрумстка-жвірысты бераг, Літавар азірнуўся на абмялелую рэчку і са сцішным шкадаваннем успомніў, як ён яшчэ малым хлопцам шукаў тут на беразе круглыя пляскатыя каменьчыкі і пускаў іх: чырканоўшы, адбіўшыся два ці тры разы ад вады, яны нізенька ляцелі над рэчкаю, аж туды, дзе цяпер на вынесеным паводкаю карчы расце чубок гляжджаю з чорна-рудаватымі, што выплылі, выкруціліся з шырокага сіваватага лісця, мякенькімі, як аксаміт, таўкачамі.

Рэчка, мусіць, сёлетняю паводкаю адарвала бераг, скінуўшы ў ваду купку алешніку, што падымаў свае зачахлыя, у дробным лісці вяршкі, намагаючыся падняцца зноў. Там некалі віравала патайным страхам глыбокая бухта, і яны, верасаўскія хлопцы, набраўшы разгон, давалі ў цёмна-сіні вір нырца, і тады, пляснуўшыся жыватам аб ваду, бухнуў у рэчку і не выплыў Рэпкаў Сяргей. Выратаваў яго Бронік Літавар, нырнуўшы, як сёння падумаць, па-дурному, бо тапелец мог ухапіцца і не пусціць ад сябе. Але Сяргея, як нежывое палена, перакочвала на дне жаўтлявая, пранізанаая сонцам вада. Думаючы, што ён ужо нежывы, Бронік узяў яго за нагу і вывалак з бухты.

На беразе Рэпка заварушыўся і пачаў адпэрхвацца ад вады. Потым расказваў; што сіліўся выцерабіцца з бухты, але вір круціў і нёс яго назад, покуль ён не наглытаўся вады і не пачаў траціць прытомнасць.

Не ўтапіўся тады ў бухце, усё роўна задушыўся ў цыстэрне ад бензінавага газу. Мусіць, быў яго такі лёс — рана памерці. Пэўна, у кожнага ёсць знак, калі і якою смерцю адысці на той свет.

Літавар не змеціў, як прайшоў скошаны лужок, усыпаны карычняватаю чарадою згаладала-цвіркатливых і гвіжлівых шпакоў. Апомніўся ў лесе, у задушлівай шапаткой цішыні з густым церпка-тарпантынавым пахам смалы. У ім жаласна, як у глухую, ужо здзічалую восень, адзываліся сініцы.

Падыходзячы да высокага і зялёнага насыпу чыгункі, убацьў кучаравыя, з ражнамі сухіх вяршкоў векавечныя хвойкі, што няўзнак адміралі, там былі магілкі пяці каталіцкіх вёсак, усяе дварчанскае парафіі.

Перайшоў прапаланае ды пабаранаванае жалезнымі граблямі палатно чыгункі з рыжаватымі, што пахлі мазутаю,

шпаламі і выкатанымі да бляску рэйкамі, у якіх у такт аддаваўся звонкі перастук дрызiны, што ляцела ў Дварчаны, трапечучы на ветры чырвона-белым флажком, і збег на стракаты ад ясна-жоўтых кветак сівенькага валасніку аблог. Свежы, з паласатых, наспех ачэсаных жэрдак і слупкоў плот паднясаў зялёны падлес магілак — нізкіх кустоў язіну, марнага бэзу ды адзінокіх, састарэлых яблынь ды груш. Навальваючыся на жэрдку, раннімі ягадамі зачырванеўся разложысты куст брызгліны. Чуючы, як па сцягне б'е важкі кінжал, Літавар папраставаў на гэты цёмны, з густою чырванню чачотак куст і раптам спатыкнуўся: там, у кутку магілак, чарнела ражнамi голых сукоў высокая хвойка. Гладкі, з аблушчанаю карою ствол ледзяніў нечаканым холадам душу, што ўсё пакорна смерці.

Наводшыбе перад жардзяным заградам падымаліся прадаўгаватымі капцамі дзве магілкі: адна — ужо зарослая, з пачарнелым ад дажджу крыжам, другая — свежая, на якой толькі вытачылася рэдзенькая травіца. На перакладзіне крыжа распоўзся ад сіняга хімічнага алоўка надпіс: «Лявон Рэпка, жыў 57 лят».

Сумеўшыся, Бронік Літавар глядзеў на гэтую магілу: ён не чуў, што памёр стары Рэпка і чаму пахаваны тут, як цыган, у канцы магілак ды яшчэ за плотам.

Звыкла каля магілак хавалі вісельнікаў ды народжаных мёртвымі нехрышчоных дзяцей.

Літавар пералез цераз невысокую жэрдку і, абыходзячы паўпаданыя, што зараслі, зраўняліся з зямлёю, недагледжаныя магілкі, абамшэла-зеленаватыя дубовыя крыжы, што хіліліся адзін да аднаго, пайшоў туды, дзе стаяла сухая, з пачарнелымі лапамі і аблушчаным ствалом высокая хвойка, мёртвая, струхлелая сярод жывых гонкіх дрэў.

За ружавата-шурпатымі камлямі замільгацела жаўтлявая яснасьць свежага, падраўнянага, дагледжанага лапатамі капца і новага, зробленага з кантовых брускоў крыжа, і ногі ў Літавара пачалі блытацца і чапляцца за ценькую высокую траву. У душы ўсё скамянела, што тут, пад гэтым жоўтым пяском, ляжыць маці. Ён нават убачыў, як апускалася труна, як глухавата гунаў на вечка сыры пясок, калі, зашоргаўшы лапатамі, мужчыны пачалі засыпаць яму.

Каля свежае, крышку пабітае воспаю начнога дажджу магілкі Літавар пастаяў нядоўга, нават забыўшыся скінуць рагатыўку: было нязвыкла і неяк непамысна бачыць на перакладзіне крыжа мацерына імя, год нараджэння і год смерці — гэтыя дзве меткі, у якія ўклалася чалавечае жыццё.

З боку ад жаўтаватага капца, пахіліўшыся трохі набок і сплёўшыся трыма чорнымі камлямі, ледзьве існеў крывы, нібы скалечаны, бэз.

Не бачачы ўжо гэтага марнага кусціка бэзу, гэтых дварчанскіх магілак з дубовымі крыжамі, шарым частаколам аградак, каменных ружаватых помнікаў, Літавар глядзеў перад сабою, і яму ўспомніўся дробны з твару, худзенькі Кужэля, якога застрэлілі нямецкія дыверсанты...

Як неспадзявана лёгка наткнуўся чалавек на смерць. Мог падсунуцца ён, Літавар. Бронік яшчэ азірнуўся на жоўты капец і пабрыў між аградак, ценькіх кустоў бэзу, маладых рабінак, жоўтых вяргіняў, што ціха драмалі пры чужых магілках.

Між зеляніны, частаколу крыжоў і агароджаў серабрылася і плыло, пераліваючыся лускою дробных хваль, дварчанскае возера.

Літавар спусціўся з грудка да вады, што раз за разам плюхала пад навіслымі карэннямі старое гладкае хвойкі.

На той бок возера, хаваючыся за сіваватымі, нахіленымі ў адзін бок вербамі і шурпата-чорнымі старымі алешынамі, бялелі дварчанскія мураванкі. Пад старым недарослым дварчанскім лесам сыпкім пяском сплываў жоўты касагор.

Там недзе Грабянкаў дом, там недзе Хрысця. Мо зайсці пашукаць? Літавар спусціўся бліжай да сцежкі, берагам возера выйшаў да густых аераў, падымаючы яшчэ не ўспуджанных стрэльбаю качак з маладымі вывадкамі. Спыніўся каля жалезнага моста, што вісеў над рэчачкаю, сцягваючы разарваны высокі насып чыгункі. Але не перайшоў на другі бок рэчкі, успомніўшы тое бацькава папраканне: «Знайшоў перад кім паклоны біць, а яна, вэнь, хахінькі строіла».

Гарачым шумным накіпам цераз край душы пералілася злосць. Літавар завярнуў пад мост. Вузкаю сцежкаю, што блудзіла ў цяньку гонкага чорна-шурпатага алешніку, увайшоў у мякка-ціхі прысадзісты хвойнік. У шапаткой, як сон, цішыні ачахла ўсё злое, і Літавар нават пашкадаваў, што не забег у Дварчаны.

Там, у прапахлай мазію ад вінтовак і свежавырабленаю скураю ад чаравікаў затхлай казарме, пасля брыдкіх жартаў і дзікага рогату салдатні, сцішыўшыся перад сном на нарах, Літавар успамінаў пра даўняе дзяцінства, зялёны надворак, ціш гародчыка і пра яе, Хрысцю, захутваючыся, як у цёплую коўдру, нават з галавою ў гэты ўспамін. І нешта радасна-забытае ажывала ў яго душы, як ажыло і цяпер ад невысокага сонца, што падзалочвала гладкія, у лушпінні празрыстае кары тонкія ствалы хвоек, ад павучыння сцішнасці,

якою абвіваўся прымораны лес, ад сапрэлага паху грыбніцы, ад далёкага длубання дзятла па амярцвелае верхавіне хвойкі.

З задушнай цішыні лесу змораная дарога марудна выпаўзла на грудок да жаўтлява-пераспелага, што пастрэльвала і лускала ў каленцах, жыта. Яно лускала ціха, як дагараючы, вугольчыкі. І Літавару падумалася пра жніво, пра бацьку: хто яму паможа жаць, звозіць з поля снапы, малаціць на засёвак і на першы новы хлеб.

Яго агарнула нечаканая жальба да ўсяго: да сябе, да старога бацькі, да сястры, што растраціла маладосць у дварчанскім данцыгу. Нешта невядомае, нязнанае дагэтуль зварухнулася ў Літаваравай душы да гладкіх, як боханы хлеба, грудкоў у спалавелым жыце, у зялёных картоплях, у лешках жаўтлявага лёну, да шарых вялікіх каменяў, што абраслі карычневым быльнікам, да крамяністае з лілова-слепаватымі кветкамі буслікаў дарогі, да гэтае зямлі ў сіняватых ценях лагчыні і пазалочаных сонцам пагоркаў.

І бог адзін ведае, ці вернешся ты зноў да яе, а яна будзе во гэтак ціха драмаць перад вечарам, і будзе гэтак смутна і міла звінець у сіняцім небе жаваранак педзе над сваім, просценька звітым з сухое саломкі гняздом, дзе паднімаюць цяжкія галоўкі голяы, у рэдзенькім пушку сляпыя пташаняткі.

Усё будзе красаваць, абнаўляцца на свеце, сёння будзе заходзіць, апускаючыся да пазалочанай хмаркі, сонца, і ў гущыні зялёных старых дрэў, нізкага прысаддзя будзе хавацца старая, з саламянымі стрэхамі вёска, будзе гэтак смуткаваць за хатай, звесіўшы ціхае вецце, тая маладзенькая, пасаджаная ім, Бронікам Літаварам, бярэзінка.

Дарога баязліва церлася каля мяккіх і густых ялаўцовых кустоў, каб не ўпасці ў глыбокія ровішчы, дзе, як помніць Літавар, яны малымі выганялі зайцоў, дзе ў густы туман восенню можна было наткнуцца на воўка.

Цяпер тут стаяла, прысвечаная нізкім сонцам, сінявата-замгленая вечаровая ціш, толькі, пакалыхваючыся на гнуткіх кутасіках-вяршках ялаўцовых кустоў, між сабою перасвістваліся дзве шарыя чубатыя пташкі.

Пахла сухім перадвілым чаборам, жоўтымі кветачкамі высокай сівай дзіванны, галубенькім сухім мохам, што акрыяе, зробіцца мякенькім у вільготную пору, а цяпер ён жорсткаю шчоткаю шапацеў пад нагамі, і з яго сыпаліся, нібы Літавар наступаў на хрумскія шыпулькі, цёмна-шарыя, з нябескімі і чырвонымі крыльцамі конікі.

І Літавар шмыгануў пад старыя невысокія хвойкі з доўгімі, ніколі не абсяканымі лапамі, што раскашавалі тут, шы-

рока рассеўшыся адна ад адной па гэтым галубенькім моху, а між іх падымаліся, нібы начлежнікі ў падвязаных сярмягах, кусты густага ялаўцу.

Некалі сюды, у гэтыя ровішчы, ці, як называлі яшчэ, Загарушчыну, верасаўскія грыбнікі прыбягалі ўкрадкам адзін ад аднаго раненька, яшчэ нават рупныя гаспадыні не ўстаюць падаць кароў. Трымаючы на локці лёгенькі, сплечены з карэння кошык, прыбягаў і ён, Бронік, зрэзаць ножыкам тыя скрышуча-тугія баравічкі з чорнымі галовамі, што высоўваліся з галубенькага моху. Бывае, здрабуюць, перадзяруць усё тут, а ён, Літавар, унаровіць усё роўна, патаптаўшыся ды не спяшаючыся пацікаваўшы, асабліва з берага лесу, пры самай дарозе знайсці шарэнгу цвёрдзенькіх грыбоў, а калі разгарнуць калюча-пружкі куст ялаўцу, то тутака сядзелі, зацярушаныя кастрыцай, вялікія, з пакрыўленымі ў цеснаце капелюшамі старыя баравікі.

Нікай да балотца, у даўнейшых разорах, зарослых палёглым спалавелым сушніком, хаваліся крышку злінялыя зверху, рабенькія ад кружкаў сакаўныя рыжыкі.

Наўскос зварочваючы з дарогі, Літавар убачыў каля чорнага аблушчанага ад кары пня вялікую карычнявата-тлустую шапку старога пазелянелага баравіка. Прысеўшы каля яе, цікуючы пад прысадзістыя хвойкі далей у глыбіні ляска — нехта сядзеў на кукішках і, трохі стогнучы і суха паплёўваючы на першае шчасце, рэзаў баравікі.

Учуўшы, як хрумстка патрэскае галлё, убачыўшы зеленаватую вайсковую форму, мусіць, ад нечаканага дзіва зашоргаўся каля хвоечкі і пачаў памаленьку падымацца, трымаючы ў руцэ зломак хатняга, ужо зрэзанага на хлебе нажа, загарэлы за лета, прыкметна паспраўнелы Алесін прымак.

Перасільваючы помслівую злосць, што забушавала пад сэрцам, і чуючы, як рука сама ліпне да похвы кінжала, начэпенага на шырокі салдацкі раменны пас, Літавар як мага спакайней гукнуў:

— Ну, як грыбы?

— Ды во трохі, — высёла бліснуў сінявата-цёмнымі вачмі Алесін Імполь. — Толькі ўсунуўся ў лес.

— Ты адзін? — махнуў Літавар рагатыўкаю, папраўляючы абедзвюма рукамі доўгі, у жалезнай похве кінжал. У вушах стаяла ўчутае вечарам ад бацькі: «З прымаком знохалася».

— А з кім жа ж яшчэ? — засоп, азіраючыся на свой шоргат у гушчары, Імполь.

— Ды з ёю, з Корсакавай наймічкаю.

Імполь зачачіўся за падсечаны ялаўцовы шара-тонкі пя-

нѣк, падняў вытрашчаныя вочы, чырвоныя плямы апяклі яго твар:

— А што табе да наймічкі?

— А тое, што во выцягну багнэт і запару, як кныра. Ніхто бачыць не будзе.— Літавар узяўся за жалезную, з драўлянымі тронкамі ручку кінжала.

Іосячы вокам на бліскучую, з гарошынай на кончыку похву, Імполь страпянуўся:

— А хіба я вінаваты, што з табою дзеўкі...

Літавар падышоў бліжай, і Алесін прымак не вытрываў, адступіўся за прысадзістую хвоечку, але не ўцёк, адно прыгнуўся за шырокімі, што нізка звісалі ў густых, натапыраных іголках, хваёвымі лапамі.

— Па-добраму прашу, пакінь яе.— Літавар выцягнуў кінжал, наўскос цяў па высокім, роўным з ім кусце ялаўцу, што ўздрыгнуў, сыгнуўшы леташнюю рудую кастрыцу, і раптам паменшаў, схіліўшы набок падсечаны вяршок.

— Страшыш? — Імполь, крыва пасміхваючыся, нагнуўся, падняў лёгкія, з абслізганай ручкай граблі і злінялую, у чырвоныя балонкі радзюжку.

— Не страшу, а покуль па-добраму гавару.— Літавар зноў наўскасяк секануў па ялаўцу.

Імполь кінуў абы-як на сагнутую руку згамтаную радзюжку, нячутна ступіў у мяккі мох, але, абярнуўшыся, сказаў:

— Не любіць яна цябе. І замуж не пойдзе.

— Пра любошчы гавары са сваёю. Яна знае... Круцілася некалі добра. А Хрысцю не чапай.— Літавар ступіў услед за Імполем: шырокая спіна ў падлапленай кашулі так і з'юшчвала з размаху ўбіць у яе, як у дзярно, гэты вагікі цёмнасіняваты, з вытачанымі лагчынкамі кінжал.— Глядзі, Імполь, каб да граху не дайшло,— сказаў ён ужо ў пагоню.

— Дзе грэх, там і збавенне,— шарганулі і цяжка замахаліся за Імполем выгінастыя хваёвыя лапы.

Скрыгануўшы зубамі, Літавар далей не пайшоў, стаяў, нібы абязвечаны, узіраючыся, як хавалася ў зялёным шчытніку шырокая дужая спіна — Імполь падаўся ў глыб сасняку, каб награвці на подсеціл каровам сухой кастрыцы.

Як з заставак цяжкая вада, падала, круцілася і бушавала ў грудзях Літавара злосць, што за Хрысцю ён ніколі не даруе.

Налілося, выпела і запалавела дзе на грудках шапато-кое, абвітае бярозкаю жыта. Надыходзіла пара жаць і вусаты, натапыраны ямень. На зялёнай, у два ці тры загончыкі лешцы лёну, што спяліў свае тугія галоўкі, выступалі карычнявата-васковыя плямы. Толькі спярэшчаны жоўтай свірэпай, дрыжаў няспелымі сіватымі пацеркамі авёс і скрозь густа пах сухою пясчанаю зямлёю жоўты лубін. На межах красаваў бела-ружовы крываўнік з высокім, карычневым, як ялавец, быльнікам.

Ужо ў верасаўскіх хатах з-пад ложкаў ды палкоў цягнула горкім духам палыну, які падкідвалі туды, каб прагнаць блох, і з якога вязалі мяккія густыя венікі падмятаць напаленую печ для новага хлеба. Ужо той-сёй, не дачакаўшы, покуль выпее зерне, браўся за серп і жаў зеленкаватае жыта, падсушваў яго ды малаціў, каб занесці які пуд у млын ды змалоць на хлеб і зацірку.

Першым у Верасаве яго каштаваў Марцін Ваўчок, і ўсю вёску брала цікавасць, які на выгляд ды на смак спечаны з таго, што сушылася на радзюжках, зеленкаватага жыта новы хлеб.

Няспелае жыта Ваўчок сушыў стойма пры сцяне гумна ды хаты, а потым ужо, вымалачанае палкаю ці адвизаным ад цэпа бічом, мяккае зерне на разасланых сярод надворка радзюжках.

Схаваўшыся ў халадок пад кароткі цень, што падаў ад застрэшка на выкладзеную каменнямі прызбу, ён раз за разам узмахваў абедзвюма рукамі і пакрыкваў на курэй:

— Кыш! Бадай на цябе! І куды яна глядзіць зноў!

Ад іх было не адагнацца. Старая чорная курыца, адбегшыся трохі, спадцішка падкрадвалася зноў, насцярожана цікуючы адным вокам з-пад навіслага стрэшкаю крывого грэбеня.

Ваўчка разбірала злосць — ён зрываў з галавы зашмальцаваную кепку і шпурляў на курыцу. З лопатам і адчайным крыкам яна ляцела за хату, на сметнік, дзе перапалохана ўскрыкваў певень.

Свецячы незагарэлым цеменем лысай галавы, Ваўчок уставаў з прызбы і, накульгваючы на заверчаную ў белую палатняную анучку нагу, ішоў падымаць сваю кепку.

Ужо дзён тры, як у яго распухла ад рожы і не давала ступіць правая нага. Пасыпаўшы жытняю мукою тоўстую і ружовую, як апараную варам, нагу і завярцеўшы яе чыстым, з старое палатнянае сарочкі лапікам, Ваўчок сядзеў на прыз-

бе і пільнаваў высыпанае на радзюжцы недаспелае мяккаватае зерне.

І верасаўскія мужчыны, што ехалі да рэчкі ці, ужо напайшы, вялі назад сваіх стомленых, спрацованых коней, спыняліся тут напроці Ваўчковага надворка і гукалі з вуліцы:

— Ого, старое перасушваеш?

Той-сёй пра старое пытаўся знарок, бо ці не надочы ўсё Верасава траслося ад навіны, што Вольга пайшла зажнаць жыта, бо яны, Ваўчкі, каторая пара сядзяць без хлеба.

Ваўчок, таксама падаючы від, што не змеціў гэтых жартаў і падцінання, спакойна адказваў:

— Не, новае сушу.

І, абапіраючыся на палку, падкульгваў бліжай да плота.

— Хто ж цябе так? — пытаўся верасавец, седзячы на кані і звесіўшы босыя ногі.

— Ды во, сама праз сябе. — Ваўчок касіў вокам уніз, на заверчаную анучай нагу. — Як кажуць, рожыстае васпаленне.

— Ну, у цябе ўжо ўсё разам, і рожа, і васпаленне, — крывіўся ад смеху, седзячы на кані і звесіўшы босыя ногі, верасавец.

Конь, што напіўся вады ды выкачаўся, трэпаючы задранымі ўгору капытамі на жоўтым мякенькім пяску, таксама нібы ад цікавасці, адвесіў сіваю губу і слухаў гэтую гутарку двух верасаўцаў.

— Ну, а чаму ж табе не загаварыць гэтую рожу? Да шаптухі якой не з'ездзіць? Нябось, заговор памагае.

— Гэта — самаўнушэнне.

— Што? — перапытваў, не зразумеўшы, верасавец.

— Гэта ўжо калі чалавек верыць, што яго вылечаць.

— А ты не верыш?

— Шэптам — не.

— Ну, браце, ты ўжо гаворыш ні ў пяць ні ў дзесяць. Мне во шчаку было разнясло, мо ў дзверы не ўлезла б. А што думаеш, загаварыла старая Такарада, і як рукою зняло.

— Я ж кажу — самаўнушэнне, — ганарыста задзёр голаў і адварнуўся Ваўчок, абапіраючыся на палку, раптам заскакаў на адной назе туды да разасланых радзюжак з жытам: вялікая чорная курыца, прывёўшы з сабою цыбатых бясхвостых куранятак, дзяўбала зерне.

— Акыш-ш-ш! — Ваўчок сарваў з галавы сваю кепку і здалёк шпурнуў ёю на курыцу, але пляскатая кепка, пера-

кручваючыся, як талерка, паляцела недзе на другі бок хаты, на сметнік.

— Гы-гы! — паказваючы шчарбатыя зубы і трасучыся ад смеху, верасавец падганяў босымі нагамі каня і гаварыў ужо сам сабе ды іншым:

— А яшчэ кажа, што ўмее лячыць людзей. Во, рожы не дасць рады, фэйчар...

Верасава ніяк не магло змірыцца, што ў Ваўчка ўсё не так, як у людзей: і жыве не па-іхняму, і гаворыць не тое, і жне не ў пору.

Але ўсім хацелася пакаштаваць яго, гэтага першага хлеба. Стрэўшы на вуліцы Ваўчкову Вольгу, не стрывала нават Алеся:

— Кажуць, ты ўжо хлеба з новага жыта напякла?

— Ага, учора.

— І як?

— Ой, добры хлеб. Прынясу пакаштаваць.

— Прынясі,— зарадавалася, як малое дзіця, Алеся.

І назаўтра, калі, прыбегшы ў хату, Вольга выкруціла з свайго фартуха акрайчык падпаленага, з чорную скарынкаю і ямкамі ад пальца свежага хлеба, Алеся ўзяла яго ў рукі, паўзіралася, а потым панюхала, крышку задыхнуўшыся ад віннага паху, ад гэтай хлебнай маны, і тады разламала па-палам, каб пачаставаць ужо Імполь, у якога таксама гарэлі прагаю вочы.

Адкусіла ад гэтага акрайца і, расмакаваўшы, пацвердзіла тое, Вольчына:

— Праўда, добры хлеб удаўся. І выхадзіўся як трэба, і светлы во.

— Дзіва што,— сказала Вольга.— Са старога жыта хлеб цёмны.

— І я на тым тыдні пайду зажынаць.— Алеся абцягнула на сваім жываце мультанавую кофту.

— Ці ж успееш скончыць жніва? — скрыва зірнула на яе Вольга.

— Мо і не,— зачырванелася Алеся.

— Я памагу, як слабодная буду, хіба ячмень падаспее. Але ж колькі ў мяне таго ячменю,— махнула рукою Вольга.— Памагу! Ці вы мо наймаць каго будзеца?

— Я ж кажу, трэба некага наняць,— нібы не ў знак, нібы не ўмешваючыся ў гутарку, сказаў Імполь.— А то гляджу, хоча разрашыцца ў полі.

— Не я першая,— не глянуўшы на Імполь, адсекла Алеся.

— Ды вунь у Рабках ды Лезневічах сколяка дзевак.— Вольга падняла свае зеленаватыя вочы на Алесю, учуўшы, мусі, у яе голасе злую, непадступную цвёрдасць.— Толькі плаці.

— А сколяка цяпер бяруць за жніво? — нібы памякчэў Алесін голас.

Вольга рукою падграбла пад хустку рассыпаня валасы, махнула галавою.

— За жніво спрадвеку адна плата — пуд за дзень, колькі ўжо той пуд ні каштаваў.

— Я без ніякае платы табе, Алесечка, памагу,— брыдка крывячы губы, усміхнулася Вольга і адступілася бліжай да парога, але яе перапыніла Алеся:

— Пачакай...— і падышла да стала з высокім стосам грэцкіх аладак, накрытых белым абрусам, узяла дзве — пухкія і вялікія: — На, дзецям занясеш.

У выстаўлены жолабам фартух Вольга прыняла іх, падзякавала і, ужо чырвоная ад сораму і радасці, выйшла з хаты, сказаўшы яшчэ раз з цёмных сяней:

— Як пойдзеш жаць, гукні мяне. І адно сярпы натачы.

— З яе ўжо работніца,— засумняваўся Імполь, калі за Вольгаю на надворку зарыпелі веснічкі.

— Яшчэ якая жняя. Не табе, пэўна, раўня,— у Алесіным голасе паднялася зноў высокая, як сцяна, непадступнасць, і Імполь зразумеў, што сам-насам з ім яна гаварыць не будзе.

Каб адвесці ад падазронасці чужое вока, аказваецца толькі пры людзях.

Наліваючыся злосцю, Імполь ціхенька вышмыгнуў з хаты. Успомніў, што пра сярпы казалы Вольга, і ўвайшоў у стопку. Пастаяў з прыходу, прывыкаючы вачмі да ліпучае цемнаты, потым асцярожна вырваў са шчыліны ў дзеравіне пабітыя рабаціннем ржы, не чапаняны з леташняга жніва сярпы: траву для каня ці свіней жалі ўсё адным, што вісеў на пярыле ў гумне.

Выйшаўшы на двор, прыдзірліва аглядзеў іх і сарваў з плота вымыты Алесяй і павешаны каля збанкоў на частаколле чысты палатняны лапкі, абгарнуў на згібе, каб спрытней было ўзяцца рукою. Адапхнуўшы локцем весніцы, учуў на сабе востры, калючы, што праймаў, здэцца, навывлёт, Алесін зірк.

Учора яны пасварыліся зноў, нібы з палёгкаю, што маглі хоць гаварыць між сабою праз гэтую сварбу, хоць было лягчэй, як ад свежага, парыўнага ветру перад бурай.

Учора яна, стоячы каля свайго ложка, ужо раздзетая, у

палатнянай сарочцы, што ледзьве сыходзілася на вялікім жываце, сказала:

«Хочаш жыві, а хочаш — ідзі куды вочы глядзяць, а я жыцьму, дай божа адно прыждаць дзіцяці».

І ў голасе быў цярплівы спакутаваны спакой, нібы яна папраўдзе абьякавая да ўсяго: да яго, Імполя, і да іхняга затоенага каханья з Хрысціяй, верасаўскіх абгавораў і плёткаў. Ён, развярэджаны гэтай сварбою, працяты крыўдаю, што так перавярнулася і змарнавалася яго жыццё, у шарым поцемку ўжо чорнае і падаўжэлае жніўнае ночы да слёз на вачах з горкаю крыўдаю думаў, што, мусіць, доўга тут, у Верасаве, не ўжыве.

Падмячаў гэта і па старым Корсаку, што, заходзячы ў двор, падцінаў губу і адварочваўся ад Імполя, і нават па Міцю, што таксама наравіў абмінуць, не стрэцца з ім.

Імполь ўспомніўся той дзень напрудвесні перад вялікаднем, калі яны бялілі хату, выгнаўшы ў гумно старую свекрву з нямою залувіцаю, той крык сярод ночы, калі ён, падхапіўшыся, убачыў на ганку Алесю і па яе голасе і крыку дагадаўся, што благое ўчыніла яна.

Пасля гэтага Імполь пачаў халадзець ад думак, што Алеся можа накласці на сябе рукі.

Перагарэўшы душою, цяпер яна паспакайнела, стаіла свой раз'юшаны нораў, як быстрая рэчка перад заваротам, каб спадцішка, выкруціўшы вір, надмыць бераг.

Гэтага затоенага гневу і злосці Імполь пабойваўся: ведаў, што дараваць яго каханья да Хрысці яна не магла, хіба толькі знярок рабіла выгляд, што гэта не абыходзіць і не тычыцца яе.

Настылая, схаладзелая жальба абняла, абвеяла Імполя, і яму зрабілася шкада Алесі, бо ўсё тое благое ды грэшнае яна ўчыніла праз яго і таму гэтак страшна і помсліва маўчыць.

Няўжо быў, ёсць і астанеца гэтакім несправядлівым свет? Няўжо няма праведнасці?

Імполь ішоў вузкаю сцежкаю, што шылася каля плеченага частаколу, пабеленых мелаў і ўжо аблезлых шчыкетаў, абмінаючы абслізганыя каменні, што ляжалі напроці кожнага двара заміж лавак у халадку пад навіссю бярозавага вецця.

З набрынялых таўкачыкаў вецер зрываў і нёс у вочы мігатліваю луску насення.

Заняты мыслямі, Імполь не бачыў ні шапаткіх бярэзін, ні разарванага іхнім трапяткім лісцем сухога сляпучага сонца. Ачуціў яго звонкі ляскат жалеза ўжо з Герасімцовай

нізенькай, накрытай драціаю кузні, што стаяла пры шашы. Імполь звярнуў на папярочную вуліцу, раптам выбраўшыся з цяжкага, глыбокага віру сваіх думак на лёгкі свет яснасці.

За чужымі гумнамі ўчуў смыродліва-чадны пах рэдзенькага сіняватага дымка і ўжо вясёлы сам падаўся на дробны стук малатка па кавадле і густы мужчынскі рогат.

Па зрудзелым і аблезлым каракулевым каўпаку першым згледзеў Язапата Змысла і нейкага чужога вусатага чалавека, што трымаў за нагу, паставіўшы капытом на ўбіты ў калодку шпень, буланага, з выцвілаю грываю каця.

Герасімец, прыгнуўшыся, са з'ехапаю набок кепкаю гнаў у падкову вухналі — стугаў спаднізу капыта малатком. Купка мужчын, што стаялі так, не маючы чаго рабіць і абы збавіць час, цікавалі за кавальскаю работай.

З-за кузні высунуліся дзве незнаёмыя маладзіцы, і па іхняму востраму, крышку падазронаму, з-пад насупленых броваў, зірку Імполь дагадаўся, што яны, напэўна, ведаюць яго ці мо чулі пра тое, што пляце кругом Алесі ўсё Вера-сава.

Збіваючыся нат з хады ад гэтага вострага і пільнага зірку чужых вачэй, Імполь падышоў да купкі мужчын, дзе дробна рагатаў, драпаючы пад каўпаком лысаватае цеменя, маленькі зморшчаны Язапат Змысла.

— Гэ, ці чулі? Ваўчок ужо новага хлеба напёк.

— Што ты кажаш? — устрапянуўся высокі, з абвіслымі вусамі чалавек, што трымаў за нагу буланага каця.

— А тое і кажу — напёк. Але, халера.— Язапат Змысла, зажмурыўшыся, як яму ў вочы зайшоў дым, выціснуў з гэтых заплаканых вачэй слязу.— Які там хлеб, адзін закалед. Кіт, а не хлеб.

— Дзіва што, зерне не налілося,— павярнуўся сюды да купкі мужчын чалавек, што трымаў каця.

— Я ж і кажу.— Змысла расцёр на зморшчанаў шчацэ сваю, мусіць, казытліва-пякучую слязу.

— А хлеб яшчэ ад печы залежыць,— умяшалася ў гутарку мажняя, з рудым абветраным тварам і загарэлымі лыткамі босых ног круглавідая маладзіца.

— Залежыць-то залежыць, але ж хто гэта жне няспелае жыта?

— Паднябенне нізкае — хлеб згарыць, высокае — будзе недапечаны, як кіт. Во, што значыць печ,— сказала і адварнула дзябёлая маладзіца.

— Ат, не кажы, які гэта хлеб з нявыспелага жыта,— махнуў каля вуха рукою, як абараніўся ад надаеднае мухі, Язапат Змысла,

— А хлеб якраз удаўся,— не стрываў, аказаўся Імполь. Язапат крутнуўся, шукаючы сінеькімі, нявыцвілымі вочкамі, хто гэта сказаў, і, убачыўшы Імполь, не паверыў.

— Неблагі хлеб,— спакойна, каб не ўгнавіць старога, паўтарыў сваё Імполь.

— А сам каштаваў?

— Нават цяпер.

— Нешта ты ідзеш не ад Ваўчка, а з дому.

— Не так важна, дзе ён ходзіць, а важна, што ён каштуе,— засмяўся ўжо і каваль, адварочваючы цяжкі скураны фартух і хаваючы ў кішэнь грошы, што сыгнуў яму ў жменьку высокі, з абвіслымі вусамі мужчына.

— А што, хлопец відны, чаму не хадзіць крывою дарогаю,— заступіўся за Імполь чужы мужчына, трымаючы каля пугляў за повад і задам заганяючы ў аглоблі падкованага ўжо каня.

— Ды ж,— угнуў голаў, каб не глядзець Імполь у вочы, і ўсё ж упікнуў яго Язапат Змысла: — Нарабіў тут і простых, і крывых. Гэта праўду ты кажаш, Люцыян.

Мужчыны скрывіліся ад хітрага падазронага смеху. Нават маладзіцы, што пацягнуліся ўслед за кавалём да карыта з тачылам, трымаючы свае перавязаныя шырокімі палатнянымі лапікамі сярпы, нядобра, як здалася Імполь, зноў з патайнай цікавасцю і скоса зіркнулі на яго.

Пад Імпольем нібы раскалоўся і аб'ехаў высокі стромы бераг,— пад грудзі падварнулася штось пякучае.

Адно каваль, каб перабіць Змыслаў намёк, знарок гукнуў Імполь:

— Ідзі, брацятка, пакруці,— і паказаў на тачыла, трымаючы абедзвюма рукамі пад няроўным сточаным колам серп.

— Ага, памажэця,— трохі сумеўшыся, нейкім ласкавым, знябожаным голасам папрасіла мажная маладзіца з смуглявымі загарэлымі лыткамі.

Прыгледзеўшыся да яе, скарэй на падпухлых губах, чым на жываце, Імполь угадаў, што яна цяжарная.

Абыходзячы горбу наскіданых кавалкаў жалеза, падышоў да высокага, на чатырох ножках карыта і, палажыўшы пры сцяне свае сярпы, памаленьку за жалезную корбу закруціў шарае цэмянтавае кола, што захлюпала, купаючыся да палавіны ў вадзе. Успомнілася рэчка, кветка нізіперніку ў гразі і яна, Хрысця, з заверчанай нагою, тады, калі прыбегала да яго на сенажаць. І бачыш, як пільнуе ўсё Верасава, нават стары Змысла смяецца... Не, тут, у Верасава, не ўжыць. Трэба кідаць усё...

Пасля чацвёртага сярпа ў плячы і локці здранцвела рука. Бачачы, што ён перастараўся і цяжка сапе, Імполь ўжо трохі астудзіў каваль:

— Не мардуйся, брацятка, перамяні руку.

— Во, мужчына змарыўся, — смяяліся маладзіцы, радыя, што не трэба круціць тачыла, але для прыліку падступіліся да карыта: — Можна, ужо зменім?

— Пакамісь няхай круціць. Яму толькі патурай, — махнуў пляскаю кепкаю каваль.

Пад сярпом зноў зашоргала мокрае цэмянтавае кола, і пад яго шоргат у Імпольвай галаве гэтак скоро пабегла, закруцілася набалелая тупая думка: «Цяперачы, сёння во сказаць Алесі, што ён кіне ўсё — і яе, і гэтыя абмовы, і гэтае зненавідзенае Верасава...»

Падагнаны злосцю, вярнуўся ў хату, палажыў на заслоны сярпы і сказаў у глухую ўжо Алесіну спіну:

— Так я пайду, як ты хочаш!..

Яна, мусіць, збітая з тропу, доўга маўчала, потым выціснула, як перамогшы сябе:

— Сходзіш у Лезнявічы, ноймеш жней, бо я толькі, можа, і паспею зажаць жыта...

— А каго ж там наняць, хіба ж я ведаю? — як пабіты і звялы, ледзьве тоячы злосць, аказаўся ён.

— Язык дапытае, — у голасе яе ўсё не спадала, як Імполью здавалася, злосць і пыха, і ён, счуўшы, як аддаецца з вуліцы тупат быдла, зіркнуў у акно: карова, адсунуўшы круглымі бакамі веснікі, а ўслед за ёю і цялушка, прывучаныя да радзюжкі зеля, ляцелі ў двор.

— Чаго цябе нясе? — крыкнуў тут у хаце і рады ўжо, што можа ўцячы ад яе, ад Алесі, ад яе злосці, усяе моцы затурзаў дзверы.

XXII

Перапалоханая ды ўражаная першымі няўдачнымі родамі, Алеся з патайной боязю чакала другіх.

Але нядужая ледкая радасць, што будзе дзіця, трохі адганяла гэты халодны лядовы страх.

Пазбіраўшы ды перамыўшы старыя палатняныя сарочкі, распарола іх на дзіцячыя пялюшкі, выкачала на пранік і акуратна згорнутыя паклала ў куфар, на той недалёкі, колькі раз ужо аблічаны дзень.

Два няпоўныя тыдні засталася да таго дня, што перайначыць яе труднае, агорклае жыццё, уратуе ад усяго ліхога.

У халадку, пад вiшню, што нясмела ды нягуста зiркала з-пад лiсця, чырвона-яснымi, яшчэ няспелымi ягадамi, нача-пiўны на палец нагi, выткала яшчэ шырокi — у дзве нiткi, цi, як яшчэ кажучь, у костачку, — суконны пояс, каб чым было спавiць дзiця.

Прыгожы, бардовага колеру, у белыя палоскi, патрымала яго ў руках i нават смехам пахвалiла сябе — глядзi, якая ўдалая! — i занясла ў хату, скруцiла ў сувойчык, паклаўшы ў прыскрынак куффа да вымытых i выкачаных на пранiк цялюшак.

Пастаяла задумана, так сабе, ад нечаканае радасцi, што мецьме дзiця, што будзе дзеля каго жыць ды ўсё вытрываць, прыпомнiла той блiзкi, даўно аблiчаны дзень i схамянулася, што пара ўжо гаварыць з цёткаю Сцяпаняю.

Верасаўскiя маладзiцы, што радзiлi на першым разе, ды падтушаныя, заўчасна састараныя жанчыны, што ўжо саромелiся сваiх астатнiх родаў, клiкалi маленькую сухавую Юлечку, а яна, Алеся, намецiлася даўно ўзяць за бабку цiхую, мо залiшне сарамяжую цётку Сцяпаню — даўнейшую мамiну таварышку.

Нешта ласкавае, як да роднае мацi, чула Алеся да гэтай высокай i акуратнай, у доўгай вытканай спаднiцы з чыстым белым фартухом бяздзетнай кабеты, што заўсёды, дзе ўжо нi стрэўшы, абдыме, прыгорне да сябе Алесю i нават ужо з мокрымi вачмi ад радасцi скажа:

— Ай, мае вы дзеткi, стрэла цябе i душою адмаладзела. Як жа ж ты, мая любая, чуешся?

Сцяўшы зьяляы, пабiтыя шнаркамi вусны i пакiваўшы ў такт Алесiнай гутарцы галавою, ажыве сама i пасля кожнага навучання, як жыць i чаго сцерагчыся, кожны раз успомнiць:

— Ubачу цябе i маму тваю нябожчыцу прыгану. Як разам у Дварчаны да касцёла хадзiлi. Нездароўчая яна вельмi была. Бяжымо дадому, а яна задыхаецца i просiць: «Сцепанiда, не спяшай, я ж не сыдуся з табою, сэрца нешта дрыжыць». А я смяюся, бывала: «Ты чуеш, дзе тое сэрца, а я не ведаю, з якога яно боку». Бачыш, многа i не пажыла...

I кожны раз нiбы няўзнак, нiбы мiмаходзь скажа:

— Мусiць, ты нiчога не ясi? Зблажэла наўнэт.

А потым пра тое, што так трывожыць Алесю:

— Па табе бачу, не больш як месяц засталося. Мо няпраўду кажучь?

Алеся згодна кiўне галавою:

— Праўду.

— Мiane ж клiч. Мо напрошвацца i нядобра.

Алеся сама, без гэтага папамінку, выбрала яе, хоць і чу-жалася і саромелася.

А сёння надумала схадзіць да цёткі Сцяпані. Даўно ха-цела.

Прыбралася, пастаяла на сваім падворку, счакаўшы, по-куль не пагаворацца пры чужых весніках бабы, што падга-нялі кароў, покуль не праедуць на поле фурманкі, і пама-леньку пайшла ў другі канец Верасава.

Сьмонова хата з выплеценым, замазаным глінаю ды вы-беленым вапнаю шчытом стаяла зводдаль ад вёскі.

Высунуўшыся з-за Мацюшкавага гумна на вузенькую, у мякенькім спарышніку ды рахманых лілова-сівенькіх кат-ках сцэжку, Алеся з трапятлівай радасцю зірнула на гэты пабелены, пад ражком саламянае страхі шчыт.

Ужо, як пад восень, пахнуў прывялым на сонцы палы-ном не араны даўно пясчаны аблог у канцы вёскі.

Цвёрдая, у ружаватым жвірку сцэжка дабегла да зялё-нага частаколу з начаплянымі жоўтымі збанкамі ды падсох-лым, звязаным у пучкі кменам.

Счуўшы чужога чалавека, зазвінеў дротам і да брамы турзануўся, захроп ад злосці калматы сабака.

— Пайшоў вон, куды!

Згледзеўшы ў адчыненай браме Алеся, з зялёнага куча-равага спарышніку, на якім была разаслана радзюжка з чор-наю зрудзелаю воўнаю, паднялася цётка Сцяпаня, схавіла сабаку за нашыйнік, павяла да хлява, каб там ужо на вугле зачапіць за цвік пакарочаны ланцуг.

— Воўну перабіраеце? — абы пачаць гутарку, сунуўшы-ся за браму, спытала Алеся.

— Вой, не пазнала, стары сляпак, што гэта ты, Аляксан-драчка, — і, прысеўшы каля радзюжкі з воўнаю, сказала: — Нічагутка ўжо не бачу, вачэй нямашука. У часальню збіра-юся. Мо на панчохі сабе спраду. Бо на што іншае сілы ўжо не маю.

— А я во і не мыла йшчэ, — прызналася Алеся, прыгля-даючыся да старое Сцяпані — прыгорбленай, у доўгай бу-рачковай спадніцы: на звылым жаўтлявым твары свяціліся вочы, і глыбокі, неразгаданы смутак стыў у іх вадзяністай сіняватасці.

— Гэта ж ці чула ты? Натоль начыста захвастаў старую Такараду. Можка, і памрэ. Устаць з ложка не можа, чуць жыва.

— Што вы кажаце? — Алеся, ашаломленая навіною, так-сама прысела з другога боку радзюжкі.

— А мой ты божа высокі, пічагутка не мяняецца на гэтым свеце.— Старая падсунулася бліжай да купкі смыродлівай, яшчэ не выветранай ад авечага поту воўны, разарвала рукамі злямцаваны касмык.

— Некалі гэтаксама мая цётка Разэля — бацькава сястра — захвастала нашу бабу Ганну. Нават за тое, што прыйшла на маё вяселле.

Алеся апусціла вочы, учуўшы, як гарачае полымя брыдкасці шуганула па ёй, перапытала асцярожна:

— А за што?

— Groшы распазычыла, што яе мужык назбіраў, мой дзед Пятрук. Людзі куплялі зямлю, а яна пазычала грошы ды піла. Нап'ецца і поначы дарогу ў Верасава шукае. Так і асталася без зямлі... За гэта дачка і біла потым.

Алеся, каб перавесці гаворку на іншае, перапытала:

— А як вы маецеся, цётка Сцяпаня?

— Як маюся? — шчопцямі турзанула, ніяк не могучы разарваць зляжалы касмылёк воўны, і хмыкнула старая: — Ледзьве ўжо дыхаю. Дзве чвэрці да смерці. Але во, завідная баба — усё робіць. Усё жыццё, як адзін дзень, у яе работа. Але доўга я, мусіць, не пажыву, — і вінавата, сарамяжліва ўсміхнулася.

— Што вы, цётка Сцяпаня, а хто ж мне во дзіцятка прыме? Я ж вас прыйшла прасіць.— Алеся абцягнула на высокім жываце і каленях сваю зялёную, стракатую ад ружовых і белых кветчак сукенку.

— Мае дзеткі, прыйду, ой, што ты кажаш, прыйду, — падняла свой зжоўклы твар старая і, мусіць, ужо радаю, нібы спадцішка, перапытала:

— Чаму ж Юльку не просіш, га?

Алеся злавiла хiтры зiрк вадзяністых вачэй, усміхнулася:

— Хiба ж вы, цётка, не прымалі роды? Хiба ж вашыя не бегаюць па вуліцы?

— Скажаш, мае дзеткі.— Старая пакруціла галавою ў злінялай тараноўцы.— Бегаюць, ды яшчэ як. Учора іду каля Літвіна Васіля, каля гэтага вушатага, як брэшучь, а меншы яго з гародчыка на мяне каменні кідае. Пусціць камень і за сліўку схваецца. А ты кажаш. Цяпер людзі як звяры парабіліся. І ў цябе во спытаю, як сама жывеш? Чула рознае, няхай ім ужо зарве, як жабе на зіму.

— А што? — зачырванелася Алеся.

— Ці ж буду я пераказваць благое? — Яна памалу, абпіраючыся на рукі і крывячыся ад болю, паднялася з зямлі, забедавала са слязьмі на вачах: — Так баліць у крыжы, што

не пахіліцца. Счарвівела я, як той грыб пад хвойкаю. А ты кажаш.— І, сагнуўшыся, трымаючыся абедзвюма рукамі за крыж, печакана сказала:— Во што ў вас з наймічкаю выйшла.

Алеся адашхнулася ад зямлі: са страхам прысела на каленкі.

— Ты ўжо даруй, Аляксандрачка. Я благое не перакажу. А тое, што круціцца яна з тваім, усе знаюць. Можа, перажыць, перацярпець трэба. Пра сябе во раскажу. Чуеш?

— Чую,— зніякавала Алеся.

— Я ж за сваім ззамаладу спазнала гора,— звесіўшы голаў, загаварыла старая.— Ці ж ведаеш, мае дзеткі, што я другая ў яго была. Першая памерла. І мяне, другое, яму мала было. Да Юдалі яшчэ бегаў. Гуляшччая тут у нашай вёсцы прыбілася, бежанка. Немцы прывезлі, недзе з-пад Лодзі. Так я сама пачала яе намаўляць, на кватэру ўзяла.

— Што вы кажашце, цётка Сцяпаня? — Алеся махнула ў сябе перад вачмі рукою, нібы адагнала нейкую здань, не паверыла.

— Хадзіла, намаўляла да сябе тую Юдалю. І, ты думаеш, здаволіўся, успакоіўся чалавек? Не.— Старая абцерла рукою свае слязлівыя вочы.— Такі ўжо ад роду. І твой у майго ўдаўся, па маім пайшоў, як па бацьку. Такая ўжо наша доля.

Алеся ўчула, як, шухнуўшы нібы з вядра, па ёй сплывала густая гарачыня і млелі, рабіліся як нежывымі ногі. Яна ледзьве паднялася ад зямлі.

«Няхай крые бог, яшчэ і абамлею тут». Алеся са страхам пахіснулася да плота, ухапілася за крывую абкораную частаколіну.

— Табе недабрыцца? — жахнулася старая, убачыўшы, як змянілася з твару Алеся.

— Нешта пад грудзі падступіла.

— Вой, што ты кажаш? — скрывіла набок голаў старая, цікуючы адным, як курыца, вокам, і раптам ва ўпор спытала:— Можа, пра свайго забедавала? Га? Ды ліха яго не возьме. Пагойсае, як сабака, і з перакушанаю нагою прыйдзе дахаты. Вой, прыйдзе. А табе трэба сіл набірацца. Есці ўсё трэба, не прыглядацца, не шукаць прысмакаў. Якавая ты?

Ад гэтага пагрозлівага голасу старое Сцяпані, ад вострага, што дзьмуў з-за шчарбатага вугла хаты, скразняку адчула сябе лягчэй, нават акрыяла на якую хвілю і, упарта несучы свой пукаты жывот, пайшла да брамы.

За ёю, махаючы доўгімі рукамі і чапляючы суконнаю спадніцаю за белыя кветачкі сухотніку, падбегла старая:

— Растрывожыла я цябе. Далікатная ты вельмі ж. Сце-
ражыся завіднага вока.

— Каравыя вочы дыму не баяцца. Чаго ж мне ўжо, цёт-
ка Сцяпаня?

— Не ўбівайся вельмі, яшчэ маладая, яшчэ ўсяго пажы-
веш — і благога, і добрага. Гэта толькі першыня.

Адсунуўшы перад сабою веснічкі, Алеся запляскала бо-
сымі нагамі па цвёрдай, у жвірыстым каменні сцежцы, што
тачылася праз ружавата-сівыя мякенькія каткі, спіною чула
далёкі з-за плота голас старое Сцяпані:

— Не ўбівайся. Усё добра будзе. Бога толькі помні. Дзі-
цятка знойдзецца, і свет пераменіцца.

Алеся адышлася, але за ёю доўгай ніткаю цягнулася гэ-
тае, што сказала цётка Сцяпаня: «Дзіцятка знойдзецца, і
свет пераменіцца».

Выплесканая нагамі сцежка прабегла наўскасяк ружавы-
ты ад мятліцы ды каткоў аблог, выбегла на вуліцу ў цянёк
за шарымі, што густа пахлі свежым гаркаватым сенам, гум-
намі. Ад яго гаркаватага паху Алеся заблажыла і закружы-
лася ў галаве. Яна спынілася, каб не ўпасці. Пастаяла, па-
глядзела, як каля спарышніку на сцежцы ў шарым пухкім
пыле купаліся маладыя верабейчыкі. Першым у пыл ускочыў
карычняваты, мусіць, стары, і круга яго ляглі на раздзьму-
тае волле і затрапяталі крыльцамі яснадзюбыя маладыя.

Усміхаючыся сама сабе, Алеся нат абышла гэтае месца,
завярнула на другі бок вуліцы да яловага аблушчанага ча-
стакола. У цёмна-зялёным лісці дрэў засвіціліся ружаватыя
яблычкі. Загадзя пастаўленыя вілаватыя падпоруы трымалі
яшчэ не ацяжэлыя ад плода лапы. Алеся абвяла сваімі змо-
ранымі вачмі малады, але ўжо адужэлы садок Лаўрына Ба-
равіка, і ўспомнілася ёй доўгае, як па вайне яны з мамаю-
нябожчыцаю хадзілі ў Кашалеўскі лес па ягады, праз панскі
спалены двор з ацалелаю белаю капліцаю, з запушчанымі
сажалкамі, з грэбляю, абсаджанаю выноснымі сухаверхімі
топалям і з хаткаю, накрытаю счарнелаю драціцай, за гэ-
тым дваром у старавечных клянах і ліпах. Каля хаткі рас-
кашавалі, развесіўшы сагнутае ад круглых і вялікіх, як рэ-
па, яблыкаў шырокае галлё, немаладыя, зраджайныя яблы-
ні. Як з якога галоднага краю, глядзелі яны, верасаўскія
дзеці, што ніколі не бачылі добрае садавіны, на гэтыя зелен-
каватыя яблыкі. Але маладзіцы ды старыя бабы не далі па-
дысці нат блізка да тае хаткі.

— Бронь божа! Ёдкаў гэта двор. А ён злы, урэдны пан,
яшчэ хацеў, каб паншчына была. Нават пацэ яго застрэлілі,
а вы яблыкі...

Алеся брала дзіва: колькі год прайшло, а ёй усё помніцца тая разложыстая яблыня, што аблегла лапамі на ражны падпораў, і абсыпаная буйнымі і круглымі, як рэпа, яблыкамі. Нідзе цяпер такія не надараліся.

— Што цікуеш так, Аляксандра?

Учуўшы за спіною голас, Алеся нат сумелася. Абярнулася назад: на сцежцы каля плота борзда тупала босымі нагамі Лаўрынава жонка — загарэлая, чорная, як смугаль, з блішчастымі, як шкляннымі, іскрамі ў чорна-сініх валасах, што выбіліся з-пад хусткі. Засмяялася, выскаляючы белыя моцныя зубы:

— Мусіць, яблыка хочаш?

— Ага,— зачырванелася Алеся, бо чула, як ёй зажадалася пакаштаваць спакусліва-прыгожых ружаватых яблыкаў.

— Ведаю,— зноў паказала свае роўненькія, як зярняты ў коласе, белыя на смуглявым твары зубы Лаўрынава жонка і зайшла ў гародчык з трыма вялікімі яблынямі перад вокнамі хаты.— Некалі, як была тоўстаю, як хадзіла першым дзіцем, то завязь ела. Бабы крывяцца, глядзець не могуць, а я ем, аж за вушамі трашчыць, і так мне смачна, няхай крые бог. Смехата бярэ на тоўстых баб гледзячы. Чаго ім толькі не зажадаецца.— Яна злавіла яблыньку за выгінастую галіну, шчодро абсыпаную дробнымі, яшчэ даўкімі яблычкамі.

Алеся, глытаючы сліну, чакала за аблезлым ад кары частаколам.

— Ой, даволі, нашто ж столькі, ці ж дома нямашука? — крыкнула ўжо туды за плот, убачыўшы, што Лаўрынава Юзя, трымаючы за беражок фартух, з лускатам латошыць у яго няспелыя яблыкі.

— Покуль дадому дойдзеш, усе з'ясі,— і, рассунуўшы частаколіны, падала цэлыя прыгаршчы драбнаватых няспелых яблыкаў.— З'ясі, я некалі не столькі завязі ела.

Алеся і праўда, покуль дайшла дадому, усе, нібы спаганяючы вялікі голад, са смакам срухмстала. І дзівілася сама з сябе, што помніцца той даўнейшы крамяніцкі двор, што не згубілася ў памяці тая яблыня з вялікімі і круглымі, як рэпа, познімі, самымі асеннімі яблыкамі і тая атышкованая, з шарымі стаўнямі хата, накрытая счарнелаю драціцаю.

Дома каля непрычыненай брамы драмала сучачка. Адтуль на вуліцу заварочваў свежы, вывернуты шынамі след ад воза. Імполь, пэўна, нядаўна выехаў з двара. Алеся нават падняла голаў, паўзіралася за крыж на дарогу, але ўбачыла, што адтуль з шашы ў вёску скіравала фурманка: з глыбокага

зьялёнага палукашка выглядвала сіняватая хустка — канём кіравала невядомая баба.

Ці не Пытлева сваячка — удава з Восава? Алеся пазнала восаўскую Аўдолю і завярнула ў двор.

Даўня, ужо агорклая злосць паднялася на Імполь: што яго гоніць у тыя Дварчаны? Няўжо толькі прадаць каменні ды сысціся з кім ды выціць? Папрадаваў усе каменні з крушняў. А яны, гэтыя каменні, і самым спатрэбіліся б: выбрукаваць надворак ці падаслаць ў гумне пад ток, што даўно вылушчыўся.

Ды з кім ён, папраўдзе, п'е? Мо з ёю, мо з Хрысцяю? Нешта даўкае падкацілася Алесі пад горла, і яе, аж да цемнаты ў вачах, пачало блажыць.

Яна памалу дайшла ў халадок шапаткой бярэзіны да старое аলেখаве калодачкі, што стаяла каля чорнага струпаватага камя, дзе гойдаўся разарваны цень ад доўгага звіслага вецця. Прысела, учуўшы, што ў вушах, як ад касцельных званоў, не аціхае цёткі Сцяпані голас: «І твой у майго ўдаўся... Такая ўжо наша доля».

«Няўжо?» — знерухомела Алеся ад гэтых цяжкіх, што навальваліся, як вялікі падкопаны камень, думак. І раптам, як прарваўшыся з балючай скулы сукровіца, хлынула мсцівая злосць і нянавісьць: «Не, вадзіць ці намаўляць каханак я яму не буду! Не!»

Але спадыспаду душы вырвалася, высачылася нешта другое: «Але ж бачыш, і маўчыш, і цярпіш, і зносіш усё!»

Божа літасцівы! Цэлы свет упаў, абваліўся на Алеся. І яна, аглушаная ім, не чула, як над ёю суха і аднастайна шалясцела бярэзіна, трапятліва пабліскваючы лісцем. З набрынялых спелых таўкачыкаў церусілася і плыла разам з ветрам, засыпаючы сцежку, карычняватая луска з макавым зернем насення. Гэтыя празрыстыя крыжыкі віліся, мігатліва кружыліся над Алесяю, садзіліся на хустку, казытліва сплывалі па руках, што пакутна ляжалі на каленях.

Густы высокі шэлест бярэзіны студзіў гарачую, раз'ятраную душу, і Алеся, крышку акрыялая, з ціхім стамлёным спакоем думала пра сваё дзіцятка, што, прыйшоўшы на свет, адслоніць яго.

Ачнулася яна ад рыпу калёс і цяжкага тупату конскіх ног — у двор уязджаў Імполь — і здзівілася, што не бачыла, як ён адчыніў і аднёс да плота дашчаную браму.

«Дзе ж гэта ён быў? Няўжо зноў вазіў прадаваць каменні?» — пякучаю маланкаю мільганула думка, а ўслед за ёю зацерусіў росны дожджык спакою, што ён, Імполь, дома.

Яна ішла паволі, але ўпарта, як падымалася на вялікую неадольную гару, далікатна і горда несучы перад сабою напоўнены яшчэ адным таемным жыццём свой цяжарны жылот.

У правай яе руцэ блішчаў наточаны серп і бялела выпцвілая, завязаная ражкамі хустка з акрайцам чорствага хлеба, з сінявата-ружовым кавалачкам солкае, выхаванае на гарышчы паляндвіцы і сівым, надоечы вырваным з грады васпаватым гурком, у левай яна трымала жоўты паліваны збанок са свежаю вадою, у якой пакалыхваліся дробныя карычнявататразрыстыя крыльцы бярозавага насення.

Гэтым бярозавым насеннем цяпер было засыпана ўсё: і верасаўскія пясчаныя сцежкі, і вада ў вёдрах, і павуціна каля вуглоў, і кепкі мужчын, і жаночыя валасы.

Ублытаўшыся ў крутую пасму, што выслізнула з-пад хусткі, у яе таксама стаілася гэтая карычняватая, нацярушаная ва ўчарашні ветраны дзень з набрынялых пераспелых таўкачыкаў мігатлівая дробная луска.

Свет глух і засмяг ад спякоты, што не спадала каторы ўжо дзень. Каля частаколаў прымлеў, адварнуўшы ад сонца свае цяжкія шапкі, цыбаты сланечнік. І зляглі, апаўшы скурчаным бурачным лісцем, шорстка-калючым гурочнікам і падсохлым пер'ем цыбулі, верасаўскія гародчыкі. Толькі дзе ў куточку іх красавала, падымаючы бурачковыя таўкачыкі-мяцёлкі, высокая васілька, якою верасаўцы ўквечвалі пучкі звязанага збожжа ды лёну, калі няслі свяціць.

Распльваліся ў гарачым пяску куры. Высока над карычняватымі ад перасохлага моху каўпакамі гумнаў падымаліся шчабятлівыя ластаўкі, і каля плота ў сівавата-белых кветках малісы і глухой канапелькі рахмана звінелі ўвішныя пчолы.

За вялікімі, абсыпанымі зеленкаватым лішаём каменнямі, што падпіралі вілаваты слупок жардзянога плота, Алеся завярнула на папярочную вуліцу, радаю, што нікога не спаткала, і ўжо давольная, што ў душы жыве нікім не растрывожаная адзінота, выйшла за вёску.

Астатнія часы яна варажылася трапіць на чужы язык і на чужыя вочы. Широкая ў горкім і перацёртым пяску дарога перабегла прыціхлую, спярэшчаную косым ценем бярэзін белаватую шашу і высланы дошкамі пераезд вузкай калейкі.

Па босых нагах заказытаўся вострым павуцінаным ліс-

цем шорсткі, у белых шчотках цвету, моцны і нязводны на гэтай няшчымнай зямлі крываўнік.

З аднаго боку дарогі стаяла зеленаватая, што толькі выпусціла колас, марная, заглушаная калючымі бодзямі і ціхай, затоенай валошкай ярыца — неўмалотнае яравое жыта, якое з усіх верасаўцаў сеяў адзін толькі стары Юрачка, як сеяў — таксама адзін — неўмалотную, нізенькую сачыўку, з другога боку густа пахла і, здэцца, шапацела і гнула ся ад незлічонага гуду пчол ружавата-белая грэчка.

Алеся не любіла гэтай пары, калі цвіла грэчка, няўцям напамінаючы, што блізіцца, нат не паспеў чалавек азірнуцца, смутная восень і пакарацеў дзень. Не любіла яшчэ і таму, што ў тую восень мама астатні раз рвала грэчку. У Верасаве на пясчанай зямлі ніхто яе не жаў, а найболей, стоячы на коленах, рвалі рукамі.

Цяпер белавата-ружовы, звінючы ад пчол лапкі прыгануў Алеся, як яны з мамаю яшчэ да хутароў, калі было поле ў шнурах, прыходзілі сюды ў Глінішчы, на гэты блізенькі ад вёскі палетак рваць грэчку. Апрашушы старыя доўгія спадніцы, станавіліся на калені перад сваім, не вельмі вузкім загонам і абедзвюма рукамі цягалі з зямлі саладжава-горкае сцябло, ядрона ссыпанае чорнымі зярняткамі. Нарваўшы тоўсты пук, абівалі аб калена з карэнняў пясок, расціралі за сабою, каб вечарам ужо сабраць і паставіць у кучкі.

Алеся помніць: мама, махаючы ўсё найбольш адною рукою, бо другая надта балела ў плячы, распавядала пра нейкую старую дварчанскую яўрэйку, што, паміраючы, прыклікала да сябе дачок ды кажа на іх: «Падайце мне руку». Меншая, дзяўчо яшчэ, не падала. Падала старшая, ужо замужняя, што мела дзіця-калеку. Маці тады заплакала і суцяшае яе: «Няшчасліва ты. Калі ёсцака бог, то я нават на тым свеце выпрашу табе шчасце». І праўда, праз месяц, як яна памерла, з Амерыкі багатыя спадкі долары той яўрэйцы прыслалі.

Мама тады, распавядаючы пра гэта, горка засмяялася:

— А што я выпрашу для цябе ў бога?

— Што ты кажаш, мама? — Схаладзела, аблілося страхам Алесяна сэрца: яно, праўда, як чула бяду, як чула, мусіць, і маці.

— А я, дачушка, доўга не пажыву.

— Мама! — Алеся нат не хацела, каб маці гаварыла пра гэта.

— Нейкая нездароўчая я зрабілася.

У тую восень мама і памерла.

Алеся дайшла да лапіка бела-ружовай грэчкі, і ногі як спатыкнуліся, а ў вачах ад слёз скаламуцеў свет.

Пераступіўшы глыбокія, аброслыя калматым спарышнікам каляіны, перайшла на другі бок дарогі. Лёгкі віхор краўся па зялёнай ярыцы, гнуў яе, нібы хто вёў вялікаю рукою.

Палахлівы шэпт жыта студзіў вірлівы кіпень Алесіных мысляў. Высока ў выцвілым ад спякоты небе зморана крумкаў адзінокі крумкач.

Алеся ўсё гэтаксама памалу і ўпарта ішла жаўтлявым паскам дарогі, над якою схілілася, налягло сцяною збожжа. Замшэлымі, стракатымі лабацінамі з белых дробных кветак сухотніку і шырокіх шчотак крываўніку выглядалі вялікія патайныя каменні, і каляіны абміналі іх, зварочваючы да жыта: зачэпленае восью, ламалася ў пруткіх каленцах ружаватае сцябло, на ім чарнела тлустае шмаравідла. На дарозе ляжалі вырванья і зжованыя колам пучкі саломы.

Алеся ішла, нібы плывучы па вадзе, па гэтым асцяватым шорсткім жытнім шуме і ўся апанаваная думкамі пра маці: каб яна жыла, то, пэўна, у яе, у Алесі, інакш усё павярнулася б.

Над жаўтлява-белаватымі ад спалавелага жыта грудамі ўставалі сівыя, набрынялыя дажджом хмаркі. На стракатым, нібы размалёваным на зялёныя і белаватыя шашачкі, полі бег разбэрсаны калматы цень, і жывым холадам дыхнула адтуль.

Алеся азірнулася, нібы не паверыўшы, ці грэе яно, летняе, яшчэ не астылае сонца, што плыло над цёмна-зялёнымі прысадамі вёскі, над карычнявата-шарымі стрэхамі гумнаў і хат, і, аслепшы ад яго яснасці, спынілася перад высокім грудком на пясчаным растаптаным крыжы дзвюх палявых дарог. Адна з іх, крута падаючы ў лагчыну між густых ялаўцовых кустоў і рабых замшэлых каменяў, бегла ў кучаравы шчытны лясок, над якім разложыстымі пляскатымі кронамі падымаліся старыя хвойкі, другая, хаваючыся ў глыбокім і шапаткім жыце, заварочвала да гранічнага кашца, дзе стаяў слупок з высмаленым чорным арлом.

У ружаватай і ценькай мятліцы затаіліся натапыраныя, як нэндзнае кацяня, сінія кветкі паўночніку.

Алеся ўспомніла, што так і не нарвала гэтага соннага зеля, перабіла тады смерць старое Літаварыхі.

За цёмным мігатлівым і шапаткім роём пяхка звільх ад поўных зарнятак асцюкаватых, натапыраных каласоў ганарыста вызіралі шапкі першых, учора складзеных мэндляў. І там, каля іх, за живою раскалыханаю сцяною ўрадлівага высокага жыта махалася чорная пляскатая кепка і вызіраў дзюбок нізка насунутай на вочы белай хусткі. Там жалі жыта старыя Шайбакі. Ды сёння ўсё Верасава, як змо-

віўшыся, выйшла на жніво — выгнала ясная, сухая пагода, — і кругом на кароткіх яшчэ загонах цемнаватага ржышча свіціліся жаўтлявай саломай першыя дзiesiąткі нажатых і пастаўленых над пякучае сонца тоўстых, у шэсьцдзєсят жмень, снапоў.

Сёння Алеся ад нейкай ужо завіднай злосці накрычала на Імполя, што наказаў лезнявіцкім нанятым жнеям прыісці заўтра. І не ўседзела сама ў хаце: управіўшыся каля печы, хоць позна, але выбралася з дому, каб зажаць ды паставіць на покуце першы снапок.

Цяпер, падыходзячы да шчоткі чужога ржышча, што між стракатых ад ліловага цвету картопляў далёка адбеглася ад дарогі, учула зноў нясцерпную злосць на Імполя. Каб перабіць яе, крыкнула старым Шайбакам, што жалі ўсёй вялікай сям'ёю:

— Бог помач!

— Дзякуем, Аляксандрачка, — падняла сваю дзюбатую ад насунутай хусткі голаў старая Шайбачыха.

— Жыта, гляджу, нябось, неблагое, — загаварыла Алеся, ужо наровячы распытаць пра Касю, што, кажуць, прыслала з Латвіі пісьмо.

— Дай божа спажыць, — аказаўся і сам гаспадар, чорны, як грак, і даўганосы Шайбак, трымаючы пад каласы сярпом і несучы на перавясла нажатую жменью.

— Цяжка старым.

— Дзіва што, мая любка, пастой во ў сярпе. — Шайбачыха махнула рукою за спіну. Мусіць, паказваючы на хворы, што не даваў разгнуцца, крыж.

— Учора іду з жніва, а ў мяне ад слабасці ў вачах іржышча расце, — пажаліўся стары, азірнуўшыся на дачок, гэтакіх даўганосых, як ён сам, што перасталі жаць і слухалі гутарку.

Алеся паставіла на траву збанок, каб перамяніць самлелую руку, і спытала ўжо:

— Як жа ж Кася там? Кажуць, прыслала пісьмо.

— Ці ж лёгка, мае дзеткі, у чужой старане. — У старой задрыжаў і памякчэў голас.

— А во дзіва, — засмяўся, выстаўляючы верхнія бяззубыя дзёсны, стары Шайбак. — Піша, што там, у Латвіі, не сярпом, а нейкім нажом жнуць і не жменяю, а грабелькамі ловяць жыта. Праўду кажуць, што край — то абычай, — і ён пакруціў сваім доўгім носам.

— Табе смех, а ёй, беднай, не ўмеючы, як там у гаспадара?

— А я думала, яна ў горадзе, — здзівілася ўжо і Алеся.

— У гаспадара, мая любка. Піша, што хоча ўцячы ў горад на ткацкую фабрыку.

— Можа, й добра, што на гаспадарцы яна.— Стары злавіў колькі сцяблін і, заламаўшы, шаргануў на іх сярпом.— Горад разбэшчаны,— сказаў і разгнуўся ён.

— Добра, мусі, там, дзе нас няма,— нагнулася, пэўна, каб ужо не паказаць сваіх слёз, старая Шайбачыха.

Алеся памаленьку падняла паліваны, поўны свежай вады жоўты збанок, топчучы босымі нагамі казытліва-мякенькую, ледзьве відушчую мятліцу, прайшла каля нявыспелага сіва-зеленаватага аўса і жаўтлявага лёну чужую дзялку і спынілася напроці свайго межаватага каменя з выдзеўбленым крыжыкам.

Як скінуць вокам, ад зялёнае, у ружаватых, як жар, ясных кветках сардэчніку і злінялых ліловых шчотачках перапялічніку нешырокай сценкі да лабатага крутога грудка цягнулася яе поле. Тут ад дарогі, асвятляючы душу, ціха і густа, нібы растрывожаны мурашнік, шапацела і хілілася, звесіўшы каласы, здражайнае ў гэты год жыта. Далей за ім ліняў ячмень і цвіла, падспеўшы і на другі ўкос, маладая пахучая канюшына.

Паставіўшы на выспе парудзелаі дзяцелінкі свой цяжкі, што адабраў руку, жоўты збанок, Алеся захлынула ад адчайнае пякельнае радасці, што стаіць каля свае выпакутаванае зямлі. Няхай гавораць, што хочуць, а зямля яе — уся, як скінуць вокам, з гэтым, што ўрадзіла, нібы на якую бяду, шапаткім жытам, як ніколі, каласістаю ярыною. Соннымі выцвілымі вачмі яна ўзіралася на далёкі грудок і, адчуваючы цяжар свайго горда выстаўленага жывата, знячэўку падумала пра тое невядомае жыццё, што тоіцца там, пра сваё дзіця.

«Яму будзе ўсё: і гэтае поле, і здражайнае жыта», — у гарачцы падымаліся, віліся і плылі пад зацішны шэпт шорсткіх вусатых каласоў яе мыслі.

Яна ўжо колькі разоў малілася і прасіла бога, каб радзіўся сын — жывы ды здаровы. І, пэўна, выпрасіла, выпакутавала гэтага невядомага чалавечка. Бог цяпер злітуецца над ёю, бо ў яе ж нічагутка не асталося, толькі яно, дзіця. Адзін ратунак — літасць і спадзяванне. Бо калі не будзе яго, то нашто тады зямля, усе пакуты?..

Пякучы пот шыбануў на ёй і пачаў астываць мокрым холадам нават на далонях рук.

Сцішная паводка сумнення падтачыла высокі стромы бераг Алесінай радасці. Старалася ж, рабіла ўсё для яго, для Імполя. Дурная, думала жыцьмуць, як людзі. І на табе...

Востры, салодкі боль зашчымеў у душы — як сплялося, зблыталася ўсё на свеце.

Вольнаю рукою яна выцерла спацелы лоб, палажыла каля збанка клуначак, падаўшыся да высокай сцяны нахіленага на дарогу ў мігатлівай чырвона-залацістай, там-сям не абсохлай расе задумліва-стоенага жыта. Злавіла звіслы ад поўных і спелых зярнятак шорсткі, што баязліва натапырыў калючыя асцюкі, колас і, пацягнуўшы да сябе, вырвала разам з карэньчыкамі пруткае, у карычняватых каленцах жаўтлявае сцябло. Вылушчыла шара-цвердаватае зярнятка, кінула ў рот і пажавала, учуўшы прэсны саладжавы смак жытняе мукі.

Яна любіла гэты смак і пах жыта, як любіла і жаць яго, яшчэ змалку, разам з мамаю, а потым, падрасшы ды пасталеўшы ўжо, з бабаю Ганнаю.

І зноў штосьці цёплае ажыло, ачуняла ў Алесінай душы.

Махнуўшы сярпом, яна перахрысціла гэты цёмна-мігатлівы перад вачыма рой каласоў і растапыранымі пальцамі левай рукі залавіла колькі пруткіх, абвітых спаднізу бярозкаю ружаватых сцяблін, заламала іх, і востры, у дробных зубках серп з тугім, скрыпучым, ад якога аж халадзела душа, шоргатам уніўся і сцяў жыта.

Здаўна чуты, знаёмы пах сырой саломы закружыў Алесі голаў: прыгадалася няблізкае жніво і тое, як доўга, покуль не высахне або не счарнее на дажджах, будзе во гэтаксама пахнуць калюча-шанаткое, што зарасце марнымі кветачкамі буслікаў, жытняе ржышча.

Паклаўшы першую палахліва-трапяткую жменю, Алеся зноў злавіла слізкаватае пруткае, у затоеных злівялых кветачках валошкі жыта і зноў туга пацягнула скрыпучым сярпом.

Над мігатлівымі шапаткімі каласамі зноў закалыхаліся, паплылі Алесіны мыслі. У нейкай пакутнай, змардаванай радасці думалася пра сваё дзіця, што зменіць і перайначыць жыццё. Думалася ўсё пра тое, што народзіцца сын, каб не мець горкай бабскай долі.

Забываючыся пра сваю цяжарнасць, Алеся шморгала сярпом, кладучы на калючым ржышчы жмені таго першага снапка, які сёння панясе дадому, каб паставіць у покуце пад абразом. І ён, гэты невялікі, складзены з пяці жменяў, снапок будзе стаяць у покуце на лаве, покуль не прывязуць з поля ўжо сухое жыта, каб, укладваючы торп, першым паставіць яго ў застаронак гумна.

Дзюбнуўшы ў шчотку ржышча свой серп, Алеся ўзяла дзве жменькі зжатага жыта, склала іх колас у колас, а по-

тым, прыціснуўшы локцем пад пахаю, завіла, закруціла перавясла. Трымаючы яго на ўсю шырыню разведзеных рук, нагнулася палажыць на жоўта-ружаватае сырое ржышча і нежданна амырцвела ад моцнага нечаканага болю, што раскалоў напалам увесь крыж. Спалохалася яна не гэтага раптоўнага болю, што, заслаўшы перад вачыма свет, аддаўся ў галаве, а таго, што схапіў ён не ў пору, бо, як вылічыла сабе, радзіць Алеся павінна была яшчэ праз тыдняў два. І як трымала ў распасцёртых руках сырое жытняе перавясла, так і абсунулася на ржышча, самлеўшы ад страшнае здагадкі, што, можа, ізноў выпасіла нежывое дзіця.

Не ведаючы, куды ўжо дзецца ад навальных думак, моцнага, невыноснага болю, што выкручваў і ламаў у поясе коці, заскрыгатала зубамі, папаўзла каленьмі на дарогу і, уткнуўшыся тварам у мякенькія ружавата-сівенькія каткі, пачала скубці іх рукамі і грабці пад сябе.

Боль як пачаўся, так раптоўна і перасціх. І яна, яшчэ не верачы сама сабе, што яго няма, асцярожна стаілася, чуючы пад сабою вільготна-халаднаватую, што ласкава студзіла ўсё цела, тугую зямлю.

На лобе казытаўся і пякучымі рагамі сцякаў з броваў на вочы едкі пот.

«Што гэта? Няўжо знак, што пачнуцца роды? — не падымаючыся ад сырое мякенькае травы, падумала яна. — Гэта ж рана яшчэ, я ж не данасіла, божа мілы!»

Памаленьку, абапіраючыся на дрыготкія, самлелыя рукі, Алеся пачала падымацца.

Уставала доўга, пахістваючыся з боку на бок.

«Божа, карай, як хочаш, але злітуйся над адным — не забірай маё дзіця», — ледзьве варушыліся яе сухія, звялыя вусны.

З-пад хусткі вылезлі, збіўшыся ў каўтуны, русявыя валасы, твар ззяняеў, сцягнуўся, а ў злінялых, як у старое кабеты, і смутна-вадзяністых вачах стаіўся пакутны і адчайны страх.

Ледзьве жывая, нібы змалочаная цяжкімі цапамі, і мокрая, хоць бяры ды выкручвай, стаяла яна на мяккай травяністай дарозе.

«Божа літасцівы, памру тут, — падумалася ёй, абнятай, як глыбокаю вадою, ледзяною бояззю. — Ніхто і не ўбачыць. Ніхто! Трэба ісці, уцякаць да людзей».

Азіраючыся на зажатае жыта з нізенькай у куточку шчоткай натапыранага ржышча, яна памкнулася да чужое, карычняватае ад гонкага быльніку мяжы, каб наўпросты цярэспаля выйсці ў вёску.

Забыўшыся пра серп і паліваны збаночак з вадою, што сілы, нават падбегам спусцілася ў глыбокую лагчынку, дзе дажджавая ды снеговая вада назносіла жоўтага пяску і дзе нічога не расло, толькі чэз марны ялавец і, як куры ў гарачым пяску, расплыліся, раскінуўшы нізкія густыя лапы, тры прысадзістыя хвочкі.

Да вёскі яшчэ было далёка. Алеся, як на ратунак, глядзе-ла на цёмныя, падобныя да копаў сена, прысады, між якіх вытыкаліся цёмна-карычняватыя замшэлыя стрэхі верасаў-скіх гумнаў ды хат. Над шара-белым, з вялікімі чырвонымі лічбамі «1938» чарацічным дахам Габрылёвай хаты дрыжа-ла, пералівалася, як пльценькая вада, густое мроіва. І звод-даль вёскі белым атынкаваным шчытом прыманвала вока Сымонава хата. Дзіраваю сеткаю вецця над ёй звисала адзі-нокая старая бярэзіна.

«Можа, туды, да цёткі Сцяпані?» Алеся міжволі састу-піла з калючае ад леташняга бульбіку мяжы ў рэдзенькую, ледзьве жывую грэчку тут, каля нішчымнай, у пэндзіках сушніку ды галубенькага шорстка-калючага сухога моху, ялавіны.

«Бо ці ўдома Імполь? Хто яе пакліча? — гразнучы нага-мі ў мякенькім і гарачым, як вытрываць, пяску, з крыўдным балючым смуткам падумала яна. — Можа, дзе паехаў у Двар-чань».

Ногі заблыталіся, запляліся ў нізкіх сцяблах стракатай грэчкі. Ад цвету, што белым кавалкам укрыў поле, і ад пчол, што гвіжэлі і да звону ў вушах гулі тут, пахла цёплым яс-ным мёдам.

Вялікімі, пабялелымі ад страху вачмі Алеся акінула ўсё поле, ці не відаць каго дзе, каб паклікаць на помач, каб па-казаць цётцы Сцяпані, і на грудку, дзе чарвяком паўзла зму-чаная пясчаная дарога, каля жытняга палетка з першымі, яшчэ не пастаўленымі ў дзiesiąткі снапамі, убачыла Дземя-новых, мусіць, таксама нанятых, жней.

З трывогай і гэтым, што не даваў ступіць, пякельным бо-лем яна падалася назад з рэдкай кволай грэчкі да прысадзі-стых хвочак і кучкаватых ялаўцовых кустоў. З лабатага ка-меня, што ляжаў у ялаўцу, выставіўшы свой пярэсты ад сі-вых лішаёў бок, шмыгануў не большы за пацука жаўтлявы, са стракатаю спіною звярок. Алесі ўспомнілася чутае, што тут, на Чабоцькавай ялавіне, вядуцца нейкія суслікі.

«Можа, гэта і будзе ён, той суслік?» — Яна нават прыпы-нілася, убачыўшы перад сабою пры неглыбокім, вымытым яшчэ веснавою вадою раўку, сярод сіваватых пэндзілікаў су-

шніку жоўтую копку пяску з чорнаю дзірачкаю норкі. Нара была рыхтык мышыная.

Яна хацела абмінуць гэты рабы, у ружаватым дыме мятліцы камень і гэтую яшчэ свежую, нядаўна наточаную і спярэшчаную кветачкамі слядоў горбу пяску, але зноў спатыкнулася ад болю ў крыжы, нават не помнячы, як упала на злінялую падушку чабору. Яна, здаецца, на нейкі міг нібы самлела, адышла ад памяці.

Ачуцілася, не разабраўшы, быў гэты нязносны, што аж хватаў і калоў у сэрца, гарачы боль ці не? Толькі чула, як агнём гарэла далонь. Адняла руку ад кветачкі чабору і ўбачыла прыдушаную, ледзьве жывую цёмна-бліскучую пчалу з адарваным джалам: загнутаі шабелькай яно ўпілося каля вялікага пальца, і там зачырванеў, падымаючыся балючай гарачынёю, тоўсты гузачок.

Алеся вырвала джала, высмактала балячае месца, выплюнула яд.

І цяпер ўжо, убачыўшы недалёка ад сябе горбу наточанага пяску з цёмнаю норкаю, адсунулася да задушліва-гаркаватых кветак сівога несмяротніку, што купкамі жаўцелі скрозь па ялавіне, і пачала марудна і далікатна падымацца, са страхам чакаючы, што па крыжы зноў секане гэты гарача-тупы, як ад вялікага джала, нясцерпны боль.

Устала і закалыхалася, як няджуае пташаня, ад ценькае радасці, што яшчэ жывая. Пад пахі яе падхапіў, лёгка трымаў свежы, ледкі вецер, з ласкавым халадком краўся за карак, студзячы мокрую спіну, казытаўся каля цяжкіх, набрынялых гарачынёю грудзей.

На яе выгараных, з залацістымі валаскамі бровах навіс едкі, сляпучы пот. Падпухлыя сінявата-бяскроўныя вусны перасохлі і трэскаліся ад смагі. Успомніўшы пра свой паліваны, што пакінула каля зажатага жыта, збанок з вадою, яна зажадала піць.

Укручаны ў хустку, там застаўся і падвячорак — акраец чэрствага хлеба са знойдзеным сёння на градзе ў шорсткім гурочніку шыпаватым гурком і кавалачкам сінявата-ружовай паландвіцы. Каля першых нажатых жменяў у шчотцы ржышча сядзіць і новы, летась яшчэ выкаваны серп. І ўсё каля саменькае дарогі — ісці ці ехацьме хто...

Алеся паволі, асцерагаючыся зноў гэтага страшнага, што спіскаў за сэрца, рапцеўнага болю, азірнулася на сваё поле: на грудку пералівалася, то яснеючы, то цямнеючы, раскалыханае ветрам спалавелае жыта. Хвалі адна за адною каціліся, плылі да дарогі, дзе цямнеў куточак выжатага загончыка.

«Жня з мяне цяперачы. І трэба было ісці адной. Хоць бы, праўда, паклікала Ваўчкову Вольгу, — з пямоцнай, са-слабелай злосцю ўпіннула сябе. — Не сперагуся. Хіба ж не ўспеецца. Заўтра прыйдуць жнеі. Не гарыць! Гэтае самае, калі збіралася на поле, казаў і Імполь.

«Казаў!.. А хіба ж дагадаецца прыйсці зірнуць, ці жы-ва тут. Прыжджэш». Алеся махнула ўджаленаю рукою і ўчула, як яе павяло ўбок, і яна памалу, як п'яная, падышла да прысадзістай, што раскінула свае сівавата-зялёныя, у растапыраных смолкіх іголках калматыя лапы, маладое хвоечкі. Сагнаўшы шарую, што пацмоквала і пакалыхвалася на гонкай стрэлцы вяршка, даўгахвостую пташачку, узялася за калючую выгінастую лапу, зноў са страхам падумаўшы, што, калі яшчэ раз схопіць гэты боль, яна ўжо нікуды не дойдзе: ні дадому, ні да цёткі Сцяпані.

Але раптам успыхнуў, затрапятаўся цьмяны агоньчык надзеі і спадзявання: «Крычацьму, на ўсё поле крычацьму». І сама ў нейкай саслабелай, зморанай безнадзейнасці хукнула на гэты агоньчык — а хто ж пачуе?

Не ведаючы, які ўжо шукаць сабе ратунак, рашылася — покуль ёсць сілы, покуль не адняло ногі, трэба ісці, каб ура-таваць дзіця. Адарвалася ад хвоечкі і цвёрда ступіла на тра-суча-сухі мох.

Ад слабасці і ад страху ў Алеся самлелі, зусім падагнуліся ногі.

«Няўжо не дайду?» — яна зноў сваім зрокам змерала стракатае ад спелага жыта, зеленаватай ярыны, гароxu і картопель доўгае, у некалькі гоняў поле, за якім у цёмных купах дрэў хаваліся шара-карычняватыя стрэхі будынкаў. Там падымаўся гонкі, як канапліна, топаль, там недзе свяціўся белы атынкованы шчыт Сымонавай хаты.

«Што пагнала мяне на гэтыя зажынкі, што? — Алеся да-карала, вінаваціла і ўжо з ясным спакоем суцяшала сябе. — Але ж яшчэ не пара радзіць, я ж не данасіла два тыдні». І ад страху пачала гарэць і запяклася, счарнела душа: «Няў-жо ізноў скіну нежывое дзіця?»

Скіроўваючы на замажак, яна ішла між жоўтых, там-сям пацямнелых, нібы апысканых ёдам і гэтакіх горка-паху-чых, як ёд, кветак несмяротніку. Цяпер, на спадзе лета, іх было гібель на гэтай пераляжалай ялавіне, як увесну было жоўта ад да слепаты ў вачах ад ясных, нізенькіх кветак сі-вага, што лішне да зямлі сваімі варсістымі лісцікамі, валас-ніку.

Сашмаргнуўшыся са ствалка, між пальцаў засела казыт-лівая чачотка шорсткіх бубачак. Алеся прыпынілася, каб на-

ступіць другою нагою і сашмаргнуць гэтую неадчэпную кветачку, як зноў, нібыта перуном, стрэліў той самы, ужо, здаецца, і забыты боль, разламаўшы ўшчэнт паясніцу. Не помнячы свету, Алеся заенчыла, закрывчала і аб'ехала на жоўты сухі несмяротнік.

Заплюшчыўшы вочы, з перакошаным, сцятым ад болю тварам папаўзла па ялавіне, топчучы ўпартыя і пахучыя, як ёд, кветкі несмяротніку. Рукі хваталі і граблі крохкі калючы мох. І яе моцны енк распачы перайшоў у спакутаваны, надрыўны стогн.

Не адлягаючы, боль разрываў паясніцу, нібы яе рэзала вялікая падоўжная піла, угрызаючыся ўсё глыбей і далей.

Змакрэўшы ад страху, што не вытрывае цёмнай, навальнай мукі і памрэ тут на калючай перасохлай яліне, яна скоранька папаўзла, думаючы гэтым уратавацца ад свайго страшнага і нязноснага болю.

Маладая, прысадзістая, з доўгімі і нізкімі лапамі хвоечка стаяла ёй на дарозе. Алеся ткнулася ў яе галавою, абкалола аб натапыраную шчотку голак свой твар і нібы прыйшла да памяці, прылётшы тут каля калматых, што пахлі цягучаю смалою, лап.

Але боль, як прытоены агонь, гарачым полымем шугануў зноў. І зноў раптоўны страх пра смерць, што яна не вытрывае, сканае тут, каля гэтай прысадзістай хвоечкі, падняў яе на коленкі. Яна ўчапілася рукамі за ліпучую ад смалы лапу і стала памалу падымацца. Ногі ў яе падкошваліся і дрыжалі. Павярнуўшыся да хвоечкі, яна ўзялася за яе другою рукою і нарэшце ўстала. Выцершы з вачэй пот, зноў паглядзела ў той бок, дзе за жоўта-зялёнымі палеткамі віднелася вёска, і ў яе выцвілых вачах заслязіўся раптоўны смутак, што туды яна ўжо не дойдзе.

Сцяўшы зубы і курчачыся ад болю, Алеся памкнулася ўперад, але вялікі клубок полымя перавярнуўся ў яе жываце, аддаючыся цёмнаю ў вачах і засланяючы свет, і яна з дзікім моцным енкам упала на ялавіну ў карычывата-ліловы, перацвіўшы ўжо чабор, каля рабога, абсыпананага лішайём каменя. І ўжо змораная, звалтужаная болем, у цішнай і балячай пакорнасці прыгатавалася радзіць тут, на голай перасохлай ялавіне.

Крычала яна ў бяспамяцтве і што было моцы памагаючы сабе.

Гэта быў крык пакуты і радасці...

Як нечакана страшным быў боль, так нечакана стоенай, як зямля пасля навальніцы, была радасць — Алеся ўчула,

як закратала ледзьве жывым, але сваім, тым нясцерпна чаканым кугаканнем дзіця.

Адсланіўшы свет, з Алесіных вачэй сплыла чорная хмара страху, усё кругом асвяціла празрыстая лёгкая яснасць.

Перамагаючы слабасць, Алеся павярнулася, знайшла каля ног акрываўленае дзіця і ўчула яго жывое роднае цяпло.

Гэта быў хлопчык. Ён моршчыўся ад першага свайго крыку, ад першага свайго болю — пад вочкамі сінелі натруджаныя пятначкі. Алеся жахнулася — няўжо радзімы знак? І страшнай здагадкай па сэрцы паласнуў боль — як у немай Еўкі.

Палажыла дзіця ў прыпол, думаючы, як разарваць пупавіну, паволі абаперлася рукою, падняўшыся спярша на коленкі, а потым — устаўшы на ногі.

Не верачы сваім вачам, глядзела на абліты высокім сонцам і перайначаны свет.

«Божа, няўжо гэта я? — нядужым, ледзьве жывым патукваннем адзывалася сэрца. — Няўжо засталася жыць? І не адна, а з ім, з дзіцем?»

Набіраючыся, як вычарпаны калодзесь новай вады, акрыяла і ачуньвала яе душа, на вочы насочваліся слёзы, і ў іх каламутнасці, як у мроіве, дрыжала і калыхалася ўсё поле.

Мяккімі, яшчэ не сваімі нагамі яна ступала па калючай, перасохлай ялавіне, намагаючыся дайсці да мяжы, дзе, пабліскаваючы трапяткім лісцем, аблягала на жыта дзікая груша і дзе бегла, шоргаючы па бильніку і белых чачотках крываўніку, вузенькая сцежка.

У прыполе, нібы просячы ратунку, крактала дзіця.

«Скарэй, трэба ж завязаць пупавіну, трэба ратаваць яго», — успыхнуў гарачым агнём і падагнаў яе страх.

Асцярожна трымаючы акрываўлены прыпол, у якім варушылася дзіця, яна памаленьку, каб не спаткнуцца, перайшла цёплую бурачкова-белую, звінючую ад пчол грэчку, ачуціўшыся каля высокай, з грывамі травы і ўдзірванелай ад бильніку старой мяжы.

— Алеся! Алеся! — разарваў вецер за спіною нечы далёкі голас.

З другога боку ялаўцовых кустоў, раз за разам нагінаючыся, дзеручы пясок і сыплючы ім угору, бегла растрапаная Ігнасева Агата. Сарваная з галавы хустка трапяталася ў руцэ.

Высока над ялаўцовымі кустамі разбэрсаным цёплым клубком віўся пчаліны рой.

Блытаючыся ў зялёнай ярыцы і разводзячы яе адной ру-

кою, а другою падымаючы рэшата, плыў сюды стары Ігнась.

— Алеся, махні чым! — крыкнула зноў Агата і паказала на рой. — Вунь яны, вунь!

Алеся ўбачыла, як чорна-стракатым матком, то шырачыся, то звужаючыся, мігатлівы рой пакаціўся на яе і раптам рассыпаўся, завірыў, нібы з сівай каламутнай хмары цёмны снег.

Яна зажмурылася і змярцвела, чакаючы нечага страшнага, як пасля маланкі са страхам чакаюць ляскату перуна, але густы раз'юшаны гуд праплыў недзе збоку.

Алеся адкрыла вочы і ўбачыла перад сабою задыханую, з раскалмачанымі сівымі валасамі Ігнасіху; твар у яе таксама перасмыкнуўся і скамянеў, як ад страшнага дзіва.

— Авой, ці не дзіця ў прыполе? І пупавіну не разарвала. Няхай крые бог! — Агата ўспляснула рукамі і азірнула на старога, што, змучаны задыхай, сіліўся падбегчы, махаў пустым жоўтым рэшатам. — Не ідзі сюды, кажу, не ідзі!

— Пчолы вунь, рой, глядзі ўцячэ, — угнуўшы голаў з цяжкаю адвіслаю губою, падбегам ішоў сюды стары Ігнась.

— Вот жа ж чалавек! — скоса азірнула на старога і са злосцю плюнула Агата. — Маладзіца во разрашылася, дзіця прывяла!

— Цьфу! Знайшла месца. Як тая Якубава Магдалена ў авечым хляве. — Стары адварнуўся, ідучы ўздоўж мяжы, яшчэ забубніў: — Мне вунь рой прападзе.

— Нідзе не дзенецца твой рой. — Старая паплявала на рукі і стала выціраць іх аб прыпол плацінковай, тканай у каробачку спадніцы.

— Што вы, цётка? — адступілася Алеся.

— Пупавіну разарву, а то дойдзеш, крывёю сплынеш, маладзіца, — прыскаліла вока Агата, паказваючы свае крывыя, заеханыя адзін за адзін, зубы. — Ты думаеш, я не спраўная? Вунь не адно прывяла. Не бойся.

— Гляньце, дзіця вунь з радзімым знакам, — сказала і хацела дадаць «як у Еўкі», але стрывала, абсеклася Алеся, разгортваючы свой прыпол.

— Дзе? — Старая прыжмурылася, доўга цікавала і зноў, нібы крышку шапялявячы ад гэтых крывых зубоў, загаварыла: — Ад натугу гэтыя сінякі, маладзічка, — і зноў паплявала на рукі. — Думаеш, токі радзіць цяжка, а радзіцца хіба лёгка?

Свет быў празрысты і глыбокі, як нерухомая вада. Сіні чысты купал неба абдымаў спрадвечна плодную зямлю, што зраділа, выспеліла ўсё і, аддаўшы свой плён, зморана адпачывала ў сонным цяпле позняга лета.

Рэдзенькая сіняватая смуга лёгенькім вуалем лягла між грудаватых, у жаўтлява-бліскучым ржышчы гораў, замгліла цёмна-зялёную сцяну далёкага лесу. Туды ляцеў і, дадаючы нечаканага асенняга жалю і смутку, хрыпата, расцяжна крумкаў пануры крумкач.

Дзе-нідзе яшчэ бялеў позні авёс у выспах распушанага асоту і цвіў незаараны пад новае жыта сіні высокі, што выгнала ажно па пахі, там-сям палеглы лубін, з-за якога выглядалі крышкы з'еханья набакір шапкі пастаўленых у пашарак мэндляў.

З шапаткое шчоткі ржышча, што зазеленілася маладою сакаўнаю сырадэляю — выгодны восенню корм для коней — ці проста травою — натапыранаю елачкаю і затоенымі кветкамі калматых буслікаў, ужо цэлымі грумадкамі падымаліся з жалосным цвірканнем жаваранкі.

На сценках ды палявых дарогах, улёгшыся ў карычневым быльніку ды сівым пахучым палыне, грэлі свае ў аблезлым моху бакі старыя каменні. І калматыя межы і зямля пахла гаркаватым, абкіданым жаўтлява-дробнымі пацеркамі цвету мяккім палыном ды палёглай, збуцвелаў ужо чырвона-рудаватай травою. Толькі калываў марнымі белымі кветачкамі бязлісты сухотнік ды стракацеў трохі згаслымі кругленькімі шчоткамі перастаяны крываўнік.

Знябыўшыся па восені, усё замірала і сцішвалася ў вялікім неразгаданым спакоі, чакаючы яе. Адно ў сінім, што адбірала вочы, чыстым небе плаўна і няспешна кружыліся, плылі адзін за адным, распасцёршы тугія і шырокія крылі, што выдавалі цёмнымі з зямлі, белыя буслы. І здавалася, што гэтаму ціхаму і бясконцаму лёту не будзе канца. Усё меншаў, аддаляючыся ў глыбокае неба, павольны бусліны круг, і меншалі, рабіліся малымі, як варонка, буслы, што ўсё плылі, не збіваючыся са сваіх пазначаных дарог у гэтым крузе.

Было нешта велічна-гордае і разам нешта і трывожна-смутнае ў іхнім свабодным пташыным лёце.

Яшчэ ўчора на рудым ад здзічалае няскошанае асакі верасаўскім балоце, на топкіх непраходных лавах у вялікую, як заўсёды перад выраем, чараду зляталіся буслы.

Чарада ўсё большала, каб ужо сёння, ціха і непрыкметна, у самы гарачы полудзень падняцца ў неба.

Вірлівы, не вельмі высокі круг Імполь убачыў тады, калі недалёка ад яго закрычаў гадкоў шасці пастушок у зрэбных, яшчэ са станікам портачках, бегучы адварочваць ад маладой, ужо добра акрыялай на аўсяным ржышчы канюшыны памаўзлівую вішнёвую карову:

— А во-он! Буслы ў вырай адлятаюць.

Імполь падняў голаў і ўбачыў іх, маўкліва-гордых у вольным лёце белых буслоў: не махаючы крыллямі, яны кружылі, плылі адзін за адным, нібы па невідущай сцежцы падымаліся ў неба.

І ўсе, хто тут быў на голым, як бубен, выпасеным да карэньчыкаў, сервітуцкім поплаве, на якім стаяў калючы, у сівым пуху чартапалох, паблісквала ружаватая, у клейкай смале, шкодная для скаціны атрутная расянка і дзе душыліся ўсе верасаўскія каровы, а ў няззелю — прыведзеныя не столькі ўжо на папас, колькі дзеля таго, каб трохі спачылі ды праветраліся замуленыя летняй работаю коні, усе, хто быў тут — і мужчыны і дзеці, — пазадзіралі галовы ў яснасьняе, што слязіла вочы, і глыбокае неба.

Там кружылі ў марудным лёце, паволі, нібы з гонарам падымаючыся вышай, гэтыя вялікія пташкі. Неразгаданая, свая векавечная таямніца была ў іхніх бясконцых кругах, і душу агортваў смутак, што яны болей не сядуць, не апусцяцца на гэтае шырокае, у чырванаватай, пабітай рудою палеглай асацэ і конскай цыбулі балота. І над ім будзе стыць, перамешаная з рэдзенькай смугою, пустая пагодная восень.

А буслы ўсё кружыліся, плылі адзін за адным, горда-маўклівыя і паважныя ў сваім лёце. Іхні шырокі круг няўзнак меншаў і няўзнак падымаўся ў бясконцую глыбіню неба.

Ад утрапёнага зірку ў Імполь на вачах задрыжалі, зацілаючы свет, мігатлівыя слёзы. Ён апусціў голаў, выцер рукавом зажмураныя вочы і абьякава глянуў на рудое балота, убачыўшы, што каля купкаў ружаватага ракітніку нешта бялела, нібы хто з баб збіраў там шчавей, свецячы хусткай.

Нацягнуўшы ніжай на лоб брылёк выцвілай кепкі, прыгледзеўся туды і дагадаўся, што сярод рудога балота стаіць, пакінуты чарадою, адзінокі бусел.

— А гляньце, вэнь, на балота, — сказаў ён, чуючы казытлівы холад у душы.

Мужчыны, што стаялі тут — стары няголены, з сіваю шчацінаю на паўпаданых шчоках Міхась Чувак і падпяразаны канаплянаю вярўкаю дробны даўганосы, у аблезлым барашкавым каўпаку Язапат Змысла, — таксама павесілі над вачмі руку, закрываючыся локцем ад сонца, каб глянуць

туды на далёкі, няскошаны ў самым багнішчы на топкіх лавах клін балота.

— Ага, бусел, халера на яго, застаўся, — сказаў і пакрыціў сваім аблезлым барашкавым каўпаком Язапат Змысла.

— Дзе? Што ты кажаш? — глядзеў туды на рудое балота і, мусіць, нічога не бачыў нізкі на вочы Міхась Чувак.

— Зрок у цябе кепскі, ці што? — хмыкнуў Язапат Змысла, падбіваючы на лоб свой зрудзелы, у чорных блішчастых плямах, дзе аблезла воўна, барашкавы каўпак.

— Вунь, збоку ад лазовых кустоў, — падказаў Імполь.

— Ага, — сказаў Міхась Чувак, але, пэўна, нічога не ўбачыў.

— Змарнуецца ён тут, — уздыхнуў Язапат Змысла.

— А мо яшчэ паляціць. — Імполь зноў зіркнуў у неба, дзе кружылі малыя і цёмныя ўжо, як варонкі, буслы.

— Ты кажаш, паляціць? — перапытаў Язапат Змысла і нямоцна ляпнуў сябе па выцвілай калашыне вобруццю. — Не, будзе хадзіць тут да самае зімы, покуль не скалее.

— Адзін жа ж чалавек узяў бусла ў хату, і ён перазімаваў, а на вясну ўскочыў у печ і згарэў. Кажуць, у той самы дзень, як вярнуліся буслы, — расказаў усім ужо чулае не раз Міхась Чувак.

— Значыцца, на пагібель пакідаюць, — шырокімі, нібы расплясканымі за лета ў бясконцай хадзе ступнямі Язапат Змысла прымяў купку цёмнай, што акружыла каровіну аладку, травы, ідучы да коней, каб адагнаць ад бадлівых кароў.

— Пэўна ж, раз кінулі на смерць, то жывога не прымуць, — цяляпаў у такт хадзе галавою худы і згорблены, як сугнет, Міхась Чувак.

Збіўшыся ў купку і настаўляючы вушы, каля мужчын церліся верасаўскія пастухі, слухаючы гэтую нязвычайную гутарку пра буслоў і падымаючы голаў у неба, дзе кружылася і раставала ў глыбокай пустэльні сіняга неба пташыная чарада.

— Летась, ці чулі? — выпрастаўся і перастаў цяляпаць галавою Міхась Чувак. — Усе газеты пісалі, як буслы біліся з арламі. Тры дні і тры ночы. Над Міжземным морам.

— І што яны, пташкі, між сабою не падзялілі? — знізў ўверх зіркнуў на яго Язапат Змысла.

— А яны, браце, як і людзі, то вайною адныя на адных ідуць, то замірэння просяць. — Чувак, усё гэтак пацяляпваючы ў такт хадзе галавою, дайшоў да коней і кінуў сабе пад бок суконную, што трымаў на сагнутым локці, старую сярмягу, прылёг тут якраз пасярэдзіне поплаву, каб не пускаць да коней кароў — барані бог, парне каторая рогам.

— Ты кажаш — вайною ідуць, — забегаў, ніяк не даберучы месца, дзе сесці, гарачы і трапятлівы Язапат Змысла. — Дый пойдучь. Вэнь, кажучь, Англія і Францыя не прыйшлі да замірэння з Расіяй, таму падлашчыўся немец. У газетах пішацца, што Саветы з немцамі пакт аб неагрэсіі будуць падпісаць.

— Выдумаў ты нешта, — заварушыўся Міхась Чувак, абмацаў кішэнь, дастаў кашук з махоркаю.

— Што выдумаў? — абабег круга яго Язапат Змысла. — Дагавор на гандаль падпісалі. Крыдыту немцаў на сем год дае, дзвесце мільёнаў марак.

— Ды не пойдзе Сталін на замірэньне з Гітлерам, — і задраў угору, памахаў сваімі сіняватымі лыткамі Міхась Чувак.

— Ты глянь на яго. — Стары падскочыў да Імполья, як падбітым крылом, махнуў локцем, штырхануў у бок.

— І я чуў нешта, Змітрык казаў, — пацвердзіў Імполь, успомніўшы, што надоечы мужчынам чытаў з газеты Корскаў Змітрык.

— Многа знае твой Змітрык.

Дзеці глядзелі на гэты смешны мужчынскі крык, пачуўшы зноў не вельмі цікавую і зразумелую гутарку пра палітыку, адышліся і прыселі купкаю, пасярод якой уклечыў даўганосы хлопчык, і з яго локця, то пляча, то доўгага брылька кепкі, бліскаючы лязом, замільгаў ножык.

Імполь, не вельмі прымаючыся да гэтае сварлівае гутаркі мужчын, думаў пра Дварчаны, пра Хрысцю, якую ўжо не бачыў цэлае жніво, і абьякава глядзеў, як скакаў, нібы падсмалены, Язапат Змысла і, пазвоньваючы вобраццю, крычаў:

— Міністр спраў загранічных прыедзе ў Маскву!

Чувак выкрасліў крэсівам снапок іскраў, прыткнуўся скручанаю папяросаю да рудое губкі, што закурэла сівым дымком, зацмокаў, уцягваючы абедзве пчакі.

— Нашто Расіі знацца з немцамі?

— Гараманец вэнь колькі зямлі нагроб, а Расія што, — зноў махнуў вобраццю Язапат Змысла: — Ты паглядзі, колькі Расія страціла.

— Выходзіць, па-твоему, не замірэньне, а вайна павінна быць? — зацягнуўся ўсмак і спытаў, пыхкаючы дымам, Міхась Чувак.

Язапат Змысла спыніўся, скрывіў набок голаў, прыплюшчыўшы адно вока, і, ужо трохі ачыхлы ад гарачкі і раздражнення, ціха, але з цвёрдаю развагаю сказаў:

— А глядзі, што і будзе.

Імполь яшчэ пастаяў каля мужчын, азіраючыся на далёкія, што выглядалі з-за жаўтлявага ад жытняга ржышча

грудка, за роўнымі пашаркамі мэндляў, вострыя вежы дварчанскага касцёла, і раптам не ўтрываў, папрасіў Язапата Змыслу:

— Ты, дзядзька, глянь тут ужо за маім канём.

— Чаго там, гляну,— махнуў назад сваім аблезлым і зеленкавата-рудым, як мох на страсе, каўпаком і раптам падбег за Імполь і, забіраючы ў яго вобруць, спытаў: — А ты куды, мо ў Дварчаны?

Імполь прыстакнуў, як працяты стралою перуна. Перасільваючы гарачыню брыдкасці, пакруціў галавою:

— Не, дахаты хачу збегаць.

— А я думаў, у Дварчаны,— і, як укусіўшы што кіслае, зморшчыўся Змысла.— Цікава было б глянуць, што там робіцца. Можна, крамы разняслі? Глядзі, каб не асталіся без солі ды запалак.

— Гэ,— падхапіўся са свая разасланае сярмягі Міхась Чувак.— Чаго ты ўсё баішся? Ды хваціць на наш век солі! Што будзе міру, то і бабінаму сыну.

Імполь знарок, каб было відаць, што ідзе ў вёску, скіраваў да пацямнелай шчоткі збуцвелага на дажджах іржышча. Адышоўшыся крокаў колькі, ужо з ялаўцовых кусцікаў, што раслі пры полі, крыкнуў старому Змыслу:

— Дык вы ўжо, дзядзька Язапат!..

— Ідзі, ідзі, чаго тут, паглядзімо,— адазваўся за Змыслу Міхась Чувак, махаючы і пазваньваючы вобраццю.

На грудку ад жытніх пашаркаў, з якіх паздымалі і палажылі на ржышча мокрыя шапкі, пахла падапрэлаю саломая. Схаваўшыся за ім, Імполь азірнуўся на рудаватае, з зялёным вобадам маладое, яшчэ не скошанае атавы верасаўскае балота, на стракатую чараду кароў каля самага поля,— і ў затоенай вышыні ўжо над усім светам нечакана для сябе зноў убачыў бусліны круг, што паволі вірыў, падымаючыся ў гэтую бясконцую сінечу неба.

Ён замёр, узіраючыся на іх. З памяці, як з глыбокай цяжкай вады, паволі выплываў далёкі, але гэтакі самы пагодны дзень позняга лета і гэткае самае ў вечным і бясконцым спакоі сіняе неба. Яны, двое тады пастушкоў, ляжачы спіною на мураве і заклаўшы за голаў рукі, узіраліся на гэтых ужо чорных і маленькіх, як варонкі, буслоў, што гінулі, раставалі ў небе.

І калі вочы згубілі і не маглі ўжо знайсці іх у сіняй, што адбірала вочы, і бясконцай вышыні неба, ён, гэты заўсёды ціхі, заўсёды з ружаватымі пісягамі на лытках ад пугі Кузькаў Тадорык — сірата, што гадаваўся пры старшай ужо замужняй сястры,— нечакана прызнаўся Імполь:

— Во і мая душа гэтак паляціць і растане ў небе.

— І мая,— не ведаючы, пра што думае Тадорык, сказаў Імполь.

— Не, твая не паляціць, твая астанецца тут, на поплаве.

Толькі назаўтра разабраў Імполь, што і да чаго гаварыў Кузькаў Тадорык, калі ўчуў, што за Дварчанамі на калеі яго, разрэзанага таварным поездам, знайшлі рамонтныя рабочыя. Знайшлі яшчэ жывога, без абедзвюх ног. Сканаў ён ужо дарогаю, калі рамонтнікі, гонячы на ўсю моц ваганетку, хацелі дамчаць яго ў Дварчаны на станцыю і нават спынілі стрэчны поезд, каб аддаць Тадорыка ў баранавіцкі шпіталь, але было па часе.

Тадорык лёг пад колы, каб хоць смерцю адпомсціць свайму ненавіснаму швагру, што біў і мучыў, набраўшы пасвіць, яшчэ чужых дварчанскіх кароў.

Колькі год прайшло, а Імполь, згледзеўшы сабраных перад выраем буслоў, заўсёды прыпамяне таго нэндзнага, з чырвоным аблупленым носам Тадорыка, і нечаканая гарачыня абалье грудзі, жальба замгліць слязьмі вочы.

І цяпер, як у мроіве, закалыхаўся свет. Імполь выцер шорсткім рукавом вочы, пастаяў, счакаўшы, покуль спадзе, разыдзецца гэты мігатлівы туман, і памалу проці лёгенькага ветру, што цёк у расхрыстаную кашулю, пайшоў па цёплай, закуранай пылам траве.

Дарога, збегшы неўпрыкмет у лагчыну, паднялася зноў на груд каля пацямнелае, з'едзенае туманам грэчкі.

Адсюль, з груды, у рэдзенькай смуге віднеліся і адсвечвалі белай яснасцю дварчанскія камяніцы.

Перад вачмі ўстала яна, Хрысця. Бачыў яе астатні раз да жніва, калі вазіў прадаваць у мястэчка каменні — якраз тады закладваў фундамент пад новы дом асаднік Шумскі. Нязгорш за каменні плаціў, толькі падвозь. За далёкае Падлеснае вуліцы Імполья, як магнэзам, пацягнула на Паштовую, дзе стаіць прыгожы выштукаваны Грабянкаў дом. І якраз пашэнціла — у гародчыку пад старымі шурпатымі хвойкамі ў жоўтых ад кропу градах убачыў Хрысцю — у валошкавым, з нагруднікам фартушку, у краплістай касынцы, што туга перахапіла яе рудаватыя, выгараныя на сонцы валасы. Нейкая паспраўнелая, вылюднелая, нібы ўжо не вясковая, стаяла яна тады з бярэмам зеля і знянацку выпускаючы яго з рук у разору.

Адпрасіўшыся ў Грабянчыхі і скінуўшы гэты прыгожы фартушок з нагруднікам, яна правяла тады Імполья аж за мястэчка ў напараны і прапахлы, як тарпатынаю, разамрэлаю смалою малады лясак.

Ужо сцішны надвячорак млеў над густымі сівавата-на-тапыранымі хвоечкамі. Жоўты худы, з аблезлым хвостом і вострай мызай ліс перад самым возам перабег дарогу.

— Глянь, ліс.— Імполь нават прысвіснуў, каб напало-хаць яго, і звярок тады ўжо дадаў хады, махануўшы ў лес.

— Вой, скажаш, нейкі аблезлы сабака,— усміхнулася Хрысця, азіраючыся на жоўтую пячаную дарогу, што бегла ў мястэчка, над вежаю касцёла, якой зачашушыся за крыж, завісла невысокае сонца.

Ціхенька і абрыдла над вухам звінелі згаладалыя за дзень камары.

На голых Хрысціных руках, якія вышай локця закрывалі кароценькія, перацятыя гумкай рукавы, уздуваліся плямы гарачай свярблівай чырвані. Радзіраючы гэтыя пакусаныя рукі, скоса зіркаючы з-пад навіслай стрэшкі выцвілых валасоў на Імполь — ён ішоў тады на другі бок воза, трымаючыся адною рукою за брудную, з накарэлым сухім гно-ем драціцу воза,— яна расказала, як да яе чапіўся п'яны свінабой Канэцкі і як яна, не помнячыся, сярод ночы уцякала да Сулі.

— Во, як брату, паспавідалася табе, і лягчэй мне стала,— горка, адным куточкам рота ўсміхнулася Хрысця.

Цяжкі сухі камяк падпіраў Імполью пад горла, ён ледзь-ве пракаўтнуў яго:

— Трэба нам сысці адсюль.

— Куды, Імполька?

— У Амэрыку трэба ехаць.

— А хто цябе павязе задарма ў тую Амэрыку? Ці ёсца-ка ў цябе даляры? Гаворыш абы-што.

Не ведаючы, якую знайсці на гэта раду, ён, і праўда, гаварыў, што набегла на розум, а ўжо калі Хрысця вярнулася назад у мястэчка, калі ён застаўся адзін у сцішным перадвечаровым ляску, усё гэта ідучы каля зморанага і нядужага Мондравага камя, што ляніва трос галавою, гаючы заездзь, у яго, у Імполья, паднялася здзічэлая, лютая рэўнасць да таго, яму невядомага свінабая, які чамусьці здаваўся яму з вусікамі, у ботах з высокімі заднікамі, у вайсковых зеленкаватых галіфэ і ў стракатай, навіслай на адно вуха кепцы, з вялікім скураным партфелем, здаровы і дужы і нечым падобны да дварчанскага арганістага.

Раўнівая, помслівая злосць не праходзіла да самае хаты, куды ён прыехаў — перад самым захадам сонца, што сухой пякучай чырванню адбівалася на абодвух вокнах, і покуль не ўбачыў у сябе на надворку верасаўскіх баб, што, бялеючы хусткамі, выходзілі з хаты, адразу аж тры.

Імполь устрывожыўся, адчуваючы нейкую страшную невядомасць, але калі ўбачыў, што яны ідуць насустрач фурманцы, выскаляючы на смуглявых загарэлых тварах белыя зубы, паспакайнеў, ужо дагадаўшыся, што разрашылася Алеся.

— Даставай там з воза, не скупіся! — першаю закрычала Вольга. — Сын у цябе! Уга, які хлопец! Такого ўжо прывяла...

— Хоць і пад кустом.

— Ну, ужо ты выдумай.

— Ай, бабы, абы ўсё добра, — махнула рукою Вольга. — Некалі Магдаленіна Насця пойдзе за вугол з хаты і ўжо нясе ў прыполе. А меншую, во Даню, у авечым хляве нарадзіла. Пайшла даваць нанач скаціне і...

— Выдумляеш ты, Вольга.

— Мне ж сам Якуб казаў. Кажа, чакаў, не дачакаўся, прыйшоў у адчынены хлеў, а там бляюць.

— От у цябе язык, — зняўшы фартух, махнула ім старая Ігнасіха і сказала Імполь, што стаяў яшчэ ўсё з возам на вуліцы, не адкідаючы браму і не заязджаючы ў двор: — А ты не слухай бабскіх плётак, ідзі паглядзі, які сын.

Нешта зблытанае перавярнулася ў Імпольных грудзях: і радасць, што нарадзіўся сын, што не дасць звесціся ні прозвішчу, ні роду, і нейкая шурпатая, што шкрабла за сэрца, брыдкасць з вінаватасцю, што во нядаўна дарогаю думаў пра Хрысцю і меркаваў, як уцячы адсюль, з гэтага ненавіснага і чужога яму Верасава.

— Гэ, дак ты, бачу, і не вельмі рады, — турзанула перад ім браму старая, даючы праехаць фурманцы.

— Чаму ж... — ледзьве паварушыў ён прысохлым да нёба языком.

Распрогшы каня, уцягнуў у падпаветку калёсы і, ужо чуючы дрыжкі ў нагах, увайшоў у сені, стаіўся тут, настаўляючы вуха да дзвярэй — у хаце, здэцца, як нехта яшчэ гаварыў.

Імполь аспярожна, каб не вельмі грукнуць дзвярмі, увайшоў у хату, аслепшы ад нізенькай чырвані сонца, што якраз свяціла ў вочы.

— Во, і бацька прыйшоў, — пачуўся ад ложка Сцяпанішын голас і саўсім збіў з панталыку Імполь: было нат не самавіта, непамысна, нібы апранулі на цябе нешта гаматнае і цяжкае, ад гэтага нязвыклага слова «бацька».

— Ага, бацька, — пацвердзіла саслабелым голасам Алеся і ўпіннула, нібы паскардзілася старой Сцяпані: — Ездзіць спытай дзе, а тут жонка памірае.

— Што такое? — Імполь ступіў туды да ложка, ужо крышку адышоўшы вачмі ад калючага сонца.

— Ай, нічога, усё добра, — устала з рыпучага заслона старая Сцяпаня і падняла разам з пялюшкамі чырвоненькае зморшчанае дзіця. — Уга, які хлопец харошы.

Брала дзіва, што ў гэтым чырвоным зморшчаным дзіцяці старая знайшла нейкае хараство.

— Гэта ж во на полі радзіўся, — сказала Алеся.

— Не паслухала, пайшла, хіба ж не ўспелася б з гэтымі важынкамі. — Імполь прысеў на лаву, абшчаперыў рукамі тоўстую дылю. Слухаў.

Старая Сцяпаня расказала, як прыбеглі да яе перапуджаныя ўжо верасаўскія бабы, што памірае там на полі Корсакава Алеся, і як яна сама, не помнячыся і ўжо ледзьве жывая ад страху, ляцела на поле, але балазе ўсё добра.

— Ну, глядзі тут яе, а я памаленьку патупаю дахаты, — і паказала на невялікі чыгунок з напараным зеллем. — Во мацаўнік, піць ёй давай. І глядзі, каб не ўставала з ложка, бо парушэнне дастане. Я заўтра прыбягу.

Старая яшчэ ўпарадкавала дзіця, што аказалася, закратала нядужым голасам, і, шаргануўшы доўгаю суконнаю спадніцаю аб парог, схавалася ў сеньях.

Імполь, седзячы на лаве, моцна сціскаў рукамі тоўстую дылю, бачыў, як павільгатнелі, як перамяніліся ад радасці Алесіныя вочы: у іх блішчала, адбіваючыся, рэдзенькая, з цёмнымі палосамі дрыгатлівая яснасць ад сонца.

— Ну во, у цябе сын, — сказала Алеся, варушачы сухаватымі бяскроўнымі губамі. — Ты давольны?

— Чаму ж не? — цяжка, але чуючы памякчэную радасць у душы, сказаў ён.

— Вельмі харошы хлопчык радзіўся.

— Хіба цяпер распознаеш?

— Дзіва што. Бабы вунь зважылі на бязмене. Дзесяць фунтаў.

І гэтая першая радасць, першая Алесіна гутарка за доўгія месяцы тупое, нерухомае, як сцяпа, маўкліваці разарвала задзірванелую грэблю ў Імпольвай душы — зноў аджыла, заіснела тая ўжо закажanelая пяшчота і ласка да Алесі.

Але гэта ледзьве акрыялая ласка як раптоўна знайшлася, так раптоўна пачала спадаць, пакідаючы слізкі след брыдкаці. Ужо на трэці дзень, калі Імполь прынёс, зняўшы на жэрдцы за хатаю, вымытыя пялюшкі і адна ўпала на зямлю, Алеся нечакана занаравілася, захлынуўшыся зноў ад злосці:

— Не толькі памыць, нават падаць не ўмее! Рукі не служаць!

— Чаго ты? Сціхні.

— Яшчэ і ўспакойвае. Сыдзі з вачэй.

Імполь, звяўшы душою, з тою даўняю крыўдаю падумаў, што жыць яны ў згодзе і спакоі наўрад ці будуць. І стромы, абрывісты бераг яго душы зноў пачала падточваць старая, накіпелая помста: забраць Хрысцю і ўцякаць адсюль, кінуўшы ўсё чыста на свеце — Верасава, прымачае жыццё, Дварчаны. Бо жыцця горшага не будзе, як ёсць. Ды ў яго з Хрысцяю аднолькавая доля.

Хоць гэту таямніцу неспадзявана ўжо студзілі думкі пра тое, што ён кідае сваё малое, што не мае ніякага ратунку ў злым і чужым свеце дзіця. І што пра народзіны сына, пра гэтую новасць скажа Хрысця? Можна, пераменіцца да Імполя, адыдзе, адкаснецца ад яго. Халодны, як вихор, каля сэрца закруціўся страх.

Імполь стаяў на грудку. Перамешаны з пахам сырога ржышча, зялёнае, салатжава-прэснае травы, пядужы ветрык студзіў расхрыстаныя грудзі. Пахла сырая карычнева-белая грэчка пры ружаватай ад мяккіх каткоў дарозе.

Ляскаючы пустым, пенагружаным возам, на грудок паўзла марудная фурманка. Чорная кабылка з вузкімі персямі ўпарта махала цяжкаю галавою. З аднаго боку яе лёгкая і ганарыста ступала цыбатымі нагамі буланае жарабя, з другога боку трос доўгімі вушмі падласы сабака.

Імполь, намацаваючы вачмі шары, прысыпаны пяском камень, адступіўся да грэчкі, перайшоў на той бок дарогі, дзе бегла цыбатае жарабя. Але, згледзеўшы чужога чалавека, баязлівы сабака ўгнуў голаў і сам затуліўся за воз.

На возе, звесіўшы праз драбінкі босыя ногі, сядзелі двое хлопцаў. Аднаго з іх, круглявага з твару, у пляскатай кепцы, Імполь адразу ж пазнаў — гэта быў Жорык Кісцень, мянушцы Чарток, сын царкоўнага старасты. Кульгавы на адну кароткую нагу, ён некалі ў школе, адбіўшыся ад абрыдлай дварчанскай распусты, што здэкавалася з яго, гарнуўся да Імполя.

Ён і цяпер, убачыўшы даўняга свайго заступніка, сарамяжліва засмяяўся, махнуў высокай ад падкладзенай газеты кепкаю:

— Здароў быў. Куды разагнаўся?

— Ды во, — сумеўся Імполь, не знайшоўшы, што адказаць.

— А торба дзе? — Чарток зноў выскаліў свае белыя на смуглявым твары зубы.

— Якая торба?

— Соль купляць,— падказаў той, што трымаў за лейцы, прыпыніўшы трохі спакойную кабылку, каля якой круцілася цыбатае жарабя.

— Вунь у Дварчанах аж крамы трашчаць. Людзі хватаюць соль і запалкі.

— Маё астанецца,— махнуў рукою Імполь.

Але, адышоўшыся ад воза, учуў раптам, як у грудзях зашчымела трывога: а што там з ёю, з Хрысцяй, дзе падзелася ў гэтай калатэчы?

Падбіваючы босымі нагамі карычняватыя тугія, як бізунны, пераспелыя таўкачыкі бабкі, пайшоў падбегам, але ўбачыў на белаватай пясчанай дарозе, што стрымгалоў збягла з грудка ў лагчыну, яшчэ адну сустрэчную падводу і звярнуў на вузкую, сточаную наздраватымі норкамі, у горбачках жоўтага пяску жвірыстую сцежачку.

Варожачыся, каб нос у нос не стрэцца яшчэ з кім знаёмым, не пайшоў на чыгуначны пераезд, а лужком, у які ўпіраліся местачковыя гароды з сівай, што не бралася яшчэ ў галоўкі, капустай, выйшаў да прадмесця з другога боку вакзала.

Тут, за штабелямі дроў і жоўтых, што пахлі нагрэтаю высачанаю смалою дошак, перабег іржавыя, зарослыя высокім стрымбуляватым, у нябоскіх кветачках мацаўніком тупікі чыгуначнай станцыі і каля дашчанага склада раптам наскочыў на дварчанскіх грузчыкаў.

Яны якраз палуднавалі, схваўшыся ў цянёк каля самае падмуроўкі і палажыўшы на выцягнутыя ў змораным спакой ногі палатняныя торбы — хто з чым: з кавалкам чэрствага хлеба і цвёрдым крамяным антонам ці шыпаватым гурком або бутэляк цёплага, ужо збрызглага ранішняга малака.

Бліжэй да цвёрдае жвірыстае сцежкі, што абягала склад, сядзеў, падпіраючы спіною шурпаты цэмянтовы падмурак, Імполь брат Платон. Сцішком парэзваў, не дастаючы з торбы, кавалак падсушанага і выхаванага на гарышчы зжоўлага сала.

Імполь чапіў босаю нагою шары, мусіць, ніколі не ваксаваны чаравік, што разявіў перад, выскаліўшы зубы драўляных цвікоў.

Чаравік нервова турзапуўся, і на Імполь зіркнулі, бліснуўшы бялкамі, вырачаныя ад дзіва Платонавы вочы:

— А-а, гэта ты?

— Няўжо ж хто.

— Да мяне што? — Ён памянціў тлустым лязом ножыка па шарачковых портках, склаў яго і ўкінуў у адтапыраную кішэню.

— Не.— Ад гарачага, што пякло ў плечы, сонца Імполь таксама адхіліўся ў халадок.— Ды во так, у краму.

— Меней швэндайся тут.— Платон абапёрся на руку і адарваўся ад падмурка. Туга зашморгваючы торбу, першым рушыў тупкаю, у калючых каменьчыках сцежкаю за склад, там ужо, як адкрываючы вялікую таямніцу, сказаў:

— Сёння ў мястэчку хапун.

— Што? — не зразумеў Імполь.

— Паліцыя арыштоўвае ўсіх падазронах. Унь Давыдоўскі кажа, што блізіцца вайна. Не сёння-заўтра будзе. Ідзі, купі хоць запалак.

— На век не накупляешся.— Імполь збоку прыглядзеўся да Платона, змеціўшы, як у таго распаўнеў, зрабіўся нейкі адутлаваты твар. На шчоках выступала падазроная жаўцізна. Здалёк спытаў:

— Як сам жывеш?

— Ды нічога во.

— Здароўе, пытаю?

— Ат,— адварнуўся, не вытрываўшы пільнага зроку, Платон.— Жывот іншы раз хватае. Ці не ўраз нарваў тут, цягаючы мяшкі.

Яны прайшлі гэтай выбітай сцежкай праз сівы высокі палын, што горка пах ужо сваім непрыкметным жоўтым цветам. Да яго дамешваўся пах вугальнага саладжавага дыму, што цягнуўся аднекуль са станцыі — там пагукваў паравоз, мусіць, сюды ў тупік падганяючы вагоны.

— Вунь войска грузіцца другі ўжо дзень,— паслухаўшы, як гукае манеўровы поезд, махнуў туды сваёю зношанаю да рубцоў кепкаю Платон і ўжо неспадзявана для Імполья папытаў: — Скажы, праўда ці не? Чуткі тут дайшлі. Пра жонку тваю кажуць...

— Чаго не плятуць цяпер,— не даслухаў, перабіў яго Імполь, ведаючы наперад, што ўчуче брыдкі і гадкі абгавор пра Алесю, і нешта злое, пякучае заварушылася ў яго душы.

— Ты не злуй, але я скажу — кідай ты яе!

— Чаго раптам ты? — Імполь збіўся з хады, падазрона, крадком зіркнуў на брата.

— А ты не цікуй,— Платон нацягнуў ніжай на вочы зліяную кепку і сказаў: — Дадому ідзі.

— А ты дзе дзенешся? — Імполь ублытаўся ў высокія бязлістыя стрымбулі мацаўніку, што абапал абступіў вузенькую сцежку.

— Не задушымся, месца досыць. Жыць будзем. У мяне вунь на пошце пяцьсот золтых ляжыць. На хату сабраў. Перабраўся ў сваю...

— Глядзі, каб не асталіся ў куфры, як мікалаеўскія.

Платонаў твар збялеў, губы засіненлі нежывым мярцвяным холадам:

— Няўжо праўда згінуць?

— Ну, хто знае, як павернецца цяпер? — адступіўся ад свае злосці, памяркоўна сказаў Імполь.

Цяжкая натруджаная Платонава рука лавіла голы стрымбулік мацаўніку з нябескаю квалаю, як матылёк, кветкаю:

— Няўжо дарма чалавек мучыўся, рваў жылы? А цяпер — на табе... Няўжо?

— Ты не прамаргай, хоць дрэва купі. Яно не прападзе, — падказаў Імполь.

— На тым тыдні сэдзіў у Кашалёва. Якое там дрэва, адныя семеннікі-елкі, ніводнай старалесіны-сасны. — Платон закусіў губу, пацёр, мусіць, ужо змакрэлы лоб. — Няўжо ўдраў памылку, што не купіў?

Імполь бачыў, як у Платона макрэлі вочы, каля куткоў губ балючаю крыўдаю выразаліся глыбокія шнаркі.

Гарачыня жальбы і шкадавання да брата апякла Імпольевы грудзі. Не ведаючы, што парадзіць і якое знайсці выйсце з бяды, схпіў і турзануў Платона за рукаво:

— У тартак схадзі, можа, там купіш...

— Там брусы. Там усё дарагое.

— Ліха з ім, з дарагім.

Не ведаючы, якую знайсці раду ў гэтай бядзе, Імполь спытаў ужо адчэпнае:

— Што там у нашай вёсцы чуваць?

— Чаму не завітаеш? Ды ўсё старое. — Платон гэтым разяўленым, што выскаліў восці драўляных цвікоў, чаравіком калуцнуў з травы камень, падбіў яго: — А мо ты і не чуў? Гумно Хвядоры Янэчкай з перуна згарэла. З усім збожжам. Зяць паспеў адно калёсы выкаціць. Якраз скідаў снапы, калі пярун у старану ляснуў.

— Даўно?

— На тым тыдні, як бура была.

Імполь успомніў градавую хмару, што разарвалася і прайшла бокам за Верасавам, нат не пырснуўшы дожджыкам. Гэта было за дзень ці два да Алесіных родаў. І, успомніўшы зноў пра дзіця, прызнаўся:

— У мяне ж сын нарадзіўся.

— Ну дай бог шчасця яму, — Платон падняў свой нездароўчы адутлаваты твар. — Дак у цябе ўсё добра, а тут былі чаго толькі не прыклалі.

— А што кажуць? — Імполь насцярожыўся, ці не пра яго з Хрысцяй.

— Цяпер свет разбэшчаны, такую злабу пусцяць, гэтак аблаюць і збэсцяць чалавека... Што пераказваць. Нідзе праведнасці няма. — Платон адварнуўся, узіраючыся на сіненькія, як валошка, растапыраныя кветкі мацаўніку, упікнуў: — Чаму не прыйдзеш калі? Так і жывём, як ваўкі. Ні разу і не сабраліся сем'ямі.

— Ды не з рукі ўсё было.

— Але каго вінаваціць? Заюхлішся ў рабоце, грош да гроша збіраеш, ды ўсё марна: так-сяк наперакасяк выходзіць. — Платон махнуў рукою, памалу пайшоў хрумсткашанаткою, засыпаная шлакам сцежкаю праз сівы рослы палын і сказаў, цяжка азіраючыся:

— Вазьмі сваю жонку з дзіцем ды прыедзь у пядзельку. Пчолы падладжваць буду. Ты ж не ведаеш, я ж завёў з леташняй восені. Ад цесця чатыры вуллі прывёз.

Як у глыбокім рачным віры апалы лісток, у Імпольскіх думках кружылася адно і тое ж бездапаможнае — як жа быць з ёю, з Алесяй, ці згодзіцца яна?

— Прыеду, калі баба не раскісне, — ужо ачах і няпэўна сказаў Імполь, ціснуў сухую парэпаную Платонаву руку і ўзіраючыся ў яго чырвоныя нездароўчыя вочы.

Платон бокам адышоўся, яшчэ раз махнуў суконнаю, у касыя рубцы кепкаю:

— Ага, дак чакацьму.

Імполь яшчэ пастаяў, паглядзеў, покуль схваецца за шарым дашчаным складам Платон, і, ужо разамрэлы ад сухое гарачыні, што мрела ў тупіку чыгуначнае станцыі, рухнуў да кароткіх платформаў са жвірыстым баластам і чырвоных доўгіх пульманаў, што здалёк запахлі прыпсаванымі, гнілымі селядцамі, каб наўпросты выйсці ў мястэчка.

Цёмнай каламутнай глыбою закружылася зноў тое баязлівае, што мучыла і дапякала даўно: ва ўсім, што пайшло ў іхнім з Алесяй жыцці наперакос, вінаваты ён, Імполь.

З тых маёвых хрэсьбінаў развязалася, рассыпалася і разбеглася, як пацеркі, і ўжо не збярэш, іхняе жыццё.

Нібы з-пад сівае градавае хмары настылым скразняком дыхала і ад Алесі. Гэты холад Імполь чуў і ў скупой, сілком працэджанай праз зубы Алесінай гутарцы, і ў яе косым, спадлоб'я позірку, і нават у тым, як яна, ужо не саромеючыся, пераадзявалася перад сном, толькі павярнуўшыся да яго спіною. Ён не ведаў, ці гэта яна спакушае, ці проста робіць усё, як рабіла, калі нікога не было б у хаце, і чуў, які холад ішоў ад гладкай спіны з разоркаю, ад яе голых рук, чарнявых пах, ад налітых малаком грудзей, якія было відаць

з карычняватым натапыраным саском, калі яна падымала рукі, сцягваючы з сябе сарочку.

Імполь вар'яцеў, сцінаўся ад раптоўнае задушлівае гарачкі, яго разбірала хэнць і адначасна ападала млявай гідкасцю, калі ён збоку бачыў цяжкі пукаты живот, яе абвіля ад цяжарнасці, налітыя ўжо малаком грудзі. Вялікая, перамешаная з нянавісцю крыўда раздзірала яго душу. Імполь здавалася ўжо, што ён ніколі не любіў Алесю, і ў атупелай, нязноснай прыкрасці і злосці, шкадуючы сябе, думаў пра Хрысцю.

Штосьці празрыстае, як цёплы высокі дзень ранняй вясны, абдымала яго. Ён цішэў, заміраў у спакоі і дабраце, мыслямі плывучы з Хрысцяй праз новае, ім выдуманнае, выснаванае жыццё. І п'янеў ад дурману сваіх патайных думак. Нібы абсыпаная расою павучына, пераліваўся, зіхацеў гэты выснаваты свет. Але не моцны ён быў і не праўдзiвы.

Нешта светлае выбліснула ў душы і цяпер, змяніла і перайначыла шарыя, накрытыя замшэлаю драўніцаю хаты, якія ён убачыў за брукаванаю вуліцаю, высунуўшыся з-за штабеля рудых ад мазуты і збуцвелых пад рэйкамі шпалаў: і брукаваная, у гладка-мутнаватых каменнях, вуліца, і закурэлае прысаддзе, і фурманка, што сыпала раструршчаны грукат колаў, і сіняе неба з нізкай бялюткаю хмаркаю, набэрсанай на сіні купал цэрквы, жыло і было напоўнена ёю, Хрысцяй.

У грудзях страпанулася і ад салодкага болю заняла сэрца. Не помнячыся, Імполь спехам прашыбаваў кароткую, што пахла конскім памётам і сухім пяском, вузенькую вулку і, ачуціўшыся каля мураванае, з пафарбаваным на чырвонабляшаным, у пасачкі дахам яўрэйскае школы, выйшаў на галоўную вуліцу да Сулінай цукерні. Над нізкай, з дзвюма прыбудоўкамі і заломленым шчытом атынкаванай хаты спялі свае кроны гонкія хвойкі. Дзікі вінаград абвіў ужо мёртвы, нежывы камель аднае з іх, уквеціў у густую зелень лапушыстага лісця скурчаныя галіны некалі кучаравай прыгожай верхавінкі, і мёртвая, ссохлая сасна, убраная цёмна-зялёным дзікім вінаградам, здавалася живою. Але гэта покуль не прыгледзішся, покуль вока не ўцікуе нешта падзронае і не разбярэ чужую шчодрасць зялёнага лісця на выносна аблушчаным дрэве. Тады холад абледзяніць сэрца, што ты бачыш нежывое дрэва, як нябожчыка, увабранага ў кветкі.

Каб не гэтая ўвітая дзікім вінаградам хвойка, Імполь напэўна размінуўся б з Хрысцяй. Ён нават не змеціў, як несумысна спыніўся за невысокім, пафарбаваным у нябескі

колер плотам, на які нахіліліся цэлым бярэмам цяжкія махрыстыя кветкі бурачковых вяргіняў.

Азіраючы зверху да долу густа абвіты дзікім вінаграфам голы, толькі з-пад нізу ў злубяnelым кажушку шурпатае кары, тоўсты сасновы камель, ён убачыў і той прывязаны да яго плечены гамак, у якім, звесіўшы босыя ногі, пагойдвалася Хрысця.

На разасланай злінялай васільковай капе забаўлялася дзіця — трасло касцяною зялёнаю брашчалкаю, — і каля яго, выцягнуўшы ногі на зялёнай траве, сядзела рыжая, з каротка падрэзанымі валасамі і адвіслым падбароддзем насатая Суля. На прыполе ў яе ляжаў заплечены вянок залацістае цыбулі. Яна брала яе з торбачкі і сплятала доўгімі, падсушанымі на сонцы хвосцікамі, перавязваючы іх злінялым матузком.

Суля, падняўшы сваё рудое выцвілае вока, і згледзела Імполь. Каб апырэдзіць яго, адразу закрычала:

— Не глядзі! Нічога няма ў мяне. Усё раскупілі. Усё! Увесь цукар.

Імполь, збіты з тропу гэтым крыкам, адступіўся нават ад плота. Бачыў, як, аслупянеўшы, і нібы сама не свая, на яго пазірае Хрысця.

— Цётка Суля! — нарэшце, затрэпаўшы нагамі і не дастаючы да зямлі, яна выцерабілася з гамака. — Гэта Імполь.

— Які Імполь? — Суля скінула з калень цяжкі вянок цыбулі, каб устаць і самой.

— Ён да мяне! — На твары ў Хрысці чырванню палыхнуў сорам.

Яна нават прыклала да шчакі руку, чуючы, якая яна гарачая, і пайшла сюды да плота; губкі яе выпнуліся ад дзіва, і ў нейкай смешнай міне яна скрывіла набок голаў:

— Чаго ты?

— Да цябе, Хрысця!

Яна спатыкнулася і спытала, нібы не ўчула, што ён гаварыў:

— Чаго ты прыйшоў? Ну чаго?

— Сказаць табе нешта хачу. — Ён паглядзеў туды, дзе каля абвітай вінаграфам хвойкі стаяла, апусціўшы тоўстыя, абсыпанія рабаціннем рукі, старая Суля. — Мо прайшла б са мною?

— Нікуды я не пайду. Кажы тут.

— Люблю цябе.

— Выдумаў ты. — У яе дробна задрыжаў падбародак.

— Хачу, каб паехала са мной.

— Куды?

— Жыцьмем разам. Абы-куды.— Ён рукою злавіў шчыкеціну.

— Такое страхоцце на свеце. Вунь, кажучь, вайна будзе.

— Горшай вайны няма, як ужо ёсць. Жыць у Верасава не магу. Збрыдзела, адзічала ўсё.

— Не грашы, Імполь, хоць ты. Вунь дзіця, кажучь, у цябе знайшлося.

— А што дзіця? Хіба ж яно?..

— Нашто ж, каб пры жывым бацьку ды сіратою расло? Нашто ж такі грэх?

— Грэх, кажаш?! — Нешта тупое і балючае штырханула яго і адарвала ад рэдзенькіх вострых шчыкетаў, ад куста бурачковых вяргіняў, за якімі стаяла яна, Хрысця, недаступная чужая ў чужой, спярэшчанай ліловымі кветачкамі сукенцы.

Толькі вочы былі тыя самыя, лупаценькія, як у дзіцяці, і з вільготна-цёплым бляскам. Нібы вылушчаны з калючае шышкі спелы каштан.

Не, вочы былі не злыя, добрыя... А можа, толькі падалося Імполью?

Ачах трохі і адышоў ад злосці ён ужо за мястэчкам на гарбатым грудку, які, лянуючыся, перапаўзала брукаваная, у каламутным бляску каменняў і абсаджаная — перад вечерам рахмана-прыціхлымі — бярэзінамі паша.

Прыпыніўшыся на жвірыстай, што вілася з краю шашы, сцежцы, ён зноў успомніў гародчык з бурачковымі вяргінямі, абвітую дзікім вінаградом сухую хвойку, нізкі плот і за ім — недаступна-злую Хрысцю. Здаецца, у яе карых лупаценькіх, як у вавёркі, вачах блішчалі слёзы. Няўжо не распазнаў, не разабраў тады?

Адступіўся, адтаяў зледзянелы прыступ злосці. Нешта добрае, ласкавае высачылася ў Імпольвай душы да Хрысці. Хіба ж так знянацку ды пры староннім чалавеку гавораць пра сваю таямніцу і жыццё? Гэта ж спатажыць і зняверыць дзяўчыну.

Ад гэтых думак нібы паспакайнеў і спішэў душою сам. Прыспешыўшы хаду, звярнуў з шашы на дарогу, каб ужо наўпростай цярэспаля выйці да Верасава. Даганяў свой доўгі цень, што бег то па залацістым ад нізкага сонца ржышчы, то па ружаватай, ужо спелай грэчцы, то зялёнай маладой канюшынай, зганяючы з калматай і цёплай травы жаваранкаў.

Чуў, як за плячыма астывала, асядаючы за далёкі шчарбаты грабянец лесу, зморанае за дзень сонца. Яго трывожна сухая чырвань ужо затрапяталася ў цёмным шкле верасаўскіх вокнаў, калі ён падышоў да крыжа, дзе яшчэ вісеў неразвезены пыл, што паднялі клышаногія авечкі.

У вёсцы было чуваць расцяжна-хрыплае бляянне збеганага за авечкамі барана, што адбіўся недзе ад свайго двара, звонкі крык маладзіц на непаслушных кароў, што галаднаватымі вярнуліся з пашы і шукалі каля платоў травы, паровячы не пайсці ў хлеў.

— А туцькі! Во нязграбнасць! — на надворку падмахвала рукамі Алеся, і Імполь, блізячыся да брамы, з халодным жахам падумаў, што сёння не абыдзеца без упікання і крыку.

Аспярожня ў прычыненых веснічках адкінуў іржавы кованы крук.

Ды Алеся, мусіць, прыцікавала яго яшчэ на дарозе, бо нават не абярнулася:

— Балазе знайшоўся.

— Ага.— Ён хацеў усміхнуцца.

— Яшчэ і выскаляецца.

— А што, плакаць?

— Дак смейся, дзіця вунь захварэла. А дзе цябе халера носіць?

— У Дварчанах быў.

— Куды вецер, туды і дым. Ты ўсё да яе...

І ён учуў, як нейкая гарачыня сплыла яму ў ногі. Стаяў, як абязвечаны. Не спадзяваўся, што Алеся ведае і адчувае, пэўна, усё. Ад яе нічагутка не ўтоіш.

— Чаго ж стаіш, як?.. — Яна прыляпнула рукою па сытай цялушцы, падганяючы яе ў хлеў, сказала ўжо цвёрда, але без злосці: — Заганяй во скаціну, я пабягу ў хату, там дзіця з плачу зайшлося.

— Мо Сымоніху паклікаць, няхай прырэпалахі паганяе.

— Во рабі, што кажу. А з прырэпалахамі я і сама дам рады.

Загнаўшы карову з целем, ён доўга стаяў у настоенай смярдзючай духаце хлява, а пад сэрца гарачым жалем падкочвалася ўсё труднае і не першы раз перадуманае: адрачыся назаўсёды ад Верасава, не варочацца сюды. І зашмаргнулася ўсё ў глухім вузле — а дзе ж падзецца? І марудна, як па пакуту, пайшоў у хату.

XXV

Вайна... Яна была чаканай, як чакаюць збавення, нават смерці ад пязлечнай і страшнай хваробы. І яна прыйшла гэтаксама нечакана, як прыходзіць смерць.

Але сюды яшчэ не дакаціўся яе грымотны водгалас, і чорным крылом абложная хмара не займала свет: велічны і бязмежны спакой млеў над чыстым і высокім сонцам, і кру-

гом стаяла астатняе, празрыстае цяпло лета, замглёнае шчымлівай адзінотай, пад якую ў салодкім смутку думаецца пра смерць і вечную абнову жыцця.

Не паспела яшчэ зазелянець пры густым шорстка-натапыраным сонным ляску першай радасцю рунь, адно шарэла пухка-сухаватая ў радках ад бараны і белаватых, выараных плугам каменных смутная ралля.

Поле было стракатае ад лапікаў злінялага ржышча, ружовага грачанішча, зялёнай, акрыялай на аўсянішчы канюшыны і звялых, падсохлых картопляў.

За карычняваты, што адціў на закурэлых горкім пылам дарогах і межах, пруткі быльнік чаплялася і блішчала калючым прамяністым шклом танюткая павучына.

Чорствыя і пустыя дарогі, то спадаючы ў лагчыну, то ляніва падымаючыся на пагоркі, плылі да сонца.

Сухімі саламянымі стрэхамі ў лагчынах хаваліся вёскі.

Спутаныя коні з доўгімі непадрэзанымі хвастамі і грываммі хадзілі на лужках каля карычняватага, пабітага ржою і сточанага чорнымі смолкімі чарвячкамі алешніку пры маладой, што ўстала зялёнай падушкаю, пахучай атаве.

Яе ніхто яшчэ не касіў. Чакалі багача — першага асенняга свята, каб пасля яго ўжо брацца за астатнюю работу: дасяваць жыта, касіць атаву, капаць картоплю ды выбіраць гароды. Упраўляліся пры хаце, перасыпалі старыя хлеўчыкі, перапляталі новым частаколам раз'еханыя платы, капалі новыя ямы ды папраўлялі паграбы на картоплю, стрыглі палахлівых трапяткіх авечак, каб да халадоў, калі пара будзе рэзаць, на іх адскочыла цёплая, на кажух, воўна.

У верасаўцаў у гэту пору якраз падаспеў новы клонат — рабіць мост.

Трэці дзень за Ваўчковым занядбаным садком, дзе ўжо зачырванеліся першым лісцем чэзлыя вішні, у цяньку старых лішаістых, звіслых над дарогаю вербаў, чуваць быў густы шоргат пілы і востры, што тройчы адбіваўся рэхам, цюк сякеры.

Раз за разам, забіваючы ў цвёрдае жвірыстае дно палі, тупа гупала цяжкая «баба» — трохпудовы молат, што цягалі, абпальваючы рукі аб тугі канат, па двое напераменку мужчын. Закасаўшы вышэй калень порткі, яны стаялі ў крынічнай халоднай рэчцы і з крыкам «гоп-ля» падымалі і апускалі на тоўсты, што старчма вызіраў з вады, слуп гэтую цяжкую гіру.

Акоранае ды ачэсанае яшчэ з вясны дрэва праляжала пад старымі вербамі ўсё лета, покуль верасаўцы чакалі свае калейкі, каб узяць у дварчанскага яўрэя Гершановіча на дзён

пяць капёр, але ён быў заняты: як ніколі ў гэтае лета прырэчныя вёскі будавалі масты.

Прывезлі яго пазаўчора, і ўсё Верасава — малы і стары — збеглася сюды да чыстае, памялелае ў гарачыню, што выдалася ў астатнія дні, рэчачкі, дзе на пясчаным плёсе мужчыны ставілі драўляныя высокія козлы, каб ужо загнаць у тугі жвірысты грунт першую палю.

Сёння іх стаяла ўжо чатыры: дзве на плёсе, дзве ў быстрай вадзе вузкае рэчачкі, што, выгінаючыся на павароце, туго серабрыстаю стужкаю цягнулася на шырокі брод.

Каля старых, уквечаных жаўтлявым лішаём вербаў, трохі з боку ад раз'езджанае дарогі, з крутога берага да першых паляў падступілася выкладзеная з каменняў ды насыпаная пяском грэбля — тут на ёй павінен быў пачынацца мост.

На другім беразе сёння закладвалі яшчэ адну. Міця — загарэлы за лета і трохі зблажэлы з твару, у рудым шарачковым пінкаку і босы — вазіў з поля, са сваіх пазарастаных травою крушняў пазелянелыя каменні.

Сюды да рэчкі прыйшоў стары Корсак, і не дзеля таго, каб толькі ачэсваць маставіны, а каб прыгледзець за маладым, няспрытным яшчэ ў рабоце канём, якога ашчаджаў і не вельмі хацеў выпускаць з рук, тым больш не спадзеючыся на такога недалужнага гаспадара, як Міця.

— Глядзі ж, не валі столькі, — паказваў ён на воз, калі Міця варочаўся з поля і, зняўшы драціцы, скідаў на затравелы абрывісты бераг вагкватыя каменні.

— Ды я ж во, здэцца, няшмат. — Міця стараўся не ўзнаравіць бацьку, хоць каменняў нагрузіў менш, як іншыя возчыкі.

— Малады конь, лёгка сарваць. — Корсак, нечым неадвольны, з размаху ўбіў тонкае лязо гарбатага склюда ў ачэсаную маставіну і прысеў на яе сам.

Міця дагадаўся — бацьку браў клопат за ўчарашняе, калі дадому з дзіцем на руках прыбегла зжоўклая, яшчэ не акрыялая пасля родаў Алеся.

Яны з бацькам якраз былі на надворку каля агню, што патрэскаў пад трыножкамі: на іх стаяў закурэлы чыгунок з першаю маладою картопляю.

Блытаючыся ў снім, што пахіліўся на сцежку пад гумно, рэдзенькім дыме, Алеся падышла да агню і зайшла ад слёз.

— Што з табою? — з перапуду бацька ўзмахнуў рукамі.

— Не ўжыць ужо... Не вырываць!..

— Ды спакойся ты, дай разабрацца... Крычыш, аж у небе чуваць.

— Бегае ён да яе. Ляціць непомнячыся.

— Хто бегае? — ніяк яшчэ не мог уцяміць бацька, а ён, Міця, дагадаўся — вядома, Імполь.

— Мой вунь, мяпёк гэты, — нарэшце сказала яна.

— Знайшла чаго крычаць, — кісла і здзекліва ўхмыльнуўся бацька. — А я табе даўно казоў: вытур гэтага кныра з хаты. Так, нябось, шкада было. Цяпер маўчы.

— А я і маўчу, — усхліпнула Алесья і скоранька завярнула назад пад гумно, трымаючы перад сабою ўкручанае ў сінюю коўдру дзіця.

— І чаго і куды ляціць яна на злом галавы? — Бацька нават падбег за ёю.

— Во, дзякуй вам, пагаварыла і з бацькам, і з братам. Дзякуй! — Не азіраючыся, яна схавалася за гумном.

— Разбярэш тут яе, — крыкнуў таксама ўжо раз'юшаны ад злосці бацька.

Гарката і крыўда асядалі і ў Міцевай душы за Алесью. Любіў ён сястру, любіў і таіў гэтую ласку да яе. І шкадаваў, бачачы, што не ўдалося ў яе жыццё з Імполем. Не раўня ён ёй. Толькі звёў, знявечыў, скруціў Алесін лёс. Што зазнала за ім? Адно ганьбу ды абгаворы.

Не раз штось мсцівае і крыўднае за сястру пад'юджвала Міцю пайсці ды ўзяць загрудкі Імполя, страсянуць, каб аж затрашчалі зубы, і пхнуць з хаты. А ўчора бацька, нібы прадчуваючы Змітрыкавы думкі, сказаў, таксама папярхнуўшыся снім дымком, што чадзіў з-пад трыножак:

— А можа, пайсці ды ўжарыць яму, загнуўшы курну, каб дзесятаму загазаў. — І нечакана асекся: у яго задрыжаў чорны, з іскрамі сівай блішчастай шчаціны падбародак: — Але ўлезеш у чужое жыццё ды паробіш мо горшай бяды! Я ўжо раз паспрыяў ёй: за кульгавага Лабара сватаў. Яшчэ і цяпер сабе дараваць не магу.

— Якога Лабара? — сумеўся, чуючы першы раз гэтую новасць, Міця.

— Ат, ці табе ведаць. Вот было, ды ўсё.

Цяпер бацька сядзеў пануры, скрыва пазіраючы на Імполь, што на змену з мужчынамі цягаў цяжкую жалезную «бабу» — вада мыла яго валасатыя з закасанымі калошамі ногі.

Прывязаўшы сырамятную лейчыну за шурпаты і тоўсты камель вярбы і пакінуўшы каня, Зміtryk падышоў да бацькі. Сюды ў халадок пасядзец на акораных дзэравінах ды перадыхнуць, апякаючы душу моцнай махоркай, збіраліся гультаяватыя мужчыны. Акалелы ад халоднае вады, ганяючы дрыжыкі, з рэчкі хлюпаў Алесін Імполь.

Корсак спадлоб'я зіркнуў на яго, злосна прыкусіў губы і адварнуўся. Чужыя мужчыны змецілі гэты злы, нядобры зірк. Ваўчок, як падлавіў Міця, перакасіўшы рот, нават падміргнуў Ікону Жытку.

Мужчыны не столькі ад таго, што прытаміліся, колькі ад ахвоты, што можна пагаварыць ды ўсмак закурыць моцнае гродзенскае махоркі, якая не зводзілася ў жоўтым, вырабленым з баранавай машонкі капшуку старога Корсака, сабраліся пад вербамі. Той-сёй з іх нават і наравіў стаць ці сесці каля Корсака, каб у час падставіць жалабок з акуратненька нарэзанай газеты.

Але сённа злы і пануры Корсак свайго мякенькага капшука пакуль што не даставаў.

— Мо перакурум, — паляпаў па шарачковым пінжачку Язапат Змысла і адным вокам, дзе на веку выспела рудава-тая бародаўка, зіркнуў на адтапыраную ад крэсіва Корсака-ву кішэню.

— Сын, сабе намалоціш, — хітра пераглядаліся мужчыны, ведаючы, што Язапат Змысла быў ласы на чужое.

— Такі добра мультан удаўся. Па картоплях садзіў.

— А ўчора казаў, што бесараб, — падцяў Змыслу Ваўчок.

— Ну, ліха з ім, бесараб ці мультан, абы моцны, — падсоўваў складзеную жалабком паперу тоўсты, як мяшок, Чабоцька, варушачы рыжымі густымі бровамі.

Змысла вывернуў пустую кішэню і высыпаў перамешаную з крошкямі тытунёвую пацяруху на пясок:

— Гэта ж цэлы капшук зранку нашаткаваў і на табе — забыўся. Вот галава.

— А кажа, мультану насеяў.

— Хто сее, хто барануе, бог усіх параўнуе, — адышоў ад злосці і засмяяўся ўжо, глядзячы на знябожанага Язапата Змыслу, Улас Корсак і развязаў жычку ў сваім жоўтым капшуку.

Да купкі верасаўцаў не падышоў адзін Імполь, прысеў на таўставатую, спярэшчаную падсочкай дзеравіну, што ляжала пры беразе рэчкі.

Па тым, як ён украдкамі зіркаў з-пад нізка насунутага ад сонца брыля то на бацьку, то на яго, Міця здагадаўся, што ўчора вечарам у Алесінай хаце была не адна толькі сварба.

Няўжо біліся яны? Няўжо? І нешта зноў цяжкае, злое ўспыхнула раптоўным пякучым полымем, абпаліла душу.

Каб не страцацца вачмі з Імполем, адвязаў ад тоўстае шурпатае вярбы сырамятныя, выгладжаныя рукамі лейцы і

завярнуў каня да броду — яшчэ раз з'ездзіць на поле і прывезці каменняў.

Стоячы пасярод рэчкі ў доўгай, што туга абляпіла ногі, мокрай спадніцы, Вайтовічава Марыля таптала ў быструю ваду лёгкія снапкі сухога, абабітага пранікам на гуменным току блішчастага лёну.

На плёсе ляжалі скінутыя з плячэй і развязаныя радзюжкі з жаўтлява-залацістымі, што пахлі алеем, тоўстымі снапкі.

Старэйшая Вайтовічава дачка Яніна на нядаўняй, мусіць, яшчэ дзіцячай звычцы, падымаючы на сваіх прыгожых, падзявочаму ўжо спакуслівых нагах лёгкую, стракатую ад кветчак сукенку, падавала мацеры тоўстыя, што пахлі падсмажаным алеем, залацістыя снапкі. Нечаканая белізна дзявочых ног задушліва турзанула Міцева сэрца.

Міжволі прышыніўшы на плёсе каня і, каб даць як дзяўчыне прайсці да радзюжкі з лёнам, Зміtryk заглядзеўся на гэты прыгожа і няўзнак заголеныя ногі, што мільгалі ў перламутравых пырсках вады. Дзяўчо, як счуўшы гэты яго пільны і ўжо занадта калючы зірк, збянтэжана турзанула ўніз за калені, сабраны ў кулачок край сукенкі, і, можа, першая чырвань ужо сталага дзявочага сораму заружовіла яе круглявы, з вострым носікам і пухлымі губкамі тварык. Густыя векі мякка схавалі яе шарыя, што скоса глядзелі спадылба, вочы. Яна ціха ўгнула голаў, яшчэ раз туга нацягнуўшы на каленях прыполік стракатай ад чырвоных кветчак сукенкі.

— Яніна, ці чуеш? — гукнула з рэчкі ўжо маці і падбрыла сюды да плёсу, блытаючыся ў доўгай мокрай спадніцы.

Міця, падсцябнуўшы пугай, сілком загнаў у рэчку свайго маладога пудкага каня.

Здзівіўся, што сам неўспадзеў і ўжо не першы кідае вокам на гэтае, з прыгожым тварком, дзяўчо, што так няўзнак адмянілася і перарасло ў дзеўку.

Спомніў і той дзень маладога спякотнага лета, калі вярочаўся з Баранавіч і ў душы яшчэ тлела нядаўня, мяккая, цёплая радасць стрэчы з Чэсяй, і ён нагнаў гэтае прыгожае, ужо вылюднелае ў дзеўку дзяўчо і, ашалелы ад свае радасці, загаварыў да яе, як да дзіцяці, з тым прыхаваным жартам і смехам, а яна нібыта неўдагад, нібыта не зважаючы на прытоенае зманванне, ужо разважліва, па-сталаму адказвала яму. Міцю тады зрабілася брыдка і нават крыўдна-балюча за сваё праманванне, пыху і лішні гонар. Ён тады, як апомінуўшыся, з нечаканым дзівам змеціў, як у нераспушчанай,

нераскрытай яблыневай кветцы, яе прыхаванае дзявочае хараство.

Шчымлiва-радасную нiтачку ўспамiнаў неспадзявана перарваў конь — турзануў з усяе моцы пусты воз i, цяжка бухаючы па неглыбокай вадзе капытамі, выйшаў з рэчкі, на раз'езджаны пясчаны бераг i тут спуджана шаргануў у бок ад складзеных адзiн на адзiн мокрых снапкоў лёну. Мiця нават саскочыў на зямлю, узяў каня за цуглі i толькі цяпер убачыў, што конь пудзiцца не гэтых залацістых, вынесеных з рэчкі i пацяжэлых снапкоў, а старой Рэпчыхі, што падбегам спускалася з грудка, падмахваючы сабе сашморгнутай з сiвай растрапанай галавы хусткаю.

— Ах, божа, а людцэ! — завяла яна, як па нябожчыку, сваім енкам спатажыўшы ды ўспудзiўшы ўсiх.

I Мiця нат сумеўся гэтага плаксiвага крыку.

— Што з ёю? — блытаючыся ў цяжкай, змочанай да каленяў спаднiцы, з якое цурком лiлася вада, сюды да берага падымалася з рэчкі Марыля.

Рэпчыха махнула перад сабою белай хусткай i закрычала зноў:

— Ах, божачка мой! Вы чулі?

— Што там, што? — у халодным сполаху гукалі ўжо з таго берага мужчыны i падымалiся з акоранай дзеравіны.

— Вайна пачалася.

— Якая вайна?

— Немец на Польшчу напаў!

— Што ты гаворыш, дэтка? — не паверыла яшчэ Марыля, пазiраючы то на Рэпчыху, то на яго, на Мiцю.

— Вiдаць, праўда, — пацвердзiў Мiця: гэтай страшнай, што халадзiла сэрца, новасцi ён чакаў даўно, яшчэ з прадвесня, калi прачытаў прамову Гiтлера i адказ Рузвельта.

Шмаргнуўшы ўгору за каленi штаны, у рэчку ўлезлі ледзьве не ўсе мужчыны; пад вербамi астаўся адно Улас Корсак, ды збоку, як бусел, што перад адлётам адбiўся ад грамады, стаяў Алесiн iмполь.

— А дзе ты чула? — Першым брыў упоперак тугой быстрай вады, на якой трапяталася разбiтае на асколкі слiсучае сонца, Марцiн Ваўчок.

— Вунь радзiва ў Ахонах мой Жэнік слухаў.

— Го-о-о! I без радзiва дам веры, — зажмурыўся Язапат Змысла, дайшоўшы да высокае «бабы» з цяжкiм, апушчаным на палю молатам, дзе каля пазелянелых, аброслых цiнаю каменяў бушавала раз'юшаная рэчка.

— Бачыш, які прарок, — хiхiкнуў там на беразе нехта з мужчын.

— Усё якраз выйшла, як перад мікалаеўскаю вайною, мы ж тады таксама рабілі мост.— Язапат Змысла падняў сваю худую, аплеценую сеткай ліловых жылак нагу.— Во, гэтак — цэлаю вёскаю.

— Дак што?

— Значыцца, на бяду робім. Будзем гарэць, як тады гарэлі.

— Каб табе ўжо язык гарэў, і што да чаго ты плячеш.— Марыля падхапіла пад пахі два мокрыя тоўсценскія снапы лёну і, цэдзячы ваду, пайшла гараचाю пясчанаю сцежкай, дзе, як у прыску, згортваліся і шыпелі кроплі вады.

Абাপал Марылі на пыльнай дарозе цягнуліся два страка-тыя шлякі.

За мацераю, мякенька і нячутна ступаючы стройнымі шакаладна-загарэлымі нагамі, ішла дачка. І не ўцярпела, крадком азірнулася: Міця злавіў на сабе нібыта незнарочны зірк.

І ўчуў брыдкасць, што і яго, як магнэзам, цягне глянуць на гэтае спрытнае, спакуслівае сваім патаемным характвам дзяўчо.

— Баранавічы бамбіў,— палахліва ўскрыквала Рэпчыха, стоячы ўжо ў купцы мужчын.

— Скажаш,— не паверыў даўганосы, з маленькімі сінімі вочкамі Ладак Какшучок, па мянушцы Бацян.

— Людцэ добрыя, гараць тыя Баранавічы!

Міця асадзіў цуглямі ўстрывожанага ад гмызу каця і скамянеў, прыслухаўшыся да гутаркі верасаўскіх мужчын.

Што немінуца блізіцца вайна, для яго не было навіною — столькі перачытана газет ды перагаворана з людзьмі, трывожыла толькі невядомасць: у які дзень прыйдзе яна, але цяпер, неспадзявана для самога сябе, лядовая свежасць сціснула сэрца, калі ўявіўся той цагляны, схаваны разложыстымі кустамі бэзу ад цяжкага грукату таварных паяздоў доўгі домік і чырвонае траскучае полымя, што шугала з яго вузкіх вокнаў.

У глыбіні неспадзяванай трывогі і страху падбітай пташкай біліся і ападалі думкі: праўда, могуць бамбіць станцыю, а там блізенька і той цагляны домік, там яна, Чэся...

Ад здранцвення, ад цемнаты гэтых атупелых думак Міцю ачуціў Язапат Змысла:

— Ты вучоны, ты скажы мне, ці даляціць нямецкі араплан да Баранавіч?

— Даляціць,— цераз сілу вымавіў Міця, яшчэ сам і не разабраўшыся, праўду кажа ці не.

— Тады бамбілі,— прыплюшчыў вочы і махнуў галавою Язапат Змысла.

— Каб я з гэтага месца не сышла, як я няпраўду кажу. Што вы, людцэ добрыя, ці ж я махлюю.— Рэпчыха накінула на голаў і туга зашмаргнула пад востраю барадою за натапыраныя ражкі выпвілую баціставую хустку.— Пайду яшчэ Волесю скажу,— прызналася яна і завярнула на кладку, каб не лезці, мусіць, у халодную рэчку.

Мужчыны моўчкі глядзелі на гэтую нізенькую жанчыну, што ішла, чапляючыся доўгаю зялёнаю спадніцаю за белыя кветачкі сухотніку, і нават са шкадаваннем думалі, што яна не ўсё сказала, панесла з сабою нейкую таямніцу.

Работы тут каля моста ўжо не было: вярнуўшыся ў цянёк пад старыя навіслыя вербы, што неўспадзеў з палахлівым шалпаценнем сыпалі на зямлю, на чые-небудзь плечы ці на шапку яшчэ рэдкае, пажоўклае лісце, мужчыны прыселі на ачэсаных дзеравінах, каб успомніць каторы ўжо раз тую яшчэ нядаўнюю, як яны казалі, мікалаеўскую вайну і як над Верасавам, калі ў ім стаялі немцы, закружыўся маленькі, як варонка, самалёт, а з аюпа, што быў за Ваўчковаю хатаю, у яго пачала страляць гармата. Ды так гучна і моцна, што аж у вокнах павысыпалася шкло, але самалёта не збіла, каля яго толькі, успыхваючы цёмна-жаўтлявымі клубочкамі дыму, разрываліся снарады.

І, як заўсёды, гэтая мужчынская гутарка канчалася тым, што Язапат Змыела пачынаў успамінаць, як ён першы раз пакаштаваў кавуноў, калі недзе за Роўнам іхнюю дывізію на пераправе праз рэчку бамбіў нямецкі самалёт, і нечы перапуджаны конь перавярнуў цэлы воз кавуноў, і яны, салдаты, пачалі збіраць іх, вядома, пасля таго, як сцішылася перадрага.

— Не тыльма што, ён як цукар салодзенькі і чырвоная ў яго мязга.

— Яно і відаць, што з таго часу ты аблізваешся,— падцяў яго Ваўчок, і мужчыны, забыўшыся пра вайну, сыта і дружна зарагаталі.

Змітрык, каб не слухаць гэты ўжо абрыдлы рогат, ускочыў на воз і, ёмка расставіўшы ногі, замахаў над галавою лейцамі, з гонарам гонячы маладога каня. Не бачыў, што з-пад вербаў на дарогу панура цікаваў і ажно заходзіўся ад злосці бацька.

Перад хвойнікам на грудку па сівым шорсткім моху, якім зарос ніколі не араны аблог, Вайтовічава Марыля з дачкою расцілала лён. Марыля ішла збоку, каля рэдзенька-залацістае пасмы, якую высцілала, трымаючы пры нагах пучок дёну, няспрытная да кабечай работы дзяўчына.

— Ой, няўдаліца ты,— прысарамацила дачку, але, учуў-

шы ляскат фурманкі, азірнулася на Міцю, засмяялася ўжо: —
Во, вучыцца няхай.

Яніна, кінуўшы спадылба цікаўна-скрытны позірк, яшчэ
ніжэй нагнула голаў у засіненай, завязанай па-дзявочы —
ражкамi назад — паркалёвай хустцы.

Міцеву душу абвіў хмель спакусы, што дзяўчо, нібы чу-
ючы гэтыя зманлівыя жарты, няўцям зіркае ў яго бок.

Выехаўшы на лабаты грудок, ён зноў з вясёлым скрытам
закруціў лейцамі, каб скоранька прыехаць да астатняе круш-
ні з каменнямі.

Трасучы грываю, конь пайшоў шпаркаю дробнаю рыссю.
У грудзі дыхнуў тугі, настоены на смале цёплы дух ляску,
горка-разамрэлага ялаўцу і едкага, як з аптэкі лякарства,
верасу, перад вачмі замахалі доўгімі лапамі густыя натапы-
раныя хвойкі. На пяску, што рэдзенькаю пасмаю сцякаў з
бліскучых жалезных шынаў, зашалацелі калёсы. Абапал
дарогі паплыла зарослая ценькаю спалавелай мятліцай і сі-
ва-ліловымі мякенькімі каткамі ялавіна. Конь, што набраў
разгон, неўспадзеў захроп, крута рвануў убок, у выварат
заносячы воз, недзе па лясках рыпуча зашоргала кола. Зміт-
рык з усяе сілы цяў лейцы назад, напружыўся ўвесь, але
ўстаяць на возе ўжо не мог. Бачачы, што падае з гэтым
перакошаным возам, у міг вока нагою злавіў драніцу, аба-
пёрся аб яе і скочыў у цёпла-мякенькія збытанья каткі.
З размаху спатыкнуўся, прыкленчыў на адно калена, губляю-
чы з галавы шапку, але не ўпаў.

На пустым, зарослым спалавелаю мятліцаю гасцінцы, што
перасякаўся тут у зацішным хвойніку з байчэйшаю верасаў-
скаю дарогай, стаялі перапалоханья і здурнела глядзелі два
разнамасныя — чорны і карычневы — аблавухія дыбатыя
ганчакі. Ад укормленасці, сытасці і дагледжанасці на іх па-
ліскалася і адсвечвала ружаватасцю гладкая пільсць.

Змітрык падняў шапку і азірнуўся на шоргат, тупат і
трэск: спатажаны конь, згубіўшы з воза шырокія, збітыя з
дзвюх дошак драніцы, уляцеў на злом галавы ў густы шчыт-
ны хвойнік, захрас там з перавернутым возам і цяпер з пера-
пуду дрыжаў, задзіраючы храпу і косячы назад вялікім,
з чырванаватым бялком вокам.

Падымаючы на сябе рэдкі цянёк, што падаў ад невысокіх
хвочак, сюды па караністай сцежцы нехта каціў на старым
брынчастым ровары з тугім рыпучым ланцугом. Натужліва
горбіўся над нікеляванай, загнутаю уніз руляй, хаваючы пад
доўгім брылём кепкі свой твар: з-за плячэй выглядала і цьмя-
на паблісквала двухстволка. На грудзях перакрываваўліся
пустыя патранташы. Прывязаныя лапкамі да шырокага па-

са, на клубе цяляпаліся галоўкамі ўніз дзве забітыя качкі: адна чорна-белая, шылахвостая, другая — жаўтлява-рабенькая маладая крыжанка.

Па цёмна-сіняй, у балонцы кепачцы з шырокімі, зашпілёнымі наверху вушамі Міця яшчэ здалёк пазнаў маладога адутлаватага Грабянку і загарэўся ад злосці, падняўшы драпіцы, пайшоў да перапуджанага каня, халадзеючы ад страху, што, можа, укалечыў скаціну.

Воз ляжаў на баку двума коламі ўверх і недзе зачапіўшыся адламанаю ручкаю за таўставатыя камлі шурпатых хвочак.

— Э-э, там! А цо сень стало? — Міця ўчуў за спіною асіплы, што перасядаў у горле, голас Грабянкі, але злосць не давала аказацца.

— Э-э, цо там? — пад'ехаўшы бліжэй, Грабянка саскочыў з ровара, падняў вышэй на лоб сваю вушатую, у балонкі кепку: — А нех то холера! І чаго гэта ён дрыжыць так?

— Ды сабак во ўпудзіўся, — азірнуўшыся нарэшце, Міця ўбачыў, як, асцярожна тулячыся за Грабянкаў ровар*, зводдаль стаялі два ганчакі і, нібы чуючы віну, хавалі свае асавелыя вочы.

— Эй, вы, пайшлі вон! — зняўшы з лысаватае ўзмакрэлае галавы вушатую кепку, Грабянка махнуў ёю навогліў і асцярожна паклаў набок свой старэнькі раз'езджаны, з ружаватымі шынамі ровар, каб, мусіць, памагчы Міцю вывесці з хвойніку каня.

— Чакайце, я сам, а то ўпудзіце яшчэ больш. — Міця перапыніў Грабянку, падняў за кола воз і асцярожна палажыў руку на канёвую лапатку, пагладзіў па гладзенькай, што нервова ўздрыгвала, скуру: — Ну, чаго ты? Ну, не бойся...

Сцішэлы конь пакорна апусціў галаву і цяжка, як ад вялікае крыўды, уздыхнуў.

— Косю, ну чаго ты? — Міця памаленьку, здаючы назад, вывеў яго з хвойніку.

— Ну во, слухае, нябось. — Грабянка, падпраўляючы прывязаных да пояса не столькі дзеля патрэбы, колькі дзеля гонару пастраляных маладых качак, падняў свой ровар.

— Напалявалі? — Міця ўжо сказаў яму ў спіну, на якой сядзела прыгожая, з выштукаванай ложкай і прыкладам, цёмна-карычневая дубальтоўка.

У галаве ўсё круцілася адно: распытаць пра Чэсю, пра Баранавічы. Няўжо праўда, што бамбілі іх?

Гутарка пра паляванне міжволі запыніла Грабянку — ён

* Ровар — веласіпед.

скоса з-пад доўгага брыля кепкі паглядзеў на нежывых, са звіслымі і шырокімі, як лапаткі, дзюбамі прывязаных качак, нібыта цераз сілу, прызнаўся:

— Дзве ў возера ўпалі, і сабакі не знайшлі— і, наступіўшы адною нагою на педаль, другою адапхнуўся.

Міця глядзеў на шырокую і крышку сутулую спіну, што аддалялася ад яго, бразджаў-парыпваў ровар, і, асядаючы пад ценжарам, ружаватыя колы пакідалі ў мяккіх катках, у ценькай мятліцы вузенькі след. Далёка наперадзе яго і неяк трохі бокам беглі дагледжаныя, вылашчаныя сабакі.

— Ці праўда, кажуць, вайна? — Міця нават рушыў за гэтым рыпучым роварам. — Немцы зрабілі налёт на Баранавічы?

— Не чуў. — Грабянка перастаў круціць педаль, і ровар нахіліўся на правы бок. — Ведаю, што толькі ў Гродна ўшкодзілі касцёл. Я слухаў камунікат *.

— І што? — задыхнуўся ад нецярпліваасці Міця. — Няўжо вайна?

— Немцы парушылі польскую граніцу. — Грабянка саскочыў на зямлю, трымаючы між ног нахілены ровар.

— Калі?

— Дзись в ноцы **. Сільны налёт на Гдыню. Але мы збілі шаснаццаць нямецкіх самалётаў, а страцілі толькі два. Наша возьме. Англія заявіла, што без вагання выканае свае абавязкі.

— А Францыя? — Міця яшчэ бліжэй падвёў фурманку.

— Аб'явіла мабілізацыю. — Грабянку нешта запыршыла ў горле, ён адкашляўся і сказаў нібы толькі для сябе: — Вайна будзе цяжкаю, але мы пераможам.

Ровар зноў нехаця і балюча зарыпеў. Грабянкава сутулая спіна з тоўстым загарэлым каркам схавалася за прысадзістымі разложыстымі хвочкамі.

Трымаючы неспакойнага, што цяжка соп каля вуха, упуджанага каня, Міця яшчэ доўга слухаў, як натужна скрыпеў лапцуг, як пазвонваў, наскочыўшы дзе на корань ці трапіўшы ў разорку, расхістаны ўжо, з пагублянымі шурубкамі ды вінтамі стары ровар, а ў душы гарэла нешта балючае і крыўднае, што не спытаў пра Чэсю. Можа, яна тут, у Дварчанах?

Перад вачыма замільгала белая, у сінія бубкі сукенка з тым прыгожым доўгім, як у матросцы, язычком гальштука.

Прыпомніўся парны, шапаткі пасля дажджу дзень, калі ён блукаў па глухіх баранавіцкіх вуліцах з нерухомымі вя-

* Камунікат — паведамленне.

** Сённяшняя ноччу.

лікімі лужынамі, у якіх перавярнуліся вострым частаколам уніз платы, мокрыя ў шархацэнні кропель — дрэвы. З чорнай гонты курылася рэдзенькая парнасць. Прыпомнілася і бальніца з вялікай брамай, дзе ён нарэшце знайшоў перапалоханую і сарамяжліва-радасную Чэсю.

Турзанулася далёкім водклікам болю сэрца, калі ўбачыў зноў, як бегла яна да бальнічнае брамы, спярша нібы марудна і насцярожана, а потым падбегам, ужо ўбачыўшы яго і зачырванеўшыся ад радасці.

Збіты з тропу і гэтым здарэннем у ляску, і новасцю пра вайну, і гэтым шчымлівым успамінам пра Чэсю, Міця ўжо завярнуў назад, пад рэчку.

Мужчыны, выстудзіўшы плечы, яшчэ сядзелі ў халадку пад вярбою: мусіць, не перагаварылі ўсяго, што бачылі і ведалі пра старую і што чулі пра новую, нязведаную, неперажытую вайну.

Як дагадаўшыся, што ўчынілася ў дарозе, Улас Корсак падняўся на ногі і, прыкусваючы ніжнюю губу, падскочыў да Міці.

— Ты што гойсаеш, што скаціну нервуеш?! — Ад злосці ў яго дробна дрыжэў падбародак і крышку касіла, заязджаючы ў куток, адно вока. — Дай каню перадыхнуць. Пашануй скаціну раз, яна цябе дзесяць раз пашануе.

Перапалоханы, насцярожаны конь, мусіць, яшчэ не астыўшы ад нядаўняга страху, блішчаў нявыветранаю спацелаю спіною.

Балазе бацька не бачыў яшчэ зломанай ручкі: падклаўшы пад сябе драпіцы, Міця сядзеў на возе і адною рукою трымаў, прыставіўшы ў выдзеўбленую зірку дубовай трайні адломаны канчар.

Але бацьку зашмаргнула падазронасць, чаго дрыжыць спацелы конь.

— Што з ім? — папытаў ужо раз'юшаны гэтай невядомасцю.

— Перапудзіўся трохі, — прызнаўся Міця, каб тут перад усімі не нерваваць бацьку.

— Ты глядзі ў мяне! — той зноў захліснуўся ад злосці.

Змітрык моўчкі, тоячы пякучую крыўду ў душы, паехаў дадому, каб там, ужо распрогшы, прывесці сюды за рэчку ды павязаць каня на сакаўную араву.

Збіраць яго прыйшоў ужо на шараку, калі стухла трапятлівая макаўка сонца, прынёсшы з сабою ручнік і мыла — заадно скупнуцца ў новай, вымытай сёлетняй паводкаю бухце пад старымі вербамі.

Конь, убачыўшы гаспадара, спакойна падняў голаў, паўзіраўся адным цікаўным вокам і, зафыркаўшы ад радасці, нагнуўся зноў да мяккай падушкі маладой атавы.

Над шнурком густога алешніку за далёкім седлаватым грудком гарэў чырванавата-малінавы захад, і на чырвані яго лукаткамі, у няроўным лёце, шмыгаў палахлівы кажан.

І нібы на яго сцішны трапятлівы лёт застрыг вушамі і падняў голаў чуткі конь.

Міця прыслухаўся, і збоку, у сівой асацэ, там, дзе цурчэла, сачылася ржавая крыніца, дзе смуродзіла і гніло рудое багнішча, чуваць быў сухі кароткі лопат: там недзе ўжо зляцеўся нанач вывадак непатрывожаных качак.

Міця падышоў да каня, што з густым рыпучым хрустам скуб траву, раз за разам трасучы грываі і ганяючы ад сябе надаядны гмыз, паляпаў яго па дрыгатліва-слізкай цёплай спіне і завярнуў да малінавай рэчкі.

Сонца зайшло, і вада на павароце адбівала гарачае, яшчэ не астылае неба. Толькі пад густымі шатамі навіслых, сілечных крывым галлём вербаў ужо завязваўся і няўцям гусцеў поцемак. Там пад слізкаю чарнатою карчоў, што абраслі зялёнымі чортавымі пальцамі смярдзючай бадзязі, прыхлюпвала і цурчэла вада. Пад вербы, закручваючыся лейкамі, паварочвала цёмная рэчка — там была бухта. Як спусціцца трохі з берага, між двюх тоўстых шурпатых алешын была ўжо вытаптана да глустае чарнаты зялёная купінка, з якое давалі нырца верасаўскія дзеці. Нават яшчэ сёння — у халодную ваду. Хоць стары Корсак не раз і падкрадваўся сюды, расшпіліўшы і трымаючы за спіной папружку, каб спадцішка злавіць ды высвенціць каторага, бо, сабраўшыся цэлаю плоймаю, гэтая басата вытоптвала сенажаць і абвальвала і без таго нямоцныя берагі.

Міця паўзіраўся, як круціў і сцішна булькаў сіняваты глыбокі вір, назбіраўшы тут перад ражнамі карчоў апалае лісце, ламачча і жаўтлявы брудны шум, і завярнуў на плыткае, дзе ў прагале алешніку рэчышчам разлілася вада, выплываючы сюды з-за высокіх, абвітых карэннямі берагоў.

Зайшоў за алехавы куст, спешна распрануўся, па-вясковаму зняўшы спярша порткі, а потым ужо кашулю. Пакатым, ў пераспелым конскім шчаўі берагам спусціўся ў рэчку. Зайшоў па калена ў ледзяную, што адбірала ногі, настылюю вясеньскім холадам ваду і пабег па тугой рэчцы, апырскваючы ўсяго сябе, а потым з размаху бухнуў, спрабуючы з усяе моцы плысці проці быстрай вады. Але не здужаў. Падняўся і зноў, як малы, пабег па цяжкай вадзе.

Памыўся скоранька і, ганяючы дрыжыкі, выскачыў з рэч-

кі. Сыравы пруткі ручнік распаліў акалелую спіну і пацрэп-
ляя ногі. Зашпіляючы кашулю, учуў тую свежую лёгкасць,
ад якой, здаецца, нанова радзіўся на свет. І здумеўся ад ней-
чага парывістага дыхання за спіною. Азірнуўся — зводдаль
стаяла Яніна, прыбраная ў мацерын, з зеленаватым аксамі-
тавым каўнерыкам сачык, у васільковай, з турэцкім узорам
хустцы. Яна пэўна падцікоўвала за Міцем у рэчцы і цяпер,
засаромеўшыся яго, угнула, шморгнула рукою па босай па-
зе, ганяючы камароў.

— Гэта ты? — неўспадзеў засаромеўся і ён.

— А не ж хто! — Яна пырснула смехам, падняла свой
падхарошаны чырванаватай яснасцю вечара круглявы тва-
рык з падпухлымі, як у дзіцяці, губкамі.

Ён недаўменна яшчэ, не ведаючы, чаго яна прыйшла,
глядзеў на яе.

Яна вытрымала гэты пільны Міцеў зірк, нават не марг-
нуўшы сваімі шара-сіняватымі вачмі, сказала ўжо:

— Ты ж дадому не йдзі.

— Чаму? — насцярожыўся ён.

— Паліцыянты прыехалі.

— Ну і што?

Яна выпнула губкі, адварнула:

— Хіба ты не ведаеш — арыштуюць.

— Скуль табе знаць?

— Чула. Гаварылі з татусям. Пыталі пра цябе. Я ўчула і
ў міг вока сюды. Бачыла, як ты на кладку ішоў. — Яна на
босай пятцы перакруцілася круга сябе і сказала зноў: —
Ты ж на падазрэнні.

— Хто табе сказаў? — Міцю было неўдагад, што яна ве-
дае пра гэта.

— Вот яшчэ. — Яна павярнула, пайшла пад цёмнаю
навіссю вербаў.

— Ты дадому ўжо? — здзіўся ён, узіраючыся, як яна
порстка і мякенька ступае босымі нагамі па густой, што ўжо
чакала касы, мурожнай атаве.

— Ага, пайду. Мама шукацьме, — яна нават не азірну-
лася.

— Пабудзь трохі.

Ад гэтых слоў збілася з хады і саступіла на някошаную
сцэжку, паволі пайшла, ловячы пальцамі босых ног ценькую
мятліцу і, мусіць, сумеўшыся, праўду ён кажа ці шуткуе.

— Горна аднаму, — сказаў ён, гледзячы, як ружаватыя
пяты мнуць зялёную траву.

— Не, пайду, мама чакае, па запалкі ж паслала, — пры-
зналася яна ўжо на хісткай, звязанай з дзвюх гонкіх мала-

дых сосен верасаўскай кладцы з сухімі і крохкімі алевавымі парэнчамі.

Горкае шкадаванне ці па гэтым дзяўчаці, што пачынае спазнаваць першы сорам ад сваіх востранькіх, растапыраных у бакі грудзей, ці па ёй, што ўсюды нечакана выплывала з памяці і мучыла хараством і сваёй паставай, Чэсі Доўнар, пакутліва задрыжаў у Міцевых грудзях.

Ён нават не разабраўся цяпер, каго яму больш шкада і з кім ён хацеў бы застацца тут, каля соннае рэчкі, што зарасла маладым, але па-асенню ўжо дзіравым аleshнікам, што пахне жоўта-крэмавымі шышкамі хмелю, па гэтым балотцы, дзе сакавіта скубе мурожную траву навязаны конь.

Але нешта тужлівае засмактала пад сэрцам, калі ён убачыў, як яна пераходзіць, асцярожна ловячы босымі пагамі вузенькую, звязаную з дзвюх тонкіх неакораных хвоек гібкую кладку і з усяе моцы трымаючыся за крохкую, ненадзейную парэнчу.

— Не глядзі! — закрычала яна, стоячы пасярэдзіне разгойданае рыпучае кладкі.

— Чаму?

— Баюся — упаду!

— Ну, я адварнуся, — прымаючы яе забаўку і чуючы, як заходзіцца, трымціць ад тапюткае радасці душа, засмяяўся ён.

— На, частуйся! — азвалася яна ўжо з другога берага і дастала з нашытае кішэні свайго сачыка разломленую палалам шапку сланечніку, скручаную педзе за плотам у глухім гародчыку.

— Што гэта? — спытаў знарок, нібы не пазнаў.

— Сланечнік, — крыкнула яна і па-бабскі, праз голаў, шпурнула чорна-сіваю, ўжо спелую, палавінку сланечніку.

Пераляцеўшы тут каля кладкі вузкую, сціснутую высокімі берагамі рэчачку, кавалачак сланечніку чвякнуўся каля Міцевых ног і разбіўся на дзве палавінкі.

— Дзякуй табе, Яніпа. — Міця, ўжо ап'яnelы ад яе забаўкі і прыманвання, нагнуўся, каб падняць гэтыя разляцельныя ўроскід палавінкі сланечніку, і пасцярожліва застыў, убачыўшы яе ўспуджаны зірк назад, сабе за плячо, і яе трохі выцягнуты ад дзіва, пабрыдчэлы, з разяўленым ратком твар.

Нават без яе здушанага шэпту, мігаў і таго, што яна перасцярожліва махала рукой, здагадаўся — сюды блізяцца паліцыянты, а потым і сам учуў, як на другі бок рэчкі за густым, пацямлелым ад блізкага вечара аleshнікам зарыпелі тугімі ланцугамі і незнарок падзынквалі шапаткія веласі-

педы. А пасля аклікнуўся асіплым тоўстым голасам дварчанскі паліцыянт Гура.

Міця стрымгалоў рвануў назад, праскочыў прагал алешніку і сігануў праз жыгучую крапіву і высокі, у белым пуху асот да кустоў высокай, што лягла на пясчаны плёс, абцярушанай трохі ад лісцяў пажоўклай лазы.

Сядзеў тут чуткім, насцярожаным зайцам, гатовы зноў даць у ногі, чакаў, покуль паліцыянты не перанясучь, трымаючы за раму праз хісткія кладкі, свае веласіпеды і покуль не зарыпаць пад імі нікеляванья пружыны сёдлаў і не заскрыгочуць тугія ланцугі.

З гаркаватай, што пахла ўжо слізка-тлустым апалым лісцем, лазы выйшаў тады, калі ўчуў, як забраздждалі на пясчаным грудку перад хвойнікам веласіпеды і забубнілі ад злосці, саскокваючы з іх, раз'юшанья паліцыянты. Дзеля асцярогі яшчэ паўзіраўся з-за карычняватага, зарослага спеляю чарадою берага, чакаючы, покуль яны, бліснуўшы ботамі, не перакінуць праз сёдлы веласіпедаў свае ногі і не схаваюцца за гушчынёю хвоек, і ўжо тады пайшоў да каня.

Акрэпленая першай расою трава шчымліва халадзіла ногі.

Каля алешніку над рудымі лёхамі крыніц, над сіваваталіловым троснікам, над высокім шчодрогустым гляждем нізкаю нерухамою хмаркай ужо вісеў туман. За плечы брала свежасць. Косячы чырванаватым бялком сіняга вялікага вока, паспакайнелы конь прагавіта і ўпарта скуб траву. Згінуўшы перад расою і блізкім поцемкам, заядзь ужо не дацінала яго.

Змітрык выцягнуў шворан, на локаць сабраў блішчасты, вышмарганы на зямлі ланцуг. Закінуўшы яго каню на спіну, сеў сам. Лёгенька, з дабратаю ляпаючы каня па цёплай шыі, выкіраваў яго на брод.

Са стромкага абваленага берага спусціўся да вузенькай і наравістай тут рэчкі, што крута і імкліва рабіла луку, падмываючы аплеценую вузлаватымі карэннямі круглую выспу з пахіленай змарнелай алешынай.

Каля канапляных, што пахлі ўжо спелым, тлустым духам семени, верасаўскіх гародаў з зацішнага боку пад'ехаў да вёскі.

— І дзе цябе ліха носіць? Вячэраць пара,— са злосцю каля брамы, адносячы яе, каб упусціць каня, закрываў бацька.

— Паліцыянты вунь у Вайтовіча былі. Пра мяне распытваюць,— ціха, нібы не чуючы бацькавай злосці, сказаў Змітрык.

— Якія паліцыянты? — Бацька яшчэ прыгрукнуў брамаю.

— З Дварчан. Гуру я пазнаў.— Змітрык саскочыў з каня.

Бацька затоепа змоўк, цяжка засопшы носам, пайшоў да хлява, адкрыў адну фортку дзвярэй, схваўшыся за ёю, глуха, нібы сам сабе, сказаў:

— Цяперашнім часам глядзі, будуць браць людзей... Вайна.

Вязэралі не запальваючы лямпу. Не вязалася і гутарка. Вялікая пустата разрывала грудзі. Як матылькі на агонь,плылі і апякаліся трапяткія думкі. Міцевы былі ўсе там, каля таго чырвонага, заглушанага кустамі старога, пазелянелага ў камлях бэзу, цаглянага дома з двума высокімі ганкамі, у тым пакойчыку з прыгожа выштукаваным сервантам, з нажной, накрытай вышыванаю салфеткаю машынай каля акна, аблущчаным метрам на сцяне і падушачкай для іголак, з карычняватым гліняным катом-скарбонкай на шафе, там, каля Чэсі, прыгожай у мяккім, малочным святле матавай лямпачкі з пераключацелем у бронзавым патроне,— і Корсакавы тут, каля дому, каля маладога спрытнага каня, якога могуць забраць, выбракаваць для войска, каля бяды, што прыйдзе з агнём і голадам, як было той вайною, калі на возеры вырвалі ўсю крапіву.

— Няма спакою на свеце. Няма.— Растрывожаны Корсак нат падхапіўся з-за стала, дзе бялелі ўпоцемку высыпаныя горбаю маладыя, звараныя на падворку на трыножках яшчэ не сыпкія вадзяністыя картоплі, і болей ужо не сеў.— Глядзі, каб не арыштавалі тых, хто на падазрэнні.— Ён успомніў пра паліцыю, адкашляўся, перасохлым голасам сказаў: — Удома не варта начаваць, сысці трэба. Яны круцяцца не так сабе.

— А куды тут сыдзеш? — Міця дапіў з конаўкі кіслае малака і таксама высунуўся з-за стала.

— Да Алесі хоць.

— Якая там сховань?

— На разе і гэта не зашкодзіць.

Змітрык зняў са сцяны пінжак, накінуўшы наапашкі, выйшаў на двор. У сіняе, што ўжо выяснілася першымі, яшчэ не калючымі слепаватымі зоркамі, неба падымаўся моцны голас і крык: сабраўшыся недзе каля Ваўчка, на замшэлых каменнях пад бэзам праманьваліся хлопцы з дзяўчатамі. Міця нават уявіў, як там нясмела, тулячыся за старэйшых дзяўчат, стаіць Вайтовічава Яніна і на яе ўкрадком зіркаюць сталыя хлопцы, не асмельваючыся яшчэ абняць ці

недалікатна пашуткаваць, каб не знаравіць і не адбіць ад вечарніц.

Міця зноў злавіў сябе на тым, што сёння ўжо не раз прыгадвае Яніну, скоранька выйшаў за гумно на шнурок сцэжкі.

Счуўшы тупат ног, на той бок вуліцы ў Мондравым двары гаўкнула і сціхла, прызнаўшы ўжо свайго, уедлівая сучачка.

За высокім крыжам, што цягнуў перакладзінамі напроці веленаватага, яшчэ не сцахлага і трывожнага неба, на шашы рыпела і ляскала позняя падвода; нехта п'яны, чужы, цяляпаючыся ў лазовым палукашку воза, цягнуў навабранскую песню:

Последні ноняшні-і дзянёча-ак |
Гуляю з вамі-і я, дзрузья-я!

Жалоба брала за сэрца ад гэтай няхітрай, абмытай ужо не раз п'янымі слязьмі жалоснай песні.

І, узіраючыся на крыж, што адзінока ў спрадвечным смутку цягнуў на фоне нізкай і палахліва-рэдзенькай чырвані неба, Міця надумаў пра вайну, пра далёкі, ніколі не бачаны фронт, чорныя ўзрывы і страшны, ніколі не чуты грукат бомбаў. Гэта ўсё чынілася там, дзе чырванела ў астатняй трывозе неба, там, дзе закацілася вялікае, у ясным крузе вечнае сонца.

Нанач у Алесі яшчэ і не прысунулі дзверы, і Міця, трохі аслепшы ад гэтай сухой чырвані неба, спатыкнуўся на парозе цёмнай, без агню хаты.

Парыпваючы плеченай лазовай калыскай, прывязанай вяроўкамі да бэлькі, Алеся наспеўвала дзіцяці на сон, сама, мусіць, больш салавеючы ад гэтае песні:

Люлі, люлі,
Пайшоў кот па дулі.
Памарозіў лапкі,
Палез на палаткі.

Улучыўшы момант, калі Алеся трохі перасціхла, Міця даў «добры вечар».

— Вой, хто така? — злякнулася ўпоцёмку на ложку і падхапілася Алеся.

— Ха, хто? — пыхнуў ружовай папяросай і засмяўся на палку каля печы Імполь: — Я яшчэ праз акно ўбачыў, што гэта Змігры.

— Вой, не куры ты, чалавек. Дым атрутны, як вытрываць, — зазлавала і абсекла яго Алеся і ўжо да Міці: — Ці не з канём што?

— Не, нічога.— Міця абвык да поцемку і толькі цяпер убачыў доўгі човен плеченае калыскі і за ёю невыразны, белаваты твар з бліскучымі, што адбівалі святло вокнаў, вачмі, сказаў да іх: — Пераначаваць прыйшоў.

— Як кажаш? — шэптам перапытала Алеся.

— Нанач прыйшоў прасіцца.

— А што ўчынілася?

— Паліцыянты заязджалі да Вайтовіча. Пра мяне пыталі.

— Святая матка, і што яны да цябе маюць?

— Вот дзіва табе,— зноў бліснуў ружаватым агнём папаросы Імполь.— Такіх, як Змітрык, цяпер, можа, і шукаюць.

— Хіба ён злодзей які?

— Гэ, злодзей. Ён палітыкуе.

— Кінь трэліць. Ты ўжо шмат знаешся,— папярхнулася ад гаркаты махорачнага дыму Алеся — яна ўсё, заступаючыся за Міцю, шукала апраўдання для яго.

— Бо й знаю, раз гавару,— на палку ўжо не стрываў Імполь і, паддобрываючыся, лісліва папытаў у Міці: — А што, няпраўду кажу?

Але нешта абыякава-тупое жорстка зашкрабало ў Змітрыка да Імполь — ён успомніў Хрысцю,— і каб перабіць гутарку, націснуў на пляскаты язычок клямкі, забрэнгаўшы з таго боку дзвярэй цяжкім жалезным засакаам.

— Ну, я пайду.

— Як? — зніякавала, сумелася Алеся.

— У гумно спаць.

— Можа, холадна там? — Яна зашамацела порсткаю, яшчэ не злежанаю саломаяю, устала з ложка, недзе каля куфра навобмацак знайшла цяжкую кудзельную коўдру.— Во, накрыешся хоць,— і, нячутна ступаючы босымі нагамі па сухім гліняным току, падала Міцю ў рукі. А потым ужо з куфра дастала шурпатую, мусіць, яшчэ неўжываную, суконную радзюжку.

— Сена ў нас з левай стараны,— падказаў Імполь, лянуючыся правесці швагра.

Але Міця, зайшоўшы ў шапаткое ад цішыні гумно, і сам разабраў, дзе ляжыць яно, учуўшы густы і мякенька-душысты, п'янкi пах нядаўна скошанай і высушанай у добрую пагоду маладое атавы, перамешанай, мусіць, з кусцістаю, як рунь пад восень, травою-зубровіцай.

Як ні ў каго з верасаўцаў, сена даўней у Мондрах, а цяпер у Алесі з Імполем было мурожнае, пахучае ад гэтае, падобнае да жытняе сцябліны з каласком травы-зуброўкі.

Яна, як і жыта, ледзьве не ў адну пору красавала, а пад восень, разам з жытам, займалася зялёнаю рунню і гэтаксама, як жыта, акрыяўшы на зgone зімы, першаю зелянела, і тады на Мондрава балота збягаліся ўсе верасаўскія каровы.

Цяпер да гэтага мяккага гаркавата-мятнага паху зубровіцы дамешваўся прэсны пах нядаўна скіданай у застаронак сухое грэчкі.

Міця і натрапіў на ядронья калючыя зярняткі яе, выставіўшы руку ў мігатлівы ружовы поцемак, і ўжо далей, прайшоўшы каля тоўстых дыляў пярыла, за дубовым шулам знайшоў мурожнае сухое сена.

Скочыў у застаронак і недалёка ад сцяны намацаў належаючую ці не Імполем ужо яму-логава, дзе наўгад і разаслаў шорсткую суконную радзюжку.

Спаць не хацелася. Гледзячы ў мігатліва-чорны, з залацістымі блёскамі поцемак гумна, успомніў сённяшні дзень, перапалоханы, ледзьве не звар'яцелы голас Рэпчыхі з Прылуцкіх хутароў і яе, Чэсю. Ізноў з той самаю неадчэпнаю трывогаю — ці не разлучыць іх вайна, ці ўбачацца яшчэ?

Але гэтыя думкі перабіла раптам, растаўшы ў сырм, што пах ужо восеньскай расою, змроку ночы, нечаканая песня, што паднялася там, каля Ваўчковае хаты:

Не полеш лёну — не йдзі дадому,
Астаніся ў полюшку хоць былінаю.

Песня сціхла, ізноў зацэрушылася, зашапацела сухім пяском порсткая цішыня. Нібы з сыпкага берага, Міця аб'ехаў у гэтую цішыню.

Падаў ён доўга, аж халадзеючы ад страху. Падаў у нейкую бяскончую чорную прорву, што нечакана абарвалася, і пад ім глыбока ўнізе засінела чыстае неба. І сярод яго, як радасць, свіцілася белая грудаватая хмарка, і ён паляцеў на яе, раптам убачыўшы Чэсю. Яна стаяла на абадку месяца босымі нагамі, як матка боска. І як матка боска, з сінім карункавым шалікам і з залатым абадком круга галавы. Нібы на алтары ў Дварчанскім касцёле. І нібы з вежы касцёла, калыхнуўся магутны звон, і ўсё рассыпалася, паплыло ў гэтым надрыўным моцным звоне. Міця зноў ляцеў праз чорную і мяккую, як вата, прорву...

Прачнуўся і на міг уявіў чорны бясконцы калодзесь, змакрэў ад халоднага поту, нанова перажываючы ўжо той дзікі страх.

Зайшоўшыся ад заядлага брэху, успамін пра сон перабіла ядрэмная сучачка. Брахала недзе на вуліцы блізка ка-

ля брамы, то сціхаючы, то зноў уедліва, нібы знайшла во-
жыка і не магла ніяк яго ўкусіць, абколаваючы пыску.

Нарэшце змаглася, цяўкнула там на вуліцы і прыкаціла-
ся на надворак, забрахала з перапуду каля гумна.

Уедлівы брэх нечакана ўваскрэсіў перад Міцём шарую
ноч напрудвесні, калі яны з Ваўчком выйшлі на варту і, за-
драмаўшы на халодных каменных каля бэзу, усахпіліся, пе-
рапуджаныя брэхам Алесінай сучачкі.

Прыбеглі сюды на надворак якраз у той час, калі ў гум-
не каналі хворыя на тыф Таквіля з немаю Еўкаю. Міцю яшчэ
і цяпер скалануў той моцны, спакутаваны стогі, што чуўся
адсюль, з замкнутага на конскае пута Мондравага гумна.

Потым па вёсцы страшнай пошасцю папаўзла злая чутка,
што сваю свекрыву з немаю залувіцаю атруціла яна, Алеся.

Міця абміраў, халадзеў душою, але не верыў. Спамінаў
тую шарую, з сівым замаразкам раніцу, калі яны з Ваўчком
прыбеглі сюды на надворак, жалоснае скавытанне сучачкі,
перапалоханую, нібы бяспамятную, Алеся і той падазроны
намёк Ваўчка. Пэўна, расказаўшы сваёй языкатай Вользе,
ён і пусціў гэтую страшную чутку. А ў Вольгі кожная на-
віна з камара вырасце на вала.

Міця перавярнуўся на другі бок, чуючы пад сабою ша-
паткое, трохі ўжо казытліва-калючае, што прабілася праз
радзюжку, сухое сена, нацягнуў на сябе цяжкую, у няроў-
ных гарбылях злямцаванай кудзелі старую коўдру, але за-
снуць ужо не мог.

Перад вачмі зноў паплыла тая цёмная, з прымаразкам
даўняя ноч, успомнілася гуканне нядужага малога параво-
зика перад вёскай, сноп чырвоных пякучых іскраў, што цяг-
нуліся за яго комінам, ізноў той страшны змардованы стогі
скалануў Міцева сэрца.

Успаміналася жалезнае конскае пута, што вісела на тоў-
стым прабоі дзвярэй.

Зноў злою і неадчэпнаю асою завілася, закружылася дум-
ка: няўжо гэтае ўсё страшнае і печалавечае ўчыніла яна,
Алеся?

Няўжо праўда? Не! Не можа быць.

Міця сарваў з сябе нагамі цяжкую злямцаваную коўдру
і, астываючы ад нечаканае навальнае злосці, ляжаў з ад-
крытымі вачмі, глядзеў у мітуслівую з ружавата-залацістым
пылам чарнату гумна, спакайнеў душою, чуючы ўжо, як
спадыспаду яе падымалася тая ўжо нязрушная і цвёрдая
вера, якою ён і жыву дагэтуль: не, не любіла іх Алеся, але
не, не ўзяла на сябе такі страшны грэх, каб звесці са свету

чалавека. Не! Гэта — плёткі, зводы. Гэта разнеслі куслівыя языкі.

Задушлівая гарачыня зноў абліла Міцю, распаліла, рас-
травожыла памяць. І пакутна-шчымлівая жаласць, пера-
мешаная з пяшчотай, затрапяталася ў Міцэвай душы да Але-
сі, і нейкая невядомая і разам з тым неразгаданая крыўда
паднялася ў ёй на ўвесь свет, на людзей, на вёску, на жыц-
цё, і на вачах у Міці пякучай гарачынёй высачыліся, цяж-
жэлі слёзы.

А можа, у Алесі жыла такая вялікая помста на старую
святроў і нумую залувіцу, што яна, Алеся, не магла стры-
ваць? Бывае, накіпіць, балюча нарве ў чалавечай душы та-
кая нянавісць і злоба, што ён ужо не саўладае з сабою.

Міця схамянуўся, апомніўся, што такое благое ды грэш-
нае думае пра Алесю, і прыбіты, знявечаны гэтымі думкамі
нерухома стаіўся на порсткім казытлівым сене, слухаў шал-
патлівую валтузню разгуляных пад раніцу мышэй, іхні ня-
моцны піск, сухое, нечакана рэдкае і нібы затоенае палу-
скванне гароховых струкоў недзе над галавою, на рэдкіх,
пакладзеных на тоўстыя круглыя бэлькі дашчаных вышках.

Сухі і нечаканы, нібы спадцішка, лускат гароху, яго
гаркаваты прывялы пах прыгадалі Міцю сіваю раніцу, густы
волкі туман, ад якога на вейках сабіралася цяжкая раса, і
сябе малога ў гэтай далёкай восені.

Ён гнаў на пашу каровы, насцярожаны і баязлівы ў гу-
стым невідучым тумане. І неўспадзеў, наставіўшы вушы і
прынюхваючыся да сівай, шчодро абсыпанай расою дарогі,
палахліва закруціла галавою і зачмыхала старая, з адным
скручаным рогам карова.

З боку дарогі Міця згледзеў нешта белае. Яго і цяпер бя-
рэ дзіва, што ў гэтым невідучым тумане ён згледзеў не
чорныя вялікія купы скошанага і яшчэ не звезенага з поля
гароху, а белую хустку. Падышоў бліжай, распознаў ужо ка-
бету ў белай хустцы, што ляжала на пустым загоне, уткнуў-
шыся тварам у зямлю і неяк нядобра, далоняй уверх, пада-
гнуўшы і выкруціўшы сваю руку. З-пад хусткі выглядалі
сівыя аброшаныя валасы. Сівеў ад расы і яе злінялы бардо-
вы каптан. Стылі на холадзе азыраватай раніцы сінія, не
прыкрытыя згамтанай спадніцай яе босыя ногі.

Туды, дзе ляжала яна, ад дарогі вёў, бэрсуючы ружова-
сівыя каткі і рэдкія кветкі румянку, вытаптаны локцямі і
каленьмі, яшчэ свежы на расе след.

Міця, схаладзеўшы ад страху, патурыў каровы назад,
каб сказаць дома бацьку.

Потым, ужо нешта праз год, яны дачуліся, што пабітая ды ўкалечаная да бяспамяцтва кабета прыблукала сюды на верасаўскае поле з-пад Дварчан, з далёкае чыгункі, дзе яе выкінуў на хаду з поезда муж, нейкі звар'яцелы чыгуначнік з Вільні. Збіўшыся з тропу і праблуканішы цэлую ноч, яна пад раніцу сканала каля скошанага гароху ў чужым і неведомым ёй полі.

Цяпер тая нежывая, у белай хустцы з плямаю крыві кабета здалася Міцю падобнай да старое Мондрыхі. Як аднакавым была іхняя пакутная смерць, так аднакавым пібыта было ў іх усё — і лёс, і худыя кароткія ногі, і твар, якога ў чужаніцы Міця не бачыў.

І думкі яго зноў набеглі на Алеся. Але іх успалахнуў расцяжны свіст кукушкі перад верасаўскім пераездам і яе рытмічны, перамешаны з шумам грукат і лясканне колаў.

Засынаючы, нават уявіў, як над чорным паравозікам вісеў сноп трапяткіх і палахлівых іскраў, прыпомніў той перапуджаны крык Ваўчка каля бэзу і нечы — старое Таквіліці нямае Еўкі — спакутаваны стогн тут, у гумне...

Разбудзіў яго сухі шырокі рып гуменных дзвярэй, жаўтлявая яснасць ад сонца, што калыхалася на сівым вялым павучыніні пад латамі, і насцярожана-неспакойны голас Алесі:

— Змітрык, ты не чуў, што рабілася?

— Што? — Ён прыпадніўся на локаць, спомніўшы ўедлівы сярод ночы брэх сучачкі.

— Паліцыянты цалюткуюю ноч віжавалі. — Алеся задзірала чубок свае старое, са злінялымі валопшкамі хусткі, каб убачыць тут на высокім сене Міцю. — Варту правяралі.

— А дадому да нас не завітвалі? — Міця скінуў з сябе коўдру, учуўшы халаднаватую свежасць раніцы, якою цягнула праз адчыненыя дзверы ў гумно.

— Не, не прыходзілі, — Алеся сказала ўжо за парогам гумна, стоячы на росным, што зацвіў дробнымі, ледзьве відучымі бела-ружаватымі кветачкамі, спарышніку. — Ідзі паснедай. Цеперся чакаю, астыла ўсё.

Міця скаціўся з сена, з пярэла скочыў на сухі жаўтлява-спалавелы ток у цьмяных вочках утрамбаваных у гліну каменьчыкаў і аслеп ад нізкага сонца. Ён зажмурыўся і раптам успомніў раскалыханы бляск вады, сівы, у ліловых мятлушках троснік, жоўтае дно, што свіціцца праз пльценькую ваду, і пад навіслымі над возерам старымі, у жаўтлявых купках амялы бярэзінамі яе, Чэсю, што ішла, разбіваючы босымі нагамі гэтую раскалыханую, у бляску разварванага сонца пльценькую ваду.

Захлынуўшыся ад радасці, пабег па росным пякуча-шчымлівым спарышніку даганяць Алесю, нібыта пачужэлюю пасля родаў, шырокую ў крыжы і, як здалося яму цяпер, сталую, ужо немаладую кабету, і спатыкнуўся: за брамаю мільганула цёмна-сіняя, з доўгім акутым брылём паліцыян-тава фуражка, забразджаў веласіпед, і над шчыкетамі перакрывілася ад здзеклівага пасмехвання таўсташчокая морда Гуры.

— А-а, то ты, Корсак?

Там, за плотам, бліснулі арламі яшчэ дзве фуражкі.

Змітрок паслізнуўся на роснай траве, яшчэ машынальна зрабіўшы разварот, хоць бачыў, што ўцякаць позна.

— Сердэнько, не думай даць галопа — буду страляць.

— Спіць позна, пся гомаць, а мы аж з ног збіліся, — папхнуўшы нагою весніцы, да Міці ішоў і даставаў з кішэні блішчастыя наручнікі незнаёмы паліцыянт.

— Ай, божачка, што гэта робіцца! — з ганка закрычала і, нібы адыходзячы ад памяці, памкнулася напярэймы паліцыянту збялелая ў твары, на якім яшчэ выразней зацямне-ліся, што не сышлі пасля родаў, карычняватыя плямы, перапалоханая Алеся.

— Якой холеры яна дрэнчыць? — Сюды да Міці ўжо шу-гануў і Гура. За плотам туліўся і не ведаў, дзе знайсці сабе месца, солтыс Вайтовіч.

XXVI

Лёгкі, ясны, у затоеным смутку спакой марудна плыў над засмужанай зямлёю, што шарэла ад злінялага на сонцы і збуцвелага на дажджах ржышча, зрэзь зазеленелага на-тапыранаю елачкаю, над ружавата-рэдзенькаю, што толькі ўгледзелася з пухкай цёплай раллі, маладою рунню, над паскаю лесу, што панура занываў каля далёкіх сутокаў бя-лёсага неба, над чубком страката-жаўтлявай, што палахліва вызірала з-за блізкага грудка, маладой дубровы, над пяча-най дарогаю ў высокіх старавечных ялаўцах, над калматымі межамі ў карычняватым быльніку, збэрсаным сіваю паву-чынаю, над незаараным папарам, жоўтым ад яснае свірэшы, што будзе цвісці да самых замаразкаў і пахнуць полем.

Ваўчок мінуў гаркавата-сыры ад маладое свірэшы папар і выйшаў на грудок, на калматай, закурэлай пылам траве паставіў свой фанерны, з цяжкай завушніцай замочка лёгкі куфэрак і, нарэшце, мякчэючы і адыходзячы душою, учуў, што ён дома. Як і дома на сваім полі, гаркавата, нібы рэдзь-каю, пахла сакавітаю свірэпай.

Ваўчок паставіў на кант свой куфэрак і прысеў на яго, зашчаміўшы рукі каленямі. Адсюль, з абветранага жывым халодным скразняком груды, было відаць, як далёка ў лагчыне за цёмным чубам дрэў затаіліся карычнявата-шарыя, падсушаныя сонцам стрэхі высокіх гумнаў і лабатых, без шчытоў хат соннага Верасава.

Там, каля сцішна-абвіслых доўгім веццем старых бярэзін, чырвоным агнём заняўся гарэць адзін бок вялікага разложыстага клёна. За ім хавалася Ваўчкова хата.

Заўсёды, як падыходзіла восень, першым пачынаў жоўкнуць гэты стары вялікі клён. І не ўвесь, а толькі з аднаго боку шырокая раскідзістая лапа. І не жоўкла, а чырванела на ёй разлапістае лісце.

— Дрэва занывае — восень ужо, — няўгад зірнуўшы на гэты вялікі клён, гаварыў хто-небудзь на вуліцы, спатыкаючы Ваўчка, і тады сцюдзёнай крынічкай падточваўся холад, што неўспадзеў прайшло, мінула лета, дні цяпла, высокай яснасці.

Цяпер грудзі асвятляла нецярплівая радасць, што ён бацьць гэты цёмна-зялёны раскідзісты, з жаўтлява-чырвонай падпаленай лапай клён, што нагадваў чалавека яшчэ не старога, з чарнявай чупрынаю, на якой нечакана заяснела пасама сівых валасоў — знак нечага знячэўку перапакутаванага.

Пры спадзе груды густа, вуж галавы не ўткне, цямнеў малады, спярэшчаны жаўтлявай яснасцю шапаткога бярэзніку нізкі хвойнік — туды між ялаўцовых кустоў стрымгалоў ляцела белаватая, раз'езджаная да сышкага пяску дарога.

Ваўчок глядзеў на гэты даўно знаёмы з маладых год абходжаны, адчуты босымі нагамі і ўжо да звыклага абгледжаны вачмі свет, а цяпер такі нечакана і раптоўна новы, што спадыспаду чорствай, ужо даўно, здаецца, перагарэлай душы раптам высачылася ласка да ўсяго і радасць, як паводка, разлівалася ў душы, што ён вярнуўся дахаты, да дзяцей, да Вольгі, пра якую думаў усю дарогу.

Брала нават дзіва, што за гэтыя два дні разлукі яго памаладому няўцерпна цягнула да яе. А ён быў думаў, што ніколі, можа, не любіў свае худое бясклубае Вольгі, спадцішка заглядаючыся на мажную, з залатым зубам жонку асадніка Чарнецкага, што трымаў у Дварчанах рэстаран. І калі Ваўчку надаралася завітаць па якой патрэбе ў мястэчка, ён наравіў, стараўся прайсці міма мураванага дома з усечаным вуглом, з прыгожа выкаваным жалезным балкончыкам на гэтым вугле і вывескай «Рэстарацыя», каб па-

паткаць ды паглядзець, калі пашанцуе, на гэтую прыгожую ды гладкую маладзіцу.

Ды асаднік Чарнецкі, што насіў зеленкаваты вайсковы фрэнч з нашытымі кішэнямі і наглянцаваня хромавыя боты з высокімі заднікамі і раменьчыкамі на тугіх завужаных халявах, быў відны, прыгожы мужчына. І Ваўчок у заюшлівай рэўнасці таіў сваю злосць на Чарнецкага і сваю зайздрасць, соладка млеючы, калі цішком ішоў за асаднічыхаю, не спускаючы вока з яе высокіх і гладкіх ног, з яе танклявай паясніцы, туга абцягнутаі шаўковаю, у ліловыя кветачкі сукняй з прыгожым карункавым шалікам цераз плячо, капялюшыку са стужкамі.

Ён не ведаў і не мог разабраць, ці было гэта затоенае нязвыклае каханне, ці проста мужчынская, абуджаная хараством ханць да кабеты, але ўночы перад сном, калі змораная Вольга пачынала храпці, ён у ашалелай задусе прыгадаваў жонку Чарнецкага...

Цяпер, стоячы сярод поля на абветраным грудзе, Ваўчок з пякучай смагай думаў пра Вольгу і чуў радасць, што вярнуўся да яе, да сваіх дзяцей і да сцішнага асенняга поля, да замгленых сінечаю чубкоў недарослага замшэлага хвойніку.

Ён падняў свой куфэрак, дзе ляжаў брусок уклучанага ўчысты палатняны лапкі жаўтлявага леташняга сала, пазычанага ў Корсакаў на адробкі, пачаты ўжо бохан хлеба, чысты ручнік, і рушыў да вёскі, чуючы на губах жорсткі, падняты і падкручаны раптоўным віхрам на дарозе гаркаваты пыл...

На той бок Верасава каля цёмна-карычневага лапіка пераспелае грэчкі за пашаркам расстаўленых кучак нібыта хто варушыўся. Ці не яго Вольга прыйшла на поле?

І яму ўспомнілася, як там пры сваім полі на куп'істым лужку між растапыраных пучкоў высокай, у карычневых шышках конскае цыбулі ён кінуў сваю Вольгу, нагледзеўшыся на яе раздзетую, у адной кароценькай палатнянай сарочцы.

— Божа мілы, дзень, людзі!..

Яна не далася яму тады. Цяпер яго зманьвала і пад'юшчвала тое даўняе і маладое і разбірала саладжавая радасць, што ціхім вечарам у змроку, што аблытае хату, калі ўкладуца і засапуць насамі дзеці, ён прыгорне да сябе Вольгу і рука яго знойдзе яе цёплае і шаўкавіста-гладкае сцягнo...

За познім, што звесіў вусатыя каласы, загончыкам нязжатага ячменю дарога мінула сухі высокі шэпт стракатага бярэзніку і ўшылася ўжо ў смутны пад восень хвойнік.

Ваўчок захлынуўся ад даўкага напаранага паху смалы, кіславатай прэласці кастрыцы, гаркаватага духу падсохлых казякоў.

Прысеў на кукішкі, зазіраючы паверх ценькае спалавелай мятліцы пад нізка навіслыя лапы шырокіх у падолах хвоечак.

Але нічога не знайшоў. І толькі падымаючыся, тут, каля дарогі, за круглым ялаўцовым кустом, убачыў, як стары ўжо, мусіць, счарвелы грыб падымаў на сваёй карычнявата-зялёнай, скрыўленай набок шапцы тоўстае струхлелае палена.

Памахваючы сваім куфэркам, Ваўчок падышоў да старога вялікага, з шапку, грыба, але не чапіў: гэта ж дзіва — каля самае сцежкі ўседзеў. Вырас і нат састарэў. А колькі ж вачэй глядзела і не ўбачыла, колькі ж ног прабегла і не наступіла на яго.

Ваўчок стаяў і глядзеў на гэты вялікі, з пахіленай шапкай грыб, што трымаў на сабе струхлелае палена, і думаў, што невядома як скончыцца чыё жыццё: і тых, што ўчора паехалі на фронт, і яго з лезнявіцкім хлопцам — Стасем Патапчыкам, з якім ён вярнуўся дадому.

Ён прыгадаў учарашняе: зарослую высокім, у сініх валожкавых кветках мацаўніком станцыю Гарадзею, мутны бляск рэек, шара-цэмянтовы выступ рампы, што падступала да самае чыгункі і дзе стаяў доўгі чырвоны, ужо загружаны таварняк. З вагонаў выглядалі, падымаючы панурыя галовы, кавалерыйскія коні. Толькі на рампе засталася высокая піраміда складзеных адзін на адзін і не загружаных кіпаў сена. І на каштанавым беланогім кані, што нерваваўся і гарцаваў перад вагонамі, пакрываў ганарыста-строгі афіцэр у фуражцы з белым акалышкам:

— До кого мувен, до слупа? Ту станонць, ту!..*

— Можа, нашыя грузяцца, можа, нам трэба сюды? — спытаўся той лезнявіцкі хлопец у выцвілых плацянковых портках і ў скураных хадаках, калі яны міналі платформу.

— Чаго мы маем распытваць, нам трэба ў Нясвіж, — сказаў Ваўчок, таксама пазнаючы па белым акалышку на афіцэрскай фуражцы, што гэта дваццаць сёмы полк уланаў, да якога яны былі прыпісаны і куды на выпадак вайны меліся з'явіцца.

У Ваўчковай душы тлела і другое: нашто лішне вытыкацца, можа, дасць бог, удасца на які дзень прыпазніцца, бо ці вялікае нічасце ачуціцца на фронце, у гэтай бойні, дзе чалавека ў кожную хвіліну прашые гарачая сляная куля ці

* Да каго гавару, да слупа? Тут стаяць, тут!..

разарве ўшчэнт невідущая міна. Закружылася галава ад успамінаў, калі яшчэ тою вайною ў Ваўчка на вачах асколак ад снарада распаласаваў салдату жывот і ранены чалавек яшчэ з гарачкі пачаў рукамі грабці ў сябе акрываўленыя, што курыліся параю, сіняватыя кішкі.

Скразняк халоднага страху прабег у Ваўчка па спіне, і ён ужо з цвёрдай злосцю крыкнуў рэзервісту:

— Ідзем, няма чаго азірацца.

Сустрэліся яны ў вагоне, як толькі выехалі з Баранавіч, угадваючы адзін у адным па куфэрку ды торбе, што рэзервісты, а разгаварыўшыся, здзівіліся, што абодва едуць у Нясвіж на зборны пункт.

Гэтыя дванаццаць вёрст тугою сцежкаю, што вілася з боку шашы, то падымаючыся з закурэлай канавы на абочыну пад ацяжэлыя ад буйнай чырвані ягад нізкія развесістыя рабіны, то спадаючы зноў на адхон да лесу пад старыя ружова-шурпатыя, з куксамі шарых тоўстых сукоў адзінокія хвойкі, яны прайшлі не згледзеўшы — за гадзіну з хвосцікам.

У насцярожана-прыціхлым гарадку з пабеленымі хатамі і дагледжанымі садкамі, дзе з цёмнага лісця свіціліся жаўтаватыя, налітыя спеласцю буйныя яблыкі, яны напыталі кашары — двухпавярховыя домікі за белым высокім касцёлам; пад яго шырокім купалам гарэлі, прапускаючы сонца, выкладзеныя з балонкаў чырвоныя і жоўтыя крыжы.

Абкружаны жалезнай агароджай і старымі разгалістымі клёнамі касцёл стаяў каля возера, якое рассякала ружаватая ад бруку і высаджаная абапал гузаватымі ясянямі грэбля. На рабенькай, спярэшчанай дрыгатлівымі хвалямі вадзе, выгнуўшы доўгія шы і трохі растапырыўшы крылы, пакалыхваліся два лебедзі.

— Слухай, гусі якія! Бачыш? — прыпыніўся каля жалезнае брамы ля праменных прантоў з прыгожымі і меднымі ліхтарамі на мураваных слупах лезнявіцкі рэзервіст.

Але з вартоўні, што стаяла з боку жалезнай брамы, рыпнуўшы дзвярмі, выйшаў вусаты, у вайсковым фрэнчы стражнік.

— Вам туды. Кашары там. — І махнуў рукою назад, не дзе на касцёл.

Азірнуўшыся, Ваўчок з рэзервістам убачылі ў сябе за спіною каля нізкага мураванага доміка, што цягнуўся ад касцельнага муру, яшчэ адну, ужо дашчаную і пафарбаваную на зялёна вялікую браму. Над трохкутнікам збітых перакладзін падымаўся шчыт з белым арлом на чырвоным фоне.

— А што ж гэта? — яшчэ ўсё азіраўся за возера на зялёны навал старых парудзелых клёнаў, за якім падымаліся дзве высокія вежы з зоркамі на вострых шпілях, лезнявіцкі рэзервіст.

— Гэта ж, пэўня, Радзівілаўскі замак.

— Што ты кажаш? — глуха перапытаў і задзёр голаў Стась Патапчык. — Я і гляджу, што і гусі іншага заводу. Я такіх ніколі не бачыў.

— Ідзі, ідзі, не азірайся, — Ваўчок адчыніў пафарбаваную на зялёна, як уся шырокая брама, вузкую фортку і папхнуў туды Патапчыка.

Нехаця ўваліўшыся ў выбрукаваны сіняватым каменем двор, Патапчык палахліва скасіў вока на вартаўнічую будку, але там нікога не было.

— І дзяжурнага няма?

— Не. Нехта вуньдзека ёсць, — махнуў сваёю задзёртаю набакір кепачкаю Ваўчок, убачыўшы каля чырвонага, на два паверхі цаглянага дома сівых, запражаных у доўгі воз коней і салдата, што спускаўся з ганка, несучы жоўтую прадаўгаватую скрынку.

З расчыненых пустых стайняў, што расцягнуліся ўздоўж рабенькага возера з сіва-зялёнымі чубкамі гляджаю, нясло нявыветраным конскім гноем.

Адтуль выйшаў, перабіраючы пальцамі гузікі прарэха, даўганосы афіцэр.

— Стой, балване, доконт сень пхаш? *

— Пане сяржанце, — са сваім куфэрам яму напярэймы зайшоў Ваўчок.

— Ты афэрмо, — наліўся злою чырванню афіцэр. — Не знаш стопня? **

— Бо нараменнікі, пан, зэрвал ***, — хітра ўсміхнуўся Ваўчок.

— Падхаронжы я. — Афіцэр паляпаў па плячы, дзе адшпіліўся пагон.

— Мы рэзервісты, прыпісанія да дваццаць сёмага палка уланаў, павінны з'явіцца сюды з сінняй карткай урляповай****. — Ваўчок паставіў на брук свой куфэрак і пачаў абмацаць кішэні рудога шарачковага пінжака, каб, мусіць, знайсці і дастаць позву.

— Ідзіце ў Гарадзею. Полк там. Можна, яшчэ заспеце. — Падхаронжы нават не спыніўся, толькі скоса зіркнуў на Ваў-

* Стой, балван, куды пхнешся?

** Ты што — дурань, не ведаеш звання?

*** Бо, пан, сарваў пагоны.

**** З прыпісной карткай, позвай.

чкоў куфэрак: — А тут нічога няма, нават ніводнай пары абмундзіравання. Мы займаемся з ім, — ён махнуў галавою назад на запрэжаны ў пару коней вайсковы воз, — толькі паперамі. У нас акрамя дакументацыі нічога няма.

Ад жалезных падкоўкаў, што блішчалі на абцасах ботаў, недзе за казармаю аддаваўся востры кароткі цокат.

Ваўчок паціснуў плячыма, нібы не верачы таму, што гарварыў падхаронжы, нехаця падняў свой куфэрак і пайшоў да брамы.

Шоргаючы хадакамі, услед за ім падаўся Стась Патапчык.

— Войска, курва іх маць, — услед яму ўжо сплюнуў падхаронжы. — Лапцякі. Пагубім сень на амэн*.

— Падалуй ты мяне... — для асцярогі ўжо за брамаю агрызнуўся Патапчык і забубніў: — Памяняўся б на твае боты, чаго ж. Я таксама ўмею ляскаць падкоўкамі.

— Ціха ты, — турзануў яго за рукаво Ваўчок і зашаптаў: — Цяпер дай божа ногі... А ён хай ваюе, хай пагрызе зямлю, ваяка...

— Ты праўду кажаш, пойдзем дахаты. — Патапчык зачапіўся хадаком за вышчарблены і трохі ўздыблены сярод бруку сіні камень.

— А то куды ж.

І яны, пакутліва-шчаслівыя, што ўсё так выдалася, азіраючыся на белы касцёл з фігуркамі святых у нішах, з невядомым лацінскім надпісам, які яшчэ ўсё стараўся слібзаваць Ваўчок, рушылі зноў на вузенькую вуліцу з драўлянымі хаткамі, каля якіх ціха драмалі разрослыя, абсыпаныя ўрадлівымі яблыкамі садкі.

Напроці пабеленай хаткі з зялёнаю страхой і шарымі, нефарбованымі аканіцамі на гонкай яблыньцы, што абаперлася ацяжэлай лапай на ражны частаколу, красавалі цёмна-ружаватыя штрыфелі.

Патапчык, глытнуўшы даўкі камяк спакусы, падскочыў на плот і, ухапіўшыся за частаколіну, выцягнуў руку да нізкага буйнага яблыка. Але трухлявая частаколіна трэснула, успалашыўшы недзе ўжо за хатаю ўсохлую, што закальвалася сюды, абапіраючыся на арэхавы кіёк, старую бабу.

— Што ты робіш, недавярак! — бліснула яна мутнымі шкельцамі акульяраў, што жалезнымі вушкамі хаваліся за хустку.

— Цьфу ты, — Патапчык паглядзеў на зломак частаколіны, што застаўся ў руках, і шпурнуў на другі бок яшчэ не

* Лапцюжнікі, Згінем на амэн.

забудаванай вуліцы, дзе стаяў толькі шары, выцвілы на дажджах і сонцы, падведзены чатырма вянкамі пад вокны сасновы зруб.

— Каб цябе гніды аб'елі, як ты з'еў гэты плот! Каб цябе!..

— Ціха, баба, не кудахкай,— угнуўшы голаў, лёгенька зашаркаў хадакамі па тупкай сцезцы праз бела-ружаватую дзяцеліну прысарамачаны Патапчык.

— Наеўся, бачыш,— папярхнуўся ад едкага дыму Ваўчок; яны ўжо выйшлі з мястэчка на абсаджаную маладымі, у шчодрай чырвані чачотак рабінамі вузкую шашу. На яе цягнуўся з блізкага поля мякка-гаркаваты ялаўцовы дым. За жаўтлява-зялёным падсохлым картаплянікам пастухі расклялі агонь.

І Ваўчок раптам уявіў, як свірчыць на агні густы ялавец і з яго, покуль ён добра не ўгарыцца і не шугане полымя, бэрсаяца і коціцца вялымі клубкамі сіва-зеленаваты дым.

Успомніўшы пра брусок сала і вялікі, з чорнай, пабітай пухірамі скарынкай бохан хлеба, што ляжаў у куфэрку, завярнуў да агню, да пастухоў з грумадою кароў, што разышліся па лужку пры рэдкіх ялаўцовых кустах.

— Ты куды? Вот галава,— блытаўся ў перасохлай траве на паўмежку Стась Патапчык.

— Можна, і дурная, але шапкаю не прыкрыеш. Трэба сысці з шашы. Не пабяжымо ж у Гарадзею.

— Гы-гы, хай іх там яма ўпрача,— зарагатаў здурнелы ад радасці Патапчык.

Каля складзенага з накарчаваных смолкіх корчыкаў звабнага, што сагравае таемнасцю, агню, круга якога ляжалі, чакаючы гарачага прыску, ружовыя картоплі, сядзелі трое хлопчыкаў: двум было па гадкоў дванаццаць, трэцяму, што шморгаў носам, з нямытымі, хіба толькі расою, чорнымі ножкамі — гадкоў шэсць.

— Можна прысуседзіцца? — спытаў Ваўчок, падышоўшы да агню і маргнуўшы з-пад свайго доўгага брыля самаму меншаму з іх.

— Чаму ж не,— адказаў за яго старэйшы, з вузенькімі вочкамі і пляскатым, як перабітым, носам.

Ваўчок адчыніў свой таемны для дзяцей фанерны куфэрак, дастаўшы адтуль брусок сала і вялікі прадаўгаваты, з чорнаю, падпаленаю да пухіроў скарынкаю бохан хлеба.

Адрэзаў усім па скварцы сала і добрай лусце хлеба і прысеў на кукішкі перад агнём. Праткнуўшы ражком сваю скварку, трымаў, пакручваў над вугольчыкамі, ловячы наздраватаю лустаю шыпячы тлушч.

Тут, каля ціхага, што бліскае ў вочы вечнай радасцю, агню, яны праседзелі да самага вечара, поцемкам прыйшоўшы ў Гарадзею; вайсковага поезда там ужо не было.

Да Баранавіч у адкрытым, прадзьмутым скразняком, тамбуры выпадковага таварняка іх падмеўся дзвезці нейкі тоўсты, з падкручанымі вусамі спагадлівы кандуктар — яны казалі, што дагацяюць свой полк. З Баранавіч, украдкам ускочыўшы ў вагон, яны ўжо ехалі віленскім пасажырскім, зашыўшыся пад лаўкі і думаючы толькі пра адио — каб іх не агледзелі і каб яны не мінулі Дварчаны.

Балазе ў вагоне для маскіроўкі не запальвалі электрычнасці — у адным канцы вагона ў бляшаным ліхтары калыхалася касніком цьмянага полымя нізкая свечачка.

У чадным ад вугальнага дыму купэ шапталі, спадзеючыся, што іх не чуюць, дзве пані — адна з сабачкам, якога яна, мусіць, трымала на каленях, другая з плеценаю карзінаю, якую ўсё хацела запхнуць далей пад лаўку, штырхаючы Ваўчку ў бок.

Няўзнак адапхнуўшы карзіну, Ваўчок стаіўся, настаўляючы вушы да іхняй палахліва-трывожнай гутаркі:

— Вільня перакопана ўся равамі, чулі?

— Свенты божа, свенты міласэрны! — уздыхнула тоўстым мужчынскім голасам, мусіць, тая, што трымала на каленях сабачку.

— Школы, кажуць, адкрываюцца толькі дванаццатага.

— Што вы кажаце, пані Бернацкая?

— Польскія эскадры збілі шаснаццаць нямецкіх самалётаў. Гітлер прыехаў на фронт.

— Свенты божа, свенты несмяртэльны!

Гутарцы, пэўна, не было б канца, каб яе не перабіў, счуўшы Ваўчка, чуткі сабачка і не зацяўкаў, паглядваючы сюды пад лаўку.

Пані ціхенька перацягнула карзіну ў другое купэ, але там пад лаўкаю затурзаўся Патапчык. Ён іх перапудзіў ужо да смерці, калі, учуўшы, што кандуктар аб'явіў Дварчаны, рвануўся з-пад лаўкі, незнарок для самога сябе зачачіўшыся торбаю за нейкі штыр ці гак і высыпаючы напечаныя ў запасі па скупасці нават не пакаштаваныя коржыкі.

Патапчык напоўз уздоўж прахода, як мядзвездзь, з грукатам сеючы на падлогу з разарванай торбы сухія коржыкі. Падняўся ён на ногі каля дзвярэй, над якімі ў закураным бляшаным ліхтары моргаў слепаваты агоньчык.

Услед за ім з-пад лаўкі высунуўся і застукаў сваім фанерным куфэркам аб канты лавак ды жалезныя пруты перагародак, праскочыўшы міма насцярожана-перапуджанага

кандуктара на дварчанскі пясчаны перон, Марцін Ваўчок.

Потым ужо, калі яны адышліся ад станцыі ў пагодлівую чырвань раніцы пад малады аброшаны лясок, дзе тоненька перачылікваліся, абшнырваючы густыя невысокія елачкі, шара-зялёныя, з шылаватымі дзюбкамі юркія каралькі, і прыселі, задыханыя, на аблушчаныя, у злеглай траве, сточаныя восамі пні, Ваўчок ужо з нейкаю палёгкаю, нібы скінуўшы з сябе што цяжкае, уздыхнуў:

— Нарэшце, лічы, дома.

— Ага, — хацеў унаравіць яму Патапчык, але толькі раззлаваў Ваўчка.

— Каб не свой дурань, то і сам смяяўся б. Ну і грукату ты нарабіў... Можна было і не выскачыць. Балазе кандуктар не змікіў, што з намі рабіць, а то прапалі б за гнілую рыбу.

— Зрабіў бы ён што мне.

— Замкнуў бы, ды ўсё.

— Мы яшчэ паглядзелі б, рука ў мяне — што пранік.

Яны яшчэ пасядзелі з паўгадзіны, астываючы і ад перажытага страху, і ад смуроднае, чаднае гарачыні вагона, ужо ўмовіўшыся, калі зловіць паліцыя ці яшчэ якая халера прылучыцца з кім, не казаць, што бачылі адзін аднаго, нікому, нават жонкам, і разлучыліся ў росным ляску...

Ваўчок нагнуўся, хацеў зняць з шапкі грыба вялікае струхнелае палена, але не, перадумаў — хай ляжыць, хай здзівіць яшчэ каго — і пайшоў, чуючы на спіне сухое пякучае сонца і мінаючы на грудку верасаўскі хвойнік, за якім між зарослых нізенькіх капцоў могліц густа і мякенька шумелі на лёгкім скразняку дэплага асенняга ветру невысокія круглыя, як купалы на цэркві, кусты цёмна-зялёнага ялаўцу ў сівых дымных ягадках.

Наровячы не патрапіць на ліхое вока, Ваўчок стаіўся за гэтымі ялаўцовымі кустамі, што прымлелі ад гарачыні на пясчаным грудку, і, прыжмурыўшы адно вока, пільна і доўга ўзіраўся на сіваватыя, ускалмачаныя ветрам купы вербаў, на жоўты мост з тоўстымі сырымі парэнчамі.

Убачыў, што там мільгае чырвоная сукенка і трасуцца кудлы белых, падстрыжаных пад гаршчок валасоў яго старэйшай дзяўчыны, і на вачах задрыжала каламутная пякучая сляза.

Скоранька збег з пясчанага, разбітага калясьмі грудка да парудзелых, у дзіравым лісці алевых кустоў.

— А во тата! — па ліпкіх смалістых маставінах босымі нагамі затупала дзяўчынка, бегучы яму насустрачу.

— Я, дачушка. — Ваўчок, паставіўшы куфэрак, падняў пад пахі лёгенькую і худзенькую, як снітка, дачушку.

— А цябе не забілі?

— Чаму ж мяне маюць забіць? — Ён паглядзіў яе па слізкай выцвілай галоўцы.

— На вайне ўсіх забіваюць. — Яна падняла на яго свой падпухлы сплаканы тварок — у чырвоных вачах яшчэ выліваліся слёзы.

— А ты чаго плачаш?

— Косціка не знайду.

— А куды ён пайшоў?

— Не знаю, тут сядзеў. — Дзяўчынка выцерла кулачком слязу і паказала на маставіны над мутнавата-зялёным вірам паглыбшанай рэчкі — недзе ў Грабянкавым млыне, адкрыўшы застаўкі, спускалі з возера ваду.

— Што ты кажаш? — схаладзеў Ваўчок. — А даўно ён сядзеў?

— Я не ведаю.

— Можна, удома дзе?

— Я ўжо бегала. Няма.

Ваўчок, чуючы, як млеюць ногі, глянуў уздоўж рэчкі, на той круты паварот, дзе тырчалі чорныя пні ад старых спілаваных алешын, дзе верасаўскія бабы паласкалі бялізну, і скоранька перабег мост, пайшоў каля старых, з жаўтлявымі лішайямі надрэчных вербаў. Далей стромы бераг аброс маладым, абвітым трывушчымі вярхоўкамі лапушыстага, у жоўтых шышках хмелю крохкім алешнікам.

Выткнуўшыся з-за густа зарослых алешын, убачыў у каламутна-зялёнай вадзе пад чорным карчом, што разам з берагам нахіліўся ў рэчку, нешта невыразна белае і выпусціў з рукі фанэрны куфэрак.

Чуючы, як слізгаюцца па траве ногі, як сухая, перацвіўшая крапіва апякае рукі, напралом праз яе палез да берага — і змярцвеў: неглыбокі вірок круціў, прыціскаючы да вужаватых, пераплеценых карчоў з нітачкамі ружовых карэньчыкаў, падварушваў нежывое ўжо цельца, закруціўшы яго тут насмерць.

— Татачка, а вунь Косцік! — закрычала на ўсю моц збянтэжаным, перапуджаным голасам дзяўчынка.

Ваўчок гэтак, у чым быў, скочыў у бухту і, здаецца, не чуючы лядовага холаду вады, трымаючыся адною рукою за шурпаты камель нейкага ражна, другою злавіў за ручку нежывое ўжо, спруцянела-скурчанае цельца дзіцяці, выпягнуў разам з гнілаватым, аблепленым маленькімі слімакамі азызлым паленам яго з вады.

Хлопчык, пасізелы і скачанелы ўжо, утапіўся мо з гадзіну назад.

Ваўчок палажыў яго на прылізаную вадою, што пачынала ўжо спадаць, зрудзелую траву і, аглухшы ад крыку дзяўчаці і ад неспадзяванасці, што ўчынілася, вылез на бераг.

Узяў хлопчыка на рукі, раптам прыгануўшы тое, што думаў надоечы ў ляску: ніколі не ўгадаеш, дзе чалавека падсцеражэ бяда. І балючым джалам у сэрца ўпіўся дакор, чаму не паехаў з дваццаць сёмым палком уланаў туды, на фронт, можа, застаўся б жыць хлопчык. Гэта кара за тое, што ратаваўся сам. А ад смерці не ўцячэш.

Нібыта абязвечаны і знямелы, стаяў Ваўчок, чуючы, як цурчэла з хлопчыка і капала вада і як настылы холад абдымаў яго самога.

Яму ўспомніўся пазаўчарашні такі самы пагодны дзень, аблытаны танюткай радужнай павучынай карычневы быльнік на дарозе, пухкая і цёплая пад босымі пагамі ралля, калі ён баранаваў жыта і да яго на поле, пасадзіўшы на раму Косціка, каб паказаў дарогу, прыехаў пасланец з гміны — худзенькі вуграваты, гадоў пятнаццаці хлопец.

— Разумны, — сказаў ён пра Косціка, ссадзіўшы яго з рамы. — Ведае, нябось, дзе поле.

— А ці ведае ён, куды выпраўляе бацьку?

— На вайну, — задзіраючы сваю голаў ад аб'еханае на вочы кепкі, сказаў па-сталаму Косцік.

— А там мяне заб'юць.

— Не-е, — зазваваў тады Косцік. — Заб'юць мяне...

І яны тады абодва, Ваўчок з гмінным пасланцом, засмяліся з гэтае дзіцячае гутаркі, што выйшла цяпер на праўду.

Несваімі пагамі, у гарачым бяспамяцтве, трымаючы на руках нежывога хлопчыка, ішоў да стракатага ад малінавага лісця вішанніку. З боку яго бегла і нема енчыла дзяўчынка. І, як чуючы бяду, каля хаты выў сабака.

Нешта горкае, нелітасцівае і тупое сціснула Ваўчку сэрца, калі падумаў, што няма нічога больш пакутнага на свеце, чым смерць роднага дзіцяці. Няхай ён пайшоў бы ў першы агонь, на той страшны фронт, каб чужыя рукі паднялі ўжо нежывога яго, як тут на сваіх нясе ўтопленое дзіця.

XXVII

Даехаўшы да рэчкі, перад новым верасаўскім мостам з ачэсанымі парэнчамі і круглымі тоўстымі маставінамі прыпыніліся двое пагранічнікаў.

З-пад доўгіх, як шуфлі, і нізка апушчаных брылёў сваіх фуражак яны пільна і насцярожана ўзіраліся на ўсланую

разарве ўшчэнт невідущая міна. Закружылася галава ад успамінаў, калі яшчэ тою вайною ў Ваўчка на вачах асколак ад снарада распаласаваў салдату живот і ранены чалавек яшчэ з гарачкі пачаў рукамі грабці ў сябе акрываўленья, што курыліся параю, сіняватыя кішкі.

Скразняк халоднага страху прабег у Ваўчка па спіне, і ён ужо з цвёрдай злосцю крыкнуў рэзервісту:

— Ідзем, няма чаго азірацца.

Сустрэліся яны ў вагоне, як толькі выехалі з Баранавіч, угадваючы адзін у адным па куфэрку ды торбе, што рэзервісты, а разгаварыўшыся, здзівіліся, што абодва едуць у Нясвіж на зборны пункт.

Гэтыя дванаццаць вёрст тугою сцежкаю, што вілася з боку шашы, то падымаючыся з закурэлай канавы на абочыну пад ацяжэлыя ад буйнай чырвані ягад нізкія развесістыя рабіны, то спадаючы зноў на адхон да лесу пад старыя ружова-шурпатыя, з куксамі шарых тоўстых сукоў адзінокія хвойкі, яны прайшлі не згледзеўшы — за гадзіну з хвосцікам.

У насцярожана-прыціхлым гарадку з пабеленымі хатамі і дагледжанымі садкамі, дзе з цёмнага лісця свіціліся жаўтаватыя, налітыя спеласцю буйныя яблыкі, яны напыталі кашары — двухпавярховыя домікі за белым высокім касцёлам; пад яго шырокім купалам гарэлі, прапускаючы сонца, выкладзеныя з балонкаў чырвоныя і жоўтыя крыжы.

Абкружаны жалезнай агароджай і старымі разгалістымі клёнамі касцёл стаяў каля возера, якое рассякала ружаватая ад бруку і высаджаная абапал гузаватымі ясенямі грэбля. На рабенькай, спярэшчанай дрыгатлівымі хвалямі вадзе, выгнуўшы доўгія шыі і трохі растапырыўшы крылы, пакалыхваліся два лебедзі.

— Слухай, гусі якія! Бачыш? — прыпыніўся каля жалезнае брамы ля праменных прантоў з прыгожымі і меднымі ліхтарамі на мураваных слупах лезнявіцкі рэзервіст.

Але з вартоўні, што стаяла з боку жалезнай брамы, рыпнуўшы дзвярмі, выйшаў вусаты, у вайсковым фрэнчы стражнік.

— Вам туды. Кашары там.— І махнуў рукою назад, недзе на касцёл.

Азірнуўшыся, Ваўчок з рэзервістам убачылі ў сябе за спіною каля нізкага мураванага доміка, што цягнуўся ад касцельнага муру, яшчэ адну, ужо дашчаную і пафарбаваную на зялёна вялікую браму. Над трохкутнікам збітых перакладзін падымаўся шчыт з белым арлом на чырвоным фоне.

— А што ж гэта? — яшчэ ўсё азіраўся за возера на зялёны навал старых парудзелых клёнаў, за якім падымаліся дзве высокія вежы з зоркамі на вострых шпілях, лезнявіцкі рэзервіст.

— Гэта ж, пэўня, Радзівілаўскі замак.

— Што ты кажаш? — глуха перапытаў і задзёр голаў Стась Патапчык. — Я і гляджу, што і гусі іншага заводу. Я такіх ніколі не бачыў.

— Ідзі, ідзі, не азірайся, — Ваўчок адчыніў пафарбаваную на зялёна, як уся шырокая брама, вузкую фортку і папхнуў туды Патапчыка.

Нехаця ўваліўшыся ў выбрукаваны сіняватым каменем двор, Патапчык палахліва скасіў вока на вартаўнічую будку, але там нікога не было.

— І дзяжурнага няма?

— Не. Нехта вуньдзека ёсць, — махнуў сваёю задзёртаю набакір кепачкаю Ваўчок, убачыўшы каля чырвонага, на два паверхі цаглянага дома сівых, запрэжаных у доўгі воз коней і салдата, што спускаўся з ганка, несучы жоўтую прадаўгаватую скрынку.

З расчыненых пустых стайняў, што расцягнуліся ўздоўж рабенькага возера з сіва-зялёнымі чубкамі гляджаю, нясло нявыветраным конскім гноем.

Адтуль выйшаў, перабіраючы пальцамі гузікі прарэха, даўганосы афіцэр.

— Стой, балване, доконт сень пхаш? *

— Пане сяржанце, — са сваім куфэркам яму напярэймы зайшоў Ваўчок.

— Ты афэрмо, — наліўся злою чырванню афіцэр. — Не знаш стопня? **

— Бо нарамнікі, пан, зэрвал ***, — хітра ўсміхнуўся Ваўчок.

— Падхаронжы я. — Афіцэр паляпаў па плячы, дзе адшпіліўся пагон.

— Мы рэзервісты, прыпісаныя да дваццаць сёмага палка уланаў, павінны з'явіцца сюды з сіняй карткай урляповай****. — Ваўчок паставіў на брук свой куфэрак і пачаў абмацаваць кішэні рудога шарачковага пінжака, каб, мусіць, знайсці і дастаць позву.

— Ідзіце ў Гарадзею. Полк там. Можна, яшчэ заспеце. — Падхаронжы нават не спыніўся, толькі скоса зіркнуў на Ваў-

* Стой, балван, куды пхнешся?

** Ты што — дурань, не ведаеш звання?

*** Бо, пан, сарваў пагоны.

**** З прыпісной карткай, позвай.

чкоў куфэрак: — А тут нічога няма, нават ніводнай пары абмундзіравання. Мы займаемся з ім, — ён махнуў галавою назад на запрэжаны ў пару коней вайсковы воз, — толькі паперамі. У нас акрамя дакументацыі нічога няма.

Ад жалезных падкоўкаў, што блішчалі на абцасах ботаў, недзе за казармаю аддаваўся востры кароткі цокат.

Ваўчок паціснуў плячыма, нібы не верачы таму, што гарварыў падхаронжы, нехаця падняў свой куфэрак і пайшоў да брамы.

Шоргаючы хадакамі, услед за ім падаўся Стась Патапчык.

— Войска, курва іх маць, — услед яму ўжо сплюнуў падхаронжы. — Лапцякі. Пагубім сень на амэн*.

— Пацалуй ты мяне... — для асцярогі ўжо за брамаю агрызнуўся Патапчык і забубніў: — Памяняўся б на твае боты, чаго ж. Я таксама ўмею ляскаць падкоўкамі.

— Ціха ты, — турзануў яго за рукаво Ваўчок і зашаптаў: — Цяпер дай божа ногі... А ён хай ваюе, хай пагрызе зямлю, ваяка...

— Ты праўду кажаш, пойдзем дахаты. — Патапчык зачапіўся хадаком за вышчарблены і трохі ўздыблены сярод бруку сіні камень.

— А то куды ж.

І яны, пакутліва-шчаслівыя, што ўсё так выдалася, азіраючыся на белы касцёл з фігуркамі святых у нішах, з невядомым лацінскім надпісам, які яшчэ ўсё стараўся слібзаваць Ваўчок, рушылі зноў на вузенькую вуліцу з драўлянымі хаткамі, каля якіх ціха драмалі разрослыя, абсыпанья ўрадлівымі яблыкамі садкі.

Напроці пабеленай хаткі з зялёнаю страхой і шарымі, нефарбованымі аканіцамі на гонкай яблыньцы, што-абанерлася ацяжэлай лапай на ражны частаколу, красавалі цёмна-ружаватыя штрыфелі.

Патапчык, глытнуўшы даўкі камяк спакусы, падскочыў на плот і, ухапіўшыся за частаколіну, выцягнуў руку да нізкага буйнага яблыка. Але трухлявая частаколіна трэснула, успалашыўшы недзе ўжо за хатаю ўсохлую, што закальвалася сюды, абасіраючыся на арэхавы кіёк, старую бабу.

— Што ты робіш, недавярак! — бліснула яна мутнымі шкельцамі акулераў, што жалезнымі вушкамі хаваліся за хустку.

— Цьфу ты, — Патапчык паглядзеў на зломак частаколіны, што застаўся ў руках, і шпурнуў на другі бок яшчэ не

* Лапцюжнікі, Згінем на амэн.

забудаванай вуліцы, дзе стаяў толькі шары, выцвілы на дажджах і сонцы, падведзены чатырма вянкамі пад вокны сасновы зруб.

— Каб цябе гніды аб'елі, як ты з'еў гэты плот! Каб цябе!..

— Ціха, баба, не кудахай, — угнуўшы голаў, лёгенька зашаркаў хадакамі па тупкай сцежцы праз бела-ружаватую дзяцеліну прысарамачаны Патапчык.

— Наеўся, бачыш, — папярхнуўся ад едкага дыму Ваўчок; яны ўжо выйшлі з мястэчка на абсаджаную маладымі, у шчодрай чырвані чачотак рабінамі вузкую шашу. На яе цягнуўся з блізкага поля мякка-гаркаваты ялаўцовы дым. За жаўтлява-зялёным падсохлым картаплянікам пастухі расклялі агонь.

І Ваўчок раптам уявіў, як свірчыць на агні густы ялавец і з яго, покуль ён добра не ўгарыцца і не шугане полымя, бэрсаецца і коціцца вялымі клубкамі сіва-зеленаваты дым.

Успомніўшы пра брусок сала і вялікі, з чорнай, пабітай пухірамі скарынкай бохан хлеба, што ляжаў у куфэрку, завярнуў да агню, да пастухоў з грумадою кароў, што разышліся па лужку пры рэдкіх ялаўцовых кустах.

— Ты куды? Вот галава, — блытаўся ў перасохлай траве на паўмежку Стась Патапчык.

— Можна, і дурная, але шацкаю не прыкрыеш. Трэба сысці з шашы. Не пабяжымо ж у Гарадзею.

— Гы-гы, хай іх там яма ўпрача, — зарагатаў здурнелы ад радасці Патапчык.

Каля складзенага з накарчаваных смолкіх корчыкаў звабанага, што сагравае таемнасцю, агню, круга якога ляжалі, чачаючы гарачага прыску, ружовыя картоплі, сядзелі трое хлопчыкаў: двум было па гадкоў дванаццаць, трэцяму, што шморгаў носам, з нямытымі, хіба толькі расою, чорнымі ножкамі — гадкоў шэсць.

— Можна прысуседзіцца? — спытаў Ваўчок, падышоўшы да агню і маргнуўшы з-пад свайго доўгага брыля самаму меншаму з іх.

— Чаму ж не, — адказаў за яго старэйшы, з вузеькімі вочкамі і пляскатым, як перабітым, носам.

Ваўчок адчыніў свой таемны для дзяцей фанерны куфэрак, дастаўшы адтуль брусок сала і вялікі прадаўгаваты, з чорнаю, падпаленаю да пухіроў скарынкаю бохан хлеба.

Адрэзаў усім па скварцы сала і добрай лусце хлеба і прысеў на кукішкі перад агнём. Праткнуўшы ражком сваю скварку, трымаў, пакручваў над вугольчыкамі, ловячы наздраватаю лустаю шыпячы тлушч.

Тут, каля ціхага, што бліскае ў вочы вечнай радасцю, агню, яны праседзелі да самага вечара, поцемкам прыйшоўшы ў Гарадзею; вайсковага пезда там ужо не было.

Да Баранавіч у адкрытым, прадзьмутым скразняком, тамбуры выпадковага таварняка іх падмеўся давезці нейкі тоўсты, з падкручанымі вусамі спагадлівы кандуктар — яны казалі, што даганяюць свой полк. З Баранавіч, украдкам ускочыўшы ў вагон, яны ўжо ехалі віленскім пасажырскім, зашыўшыся пад лаўкі і думаючы толькі пра адно — каб іх не агледзелі і каб яны не мінулі Дварчаны.

Балазе ў вагоне для маскіроўкі не запальвалі электрычнасці — у адным канцы вагона ў бляшаным ліхтары калыхалася касніком цьмянага полымя пізкая свечачка.

У чадным ад вугальнага дыму купэ шапталі, спадзеючыся, што іх не чуюць, дзве пані — адна з сабачкам, якога яна, мусіць, трымала на каленях, другая з плеченаю карзінаю, якую ўсё хацела зацхнуць далей пад лаўку, штырхаючы Ваўчку ў бок.

Няўзнак адацхнуўшы карзіну, Ваўчок стаіўся, настаўляючы вушы да іхняй палахліва-трывожнай гутаркі:

— Вільня перакопана ўся равамi, чулі?

— Свенты божа, свенты міласэрны! — уздыхнула тоўстым мужчынскім голасам, мусіць, тая, што трымала на каленях сабачку.

— Школы, кажучь, адкрываюцца толькі дванаццатага.

— Што вы кажаце, пані Бернацкая?

— Польскія эскадры збілі шаснаццаць нямецкіх самалётаў. Гітлер прыехаў на фронт.

— Свенты божа, свенты несмяртэльны!

Гутарцы, пэўна, не было б канца, каб яе не перабіў, счуўшы Ваўчка, чуткі сабачка і не зацяўкаў, паглядваючы сюды пад лаўку.

Пані ціхенька перацягнула карзіну ў другое купэ, але там пад лаўкаю затурзаўся Патапчык. Ён іх перапудзіў ужо да смерці, калі, учуўшы, што кандуктар аб'явіў Дварчаны, рвануўся з-пад лаўкі, незнарок для самога сябе зачашыўшыся торбаю за нейкі штыр ці гак і высыпаючы напечаныя ў запасі па скупасці нават не пакаштаваныя коржыкі.

Патапчык папоўз уздоўж прахода, як мядзведзь, з грукатам сеючы на падлогу з разарванай торбы сухія коржыкі. Падняўся ён на ногі каля дзвярэй, над якімі ў закураным бляшаным ліхтары моргаў слепаваты агоньчык.

Услед за ім з-пад лаўкі высунуўся і застукаў сваім фанерным куфэркам аб канты лавак ды жалезныя пруты перагародак, праскочыўшы міма насцярожана-перапуджанага

кандуктара на дварчанскі пясчаны перон, Марцін Ваўчок.

Потым ужо, калі яны адышліся ад станцыі ў пагодлівую чырвань раніцы пад малады аброшаны лясок, дзе тоненька перачылікваліся, абшнырваючы густыя невысокія елачкі, шара-зялёныя, з шылаватымі дзюбкамі юркія каралькі, і прыселі, задыханія, на аблушчаныя, у злеглай траве, сточаныя восамі пні, Ваўчок ужо з нейкаю палёгкаю, нібы скінуўшы з сябе што цяжкае, уздыхнуў:

— Нарэшце, лічы, дома.

— Ага, — хацеў унаравіць яму Патапчык, але толькі раззлаваў Ваўчка.

— Каб не свой дурань, то і сам смяяўся б. Ну і грукату ты нарабіў... Можна было і не выскачыць. Балазе кандуктар не змікіў, што з намі рабіць, а то прапалі б за гнілую рыбу.

— Зрабіў бы ён што мне.

— Замкнуў бы, ды ўсё.

— Мы яшчэ паглядзелі б, рука ў мяне — што пранік.

Яны яшчэ пасядзелі з паўгадзіны, астываючы і ад перажытага страху, і ад смуроднае, чаднае гарачыні вагона, ужо ўмовіўшыся, калі зловіць паліцыя ці яшчэ якая халера прылучыцца з кім, не казаць, што бачылі адзін аднаго, нікому, нават жонкам, і разлучыліся ў росным ляску...

Ваўчок нагнуўся, хацеў зняць з шапкі грыба вялікае струхнелае палена, але не, перадумаў — хай ляжыць, хай здзівіць яшчэ каго — і пайшоў, чуючы на спіне сухое пякучае сонца і мінаючы на грудку верасаўскі хвойнік, за якім між зарослых нізенькіх капцоў могліць густа і мякенька шумелі на лёгкім скразняку цёплага асенняга ветру невысокія круглыя, як купалы на цэркві, кусты цёмна-зялёнага ялаўцу ў сівых дымных ягадках.

Наровячы не патрапіць на ліхое вока, Ваўчок стаіўся за гэтымі ялаўцовымі кустамі, што прымлелі ад гарачыні на пясчаным грудку, і, прыжмурыўшы адно вока, пільна і доўга ўзіраўся на сіваватыя, ускалмачаныя ветрам купы вербаў, на жоўты мост з тоўстымі сырымі парэнчамі.

Убачыў, што там мільгае чырвоная сукенка і трасуцца кудлы белых, падстрыжаных пад гаршчок валасоў яго старэйшай дзяўчыны, і на вачах задрыжала каламутная пякучая сляза.

Скоранька збег з нясчанага, разбітага калясьмі грудка да парудзелых, у дзіравым лісці аলেখавых кустоў.

— А во тата! — па ліпкіх смалістых маставінах босымі нагамі затупала дзяўчынка, бегучы яму насустрачу.

— Я, дачушка. — Ваўчок, паставіўшы куфэрак, падняў пад пахі лёгенькую і худзенькую, як снітка, дачушку.

— А цябе не забілі?

— Чаму ж мяне маюць забіць? — Ён паглядзіў яе па слізкай выцвілай галоўцы.

— На вайне ўсіх забіваюць.— Яна падняла на яго свой падпухлы сплаканы тварок — у чырвоных вачах яшчэ выліваліся слёзы.

— А ты чаго плачаш?

— Косціка не знайду.

— А куды ён пайшоў?

— Не знаю, тут сядзеў.— Дзяўчынка выцерла кулачком слязу і паказала на маставіны над мутнавата-зялёным вірам паглыбшанай рэчкі — недзе ў Грабянкавым млыне, адкрыўшы застаўкі, спускалі з возера ваду.

— Што ты кажаш? — схаладзеў Ваўчок.— А даўно ён сядзеў?

— Я не ведаю.

— Можа, удома дзе?

— Я ўжо бегала. Няма.

Ваўчок, чуючы, як млеюць ногі, глянуў уздоўж рэчкі, на той круты паварот, дзе тырчалі чорныя пні ад старых спілаваных алешын, дзе верасаўскія бабы паласкалі бялізну, і скоранька перабег мост, пайшоў каля старых, з жаўтлявымі лішайямі надрэчных вербаў. Далей стромы бераг аброс маладым, абвітым трывушчымі вяроўкамі лапушыстага, у жоўтых шышках хмелю крохкім алешнікам.

Выткнуўшыся з-за густа зарослых алешын, убачыў у каламутна-зялёнай вадзе пад чорным карчом, што разам з берагам нахіліўся ў рэчку, нешта невыразна белае і выпусціў з рукі фанерны куфэрак.

Чуючы, як слізгаюцца па траве ногі, як сухая, перацвіўшая крапіва апякае рукі, напралом праз яе палез да берага — і змярцвеў: неглыбокі вірок круціў, прыціскаючы да вужаватых, пераплецёных карчоў з нітачкамі ружовых карэньчыкаў, падварушваў нежывое ўжо цельца, закруціўшы яго тут насмерць.

— Татачка, а вунь Косцік! — закрычала на ўсю моц збянтэжаным, перапуджаным голасам дзяўчынка.

Ваўчок гэтак, у чым быў, скочыў у бухту і, здаецца, не чуючы лядовага холаду вады, трымаючыся адною рукою за шурпаты камель нейкага ражня, другою злавіў за ручку нежывое ўжо, спруцянела-скурчанае цельца дзіцяці, выцягнуў разам з гнілаватым, аблепленым маленькімі слімакамі азызлым паленам яго з вады.

Хлопчык, пасізелы і скачанелы ўжо, утапіўся мо з гадзіну назад.

Ваўчок палажыў яго на прылізаную вадою, што пачынала ўжо спадаць, зрудзелую траву і, аглухшы ад крыку дзяўчаці і ад неспадзяванасці, што ўчынілася, вылез на бераг.

Узяў хлопчыка на рукі, раптам прыгануўшы тое, што думаў надоечы ў ляску: ніколі не ўгадаеш, дзе чалавека падсеражэ бяда. І балючым джалам у сэрца ўпіўся дакор, чаму не паехаў з дваццаць сёмым палком уланаў туды, на фронт, можа, застаўся б жыць хлопчык. Гэта кара за тое, што ратаваўся сам. А ад смерці не ўцячэш.

Нібыта абязвечаны і знямелы, стаяў Ваўчок, чуючы, як цурчэла з хлопчыка і капала вада і як настылы холад абдымаў яго самога.

Яму ўспомніўся пазаўчарашні такі самы пагодны дзень, аблытаны танюткай радужнай павучынай карычневы бль-нік на дарозе, пухкая і цёплая пад босымі нагамі ралля, калі ён баранаваў жыта і да яго на поле, пасадзіўшы на раму Косціка, каб паказаў дарогу, прыехаў пасланец з гміны — худзенькі вуграваты, гадоў пятнаццаці хлопец.

— Разумны, — сказаў ён пра Косціка, ссадзіўшы яго з рамы. — Ведае, нябось, дзе поле.

— А ці ведае ён, куды выпраўляе бацьку?

— На вайну, — задзіраючы сваю голаў ад аб'еханае на вочы кепкі, сказаў па-сталаму Косцік.

— А там мяне заб'юць.

— Не-е, — зазваваў тады Косцік. — Заб'юць мяне...

І яны тады абодва, Ваўчок з гмінным пасланцом, засмяліся з гэтае дзіцячае гутаркі, што выйшла цяпер на праўду.

Несваімі нагамі, у гарачым бяспамяцтве, трымаючы на руках нежывога хлопчыка, ішоў да стракатага ад малінавага лісця вішанніку. З боку яго бегла і нема енчыла дзяўчынка. І, як чуючы бяду, каля хаты выў сабака.

Нешта горкае, нелітасцівае і тупое сціснула Ваўчку сэрца, калі падумаў, што няма нічога больш пакутнага на свеце, чым смерць роднага дзіцяці. Няхай ён пайшоў бы ў першы агонь, на той страшны фронт, каб чужыя рукі паднялі ўжо нежывога яго, як тут на сваіх нясе ўтопленое дзіця.

XXVII

Даехаўшы да рэчкі, перад новым верасаўскім мостам з ачэсанымі парэнчамі і круглымі тоўстымі маставінамі прыпыніліся двое пагранічнікаў.

З-пад доўгіх, як шуфлі, і нізка апушчаных брылёў сваіх фуражак яны пільна і насцярожана ўзіраліся на ўсланую

шылаватым і горкім лісцем пясчаную дарогу, што ў абсадзе тоўстых, з урослым у іх калючым дротам вербаў падымалася ў вёску. Хатаў за гушчынёю яшчэ незгалеллага галля не было відаць, але па тым, як сонна адзін аднаму наперабой і ў розныя галасы трубілі пеўні, як неўспадзеў падымаўся, растаючы ў вышы, востры крык раз'юшаных, што чубіліся біцца, дзяцей і нудна рыкала навязанае на прыгуменні вухатае, яшчэ пэўна, з гузамі ражкоў вясенняе цяля, можна было пазнаць і дагадацца, што там, за старымі, сплеченымі галлём жаўтлявымі вербамі, падазрона стаілася невядомая вёска.

Буланя, з белымі паскамі на задніх нагах спрытныя дагледжаныя коні курэлі параю, цяжка саплі ад нагнанае дыхавіцы і рваліся ў рэчку. Іх мучыла смага — яны хацелі піць. Але коннікі патурзвалі паводы, падсякаючы вострымі жалезнымі муштукамі мяккія, у зеленаватай пене губы, не пускалі разгарачаных коней да вады, каб з далёкай і, мусіць, труднай дарогі не абпаіць іх.

На кавалерыстах былі жаўтлява-зеленаватыя, пад колер моху, доўгія шынялі і круглыя, з зялёнымі акалышкамі, зашпіленыя раменьчыкамі пад бараду і насунутыя крышку на лоб фуражкі.

У аднаго каля нагі звисала, пабліскаваючы выгнутаю похвай, доўгая, ніжай страмёна, шырокая шабля, у другога з-за левага пляча цмяна-халодным страхам выбліскала руля кароткага кавалерыйскага карабіна.

Алесю абвеяў скразняк перапуду, калі яна, збягаючы каля занядбанага Ваўчковага садка пад старыя навіслыя вербы, за якімі ўжо жаўцеў новы, высока падняты на тоўстых палях мост і пералівалася, выслаўшы дарожку з разарванага сонца, абмялелая за пагодны верасень верасаўская рэчка, убачыла гэтых двух коннікаў з падшпіленымі за раменьчыкі высокімі фуражкамі, на якіх свяціліся бляшаныя арлы.

Перакінуўшы на другую руку горбу дзіцячых пляюшак, нарваных з старых палатняных сарочак, яна была нават прыпынілася, мяркуючы завярнуць назад або шмыгнуць пад ржавы калючы дрот, каб схавацца за нізкімі і стракатымі ад зялёна-бурачковага лісця Ваўчковымі вішнямі.

Але кавалерыст прышпорыў каня, узехаў ужо на верасаўскі мост і замахаў рукою, падзваючы да сябе Алесю.

Яна ўгнула голаў, быдта не ўбачыла яго, і завярнула ўздоўж рэчкі да чорных алахавых карчоў, каля якіх верасаўскія бабы паласкалі і мылі бялізну і каля якіх, няхай сцеражэ і бароніць бог, Марцін Ваўчок дастаў свайго ўтопленлага хлопчыка.

— Нех, пані, зачэка! — крыкнуў кавалерыст ужо з

мошта, турзаючы павады, каб падагнаць сытага ў персях каня, што пачаў спатыкацца на круглых маставінах.

«Што яны маюць? Можа, каго арыштаваць хочуць, як Змітрыка?» — паслізнулася яна на белай вялікай порхаўцы, што вырасла на вільготным тут пры рэчцы поплаве.

Кавалерыст — малады, з ружаватымі шчокамі і рассечанай верхняй губою, на якой бялеўся звлісты шнарок нарасці, хлопец, — асадзіў, падцяўшы цуглямі, перад Алесяю раз'юшанага, з зялёнаю пенаю каля цугляў задыханага каня.

Услед за ім пад'ехаў і старэйшы, даўганосы, нечым нават падобны, як Алесі падалося, да верасаўскага Вайтовіча. У яго з-за пляча падазрона выглядваў і цьмяна пабліскваў прымкнутым штыхом кавалерыйскі карабін.

Маладзейшы прыжмурыў сінія, што блішчалі ад здароўя, вочы, даў «дзень добры» і спытаў:

— Цо там вэ всі дзее? Большэвікаў нема? *

— Якіх бальшавікоў? — сумелася Алеся, адступаючыся ад гэтых змакрэлых раз'юшаных коней, што пазіралі на яе глыбока-сіняватымі смутнымі вачмі.

— А як та весь называ? ** — папытаў даўганосы, з тонкімі падцятымі губамі.

— Верасава гэта. — Алеся ўжо ступіла на пясок на дзіравыя круглыя лісці падбелу, што слаўся пры рэчцы на плёсе.

— А да Здзенцёла далёко?

— Да Зецелы, пытаецца?

— Так-так.

— Вёрст, як ад нас, пятнаццаць будзе. Ды хіба я ведаю, — сумелася гэтых доўгіх роспытаў Алеся.

— А да Ліды? — махнуў насунутым на вочы брылём малады, з рассечанаю верхняю губою кавалерыст.

— Ці ж я ведаю. Ніколі там не была.

— Можа, пані нам паможа, можа, знойдзе адзежу? — заварочваючы каня на белы дробны, як вальцаваная мука, пясок, па якім слаўся падбел, і не даючы Алесі звярнуць да тых счарнелых пры беразе, гнілаватых і слізкіх алёхавых карчоў.

— Што вы пытаеце, якая адзежа? — Алеся наступіла на кветку маладога калючага асоту.

— Быле не жыдовска, то добжэ, — выскаліўся даўганосы.

— Звыклая адзежа: пінжак і порткі, — без ніякага смеху, ужо сур'ёзна сказаў маладзейшы. — Коней аддамо.

* Што там робіцца? У вёсцы... Нічога не чуваць? Бальшавікоў няма?

** А дзе мы? У якой мясцовасці?

— Пераадзецца трэба.

— І зброю ўсю. І абмундзіраванне.— Даўганосы адкінуў за крысо свой зеленкаваты шынель:— Паглядзі, якое сукно.

— Добрай адзежы не маю, а старая знойдзецца.— Нарэшце Алеся разабрала і дагадалася, што хочучь ад яе кавалерысты.

— Нам абы-якая. А коні во, як лялькі.— Малады турзануў за повад, адрываючы ад травы каня.— Дзякаваць будзеш. Ды яшчэ з сёдламі.

— Вой, нашто ж мне сёдлы?..

— Ну, хто купіў коня, бежэ уздон*,— засмяяўся даўганосы і махнуў сваім насунутым на вочы круглым казырком.— Во, ідзі скарэй.

— Я мігам.— Алеся ўжо, мусіць, з гарачкі, не помнячыся, што будзе мець аднаго з гэтых сытых дагледжаных коней, прыпусцілася падбегам пад старыя вербы да пясчанае дарогі, трымаючы на сагнутым локці брудныя дзіцячыя пялюшкі.

— Але запоментуй**,— крыкнуў ёй упагон.— Нікому ані пул слова.

— І праўда ж, ці я маленькая.

— Чы ты веш, цо то значы?*** — даўганосы злавіў ззаду сябе прыклад карабіна, паляпаў рукою па ім.— Котку жарты, мышцы — смерць...

— Якія тут жарты? Ці я каму казацьму? — Алеся ўжо зноў абвееў скразняк страху. «Забяруць адзежу, а коней мо і не дадуць. Бо чаго ім, меўшы коней, ісці пеша?»

Ад хады, ад нядаўняга парушэння, калі падняла на жэрдку мокрую бялізну, учула зноў у крыжы балючы цяжар.

Тады памагла старая Такарада: нараіла накапаць ды напарыць кучаравенькага, падобнага лісцем да кмену, з белавата-жоўдзенькаю, як у кашкі, кветкаю парушэнцу. Яго ўвар трохі памог. Цяпер адгукнуўся і зноў хапіў той самы моцны, як вытрываць, боль. Алеся, не дайшоўшы да Ваўчковай хаты, прыстакнула каля драцянай калючай загарадзі і абAPERлася на сасновы, з адлушчанай карою слупок, каб счакаць, покуль не адпусціць гэты тупы нясцерпны боль. Тыцкаючы ў жарству саламяным ветахам, на надворку мыла чорны, закурэлы ў печы цаган Ваўчкова Вольга. Цёмнай чырванню перад вачмі палыхнула полымя жалю, пакуты і шкадавання, калі Алеся зноў успомніла пра ўтопленанага хлопчыка.

І, як учуўшы, што тут, на другі бок вуліцы, стаіць нехта,

* Ну, хто купіў каня, бярэ і ўздэчку.

** Памятуй, нікому ні слова.

*** Ці ведаеш, што гэта значыць?

Вольга падняла свой твар, зіркнула зялёнымі лупатымі вачмі за рэдзенькі, з падгніўшымі слупкамі, нахілены плот, здзівілася:

— Няхай крые бог, што гэта з табою?

Алеся, пэўна, змянілася, зьялела з твару.

— Нічога, так сабе, — не прызналася Алеся.

Не даўшы, мусіць, веры, Вольга падышла да плота, трымаючы звязаны ў куклу пук саломы, з якога цурчэла вада, і вочы яе зачырванеліся ад крыві і слёз:

— Як гляну во на рэчку, так і свайго хлопчыка ўспомню.

— Што ты, Вольга? — перасільваючы боль у крыжы, адапхнулася ад слупа Алеся. — Жывым у магілу не ляжаш.

— Але ж і жыцце няміла. Не вырываць.

— Ці ж сябе будзеш караць. Так ужо лёс наканаван.

— Не кажы, любка, — і, падымаючы мокрая, закасаныя ў рудым шарачковым пінжаку рукі, здрыганулася плячмі і зайшлася, завыла ад плачу Вольга.

— Хіба бяду выплачаш? — Алеся хацела супакоіць Вольгу, але, учуўшы, як самую бярэ за сэрца ад гэтага змучанага плачу, памалу пайшла вузенькаю, што зарасла сівым горкім палыном і старым укаранелым бэзам, прырэчнаю вуліцаю, каб завітаць да бацькі ды параіцца наконт коней, якіх мяняюць польскія салдаты.

Каля Сцяпанавага, выкладзенага вялікімі ружовымі каменнямі муру, што падпіраў высокі грудок, дзе стаяла доўгая, у адзін пашарак хата з саламянаю чубатаю страхою заміж шчыта, дзеразаваліся і валтузіліся, сабраўшыся, як вераб'і пад восень, у шчабятлівую грамадку, верасаўскія дзеці.

Прышла пара ісці ў школу, але ўсё перайначыла вайна: вучобу спярша адклалі на тыдзень, потым яшчэ на пяць дзён, і дзеці цяпер, не ведаючы, як і дзе збавіць час, шныпарылі па чужых садах, выбіраючы найбольш тыя, дзе паспелі цукровыя і вялікія, як званы, дулі ці надтыя на смак яблыкі, шасталі па гародах, латошачы з градкаў моркву ды рэпу, ці качаліся ўпоцёмку па калюча-шапаткім гурочніку, каб намацаць бокам ці спіною доўгі шыпаваты гурок.

А ўчора, вядома, не падшыванцы, а большыя з іх, што браліся пад кавалераў ды набыльвалі пра дзяўчат, але яшчэ саромеліся далучацца да вячорак, падпільнаваўшы, калі засне пад грушаю-сапяжанкаю ўкручаны ў свой доўгі кажух скупы да смерці Язепат Змысла, спадцішка падкраліся пад дрэва, страсянулі яго ды яшчэ гэльцнулі на соннага чалавека, спатажыўшы і добра памяўшы яму скабы. І сённычы раніцай старая яго Гануся, ідучы вуліцаю, туды і назад, цераз усё Верасава кляла ўжо ўсіх, у каго толькі ёсць дзеці.

— А каб вас ужо гніды аб'елі, як ты аб'еў усё. Каб табе, божа мілы, гэтак рукі пакруціла, як ты пакруціў гэтае дрэва! Каб з цябе жыўцом скуру дралі...

Кляцьба не сціхала і вечарам каля калодзеся, і Алеся цяпер, мінаючы гэты вясёлы гармідар дзяцей, што плячыма падпёрлі Сцяпанавыя каменні, успомніла ранішні крык, можа, трохі злосна ды недалікатна пажартавала:

— Смяіцеся, а вунь старая Гануся ідзе.

І тут ужо помсліва і страшна ўпінкулі яе — ажно здрыганулася і амярцвела сама:

— А вунь за ёю і Таквіля.

Алеся нават не распазнала, каторы гэта з іх сказаў: той чорны, ужо нават з пушком на губе, Ясеў Генік, як брахалі на яго, Язэп, бо ўсё лета боўтаўся пад карчамі, ловячы рыбу, ці белы, як маслянка, і недарослы, дробненькі, рыхтык маці, Чувашын Костак. Той крываногі Клёўсь.

Вострай і нясцерпна-балючай страмякай крыўда ўпілася ў сэрца: не даравала Верасава ёй гэтага страшнага граху, што ўчыніла яна, і дараваць не можа. Помсціла і помсціць будзе, пераказваючы нават дзецям.

У Алесі самлелі, падкасіліся ногі. Не помнячы сябе ад жорсткай, няшчаднай крыўды і злосці, завярнула на бацькаў двор.

У глухіх, між хлявом і хатай, сутоках з густым натужным звонам шоргала піла.

Тут у Корсакаў дрывотня, тут заўсёды ляжала старая, шчодра падзеўбаная з усіх бакоў дубовая калодка і стаялі расхістаныя козлы, тут пры тыльнай сцяне пад зацішным ад дажджу застрэшкам і складвалі напілаваныя ды наколатыя дровы.

Алеся зазірнула за шары непадраўняны вугол хаты, на якім ляжаў бацькаў капшук, мусіць, з той самай моцнай, як атрута, гродзенскай махоркай і блішчаў кавалак збітага крэсіва.

Бацька адзін, неяк прыкусіўшы ніжнюю губу, цягаў вузкую, з лагчынкай пасярэдзіне зрэзаную пілу. Прыціскаючы адным каленам, рэзаў доўгае чорна-шурпатае, пакладзенае на козлы аলেখавое палена, сыплючы сабе ў закарвашы портак ружаватыя пілавіны.

— Чаму не папрасіў? — спытала Алеся, знарок моцна, каб перабіць бацькаву работу. — Хіба Імполь не памог бы?

— А ў мяне ўжо так: ні роду ні плоду. — Бацька перастаў шоргаць пілою і зняў з дзеравіны падлашленае ў старых портках калена. — Цалюткае жыццё адзін, як труцень.

— Не гняві бога, тата. Гаворыш абы-што.

— Бачыш, дачакаўся ад сына помачы, а ён у палітыку пасунуўся, — схіліў бацька гутарку на Міцю. — Шукала галава гуза, нарэшце знайшла.

У Алесі пад нагамі нібыта гайданулася зямля, пякучым страхам зайшлося сэрца: што з ім і дзе ён, Змітрык?

— Ці вінаваты ён, што благога зрабіў? — з жалем спытала ў бацькі.

— Добра кажучь, усё ўмець, ды не ўсё рабіць. Не трэба было сунуцца ў палітыку...

— Не абышлося без сваіх. Нехта ж падкусіў.

— Няма лесу без ваўка. Ці я не знаю, што ўдалі свае. Але і сам...

— Свет трасецца, як на верацяне. Страх падумаць — вайна, — злякнулася Алеся, успомніўшы пра тых двух пагранічнікаў на дагледжаных буланых конях, што чакалі яе каля рэчкі, і забедавала пра Міцю: — Каб дзе ў цюрме не забілі?

— І я во пра што думаю. — Корсак нагнуўся, шмаргануў рукою па калошах, вытрасаючы з закарвашаў ружовыя пілавіны. — Цяперашнім светам згінеш не за панюх табакі.

— Можа, дасць бог, — у Алесі ажно памутнела ў вачах.

— Што бог? — крыкнуў сярдзіта бацька і ўжо шэптам папытаў: — Чула ці не? Кажучь, саветы граніцу перайшлі. Але нешта робіцца, раз смаркаты Кот чырвоны бант пачапіў. Ідзе, бачу, голаў задраўшы, і ўжо з голай фігай носа яму не дастанеш. Во свет настаў. — Корсак суха плюнуў на босыя, прыцярушаныя пілавінамі ногі.

— А я во паразумецца прыйшла. — Алеся тужэй скруціла, згамтала нямытыя пялюшкі.

— Што кажаш? — Корсак падняў шапку, выцер рукавом свой белы, што не бачыў цэлае лета сонца, спацелы лоб.

— Каня хачу выменяць.

— Гародзіш ні зіму ні лета. Якога каня?

— За адзежу вунь кавалерысты аддаюць.

— Якія кавалерысты? — Корсак нат высунуўся з сутокаў, зіркнуўшы на вуліцу і надворак.

— Ды не тутака яны, вэнь каля рэчкі.

— Крывая дарога каля прастай сцелецца. Глядзі, і свайго не пратаргуй.

— А я нічога не страчу. — Алеся падышла да гонкае, роўнае са страхом вастраверхае грушы, што расла ад чужое мяжы тут, у сутоках, сарвала з ацяжэлае зраджайнае лапы ружаватую і цвёрдую грушку. — Ці моль з'есць Радзівонавыя каптаны ды порткі, ці ім аддам. А мо і каня добрага мецьму.

— Ой, глядзі, дачка, каб не падвялі пад дурнога хату

— Няўжо ж яны? — Алеся высунулася з сутокаў, паглядзела з дзівам на бацьку.

— Цяпер сам сабе не вер, не то што чужому.— Корсак адварнуўся спіною, апусціўшы доўгія рукі, замахаў імі, дайшоў да парога, прысеў на яго, не падымаючы галавы, папытаўся:— А якую адзежу ім трэба?

— Якую ж. Цывільную, пэўна, каб скінучь усё вайсковае.— Алеся спешненька пайшла, мільгаючы сваімі жаўтаватымі патрэсканымі пятамі, не азірнуўшыся, сказала бацьку:— Пашукай і ты што старое. Там жа двое коней.

— Не, мне не трэба,— не падымаючы галавы і пазіраючы на свае зацярушаныя ружовымі пілавінамі босыя ногі, адклікнуўся Корсак.— Тут дай бог сваё спажыць. Дарма што свет шырокі, ды чаравік цесны. Не, на ўсё не разганяйся. Дай бог сваё спажыць...

...Другога каня, прынёшы нейкія старыя пінжакі, шапкі ды порткі, разам з сядлом забраў Ікон Жыток. Пакінуў толькі на Алесіным надворку зманліваю, з жоўтым кутасікам і выштукаванай ручкай кавалерыйскую шаблю.

Выцягнуўшы з ножнаў, патрымаў яе ў руках, секануў па закурэла-сівым, у малінавых шышках лопуху, пакруціў галавою, што вострая, і павесіў на Алесін частакол.

— Няхай, пан, бярэ. Серп з яе добры выйдзе,— пераадзеўшыся ў шарачковы пінжачок, вузкія портчкі і ўжо смешны і нейкі раптам здрабнелы, выйшаў на ганак маладзейшы, з нарасцю на губе, пагранічнік. (Асвойтаўшыся ды асмялеўшы, яны яшчэ згадзіліся, калі паклікала Алеся, зайсці ў хату ды паснедаць.)

— Што вы, гэта ўжо зброя.

— Нам досыць тэй забавы,— засмяўся даўганосы, адзеты ў доўгі, мусіць, Імпалеў, пінжак і падлаплены на каленях шарыя, з цёмнымі палоскамі порткі.— Каваль перакуе на серп. А сталь тут ого...

— Не столькі таго набытку, колькі клопаты мецьмеш: якая ўласць ні прыйдзе — усё пытаць будзе, нашто браў. Вёдаю.— Ікон, прыжмурваючы вочы, пакруціў галавою і адышоўся ад плота, беручы за повад стройнага, з падрэзанай грывай каня.

Алеся свайго, каб не бачылі лішнія чужыя ды зірматыя вочы, адразу завяла ў хлеў, выгнаўшы адтуль падлу і здыхату, як яна ўжо сказала на змардаванага ды старога Мондравага каня.

— Ай, дарма, добрая рэч,— паказаў на шаблю пераадзеты пагранічнік.

— Не, не вазьму,— адмахнуўся рукою Ікон Жыток.

Туды да плота, дзе, пабліскваючы похвай, вісела доўгая шабля, кінуліся верасаўскія дзеці, што, убачыўшы кавалерыстаў, як вераб'і на каноплі, зляцеліся сюды на Мондраў надворак.

— Ану, марш адсюль! — ужо наліваючыся ад злосці чырванню, гыркнуў на іх Імполь.

Ён, мусіць, толькі і чакаў, калі Ікон Жыток, патрымаўшы ў руках ды пазабаўляўшыся, нарэшце павесіць на плот гэтую прыгожую, як цацку, і спакуслівую шаблю.

Імполь зняў яе з сухіх яловых частаколін, папёс у хату, спатыкаючыся ад радасці, пераступіў сенечны высокі парог, каб схаваць у стопцы, дзе ўжо ляжала і пахла яшчэ нявыветраным потам знятае з каня новае, што згодзіцца, можа, на боты, кавалерыйскае сядло. Засунуў шаблю ў куток за старыя кубельцы, выйшаў давольны — бліскалі радасцю яго прыжмураныя сіняватыя вочы, і смех торгаў сцятыя тонкія губы.

— Нашто, каб хто спытаў, гэтая шабля? Не мела галава клопату! — закрычала Алеся, падгушкваючы на руках дзіця, дёпла ўкручанае ў пуховую коўдрачку сваё яшчэ пісклявае, няджукае дзіця.

— Спатрэбіцца, — ганарыста махнуў галавой Імполь.

— Так, можа, і руж'ё вазьмі, — Алеся паказала на даўганосага пагранічніка, што трымаў кароткі карабін.

Але той, пэўна, спалохаўся такога павароту справы і скоранька закруціў галавою:

— Не-не, не отдам. Вам карабін? Вы нават сваіх можаце постшэляць*.

— Карабін нам сень пшыда**. З ім усё-такі смялей, не кожны падсунецца, — усміхнуўся малады, крывячы сваю верхнюю губу, на якой бялеў звлісты шнарок нарасці.

Верасаўскія мужчыны, стоячы за плотам, маўчучы паглядалі на ўсю вальнку, што тварылася ў Мондравым двары, і іх разбірала хцівая зайздрасць і зацятая крыўда, што Алесі з Іконам Жытком дасталіся спраўныя дармовыя коні, і яны пачыналі шукаць зачэпку, каб як ужо іх для пацехі зганіць.

— Яму, пэўна, і хамут не адзенеш, не то што будзеш ездзіць, — абышоў тут на вуліцы Жытковага каня, на якім сядзела жоўтае, на мякенькім воілаку, ганарыста выгнутае

* Вы нават сваіх можаце пастрэляць.

** Карабін нам прыдасца.

шылаватым і горкім лісцем пясчаную дарогу, што ў абсадзе тоўстых, з урослым у іх калючым дротам вербаў падымалася ў вёску. Хатаў за гушчынёю яшчэ незгалеллага галля не было відаць, але па тым, як сонна адзін аднаму наперабой і ў розныя галасы трубілі пеўні, як неўспадзеў падымаўся, растаючы ў вышы, востры крык раз'юшаных, што чубіліся біцца, дзяцей і нудна рыкала навязанае па прыгуменні вшатае, яшчэ пэўна, з гузамі ражкоў вясенняе цяля, можна было пазнаць і дагадацца, што там, за старымі, сплеченымі галлём жаўтлявымі вербамі, падазрона стаілася невядомая вёска.

Буланя, з белымі паскамі на задніх нагах спрытныя дзгледжаныя коні курэлі параю, цяжка саплі ад нагнанае дыхавіцы і рваліся ў рэчку. Іх мучыла смага — яны хацелі піць. Але коннікі патурзвалі павады, падсякаючы вострымі жалезнымі муштукамі мяккія, у зеленаватай пене губы, не пускалі разгарачаных коней да вады, каб з далёкай і, мусіць, труднай дарогі не абпаіць іх.

На кавалерыстах былі жаўтлява-зеленаватыя, пад колер моху, доўгія шынялі і круглыя, з зялёнымі акольшкімі, зашпіленыя раменьчыкамі пад бараду і насунутыя крышку на лоб фуражкі.

У аднаго каля нагі звісала, пабліскаючы выгнутай похвай, доўгая, ніжай страмёна, шырокая шабля, у другога з-за левага пляча цьмяна-халодным страхам выблісквала руля кароткага кавалерыйскага карабіна.

Алесю абвееў скразняк перапуду, калі яна, збягаючы каля занядбанага Ваўчковага садка пад старыя навіслыя вербы, за якімі ўжо жаўцеў новы, высока падняты на тоўстых палях мост і пералівалася, выслаўшы дарожку з разарванага сонца, абмялелая за пагодны верасень верасаўская рэчка, убачыла гэтых двух коннікаў з падшпіленымі за раменьчыкі высокімі фуражкамі, на якіх свяціліся бляшаныя арлы.

Перакінуўшы на другую руку горбу дзіцячых пялюшак, нарваных з старых палатняных сарочак, яна была нават прышынілася, мяркуючы завярнуць назад або шмыгнуць пад ржавы калючы дрот, каб схвацца за нізкімі і стракатымі ад зялёна-бурачкавага лісця Ваўчковымі вішнямі.

Але кавалерыст прышпорыў каня, уз'ехаў ужо на верасаўскі мост і замахаў рукою, падзваючы да сябе Алесю.

Яна ўгнула голаў, быдта не ўбачыла яго, і завярнула ўздоўж рэчкі да чорных аলেখавых карчоў, каля якіх верасаўскія бабы паласкалі і мылі бялізну і каля якіх, няхай сцеражэ і бароніць бог, Марцін Ваўчок дастаў свайго ўтопленлага хлопчыка.

— Нех, пані, зачэка! — крыкнуў кавалерыст ужо з

моста, тўрзаючы павады, каб падагнаць сытага ў персях каня, што пачаў спатыкацца на круглых маставінах.

«Што яны маюць? Можа, каго арыштаваць хочуць, як Змітрыка?» — паслізнулася яна на белай вялікай порхаўцы, што вырасла на вільготным тут пры рэчцы поплаве.

Кавалерыст — малады, з ружаватымі шчокамі і рассечанай верхняй губою, на якой бялеўся звільсты шнарок парасці, хлопец, — асадзіў, падцяўшы цуглямі, перад Алесяю раз'юшанага, з зялёнаю пенаю каля цугляў задыханага каня.

Услед за ім пад'ехаў і старэйшы, даўганосы, нечым нават падобны, як Алесі падалося, да верасаўскага Вайтовіча. У яго з-за пляча падазрона выглядваў і цьмяна пабліскваў прымкнутым штыхом кавалерыйска карабін.

Маладзейшы прыжмурыў сінія, што блішчалі ад здароўя, вочы, даў «дзень добры» і спытаў:

— Цо там вэ всі дзее? Большэвікаў нема? *

— Якіх бальшавікоў? — сумелася Алеся, адступаючыся ад гэтых змакрэлых раз'юшаных коней, што пазіралі на яе глыбока-сіняватымі смутнымі вачмі.

— А як та весь называ? ** — папытаў даўганосы, з тонкімі падцятымі губамі.

— Верасава гэта. — Алеся ўжо ступіла на пясок на дзіравыя круглыя лісці падбелу, што слаўся пры рэчцы на плёсе.

— А да Здзенцёла далёко?

— Да Зецелы, пытаецца?

— Так-так.

— Вёрст, як ад нас, пятнаццаць будзе. Ды хіба я ведаю, — сумелася гэтых доўгіх распытаў Алеся.

— А да Ліды? — махнуў насунутым на вочы брылём малады, з рассечанаю верхняю губою кавалерыст.

— Ці ж я ведаю. Ніколі там не была.

— Можа, пані нам паможа, можа, знойдзе адзежу? — заварочваючы каня на белы дробны, як вальцаваная мука, пясок, на якім слаўся падбел, і не даючы Алесі звярнуць да тых счарнелых пры беразе, гнілаватых і слізкіх аলেখавых карчоў.

— Што вы пытаеце, якая адзежа? — Алеся наступіла на кветку маладога калючага асоту.

— Быле не жыдовска, то добжэ, — выскаліўся даўганосы.

— Звыклая адзежа: піняк і порткі, — без ніякага смеху, ужо сур'ёзна сказаў маладзейшы. — Коней аддамо.

* Што там робіцца? У вёсцы.. Нічога не чуваць? Бальшавікоў няма?

** А дзе мы? У якой мясцовасці?

— Пераадзецца трэба.

— І зброю ўсю. І абмундзіраванне.— Даўганосы адкінуў за крысо свой зеленкаваты шынель:— Паглядзі, якое сукно.

— Добрай адзежы не маю, а старая знойдзецца.— Нарэшце Алеся разабрала і дагадалася, што хочучь ад яе кавалерысты.

— Нам абы-якая. А коні во, як лялькі.— Малады турзапуў за повад, адрываючы ад травы каня.— Дзякаваць будзеш. Ды яшчэ з сёдламі.

— Вой, нашто ж мне сёдлы?..

— Ну, хто купіў коня, бежэ уздон *,— засмяяўся даўганосы і махнуў сваім насунутым на вочы круглым казырком.— Во, ідзі скарэй.

— Я мігам.— Алеся ўжо, мусіць, з гарачкі, не помнячыся, што будзе мець аднаго з гэтых сытых дагледжаных коней, прыпусцілася падбегам пад старыя вербы да пясчанае дарогі, трымаючы на сагнутым локці брудныя дзіцячыя пялюшкі.

— Але запоментуй **,— крыкнуў ёй упагон.— Нікому ані пул слова.

— І праўда ж, ці я маленькая.

— Чы ты веш, цо то значы? *** — даўганосы злавіў ззаду сябе прыклад карабіна, паляпаў рукою па ім.— Котку жарты, мышцы — смерць...

— Якія тут жарты? Ці я каму казацьму? — Алеся ўжо зноў абвееў скразняк страху. «Забяруць адзежу, а коней мо і не дадуць. Бо чаго ім, меўшы коней, ісці пеша?»

Ад хады, ад нядаўняга парушэння, калі падняла на жэрдку мокрую бялізну, учула зноў у крыжы балючы цяжар.

Тады памагла старая Такарада: нараіла накапаць ды напарыць кучаравенькага, падобнага лісцем да кмену, з белавата-жоўценькаю, як у кашкі, кветкаю парушэнцу. Яго ўвар трохі памог. Цяпер адгукнуўся і зноў хапіў той самы моцны, як вытрываць, боль. Алеся, не дайшоўшы да Ваўчковай хаты, прыстакнула каля драцянай калючай загарадзі і абаперлася на сасновы, з адлушчанай карою слупок, каб счакаць, покуль не адпусціць гэты тупы нясцерпны боль. Тыцкаючы ў жарству саламяным ветахам, на надворку мыла чорны, закурэлы ў печы цаган Ваўчкова Вольга. Цёмнай чырванню перад вачмі палыхнула полымя жалю, пакуты і шкадавання, калі Алеся зноў успомніла пра ўтопленнага хлопчыка.

І, як учуўшы, што тут, на другі бок вуліцы, стаіць цехта,

* Ну, хто купіў каня, бярэ і ўздэчку.

** Памятуй, нікому ні слова.

*** Ці ведаеш, што гэта значыць?

Вольга падняла свой твар, зіркнула зялёнымі лупатымі вачмі за рэдзенькі, з падгніўшымі слупкамі, нахілены плот, здзівілася:

— Няхай крые бог, што гэта з табою?

Алеся, пэўна, змянілася, збялела з твару.

— Нічога, так сабе, — не прызналася Алеся.

Не даўшы, мусіць, веры, Вольга падышла да плота, трымаючы звязаны ў куклу пук саломы, з якога цурчэла вада, і вочы яе зачырванеліся ад крыві і слёз:

— Як гляну во на рэчку, так і свайго хлопчыка ўспомню.

— Што ты, Вольга? — перасільваючы боль у крыжы, адапхнулася ад слупа Алеся. — Жывым у магілу не ляжаш.

— Але ж і жыцце пяміла. Не вытрываць.

— Ці ж сябе будзеш караць. Так ужо лёс наканавай.

— Не кажы, любка, — і, падымаючы мокрыя, закасаныя ў рудым шарачковым піжжаку рукі, здрыганулася плячмі і зайшлася, завыла ад плачу Вольга.

— Хіба бяду выплачаш? — Алеся хацела супакоіць Вольгу, але, учуўшы, як самую бярэ за сэрца ад гэтага змучанага плачу, памалу пайшла вузенькаю, што зарасла сівым горкім палыном і старым укаранелым бэзам, прырэчнаю вуліцаю, каб завітаць да бацькі ды параіцца наконт коней, якіх мяняюць польскія салдаты.

Каля Сцяпанавага, выкладзенага вялікімі ружовымі каменнямі муру, што падпіраў высокі грудок, дзе стаяла доўгая, у адзін пашарак хата з саламянаю чубатаю страхою заміж шчыта, дзеразаваліся і валтузіліся, сабраўшыся, як вераб'і пад восень, у шчабятлівую грамадку, верасаўскія дзеці.

Прыйшла пара ісці ў школу, але ўсё перайначыла вайна: вучобу спярша адклалі на тыдзень, потым яшчэ на пяць дзён, і дзеці цяпер, не ведаючы, як і дзе збавіць час, шныпарылі па чужых садах, выбіраючы найбольш тыя, дзе паспелі цукровыя і вялікія, як званы, дулі ці надтыя на смак яблыкі, шасталі па гародах, латошачы з градкаў моркву ды рэпу, ці качаліся ўпоцёмку па калюча-шапаткім гурочніку, каб намацаць бокам ці спіною доўгі шыпаваты гурок.

А ўчора, вядома, не падшыванцы, а большыя з іх, што браліся пад кавалераў ды набыльвалі пра дзяўчат, але яшчэ саромеліся далучацца да вчорак, падпільнаваўшы, калі зане пад грушаю-сапяжанкаю ўкручаны ў свой доўгі кажух скупы да смерці Язапат Змысла, спадцішка падкраліся пад дрэва, страсянулі яго ды яшчэ гэльцнулі на соннага чадавека, спатажыўшы і добра памяўшы яму скабы. І сённячы раніцай старая яго Гануса, ідучы вуліцаю, туды і назад, цераз усё Верасава кляла ўжо ўсіх, у каго толькі ёсць дзеці.

— А каб вас ужо гніды аб'елі, як ты аб'еў усё. Каб табе, божа мілы, гэтак рукі пакруціла, як ты пакруціў гэтае дрэва! Каб з цябе жыўцом скуру дралі...

Кляцьба не сціхала і вечарам каля калодзеся, і Алеся цяпер, мінаючы гэты вясёлы гармідар дзяцей, што плячыма падпёрлі Сцяпанавыя каменні, успомніла ранішні крык, можа, трохі злосна ды недалікатна пажартавала:

— Смяіцеся, а вунь старая Гануся ідзе.

І тут ужо помсліва і страшна ўпікнулі яе — ажно здрыганулася і амярцвела сама:

— А вунь за ёю і Таквіля.

Алеся нават не распазнала, каторы гэта з іх сказаў: той чорны, ужо нават з-пушком на губе, Ясеў Генік, як брахалі на яго, Язэп, бо ўсё лета боўтаўся пад карчамі, ловячы рыбу, ці белы, як маслянка, і недарослы, дробненькі, рыхтык маці, Чувашын Костак. Той крываногі Клёўсь.

Вострай і няшчэрпна-балючай страмякай крыўда ўпілася ў сэрца: не даравала Верасава ёй гэтага страшнага граху, што ўчыніла яна, і дараваць не можа. Помсціла і помсціць будзе, пераказваючы нават дзецям.

У Алесі самлелі, падкасіліся ногі. Не помнячы сябе ад жорсткай, няшчаднай крыўды і злосці, завярнула на бацькаў двор.

У глухіх, між хлявом і хатай, сутоках з густым натужным звонам шоргала піла.

Тут у Корсакаў дрывотня, тут заўсёды ляжала старая, шчодра падзеўбаная з усіх бакоў дубовая калодка і стаялі расхістаныя козлы, тут пры тыльнай сцяне пад зацішным ад дажджу застрэшкам і складвалі напілаваныя ды наколатыя дровы.

Алеся зазірнула за шары непадраўняны вугол хаты, на якім ляжаў бацькаў кашук, мусіць, з той самай моцнай, як атрута, гродзенскай махоркай і блішчаў кавалак збітага крэсіва.

Бацька адзін, неяк прыкусіўшы ніжнюю губу, цягаў вузкую, з лагчынкай пасярэдзіне зрэзаную пілу. Прыціскаючы адным каленам, рэзаў доўгае чорна-шурпатае, пакладзенае на козлы аলেখавое палена, сыплючы сабе ў закарвашы порт так ружаватыя пілавіны.

— Чаму не папрасіў? — спытала Алеся, знарок моцна, каб перабіць бацькаву работу. — Хіба Імполь не памог бы?

— А ў мяне ўжо так: ні роду ні плоду. — Бацька перастаў шоргаць пілою і зняў з дзеравіны падлашленае ў старых портках калена. — Цалюткае жыццё адзін, як труцень.

— Не гняві бога, тата. Гаворыш абы-што.

— Бачыш, дачакаўся ад сына помачы, а ён у палітыку пасунуўся,— схіліў бацька гутарку на Міцю.— Шукала галава гуза, нарэшце знайшла.

У Алесі пад нагамі нібыта гайданулася зямля, пякучым страхам зайшлося сэрца: што з ім і дзе ён, Змітрык?

— Ці вінаваты ён, што благога зрабіў? — з жалем спытала ў бацькі.

— Добра кажучь, усё ўмець, ды не ўсё рабіць. Не трэба было сунуцца ў палітыку...

— Не абышлося без сваіх. Нехта ж падкусіў.

— Няма лесу без ваўка. Ці я не знаю, што ўдалі свае. Але і сам...

— Свет трасецца, як на верацяне. Страх падумаць — вайна,— злякнулася Алесея, успомніўшы пра тых двух пагранічнікаў на дагледжаных буланых конях, што чакалі яе каля рэчкі, і забедавала пра Міцю:— Каб дзе ў цюрме не забілі?

— І я во пра што думаю.— Корсак пагнуўся, шмаргануў рукою па калошах, вытрасаючы з закарвашаў ружовыя пілавіны.— Цяперашнім светам згінеш не за панюх табакі.

— Можа, дасць бог,— у Алесі ажно памутнела ў вачах.

— Што бог? — крыкнуў сярдзіта бацька і ўжо шэптам папытаў:— Чула ці не? Кажучь, саветы граніцу перайшлі. Але нешта робіцца, раз смаркаты Кот чырвоны бант пачапіў. Ідзе, бачу, голаў задраўшы, і ўжо з голай фігай носа яму не дастанеш. Во свет настаў.— Корсак суха плюнуў на босыя, прыцярушаныя пілавінамі ногі.

— А я во паразумецца прыйшла.— Алесея тужэй скруціла, згамтала нямытыя пялюшкі.

— Што кажаш? — Корсак падняў шапку, выцер рукавом свой белы, што не бачыў цэлае лета сонца, спацелы лоб.

— Каня хачу выменяць.

— Гародзіш ні зіму ні лета. Якога каня?

— За адзежу вунь кавалерысты аддаюць.

— Якія кавалерысты? — Корсак нат высунуўся з сутакаў, зірнуўшы на вуліцу і надворак.

— Ды не тутака яны, вэнь каля рэчкі.

— Крывая дарога каля простаі сцелецца. Глядзі, і свайго не пратаргуй.

— А я нічога не страчу.— Алесея падышла да гонкае, роўнае са страхою вастраверхае грушы, што расла ад чужое мяжы тут, у сутаках, сарвала з ацяжэлае зраджайнае лапы ружаватую і цвёрдую грушку.— Ці моль з'есць Радзівонавыя каптаны ды порткі, ці ім аддам. А мо і каня добрага мецьму.

— Ой, глядзі, дачка, каб не падвялі пад дурнога хату

— Няўжо ж яны? — Алеся высунулася з сурокаў, паглядзела з дзівам на бацьку.

— Цяпер сам сабе не вер, не то што чужому.— Корсак адварнуўся спіною, апусціўшы доўгія рукі, замахаў імі, дайшоў да парога, прысеў на яго, не падымаючы галавы, папытаўся:— А якую адзежу ім трэба?

— Якую ж. Цывільную, пэўна, каб скінуць усё вайсковае.— Алеся спешненька пайшла, мільгаючы сваімі жаўтаватымі патрэсканымі пятамі, не азірнуўшыся, сказала бацьку:— Пашукай і ты што старое. Там жа двое коней.

— Не, мне не трэба,— не падымаючы галавы і пазіраючы на свае зацярушаныя ружовымі пілавінамі босыя ногі, адклікнуўся Корсак.— Тут дай бог сваё спажыць. Дарма што свет шырокі, ды чаравік цесны. Не, на ўсё не разганяйся. Дай бог сваё спажыць...

...Другога каня, прынёшы нейкія старыя пінжакі, шапкі ды порткі, разам з сядлом забраў Ікон Жыток. Пакінуў толькі на Алесіным надворку зманлівую, з жоўтым кутасікам і выштукаванай ручкай кавалерыйскую шаблю.

Выцягнуўшы з ножнаў, патрымаў яе ў руках, секануў па закурэла-сівым, у малінавых шышках лопуху, пакруціў галавою, што вострая, і павесіў на Алесін частакол.

— Няхай, пан, бярэ. Серп з яе добры выйдзе,— пераадзеўшыся ў шарачковы пінжачок, вузкія портачкі і ўжо смешны і нейкі раптам здрабнелы, выйшаў на ганак маладзейшы, з нарасцю на губе, пагранічнік. (Асвойтаўшыся ды асмьялеўшы, яны яшчэ згадзіліся, калі паклікала Алеся, зайсці ў хату ды паснедаць.)

— Што вы, гэта ўжо зброя.

— Нам досыць тэй забавы,— засмяяўся даўганосы, адзеты ў доўгі, мусіць, Імпалеў, пінжак і падлапленыя на каленях шарыя, з цёмнымі палоскамі порткі.— Каваль перакуе на серп. А сталь тут ого...

— Не столькі таго набытку, колькі клопаты мецьмеш: якая ўласць ні прыйдзе — усё пытаць будзе, нашто браў. Ведаю.— Ікон, прыжмурваючы вочы, пакруціў галавою і адышоўся ад плота, беручы за повад стройнага, з падрэзанай грывай каня.

Алеся свайго, каб не бачылі лішнія чужыя ды зіркатыя вочы, адразу завяла ў хлеў, выгнаўшы адтуль падлу і здыхату, як яна ўжо сказала на змардаванага ды старога Монд-равага каня.

— Ай, дарма, добрая рэч, — паказаў на шаблю пераадзеты пагранічнік.

— Не, не возьму, — адмахнуўся рукою Ікон Жыток.

Туды да плота, дзе, набліскваючы похвай, вісела доўгая шабля, кінуліся верасаўскія дзеці, што, убачыўшы кавалерыстаў, як вераб'і на каноплі, зляцеліся сюды на Мондраў на дворах.

— Ану, марш адсюль! — ужо наліваючыся ад злосці чырванню, гыркнуў на іх Імполь.

Ён, мусіць, толькі і чакаў, калі Ікон Жыток, патрымаўшы ў руках ды пазабаўляўшыся, нарэшце павесіць на плот гэтую прыгожую, як цацку, і спакусліваю шаблю.

Імполь зняў яе з сухіх яловых частаколін, панёс у хату, спатыкаючыся ад радасці, пераступіў сенечны высокі парог, каб схаваць у стопцы, дзе ўжо ляжала і пахла яшчэ нявыветраным потам знятае з каня новае, што згодзіцца, можа, на боты, кавалерыйскае сядло. Засунуў шаблю ў куток за старыя кубельцы, выйшаў давольны — бліскалі радасцю яго прыжмураныя сіняватыя вочы, і смех торгаў сцятыя тонкія губы.

— Нашто, каб хто спытаў, гэтая шабля? Не мела галава клопату! — закрычала Алеся, падгушкваючы на руках дзіця, дёпла ўкручанае ў пуховую коўдрачку сваё яшчэ пісклявае, няджукае дзіця.

— Спатрэбіцца, — ганарыста махнуў галавой Імполь.

— Так, можа, і руж'ё возьмі, — Алеся паказала на даўгнасага пагранічніка, што трымаў кароткі карабін.

Але той, пэўна, спалохаўся такога павароту справы і скоранька закруціў галавою:

— Не-не, не отдам. Вам карабін? Вы нават сваіх можаце постшэляць*.

— Карабін нам сень пшыда**. З ім усё-такі смялей, не кожны падсунецца, — усміхнуўся малады, крывячы сваю верхнюю губу, на якой бялеў звільсты шнарок нарасці.

Верасаўскія мужчыны, стоячы за плотам, маўчучы паглядалі на ўсю валынку, што тварылася ў Мондравым двары, і іх разбірала хцівая зайздасць і зацятая крыўда, што Алесі з Іконам Жытком дасталіся спраўныя дармовыя коні, і яны пачыналі шукаць зачэпку, каб як ужо іх для пацехі зганіць.

— Яму, пэўна, і хамут не адзенеш, не то што будзеш ездзіць, — абышоў тут на вуліцы Жытковага каня, на якім сядзела жоўтае, на мякенькім войлаку, ганарыста выгнутае

* Вы нават сваіх можаце пастрэляць.

** Карабін нам прыдасца.

сядло, няголены, з ледзьве прыкметнай, як у іншай бабы, шчацінай на губе Міронаў Васіль.

— Нічога, прывучым, нідзе не дзенецца.— Ікон Жыток, падымаючы за повад, хацеў паляпаць па храпе пасцярожана-пудкага каня, але той вышчарыў ад злосці зубы, ловячы Іконаву руку.

— А што, бачыш, куслівы, як сабака.

— Ды яшчэ мо й задам б'е, толькі сцеражыся.

— Ён рахманы,— заступіўся за свайго каня пераадзеты пагранічнік з аб'еханай на вочы, трохі не па ім шапкай.— Гэта, можа, таму, што здарожыўся.

— Калі ўрадзіўся з лысінкай, то ўжо такі і астанецца.— Васіль, асцярожна падступаючыся, падышоў да каня, памацаў гладзенькую скуру на сядле, перабраў папруккі і печакана турзануў за адну, вышморгваючы яе з сядла.

— Гэй, што робіш! — закрычалі мужчыны, знарок, каб падражніць Ікона.

— Нічога,— пасмехаўся і паказваў свае чырвоныя бяззубыя дзёсны Ікон Жыток.— Каня яму не дасталася, то няхай папруккай цешыцца.

— А што, якраз і падышла.— Васіль аперазаў сябе пашырокай тоненькай папруккай з жалезнай пражкай, зашпіліў на худым падсохлым жываце і развязаў свой бардовы, тканы казельчыкам пояс, патрымаў яго ў руцэ, але не выкінуў, сабраў, згамтаў у кулаку і паклаў у кішэню.

— Во, хоць каб заміж папруккі пояс у сядло зацягнуў,— рагаталі мужчыны.

— А то глядзі, дальбог, перакасілася, Ікон і дадому не давязе.

— І сколькі ж гэта з яго ботаў выйдзе?

— Ды пэўна ж, што пашы на ўсіх сыноў,— падціналі Ікона хцівыя і ўсё ж, праўда такі, зайздросныя верасаўцы.

— Каб вам языкі аблезлі, як вы абгаворыце і гэтыя сядлы,— заступілася за Ікона Алеся, няўзнак косячы вокам на пераадзетых пагранічнікаў, што, ужо да смехаты пабрыдчэлыя ў шарачковых піжачках і плацінковых зношаных портках, з-пад якіх падазрона, як чужыя, паблісквалі вайсковыя юхтавыя боты, ніякавата мнуліся на Мондравым надворку.

— Пані мам яшчэ інтарэс,— злавіўшы Алесію зірк, сказаў даўганосы, з пасунутай на вочы велікаватай кепкай старэйшы пагранічнік.

Ужо па звычцы гушкаючы дзіця, што нечакава заснула пад сыты і давольны мужчынінскі рогат, Алеся падышла да пагранічніка, паставіла вуха.

— Можна, сала пані на дарогу дасць?

— Вой, галава, я з гэтым гармідарам пачыста забылася.— Яна сарамяжліва засмяялася і маргнула Імполью, каб залез на гарышча, дзе ў кошыку хаваўся на ўсялякі нечаканы дзень астатні падохлы апольчык сала.

Калі Імполь вынес завязаную на тоўсты вузел палатняную торбу, паграфічнікі нечакана павесялелі і, прыпадымаючы над галавою кепкі, пачалі развітвацца, ківалі ўсім галовамі.

— На Бяліцу нам трэба,— сказалі яны ўжо за брамаю, стоячы ў канцы Мондравага плота.

— На Бяліцу? — перапытаў Міронаў Васіль і, прытоптаваючы босымі нагамі густую, у бела-ружаватых кветках дзяцелінку, падаўся да іх:— Наўпросты ідзіце, як вунь бачыце за шашэю дарогу. Там — Бяліца.

— У Літву, мусіць, уцякаюць? — сказаў Ікон Жыток, папусціўшы повад, каб конь нагнуўся да травы.

— Скуль ты знаеш? — хмыкнуў і не паверыў Васіль.

— А што тут знаць: немцы ўжо ў Варшаве, туды ж не пойдзеш.

Мужчыны, успёршыся локцямі на плот, глядзелі, як да крыжа марудна па гразкай пясчанай дарозе з раўка падымаліся пераадзетыя і здалёк саўсім падобныя да вясковых хлопцаў два нізкарослыя пагранічнікі. У аднаго толькі падзрона вісеў за спіною жоўценькі новы карабін.

— І нашто яму гэта кульша? — спытаў Жыток.

— Нас баяўся, таму не аддаў,— сказаў Імполь, гледзячы прыжмураным і зайздросным вокам туды пад шары абамшэлы крыж з новым белым ручніком.

— Ты, гляджу, узяў бы.— Алеся паднялася з дзіцем на ганак, загадала ўжо адтуль:— Каня вунь ідзі пакармі!

Мужчыны, нібы задыхнуўшыся ад даўкае цішыні, узіраліся на пагранічнікаў, што пераходзілі глухую, завешаную стракатымі бярэзінамі шашу і вузкакалейны, у белых слупках пераезд.

— Значыцца, Саветы блізка, бачыш, як джгаюць,— паказаў туды за шашу Ікон Жыток, дзе прыспешылі ходу перапуджаныя пагранічнікі.

— А што ім — ногі на плечы ды пайшлі.

— Далёка не ўцякуць.

— Далёка ці блізка, а дзе сыдуцца нямцэ з бальшавікамі, вайна будзе, ці што? — патурзаў за частаколіну плота, па якім віўся і цвіў пустым жоўтым цветам гарбуз, і неўспадзеў заварушыў ніжняю тоўстаю губою негаваркі і пануры Чувак Петрык.

— Не чуэ, ці што? Замірэнне пямцэ з Расіяй падпісалі.

— Чуць-то чуў, але дзе граніца ляжа?

— Бывае, што і вёску дзеляць. Во новая Васілёва хата мо да немцаў адыдзе, — неўпапад пажартаваў Язапат Змысла.

— А твой стары грыб, што — пад Саветы? — выплюнуў дакураны ўжо да самага кончыка, што пёк у нячуткія, абкураныя да жаўцізны пальцы, канчар папяросы даўганосы, з навіслымі рудымі бровамі Юлісь Самахвал.

— А ён, можа, як той Рэпка чакае, што бальшавіке дадуць новую, з вазонамі нават.

— Новую не новую, а асадніцкую забяром, — дробным смехам затросся Язапат Змысла і раптоўна змоўк, адным непрыжмураным вокам, з белым сальнікам на веку цікуючы ў другі бок вуліцы пад Сымонаў калодзесь, на доўгім жураўлі якога пакалыхвалася мокрае драўлянае вядро: адтуль, трохі накульгваючы і падвалокваючы нагу, падбегам шыбаваў сюды высокі, незнаёмы верасаўцам мужчына, падперазаны паверх пацямнелага кажушка шырокім рэменем з начэпленым на яго салдацкім кінжалам у жалезнай бліскучай похве, і бег нізенькі, што ледзьве даставаў яму да пахі, расхрыстаны Жэнік Рэпка; на кляпе ў яго растапыранымі крыльцамі трапятаўся чырвоны прышпілены бант.

— Дзе яны? — заднуўся ад скарае хады Жэнік Рэпка. На твары ў яго гарачынёю плямаў ірдзела чырвань, і губы сохлі і трэскаліся ад смагі.

— Кавалерысты дзе? — махнуў суконнаю, з адваротам шапкаю сухарлявы цыбаты мужчына, усё мацаючы карычневую ручку свайго сёння, мусіць, начэпленанага кінжала з круглай гарошынай на канцы похвы.

У гэтым высокім мужчыне з нездароўчым худым тварам, на якім значыўся доўгі гарбаваты нос, той-сёй з верасаўцаў пачаў пазнаваць Саўку Аўсяніка з далёкіх адсюль Доўбніч, што гніў у турмах за палітыку і, чуваць было, памёр там, а цяпер нібы ўваскрос тут на верасаўскай вуліцы.

— Гэ, ці не Сцяпана Аўсяніка сын будзеш? — асцярожна падбіраючы ўгору свой зрудзелы барашкавы каўпак, папытаўся Язапат Змысла.

— Буду, — нават з гонарам адазваўся высокі мужчына.

— З Доўбніч, што хата за раўком?

— Хата на гэты бок раўка, — засмяяўся даўганосы мужчына, — але ў Доўбнічах.

— А я так сабе і думаю, рыхтык Сцяпанаў сын, — выскаліўся давольны Язапат Змысла, што нарэшце-такі ўгадаў таго самага Саўку Аўсяніка.

— Ты, дзядзька, зубы не заговорвай, — умяшаўся ў гу-

тарку Жэнік Рэпка, і ў голасе яго задрыжала нават грозьба. — Кавалерысты дзе?

— Коні іхнія во, — паказаў на буланага беланогага каня, з якім за гумны адыходзіўся Ікон Жыток, і хітра заблішчаў вачмі, падбіваючы свой зрудзелы каўпак, Язапат Змысла. — А кавалерысты вунь, за шашою на шырокай дарозе.

Трохі скрывіўшы набок голаў, Жэнік Рэпка зіркнуў туды за шашу, дзе ў прагале трапятлівых звіслых бярэзін жаўцела пясчаная дарога, марудна падымаючыся на круглыя боханы грудкоў — там мурашкамі чарнелі пераадзетыя кавалерысты, — і махнуў рукою на Ікона Жытка:

— Давай каня сюды, я іх улаўлю.

— Гэ, каня. Пайдзі вазьмі свайго. — Ікон Жыток па тупкай, выбітай у зялёнай мураве сцежцы разам з канём завярнуў за шарае, з замшэлай карычняватай страхою Кюрасава гумно.

— Конь, калі хочаш знаць, можа быць і наш. Мы ўжо ўласць тут, — крыкнуў Жэнік Рэпка, рвануўшы туды за гумно.

— Ты бачыш, уласць, — здзекліва хмыкнуў Жыток. — Брыды кусок.

— Што? — у Аўсяніка перакасіўся худы нездароўчы твар. Ён абяруч ухапіўся за кінжал, вырваў яго з ножнаў — халодным страхам заблішчала сіняватае вастрыё — і зачыкільгаў, прыпадаючы на адну пагу, услед за Жэнікам Рэпкам.

— Каня не дам і не вельмі страш, — спыніўся Ікон Жыток і выцер ужо і ад злосці і ад нервовасці свой спацелы лоб.

— Аддасі!

— А во паглядзіш! — Ікон, турзаючы за повад каня, павярнуў да падрубы гумна, выкаціў адтуль даўгаваты, як молат, камень.

Верасаўцы скоса пазіралі, чакаючы, што будзе далей, не ўмешваючыся ў гэту валынку, адно толькі Імполь, выбегшы за плот, дагнаў на другі бок вуліцы тонкага і высокага, як жэрдка, Саўку Аўсяніка.

— Конь знойдзеца, вунь мой ходзіць каля гумна: За чым спор, — гукнуў Імполь, азіраючыся на вокны, ці не цікуе з хаты Алеся. — Дый кавалерыйскі ў хляве, але голымі рукамі тых пагранічнікаў не возьмеш, карабін у іх.

— Ага, хлопцы, карабін.

— Куды вы на злом галавы? — загаварылі ўжо ўсе верасаўцы.

Саўка Аўсянік нечакана аціх, запхнуў у похву кінжал і азірнуўся зноў туды на дарогу, дзе, перавальваючы ўжо за

грудок, хаваліся польскія пагранічнікі — былі відаць толькі іхнія плечы ды шапкі.

— Хлопцы, трэба дагнаць, забраць карабін! — махнуў рукою нервова-трапяткі, з белаватымі, як адзічалымі, вачмі Жэнік Рэпка. — Ідзем утрох.

— Чакай, тут у мяне ёсць. — Імполь вобмегам кінуўся ў сені, вынес прычэпленую на шырокую вайсковую папругу кривую доўгую шаблю. З гарачкі спатыкнуўся на ганку. Услед за ім выскачыла Алеся, растрапаная, з непрышпіленай кофтай, з якой белаватымі грудкамі вызіралі сакаўныя, налітыя малаком грудзі. Яна, мусіць, карміла дзіця.

— А ты куды гэта? — Яна спешна адною леваю рукою лавіла ў кофце і ніяк не магла злавіць перламутравы, што адліваў ружаватасцю, гузічак і пайшла падбегам раптам, зрабіўшы Імполью заступ дарогі, — стала ў адчыненых веснічках.

Яе бяскроўныя, сінявата-звялыя пасля родаў губы сутаргава перакрывіліся:

— Аціхні, ідзі, кажу, у хату!

Імполь, перапуджаны яе ціхім, западта, можа, спакойным голасам, збіўся з хады, прыцініўся перад веснічкамі — знаў яе патуру, заткнулася яна ў гэтай злосці не дарма. На яе як падышло затлумленне — чакай бяды. Але завярнуць назад у хату перад усімі верасаўскімі мужчынамі было ўжо не ў гонар.

— Якая ліха нясе цябе туды? Гэтакае шаленства на свеце. — У Алесі ад нервовасці, ад злосці прыжмурылася і пачало касіць адно вока. — Ён граматы во, — і паказала на Саўку Аўсяніка, што зачыкільгаў па сухім пяску ў канец вуліцы. — Ён начальнікам стане, а ты як быў прымаком — так і будзеш. Якая ўласць ні прыйдзе...

— Што ты гародзіш? — страпянуўся і няўмела на хвораі назе павярнуўся цыбаты Аўсянік.

— Гародзіць, гаворыць, а па праўдзе выходзіць, — выскаліўшыся і падняўшы над навіслым каўпаком бровы Язапат Змысла. — Бо хто ж гэта з ражном ідзе на карабін?

Гэтае ўніканне ў прымацтве нібыта перуном аглушыла Імполь, і, нібыта водгалас яго, у душы загрузкала злосць.

— Пусці! — Імполь рвануў веснічкі, і яны трэснулі, сарваліся з ржавага завеса.

— Тады не прыходзь, во кажу перад усімі! — хрыплавата крыкнула Алеся, ідучы побач, каб схваціць і вырваць у яго шаблю.

— Не страш, магу не прыйсці, — ён нават не азірнуўся, прыснешваючы крок, каб ўскораць за Жэнікам Рэпкам, што

міпаў ужо равок, і зашпільваючы на сабе шырокую салдацкую папругу з доўгай шабляй.

Алеся, анямеўшы ўжо ад крыўднай ганьбы і злосці, рынулася ад зламаных веснічак назад пад хату. На ганку спынілася, злавіла рукою вушак і доўга стаяла, цяжка і парывамі дыхаючы. Чула, як захлынаецца сэрца і як душаць яе сухія слёзы.

У крыжы, здаецца, разламаўшы ўсю сярэдзіну, зноў секануў няшчадны боль, адняў абедзве нагі разам, не даў ступіць, і Алеся злавіла рукою вушак.

Ды з верасаўскіх мужчын, што прыліплі плячмі да плота, ніхто гэтага не змеціў, усе глядзелі на пясчаную дарогу ў доўгіх і калматых косах ружаватага, што зацвіў ледзьве відушчым дробным цветам, спарышніку, які тапталі трое мужчын, пусціўшыся ўпагон за пераапанутымі пагранічнікамі, але, выбегшы на грудок да рэдзенькае, яшчэ не акрылае руні, завярнулі на шашу, завешаную сумна-стракатым веццем старых бярэзін.

— У Дварчаны, мусіць, пабеглі,— падрапаў каля вуха сівы кучаравы чубок валасоў Язапат Змысла.

— Пэўна ж, туды.

— І розум мелі, а то падсунулі б лабаціны.

— Дзіва, з голымі рукамі на ўзброеных.

— Яны ў Дварчанах зброю дастануць,— махнуў доўгім, пераломаным брылем свае кепкі Петрык Чувак.

— Ага, скажаш.

— А тое і скажу — паліцыю пабеглі раззбройваць.

— Скуль ты ўсё знаеш? — не паверыў яму Язапат Змысла.

— Знаць мо і не знаю, а чуць чуў, як тут гаварылі.

Сінаваты глухі Чувакоў голае ужо саўсім даканаў Алеся: перад вачмі ўсталі Дварчаны і яна, Хрысця, з дзіцячымі калясамі на блішчастых колцах, і ў вушах чулася ўпарта-дурнаватая грозьба: «Не страш, магу не прыйсці!»

Алеся ў самлелай і адчайнай знямозе падумала, што цяпер, праўда, можа не прыйсці, і нячутна ступіла з высокага парога ў сені на халодны гліняны ток. Перад вачмі змерк і аглух, захлынуўшыся мяккаю чарнатаю, ясны дзень.

XXVIII

Лагер — гектараў са два збузаваных картопель і здратаванага, як на стойбішчы, жытняга перасохлага ржышча з мышынымі норамі, там, дзе некалі стаялі пашаркі мэндляў, і абгароджанага новым, яшчэ сівым калючым дротам,— быў

недалёка ад запядбанага маёнтачка, над якім дажывалі свой век цёмныя старыя ліпы. Між іх бялеў атынкованы дом з чырвоным чарапічным дахам і шарэлі выцвілай на сонцы драціцай стрэхі гумна і аборы. Зводдаль ліпаў за здзічалым, ужо недагледжаным садам, дзе ў гушчыні лісця свіціліся яснасцю наліўныя спелыя антоны, стаяла мураваная каплічка — радзінны, пэўна, даўні грабовец тутэйшых гаспадароў маёнтка.

Спускаячыся з грудка, сюды бегла шчытна абсаджаная абапал гонкімі, як канапліны, пірамідальнымі таполямі вузенькая дарога. Адтуль на лагер каціўся клубкамі і асядаў сухі, што потым хрумсеў на зубах, гаркаваты пыл. Дарогаю снавалі «ценжароўкі» — крытыя нямецкія грузавікі, тадысяды, ляскаючы на карэнні, цягнулася доўгая, з ручным жалезным тормазам нямецкая фура, запрэжаная ў пару шыраказадых бельгійскіх коней. Пускаючы смуродлівы сіні дымок, лапаталі матацыклы з люлькамі, у якіх трасліся немцы ў вузкіх, як гарнушкі, і напушчаных на вушы сталёвых касках.

Там, у маёнтку, жыла варта — чыстыя, падстрыжаныя пад кароткую польку салдаты, ад якіх заўсёды пахла таннім адэкалонам і цыгарэтным дымам, калі яны прыходзілі сюды да калючага, туга і густа нацягнутага на высокіх слупах сіваватага дроту, за якім, як мурашкі перад холадам, збіўшыся ў купу, кіпелі палонныя польскія салдаты. Іх, тысяч пяць, прыгналі сюды з тыдзень назад, адзетых, як стой — найбольш у палявых лёгкіх мундзірах, а то нават у сподняй замурзанай кашулі і босых. Толькі ў таго-сяго вісеў наапашкі доўгі, ледзьве не па самыя пяты, жаўтлява-зеленаваты, як падсушаны мох, з шырокімі кляпамі кавалерыйскі шынель.

Сёння палонным нарэшце дазволілі ўставаць: покуль рабілі загарадзь, яны мусілі сядзець, збіўшыся ў купу каля разложыстай калючай дзічкі, што ўкаранела на запушчаным замежку. Трамбаваў гэтую купу вусаты рыжы вахмістр, абыходзячы круга яе і б'ючы палонных у спіну жалезнаю падкоўкаю абцаса. Ім дазвалялі толькі збегачь да глыбокага, выкапананага замест туалета рова. Але хадзіць туды ўжо не было чым. Хіба толькі кроўю. Той-сёй, ужо знясілены голадам, зваліўшыся ў яму, даходзіў там, просячы яшчэ ратунку:

— Калега, падай руку. Калега...

Але кожны наравіў скарэй адысці ад ямы, каб, ратуючы нябогу, не ўсунуцца самому.

Увесь гэты тыдзень палонных ніхто не карміў. Ад голаду ратавалі хіба толькі выкапананыя з зямлі са стоптаных баразён ружовыя картоплі. Ачысціўшы маладую слізкую скурку,

іх елі сырымі: дроў, раскласці агонь, вядома, не было. Ды пра які агонь хто яшчэ дбаў у цеснай збітай купе людзей, што сядзелі на кукішках, адзін да аднаго спіною, наўкрут разгалістае дзікае грушы.

Думалі пра другое, найбольш пра той смачны пах нямецкага фасолевага супу, падтоўчанага мясам і падсмуроджанага перцам з лаўровым лісцікам, якім перагонамі пацягвала з маэнтка перад самым полуднем,— там стаяла нямецкая кухня. Ад яе густага паху ў згаладалых людзей пачыналі балець нейкім цягучым пустым болем жываты, пераварочваліся і вуркаталі кішкі, пад горла гнала кіслую асцу. Варушачы перасмяглымі губамі, салдаты глыталі цягучую даўкую сліну і пачыналі выграбаць тут з баразён сырыя картоплі.

— Швабы, пся крэў, яны задушаць нас гэтым смуродам,— хто-небудзь пачынаў лаяцца, каб як адагнаць ад сябе глыбокі нясцерпны голад.

— А што, брат, аблізваешся? — рагатаў даўганосы, нацягваючы на лоб прастрочаны радкамі нітак, выгнуты брыль рагатыўкі.

— Якое там зупа — стаганы ў ёй плаваюць, як бога кохам.

— А, нябось, не адмовіўся б.

— Няхай іх д'яблы возьмуць, каб я еў. Помню, курва іх маць, як дома, прыйдзем з ворыва, а на стале стос грэцкіх аладак. Ды яшчэ з лоем — во, брат, яда.

— Ды сціхні ты, бо зараз!..

— Пацалуй мне веш дзе?

Салдаты сціхалі, потым нехта ізноў пачынаў, толькі пра другое.

— Кіснемы тутай, нават у карты не можна заграць*.

Літавар слухаў салдацкую гаману, і яго разбірала яшчэ большая злосць — да голаду дамешвалася нейкая цягучая і нязносная, нервовая смага закурыць. Яшчэ пазаўчора ў яго выйшла астатняя пляскатая і напалавіну высыпаная махорачная папяроса. Ён вытрусіў з кішэні перамешаную з сівым накачаным ворсам шчопаць тытуню, але курыць гэтую смярдзючую пацяруху ўжо не мог — прыйшлося прасіць у іншых, каб пакінулі пацягнуць хоць пару разоў чужы, раз'еханы ды размоклы ад сліны канчар. І ён разам з іншымі капашыўся пад дзікаю грушай, што расла тут сярод картаплянага поля з ужо абабітымі і аб'едзенымі грушкамі, выбіраючы з пажоўклае травы на замежку счарнелае ападанае

* Кіснем тут, нават у карты не можна згуляць.

лісце. Яго нямоцны прэсны і нейкі гаркаваты дым, здаецца, трохі перабіваў няцерпную пражнасць закурыць і адганяў голад.

Гэты голад Літавар учуў нават на першы дзень вайны, падбегшы з кацялком да палявое кухні. З катла пахла «грозухвай» — развараным гарохавым супам. У Літавара ад салодкага болю зайшоўся жывот, і ён пачаў глытаць даўкую сліну, учуўшы цёплы і смачны пах з катла. Перад ім засталася не больш, як трое салдатаў, калі нечакана трохі пісклявы голас паручніка адагнаў іх ад кухні:

— Крыіень! *

Убачыўшы, як адбегся і лёг між купешак тоўсты, у белым каўпаку кухар, бразгаючы пустым кацялком, Літавар адскочыў у заглушаны чарадою з пляценькай крынічкай меліярацыйны роў.

Вечарам, напярэдадні вайны, іхні трэці батальён 79-га Слонімскага пяхотнага палка з бункераў і траншэяў выслалі сюды ў куп'істае, але не высушанае гарачым спякотным летам балота, на стык з 78-м Баранавіцкім палком, што затаіўся за невялічкай, абсаджанай густымі кустамі лазы жаўтляваю тарфяною рэчкай. Траншэяў і акопаў тут ніхто не капаў — той-сёй толькі нарэзаў лапаткаю і накідаў на абрывісты бераг тарфянога тлустага дзярна, клаў на гэтае дзярно карабін, прымяркоўваючыся, як будзе страляць у далёкія, засіненныя, як вада з малаком, смугою грудкі — там, за вёрст пятнаццаць адсюль, была нямецкая граніца.

Як ад цяжкай градавай хмары, адтуль, здаецца, дыхала трывогай. Там пасля заходу сонца крывяной палахлівай чырванню гарэла і доўга не стухала неба.

І калі Літавар узіраўся на яго, душу неўспадзеў працінаў лядовы холад.

Гэты холад Літавар учуў і тады, калі ўпаў пад навіслы, з белаватымі, што віселі, як жмут валасні, карэньчыкамі тарфяны бераг. Там ужо соп, падграбаючыся далей і стараючыся зашпіліць пад барадою раменьчык каскі, чарнявы, як цыганчук, з гарбаватым носам Валодзя Жывакост — украінец недзе з-пад Станіславава. Здружыліся яны з Літаварам, радуючыся, хоць ёсць з кім пагаварыць, калі іх гналі сюды ўчарашняй ноччу. Жывакост усё пытаўся: «Куды нас гоняць? Я ж нічога яшчэ на свеце не бачыў. Заб'юць, як барана. Але калі цябе раніць — выратую».

Цяпер стрымгалоў падаючы ў тарфяны роў, Літавар успомніў гэтае абяцанае Жывакостам — «выратую». Адтуль

* Хавайся!

з-пад граніцы скоранька блізіўся і шырэў, засланяючы ўсё неба, цяжкі — з парывамі — звінючы гуд. Раптам да яго дамяшаўся тупаваты, як грукат картопель у глыбокі пограб, стук кулямётаў. Ціснучы голаў пад сыпкі смярдзючы тарфяны бераг, Літавар краем вока змеціў, як невысока над ровам цёмным распластаным ценем мільганулі так блізенька і першы раз убачаныя нямецкія самалёты, панёсшы з сабою гэты нечаканы і раптоўны гуд. Падымаючы рудаваты тарфяны пыл, нешта адначасна секла па канаве, аддаляючыся ўслед за імі.

І покуль Літавар паспеў дагадацца, ён убачыў, як каля яго выпусціў з рук кацялок, разліваючы сабе на калені жоўты гарохавы суп і аб'язджаючы набок, дробненькі маладзенькі салдат з іхняй роты Казік Міткусь.

Нешта заенчыў і папоўз сюды да Літавара, набіраючы на сябе чэпкую луску пераспелай чарады, гарбаносы Валодзя Жывакост.

— Ты не ранены? Не? — задыхаўся ён.

Літавар, нават яшчэ не верачы, прыслухаўся да сябе і засмяўся ад нейкай звар'яцелай радасці, учуўшы, што яму нічога не баліць, што ён жывы ды здаровы.

— Здэцца, не.

Мінуўшы Літавара, Жывакост падпоўз да Міткуся, падняў яго голаў, і Літавар раптам убачыў зялёныя, ужо нерухомыя ашклянелыя Міткусёвы вочы.

— Ён ужо ўсё, яго напавал. Якраз недзе ў сэрца.

Жывакост азірнуўся і паклікаў, згледзеўшы санітара.

Прытрымліваючы адною рукою напакаваную сумку з чырвоным крыжыкам, па плыткай, зацягнутаі смугою сіняватай плеўкі крынічцы да іх ужо плюхаў задыханы санітар.

Самалёты, зрабіўшы круг, варочаліся назад — мацнеў і пізка слаўся над зямлёю ядавіты гуд. Ён, здаецца, працінаў дрыгатлівым страхам сэрца.

— Яны, пэўна, нас тут усіх, — зашаптаў Жывакост, цярэбчы са свайго шыняля шчоткаю начапляную чараду. — Бачыш, у іх арапланы, а ў нас што? А крычалі: «Ні яднаго гузіка не аддамы!» Да якіх тут гузікаў, тут глядзі галавы. Але калі цябе раняць — не бойся, выратую.

Спыраша з вострым свістам, потым ужо з віхраватым гудам, аж прылягала ўсё да зямлі, імкліва праплыў цёмна-зялёны, як ішчупак у вадзе, нямецкі самалёт.

Нешта злое было ў яго натужным чмяліным гудзе. Прыціскаючыся да берага, Літавар згледзеў на яго гарбатым тулаве, крышку бліжай да хваста, чорна-белы крыж. І раптам

зноў бесперабойна і тупаваты застукаў кулямёт, але шапатога граду куляў ужо не было чуваць — яны секлі, мусіць, там, дзе была кухня, дзе страшна заіразаў ранены ці спуджаны конь.

Самалёты ішлі далей — пэўна, на Млаву, дзе ў бункерах і траншэях сядзелі тылы іхняй 20-й баранавіцкай дывізіі з батальёнамі «аброны нарадовай», заступіўшы немцам шашу. Там ужо грымела кананада.

— Ты не бойся, мы не згінем, — услухаўшыся ў гэтыя далёкія і цяжкія, як грукат акованых дзвярэй, гарматныя выбухі, раптам загаварыў Жывакоств.— Я табе памерці не дам. Калі не паложыць насмерць, а толькі раніць, я выратую. Мой бацька — фельчар. Я тое-сёе таксама ўмею, прыдбаў.

І праўда, ужо праз гадзіну пасля страшнага артылерыйскага абстрэлу, калі руды гаркаваты торф змяшаўся з смародлівым пахам трацілу і яны, разгубленыя, перапалоханыя польскія салдаты, пад нечы звар'яцелы крык «Газы!» пачалі скоранька надзяваць маскі, калі, нарэшце, апомніўшыся і ўбачыўшы на далёкім грудку шары, рассыпаны ланцуг немцаў неспадзявана для саміх сябе падняліся ў атаку, калі Літавар, разам з усім сваім нялёгкім рыштункам, што быў за плячыма, блытаючыся каленьмі ў шынялі і захлынаючыся ад ветру, пабег уздоўж лазовых кусцікаў па куп'істым балоце, яго зноў абнадзеіў блізкі Жывакостваў голас:

— Не бойся, калі раніць, я выратую...

Але беглі яны па гэтым рудаватым падсушаным балотцы нядоўга. Адтуль з грудка, падпусціўшы іхні батальён бліжай, нейкай раз'юшанай гарачынёю застукалі нямецкія кулямёты. І польскія салдаты, нібы спатыкнуўшыся на гэтыя ў шорсткай, як плашчуга, і дзікаватай траве купіны, пачалі падаць.

Літавар, спяшаючыся за Жывакоствам і чуючы адкрытым ротам густы пахучы вецер, быдта зачাপіўся плячом за нязгледжаную сукаватую лапку, здагадаўся, што гэта, мусіць, куля. На бягу памацаў плячо — шынель быў разарваны, нібы яго праела мыш. Яму зрабілася гарача, і пачало сушыць у роце. І ён з перануду ўжо перасмятлым, хрыпаватым голасам крыкнуў удагон Жывакоству, што, патрасаючы квадратны пляцак, бег, трохі выперадзіўшы яго:

— Валодзя! Валодзя!

Жывакоств спыніўся і, неяк нават паяснеўшы ў твары, трывожна-радасны спытаў:

— Ты ранены?

Літавар, чуючы, як няеме і шчыміць ад гарачага болю плячо, на ўсякі выпадак унаў між высокіх, у збэрсаных гры-

вах рудаватай травы купешак. Бачыў, як заспяшаў сюды, на хаду расшпільваючы ў пляцаку спражкі, каб скінуць яго з плячэй — там ён, пэўна, хаваў сваё патаемнае лякарства, — Валодзя Жывакост і нечакана, нібыта зачапіўшыся за купешку, паляцеў тварам у высокі пучок зрудзелай конскай цыбулі. З чорнае, стрыжанае пад кароценькую польку галавы ў яго звалілася, мусіць, незашпіленая пад барадою, і пакацілася, робячы круг і заварочваючы назад, зеленкаватая, пад колер чэзлай травы, каска.

Літавар, халадзеючы ад страху, што ён застанеца адзін і ніхто ўжо не ўратуе яго на гэтым рудым, перакопаным меліярацыйнымі канавамі перасохлым балоце, па якім усё б'юць нямецкія кулямёты, косячы, як на роўным сталі, іхні трэці батальён, падпоўз да пучка конскае цыбулі, дзе носам уткнуўся Жывакост, неяк няёмка падварнуўшы назад адну руку, другая, пэўна з гарачкі, яшчэ растапыранымі пальцамі то спіскала, то адпускала карычнватае, з раўком ложка карабіна.

І раптам Жывакост, падграбаючы пад сябе калені і ўпіраючыся галавою ў растапыраны пучок конскае цыбулі, пачаў падымацца, але не здужаў і перавярнуўся на бок: каля вуха з круглае, як прабітае швайкаю, раны высачылася і пацякла на шчаку крывою рагаю цёмна-чырвоная кроў. Вочы яго, зашэрхлыя перухомым лёдам, глядзелі на Літавара, але ўжо нічога не бачылі.

— Санітар! Санітар! — закрычаў, прыпаднімаючыся, Літавар, але голас яго заглушыў чырвоны агонь, што бліснуў наперадзе і падняў сноп рудога торфу.

Раз'юшаным чмялём над Літавараваю галавою прасвістаў гарачы асколак. Запахла казытлівым дымам і сырым вывернутым балотам.

Немцы білі ўжо па гэтай зрудзелай ад няскошанай асакі балоцістай лагчыне з мінамётаў.

Падаючы між высокіх, з палеглаю траваю купешак і чуючы жывы холад зямлі, Літавар успомніў пра лапатку і тое, што надоечы гаварыў ім трапятлівы, але, зрэшты, і не злы надпалкоўнік Забароўскі, калі іхні полк перакідвалі сюды, па гэтыя Млаўскія балоты: «Жолнежэ! Кохайце лопаткі!» *

У гарачцы, не чуючы болю ў плячы, пачаў шукаць і расшпільваць ад паска вастрадзюбую лапатку.

Мо яна выратавала яго, калі ён, выкапаўшы між куп'я неглыбокую ямку, уткнуўся сюды галавою, ужо пасля кожнага блізкага глухога выбуху міны чакаючы смерці, Колькі

* Саідаты! Любіце лапату!

ляжаў, стараючыся як найглыбей урыцца, уціснуцца ў гэты руды торф, ён не помніць. Помніць толькі, як блізенька застагнаў і раптам падняўся і пабег проста на Літавара, мусіць, звар'яцеўшы ад раны, ад страху, што памрэ, маладзенькі, даўганосы, як дзяцел, салдат. «Лажыся!» — крыкнуў ашалелы ад боязні Літавар, але ўчуць яго ды ўпасці даўганосы салдат не ўспеў — недзе блізенька, ажно Літавар сцяўся ўвесь, гупнула міна. Адкрыў вочы і зноў жахнуўся ад страху, ледзьве ўжо не вар'яцеючы сам, — у салдата, як ссечаны вострым нажом качан капусты, з плячэй з'ехала і ўпала, плюхаючы крывёю, галава, а салдат яшчэ бег, свецячы чырвоным каратышом шыі. З яе таксама свістала гарачая неастылая кроў, абліваючы шынель, покуль не падагнуліся ногі і тулава не ўпала, спярша на калені, і мякка — ужо на грудзі.

Здранцвеўшы ад страху, Літавар пачаў рукамі грабці пад сябе крохкі смярдзючы торф, каб схавацца, уціснуцца глыбей у зямлю, але нечаканы грукат, што закладваў вушы і раздзіраў жыўцом сэрца, пачаў радзець, покуль саўсім не перасціх.

І ад гэтае неспадзяванае цішы нудна звінела ў вушах. Толькі недзе блізка, нібы на выгодзе і ў зацішку, чахаў конік і ціха плыў асотавы пух. Не верачы цішыні, у Літавара яшчэ ўсё сціналася і ныла ад тупаватага млоснага болю трапяткое перапуджанае сэрца, чакала зноў грукату, страху, смерці.

І яны, польскія салдаты, кінуўшы забітых на гэтым здраваным, перарытым мінамі балоце з ямамі і кучамі чорнага торфу, пачалі адпаўзаць назад у меліярацыйныя равы, з гарачкі і смагі п'ючы смярдзючую, у тлустых скалках руды ваду і абмываючы мурзатыя, аблітыя рагамі поту твары. І каля іх забегаві зноў нізенькі збялелы паручнік, судзяшаючы, што прыйдзе падмацаванне, што трэба выстаець, хоць да ночы, а назаўтра іх змяняць і яны пойдучь у тыл.

Але падмацавання не было. Пасля полудню неспадзявана нешта загуло зноў, але не ўтары, а недзе нізка за сінім хвойнікам. Там слаўся, шырачыся і наплываючы, як навальнічная хмара, цяжкі, з перабоямі вуркат. Ад яго аж дрыжала ўсё ўсярэдзіне. Ён пагрозліва мацнеў і няўмольна блізіўся і, здаецца, пачаў угінаць зямлю. Мроівам дрыжала і нібыта пакалыхвалася там, за цёмным ляском, чыстае і сіняе да болю ў вачах асенняе неба. Пасля рэдзенькага туману зранку млеў пагодны дзень, мякчэла, схіліўшыся на вечар, сухое сонца, шархацелі празрыстымі крыльцамі жаўтлявыя стракозы і нібыта сослепу віліся, не ведаючы, дзе сесці, салаватныя

матылькі, а ад гэтага страхотлівага невядомага грукату цямнеў свет. І Літавара зноў пачынаў калаціць страх, дрыжалі, як ад вялікай натруджанай работы, рукі, і аблівалася гарачынёй, лекацела сэрца.

А гэтая невідущая хмара нізкага грукату шырылася, расла і мацнела, абдымаючы, здаецца, усё кругом.

За цёмна-сінім ляском на грудах пачаў падымацца, мяшаючыся з чыстым небам, сівы пыл — там, у абход балота, зжынаючы, здаецца, сваім грукатам усё на дарозе, ішлі танкі.

Не вытрываўшы, мусіць, іхняга грукату, праз рэчку, што зарасла абпал крушынаю і нізкаю жаўтлява-карычневаю лазою, пачалі перабягаць перапалоханя салдаты з першага батальёна, хлюпаючы мокрымі чаравікамі і несучы на насілках збялелага, з прастрэненым жыватам капітана.

Тады яшчэ большы страх працяў, ахапіў усіх, абліваючы нейкім пякучым холадам сэрца. Усе пачалі ўслухвацца ў блізкі, што поўз за маладым хвойнікам, натужлівы, з глухім вуркатаннем і лязгатам ненавісны грукат, раптам дагадваючыся, што танкі перарэжуць дарогу, не дадуць нават адступіць, акружыўшы ў гэтым парэзаным меліярацыйнымі равамі і зрытым, як дзікімі свіньмі, міннымі ўзрывамі голым балоце, што ўсіх, хто астаўся жыць, чакае страшная невядомая пагібель.

І яны, збіўшыся ў купку, як перапалоханя кураняты, што згубілі квактуху, сядзелі да вечара, на сходзе дня ўчуўшы і распознаўшы далёкае і ўжо глухавата-нязлоснае бухканне гарматаў — фронт недзе даўно мінуў іх. На шараку, калі стухла зеленаватае неба, пакінуўшы толькі ліловую паласу, яны назіракам рушылі з гэтага балота і, выходзячы палявою дарогаю на шашу, каля нейкае вёсачкі паткнуліся на скрыгатлівы абоз, і нехта, ашалелы ад радасці, кінуўся да цёмных нераспазнаных будаў, і адтуль неспадзявана пачуўся гергатлівы і першы раз чуты, неразборлівы для Літавара нямецкі крык, і застракаталі, бліскаючы сполахамі едкага чырванаватага агню, кулямёты, і яны, польскія недабітыя салдаты, прыпусціліся на поле. У Літавара пад нагамі спярша зашахкала незааранае ржышча, што раптам змянілася мяккаю, у якой глыбока гразлі ногі, вільготнаю раллёю, потым засцебаў па каленях сухі картаплянік, і Літавар пачаў спатыкацца на высокіх градусах і, ужо задыханы наўнот, самлела, як нежывы, лягнуўся ў неглыбокую разору, пакутна зайздросцячы невядомаму салдату, што, цяжка сапучы і шапочучы картаплянікам, бег далей. А адтуль з шашы, раскалыхваючы ціш вечара і прашываючы поцемак, бухалі

стрэлы, і лапаталі скоранькімі сполахамі агню аўтаматы, і стаяў гергатлівы крык.

Па доўгай і, здаецца, бясконцай разоры падсохлага, шапаткога картапляніку, цягнучы за рулю карабін, Літавар выпаў зноў на абгароджаную жэрдкамі дарогу, толькі цяпер падумаўшы, што ўцякаў па-дурному, што яго маглі падстрэліць, як зайца.

Аднак калі на шашы сціх гергатлівы крык і недзе прапалі, растаўшы ў поцемку ночы, свае, Літавар учуў раптоўны страх адзіноты, няпэўнасці, затоеную боязь, што згіне ў гэтым чужым цёмным полі, і ў нейкай гарачцы зноў найшоў падбегам, спатыкаючыся ў разорах, мяккім полем і мінаючы чорную, злітую ў адну паласу вёску, дзе спыніліся на начлег немцы і над якою цяпер ціха-глуха выкочваўся позні чырвоны месяц, хаваючыся за цёмнаю сцяною купчастых дрэў. Гэта былі бярэзіны, што сцішным смуткам навісалі над шашою, і за імі хавалася і яснала, падымаючыся вышай, поўня.

Ад яе чырвані, як ад пажару, кралася ў сэрца насцярожлівая трывога. І сухім сполахам пад нагамі шастала чорная, нядаўна, мусіць, скошаная канюшына.

З-пад ног у Літавара пырхнулі і, адчайна палахліва цвіркнуўшы, згінулі ў нізкім поцемку два разбуджаныя жаваранкі. Іх тут было чамусьці шмат, і Літавар кожны раз уздрыгваў, знянацку надышоўшы на іхні спуджаны пырхат, прыпыняўся і зноў шыбаваў далей, не адыходзячы далёка ад шашы, каб не збіцца з тропу. Вузенькая, выбрукаваная і абсаджаная абапал бярэзнікам шаша, як ведаў Літавар, вяла недзе на поўдзень, на Варшаву.

За чуйна-абвіслымі вяршкамі бярэзін ужо каціўся, паменшаўшы, жоўта-залацісты месяц, церушыў на немае поле рэдзенькую паракню яснасці. І пашырэла, заліўшыся дробным пылам сіняватага святла, асенняя насцярожаная ноч.

Шаша, цьмяна заблішчаўшы ад месяца гладкім, выезджаным брукам, падымалася на грудок, дзе густа чарнеў клін лесу.

Не ведаючы, якую даць раду — мінаць гэты лес, але згубіць шашу ці скіраваць на яе, каб часам дзе насунуцца на пемцаў, Літавар усё ж такі адважыўся выйсці на яе і наўпрасты, блытаючыся ў пераспелай невырванай грэццы, што абдала яго гаркавата-прэсным пахам сырога сцябла, выйшаў да глыбокае канавы. Прыслухаўся і, не счуўшы нічога падзронага, слізгаючыся на роснай траве, падняўся на палогі насып.

Лёгшы ўпоперак, як зрэзаныя дрэвы, вузкую шашу зава-

ліў ценъ ад калматых хвоек, порсткая мігатлівая. цемната варушылася пад навіссю дрэў. Уцікоўваючыся ў гэтую шапаткую цемнату і чуючы на сабе, як вастрыё нажа, нечыя вочы, Літавар сціснуў вагкі настылы карабін і прыспешыў хаду.

Неўзабаве ўчуўшы наперадзе востры, раструшчаны, што аддаваўся водклікам у сцішаным чорным лесе, ляскат колаў, ён з радасцю, што гэта, можа, свае, пачаў наганяць фурманку, убачыўшы ў стракатых палосах сіняватай месячнай яснасці на завароце шашы каня — ён цягнуў кароткі, на двух колах вазок. Фурмана, здаецца, не было відаць: быдта ведаючы дарогу, конь ішоў адзін.

Але, учуўшы за сабою Літавара, раптам павярнуў голаў, дробна заржаў і спыніўся, — ён, мусіць, быў няпоены і хацеў вады.

І ад гэтага дробнага ржання, у якім былі і пакорлівая просьба, і радасць спаткання, у Літавара з грудзей зваліўся той нечаканы страх, што гнаў яго ўвесь час, знайшлася адвага, і ён, спагадліва ўсміхаючыся і радуючыся, як малое дзіця, забыўшыся, што можа ізноў насунуцца на немцаў, падбег да фурманкі.

Конь пакасіў вялікім, блішчастым ад месяца вокам і, азіраючы Літавара, цяжка ўздыхнуў. Ад яго змакрэлай спіны пахла едкім гарачым потам, на цуглях, за якімі валокся, невядома як ні ўкруціўшыся ў кола, кавалак адарванай лейчыны, стыла белая пена. Спуджаны стралянінай ці грукатам танкаў, ён, сарваўшыся з прывязі і наганяючы, пэўна, калаццё ў баках, невядома колькі бег, шалеючы ад вялікага страху, што, мусіць, стаяў у яго вачах.

Загнаўшы сябе да змору, конь хрыпата і глыбока раз за разам дыхаў, раздзімаліся круглыя бакі, а ў пукатым воку, скошаным на Літавара, слязілася пакорлівае спадзяванне і надзея. Натапырваючы прыветліва вушы, ён заржаў зноў.

Літавар паляпаў яго па спацемай шыі, чуючы цёплую радасць у грудзях, што ён не адзін у гэтым глухім сцішным хвойніку, над якім, бачачы ўсё, што робіцца на зямлі, маўкліва і абыякава да чалавечага лёсу падзіў сіняватае святло белы месяц і калюча мігцелі, усыпаючы ўсё неба, дробныя зоркі. Цяпер ад усяго невядомага і страшнага, што затаілася і падпільноўвала ў калматым поцемку, ратаваў гэты задыханы, загнаны вайною і страхам вайсковы конь, запрэжаны ў двухколку.

Яна была накрыта брызентам. Літавар з трапятлівай і ўжо нечаканай прагавітай радасцю падскочыў да яе, адшпіліў папружкі і, адкінуўшы брызент, учуў задушлівы пах ёду

і камфары. У скрыні, папраўдзе, былі кардонныя каробкі з лякарствам, папяровыя скруткі ваты і бінту, але далей у самым кутку рука намацала адзежу.

Літавар выцягнуў яе і, разгортваючы пры рэдзенькай месячнай яснасці, пазнаў афіцэрскі шынель. Ад яго таксама дыхнула церпка-валяр'янавым настоем лякарства. Папярхнуўшыся ад задушлівага паху, Літавар хацеў шпурнуць назад у скрыню гэты кінуты вайсковым доктарам шынель, але раптоўная хцівасць узяла верх, і ён, павесіўшы яго на левую руку, зноў пераважыўся ў скрыню, пачаў абмацваць кардонныя каробкі з лякарствамі, так нічога больш і не знайшоўшы там.

Яшчэ раз азірнуўшыся кругом сябе, ці нікога няма, як злодзей, чуючы дрыгатлівы страх, падбег да каня, расступіў хамут і вышчаміў з гужоў аглоблі. Яго ўжо распальвала гарачая здагадка, што з канём ён не згіне: нагоніць сваіх або вымяне яго ў блізкай вёсцы на цывільную адзежу. А хто вельмі разбярэцца ды пазнае ў пераадзетым, што ён салдат. Тады можна будзе напытваць дарогу дадому. Кінуўшы на двухколку свой і надзеўшы цеснаваты ў плячах афіцэрскі шынель, Літавар распрог каня і, схваціўшыся абедзвюма рукамі за каротка падстрыжаную грыву, сеў на слізкую, спацелую спіну і прышпорыў яго акутымі абцасамі чаравікаў. Ад шыбкае хады ў змучанага каня нудна заёкала каса. Востра, нібы малаток па кульцы, цюкат падкоў затахаў, прашываючы спуджаную ціш лесу. Шаша рабіла заварот, падымаючыся на пакатыя, зарослыя, мусіць, грабніком і арэшнікам груды, і, выбіўшыся з цёмнага лесу, пачала спадаць у лагчыну, да чарады алешніку, дзе нечаканаю пятлёю бліснула, адсвечваючы разарванае месячнае святло, вузкая рэчка. На шашы чарнелі педагараныя драўляныя пярылы, а з вады тырчалі іклы круглых паляў.

Літавар з'ехаў з высокае шчарбатае грэблі да трапятліва-быстрой рэчачкі, дзе плаваў разарваны на мігатлівыя асколкі месяц. Конь, тыцнуўшыся пысаю ў сляпучае золата, пачаў з прыцмокам піць ваду, стараючыся задаволіць сваю прагу, але Літавар турзануў да сябе звязаны з ляйчын повад, каб не апаіць разгарачанага каня. Ён нават на якую хвілю забыўся пра вайну, пра свой нядаўні страх, глухую адзіноту ў гэтым трывожным свеце, неўспадзеў спомніўшы Верасава, пару маленства, быструю пад старымі смутнымі вербамі рэчачку, куды ён прыводзіў паіць сваю невялічкую чорную кабылку Мушку, і яна, напіўшыся і яшчэ пасопшы ў рэчцы, фыркаючы, выходзіла на цёплы і мякенькі, нібы пытляваны, пясок дарогі, кленчыма на нярэднія ногі, падала на спіну,

трапечучы заднімі нагамі, пераварочвалася на другі бок і, устаўшы, доўга атрасалася ад пяску, звонячы цуглямі.

Але гэтую кароткую і залаціста-ружаватую, як маланка, радасць неўпапад патушыў злы нечаканы голас:

— Стуй, ані кроку далей!

І Літавар знямеў, убачыўшы, як з высокае шашы, адтуль, дзе цямнела старая, з выпаленым камлём зламаная вярба, на якой раскінула шырокую лапу адна галіна і густым пучком падняліся пасынкі, заварушыўся калматы цень. Звонячы падкоўкамі чаравікаў і трымаючы нагатове вінтоўку, сюды бег цыбаты высокі салдат у караткаватым шынялі.

Упэўніўшыся, што гэта не немец, і распознаючы арла на рагатай фуражцы, Літавар усё роўна скалануўся ад неспадзяванасці і халодна-казытлівага страху.

— Хто такі? З якога палка? — трымаючы наперавес карабін, спытаў салдат, прыпыніўшыся над абрываам шашы.

— Свой,— пасмялеў Літавар, турзаючы за повад каня і адрываючы яго ад вады.— Шараговы * 79-га Слонімскага пяхотнага палка, 20-й баранавіцкай дывізіі.

— Вязджай сюды! Што стаіш? Жэтон паказвай! — хрыпавата загадаў салдат.

З-за шашы падняліся і беглі сюды яшчэ трое, і сярод іх, як пазнаў Літавар па шчытных, з высокімі халявамі ботах, спяшаў невысокі, з крываватымі нагамі афіцэр.

Літавар наўскос па крутым адхоне падняўся на шашу і, скочыўшы з каня, зажмурыўся ад сляпучага бляску ліхтарыка — у вочы яму свяціў афіцэр. Літавава дрыготкая рука доўга расшпільвала каўнер.

— Куды едзеш? — не спытаў, а ўжо крыкнуў афіцэр, свецячы на Літаваравы пагоны і, мусіць, шалеючы ад здзіўлення, што гэта ніякі не шараговы.

У Літавара па спіне мурашкамі заказытаўся страх і падымалі рагатыўку валасы — у слупку святла дрыжала, нацэленая на яго, сінявата-кароткая руля пісталета.

— Дадому іду.— Літавар ледзьве паварушыў сухім, што ліп да неба, языком.

— Калегі, шпег ён! Бачыце, у яго афіцэрскі шынель. Ён страляе польскіх афіцэраў! — сарваўшыся на тонкі голас, закрычаў афіцэр і адскочыўся ад Літавара.

Аслепшы ад гэтага пякучага ліхтарыка і ўжо нічога не бачачы, Літавар учуў, як у яго млеюць і падгінаюцца ногі.

— Што вы, я свой, я з 79-га палка,— спяшаючыся, зага-

---

* Радавы.

варыў Літавар у гэты чорны, што стаяў за святлом ліхтарыка, поцемак.

— А дзе ўзяў шынель? — хрыплаватым, як заспаным, і надта ўжо спакойным голасам спытаў нехта з тых двух салдат.

— Я знайшоў вунь у лесе, у вазку быў...

— Ён страляў польскіх афіцэраў. Сяржант, ідземы далей! * — зноў тым самым дрыготкім сарваным голасам крыкнуў афіцэр.

Літавар не помніць нават, як адабралі ў яго гэты афіцэрскі шынель, што было далей, помніць адно, як руляй карабіна моцна штырханулі ў лапатку, як скоранька пагналі ўздоўж рэчачкі па слізкай і роснай няскошанай атаве, усё прыгаворваючы:

— Ідзі, ідзі. Я тут не вінаваты, я толькі выконуен росказ паручніка **.

І Літавар, чуючы за сабою марудны тупат чужых ног і, здаецца, пякучы холад настаўленага карабіна, што вось зараз прастрэліць яго навывлёт, рвануў ужо з усіх астатніх сіл у цёмныя, залітыя месячным святлом кусты алешніку. Заблытаўся ў вялікай, па пахі, і горкай траве і звар'яцелы ад страху, падумаў, што ўжо не ўцячэ. Аб'ехаў на колёнкі і, не памячыся, стаў прадзірацца праз росную шорсткую траву да рэчачкі, нечакана шабултыхнуўшы ў халодную ваду і быдта апрытомнеўшы. Выскачыўшы з рэчачкі на другі бераг і зацвякаўшы цяжкімі, поўнымі вады чаравікамі, учуў, як моцны і кароткі ляскат стрэлу скалыхнуў сіняватую месячную ноч. Недзе далёка, адкаціўшыся ад сцяны лесу, адгукнулася рэха.

Літавар праскочыў прагал нізкага алешніку і стаіўся за разложыстым кустом лазы. Не дыхаючы, слухаў, што робіцца на другі бок рэчачкі,— там цяжка тупалі ногі і соп, як кавальскі мех, задыханы салдат.

— Пачакай! Не бойся. Страляць не буду...

Літавар сцяўся ўвесь і захлынуўся ад соннага булькату пад карчом крынічнай рэчкі і шоргату па ацяжэлай, аброшанай мятліцы чужых ног, салдат шукаў яго. І неўспадзеў густа і палахліва зашалаўцеў куст алешніку, заплюхала і завінела вада. Закінуўшы за плячо карабін, у рэчцы боўтаўся, падымаючы па-бабску полы шыняля, салдат. Марудна брыў якраз сюды, на лазовы куст.

Чуткім, перапуджаным зайцам Літавар замёр тут на рос-

* Сяржант, пойдзем далей!

** Я толькі выконваю загад паручніка.

ным беразе пад лазовым кустом, раптам набраўшыся адвагі кінуцца з берага на салдата, збіць яго з ног, зваліць у рэчку, бо ўцякаць ужо, калі салдат пачне страляць, будзе куды горш.

Але салдат не счуў, што думае Літавар, і для ўсялякае перасцярогі здушаным, каб не было вельмі чуваць, голасам загаварыў зноў:

— Не хавайся, чуеш. Я сам уцякаю ад таго паручніка. Нех жэ яго д'яблі вэзмон. Ён звар'ёвал *.

Літавар не ведаў — верыць ці не. І на выпадак чаго туліўся за аброшаны, што пах гаркаватым лісцем, лазовы куст.

— Ён, мусіць, кантужаны, ці што, — вылазячы на бераг і задыхаючыся, гаварыў салдат. — Ён чуць не пастраліў нас. Гнаў назад. Мы тут падпальвалі мост. Я звечара падмеціў, што яму стрэліла ў лоб: шпіёны, шпіёны, — чвякаючы мокрымі чаравікамі, салдат падыходзіў да куста, убачыўшы Літавара, спыніўся зводдаль, мусіць, яшчэ асцерагаючыся, расказаў:

— Ты думаеш, што збіраўся цябе застрэліць? Не! Нема юж розказув. Конец. Войско пшэстае быць войскем **. Адзін толькі гэты вар'ят будзе сядзець.

І потым, калі яны пайшлі разам падбегам уздоўж рэчачкі, каб адысціся ад шашы, ад гэтага кантужанага ці здурэлага паручніка, што мог сесці на каня ды дагнаць іх, салдат раптам прызнаўся:

— Браце, я ж убачыў адразу, які ты шпіён. Нават па посе відаць. Гэдакая дуля, як і ў паляка. А паручнік здурэў. Бывае, з велькага перапуду. Добра, што надарыўся ты. А так невядома, чым скончылася б. Ён пагнаў бы нас на чолгі ***. Але пес з ім!

Закурыўшы і сапучы сабе ў нос, моўчкі чвякаў расквашанымі чаравікамі Літавар: думкі перабівала нейкая гарката — хто ведае, што напаткае яшчэ на гэтай дарозе і чым скончыцца ўсё, як магла скончыцца для яго сённяшняя ноч каля спаленага моста.

Мармытліва точыцца ў вянку маладога алешніку, навіслых вербаў, што ўжо асыпалі мокрае ад расы і шалпатлівае ў галлі лісце, рэчка бегла недзе на поўдзень, дзе яснеў месяц. У прагале алешніку на вадзе, разыходзячыся кругамі, мігацеў-пераліваўся яго бляск.

З гразкіх, пазарастаных купамі лазы і крушыны балот сачыліся і ціха цурчалі ў рэчку вузкія петлі крынічак. Над

* Няхай жа яго д'яблы забяруць. Ён звар'яцеў.

** Няма ўжо загадаў. Конец. Войска перастае быць войскам.

*** Танкі.

імі плаваў нізкі і ружаваты, падсвечаны трапяткою яснасцю далёкага пажару волкі туман.

Літавар, выкруціўшы на сабе трохі споднікі і чвякаючы раскіслымі ад вады ды ўжо і ад густое расы чаравікамі, сцішна плёўся за сяржантам, які ўсё гаварыў, нібы сам сабе, нібы Літавару:

— Не, мы пойдзем на Варшаву. Я знам то околіцэ, як власнэ кешэнь. Жэбы достаць яке лахі *. Нам толькі перадзэцца. А адтуль ужо і табе дадому блізка.

Слухаючы яго, Літавар таксама забедаваў пра вайсковага каня і шынель, што кінуў каля моста, але гутарку яго перасёк уядны сабачы брэх.

У садку, што падымаўся на грудок радкамі маладых купчастых яблынь, дзе ў чарнаце лісця свіціліся буйныя антоны, каля будкі рваў ланцуг асіплы злы сабака.

На самым грудку, бліжэй да пабеленай мураванкі, стаялі рамкавыя вуллі.

На гэты сабачы брэх у хаце рышнулі дзверы. Счакаўшы, сюды ў садок выплыла чорная постаць, як потым распазналі — старая кабета.

Затуліўшыся за кусты і ўздрыгваючы ад нечакана халодных, што пападалі за каўнер, кропель расы, Літавар з сяржантам чакалі, што будзе далей. Але кабета пагаварыла да сабакі, некага закліяла і пасунулася зноў над хату.

— Трэба яе дагнаць, спытаць, ці былі тут немцы, — раптам заварушыўся сяржант.

— Каб ведаў, што гэта за чалавек, — засумняваўся Літавар, напуджаны перадрагаю каля моста.

Зняўшы з пляча вінтоўку і трымаючы яе наперавес, сяржант зачвякаў мокрымі чаравікамі ўздоўж калючай загарадзі, спатыкаўся на разорах.

Падбіваючы злеглую ад расы траву, не спяшаючыся, падаўся за ім Літавар. Сабака, рвучы ланцуг і пераціскаючы нашыйнікам горла, душыўся ад злосці. Нейкім страхам кругом варушыўся поцемак, чырванеў і нік месяц.

Кабету яны нагналі аж за садком, каля самага гародчыка хаты, што яснеў ад жоўтых, наваленых на плот вяргіняў.

Босая высакаватая, з накінутай на голаў і плечы доўгай хусткай старая аж паслізнулася на роснай сцежцы, калі яе ціхенька аклікнуў Літавар. Адышоўшы крышку ад пераналоху і аглядаючы іх, мусіць, ужо слепаватымі вачмі, пасля прызналася:

---

* Я ведаю тыя аколіцы, як сваю кішэнь. Каб дастаць яны лахманы,

— Цо мі впахло да гловы *, гляджу на вас і думаю — немцы. Езус Марыя, немцы, — думаю.

— Матко, а дзе яны, не чулі? — перабіў яе божканне Літавар.

— Дзенькі богу, нема, не відзелі іх ешчэ **, — старая падняла свой даўгавіды пануры твар, паказала туды на садок, дзе ў цёмным лісці свіціліся спелыя антоны. — На Дэмбек яны пайшлі. Учора там грывела. Свенты Езус! Цо бэндзе, цо бэндзе? Няўжо на людзей упала боская кара?

Ад гэтае старога яны і дазналіся, калі ўжо сядзелі ў цеснай, з кіслым духам кухні, дзе на столі гулі, прагнуўшыся, сонныя мухі, што ў вёсцы на другі бок рэчачкі, з паўварсты адсюль поўна польскага войска. Найбольш, кажуць, коннай артылерыі.

Сюды на кухню паказаўся і сам гаспадар — няскладны высокі мужчына з чорнымі, як наклеенымі пад навіслым носам вусікамі, што, пэўна, цікаваў за вайсковымі людзьмі з акна — прынёсны збан кіслага малака і паўбохана кменнага хлеба. У светлай палавіне хаты, завешанай ад кухні злінялай радзюжкай, не спала і маладзіца — чуваць была яе мармытлівая ў нос калыханка і грукат на няроўнай падлозе дзіцячага ложка з набітымі дужкамі.

Перабіўшы голад гэтым кменным хлебам з кіслым малаком, яны як забітыя і заснулі на шапаткім і пахучым, як чай, сене ў цёплым, што яшчэ не выдыхала спякоту дня, гумне, куды іх прывёў гэты няскладны доўгі паляк з чорнымі вусікамі, кінуўшы яшчэ па радзюжцы і папрасіўшы: «Панове, толькі не курыце. Ведаеце — гаспадарка... Летась перабраўся на хутар, колькі кошту».

— Божа, ратуй нашон айчызнэ ***. Яшчэ адзін дурань. Пся крэў! — не стрываў і вылаяўся сяржант, калі зачыніліся, забраўшы скупую яснасць месяца, дзверы гумна.

Пад яго зласлівае мармытанне Літавар і заснуў, прагнуўшыся ад раптоўнага грукату, ад якога дрыжала гумно. З перапуду ў садку за гумном выў навязаны сабака. Праз шчыліны ўжо прасачыліся сонечныя косыя слупкі, у якіх густа плаваў залацісты пыл, і круглымі люстэрчакмі наліплі на выпуклыя нямошчаныя дзеравіны гумна.

Боўтаючыся ў радзюжцы, Літавар услед за сяржантам з порсткага шапаткога сена ссунуўся на ток. Сяржант папхнуў дзверы, і вочы Літавару апаліла сляпучае нізкае сонца. З боку ад яго ўгору вяла цягнуўся ружаваты падсвеча-

* Што прыйшло ў галаву.

** Дзякуй богу, няма, не бачылі яшчэ.

*** Божа, ратуй нашу айчыну.

ны дым: на грудку цераз балотца за зялёным навалам ліп і алешын гарэла вёсачка.

Ядавіта пабліскаваючы бакамі, над ёю ястрабамі віліся тры нямецкія самалёты.

Высунуўшыся з хаты ў паласатай, без каўняра кашулі, туды глядзеў гаспадар. У садку за гумном, мусіць, не ведаючы, куды дзецца ад грукату бомбаў і гэтага шырокага, што распльваўся на ўсё неба, рэву самалётаў, тоненька, палахліва скавытаў гаспадароў сабака.

Падбегшы туды бліжэй, Літавар убачыў, як сівым росным балотцам сюды пад алешнік да хутара артылерысты гналі спуджаных коней. З грудка, з ахопленай залацістым полымем страхатлівай вёскі, падбіваючы полы шынялёў, сыпаліся салдаты, каб схавацца ў цяністым алешніку. Без хусткі, у белай кофце, распускаючы на плечы валасы і трымаючы на руках малое дзіця, за імі ляцела босая маладзіца.

Пераварочваючыся адным шырокім крылом уніз і паказваючы чорныя крыжы, сюды на хутар заварочваў нямецкі самалёт. Нізка над алешнікам слаўся яго вуркат, што, здаецца, ішоў ад мігатлівага колца прапелера.

— Гэй, хлопцы, падніі! — крыкнуў сяржант, азіраючыся і шукаючы, мусіць, якой сховы.— Шваб валі на нас*.

Літавар яшчэ тады, выскачыўшы з гумна, згледзеў зводдаль ад хаты за маладою, стракатаю ад жоўтага лісця бярэвінаю невысокую надбудоўку пограба з малым, у адну шыбу, акецам. Цяпер, бачачы, як сюды на хутар імкне, распасцёршы крылы, несучы перад гарбатым носам мігатлівае колца прапелера нямецкі самалёт, Літавар вобмельгам кінуўся да шарай драўлянай надбудоўкі з чубатай саламянай стрэшкай, з перануду ніяк усё не могучы адкінуць зашчапіцу на дашчаных дзверцах.

Уваліўшыся ў гэты затхлы яшчэ ад леташняе картоплі і не выветраны пограб, учуў, як падкоўкамі чаравікаў яму ў спіну гахнуў сяржант, але вылаяцца і спагнаць злосць не паспеў — у гэты міг моцны ўдар, недзе як спаднізу, ажно з драўлянай заплесненай столі пасыпаўся пясок, скалыхнуў каменны мур пограба.

Нешта з трэскам паляцела і сыпанула на саламяную стрэшку. У Літаваравых вушах зануў, ніяк усё не астываючы, тугі звон. Праз гэты казытлівы, што залажыў вушы, звон Літавар чуў, як натужна роў, мусіць, падымаючыся ўгору, нямецкі самалёт.

* Гэй, хлопцы, падай. Шваб валіць на нас.

— Ах, божа, ах, божа,— застагнаў, боўтаючыся босымі, мокрымі ад расы нагамі, завішы локцямі ў вузкім лазе і не паспеўшы ўваліцца ў пограб, нягеглы гаспадар.

— Цо сень стало? * — закрычаў сяржант, схапіўшы яго за ногі і цягнучы ў пограб.

— Ах, божа, нема хаты! — Босыя ногі, шукаючы апоры, ударылі сяржанта ў грудзі і высунуліся з пограба.

— Пачакай, не лезь,— крыкнуў сяржант у ясную, адслоненую ўжо дзірку пограба,— а то падстрэляць, як качку.

Глухім водклікам на гэты крык над пограбам затупалі ногі.

— Вар'ят,— плюнуў сяржант і ўжо, сцакаўшы і ўпэўніўшыся, што самалёт няма, прыставіў да каменняў невялікія расхістаныя драбінцы, палез з пограба сам.

Літавар, чуючы ў душы схаладзелую насцярогу, што ўчынілася вялікая бяда, услед за сяржантам выскрабся з цвілой цемнаты на сухі сляпучы свет. Не верачы яшчэ сабе, глядзеў на цёмна-зеленаваты, перамешаны з пылам смярдзючы дым, што нехаця цягнуўся адтуль, дзе была хата, і густа асядаў на стракаты ад дзяцеліны надворак. Ён паволі адсланяў салатавую, абклееную шпалерамі сцяну з высаджаным акном і раскалыханай, што ўтрымалася на цвіку, рамкай з картачкамі, другая палавіна хаты, зламаўшы плот і падтаптаўшы пад сябе бардова-белыя махрыстыя вярціні, крыгаю асела на гародчык. Далей тырчалі кроквы і латы адкінутай узрываю і разнесенай чарапічнай страхі.

Тут, дзе чырвонай разваленай горбай падымалася цагляная, без коміна печ, чарнела яма: бомба ўпала на кухню, сарваўшы страху і разваліўшы глухую сцяну хаты. Каля плота ў гародчыку пакалыхваўся на жоўтай кары адсечаны асколкам вяршок маладое, прывязанае счарнелым перавяслам да калка яблынькі. На друз, шырока распасцёршы рукі, як на кладцы, каб не ўпасці, лез сяржант, а за ім, нібы адышоўшы ад памяці, на каленях поўз гаспадар.

Папярхнуўшыся ад горкага пылу, перамешанага з смуродлівым гарам трацілу, і азіраючыся ўгору, ці няма дзе таго гарбаватага, з уедліва-звінючым вуркатам самалёта, Літавар апярэдзіў гаспадара і палез туды, дзе, прыгнуўшыся, стаяў сяржант.

— Глядзі, мо хто жывы?

— Жывысь? Ты цо, з быка спадлэсь? ** — Сяржант кіўнуў галавою на апырсканы крывёю ніжні слупок печы і з

* Што там зрабілася?

** Ты што, з быка зваліўся?

нейкай, быдта здзеклівай, ухмылкай сказаў:— Хіба толькі во кацяня пішчыць. Яны жывучыя, халера на іх.

— Слухай, а мо дзіця? — Літавар успомніў учарашні грукат па няроўнай падлозе дзіцячага ложка і аднастайна сонную калыханку маладзіцы: «Гняды конік, гняды...»

— А ты глядзі, што, можа, і яно, — раптам занепакоіўся сяржант, падбіраючыся туды, дзе ацалеў рог хаты.

Пераступаючы разломаныя дошкі, Літавар убачыў там голае, зацярушанае чырвоным цагляным пылам плячо маладзіцы, што ляжала над знявечаным дзіцячым ложкам, і ўжо выразна ўчуў, як недзе пад ёю крэкча дзіця. Яна, налёгшы на ложкачак, пэўна, карміла грудзьмі дзіця якраз тады, калі ўдарыла бомба і кінула яе да сцяны, акурат галавою — там крывянела, сплёўшыся з валасамі, нейкае ружаватае месіва. Літавару заблажыла пад грудзьмі, і ў рот пагнала горкую асцу...

Яго ў той дзень ванітавала не раз, калі ён успамінаў, як яны даставалі з-пад нежывое ўжо маладзіцы, з таго разламананага, знявечанага ложкачка ўкручанае ў пялюшкі і спавітае шырокім шарсцяным поясам жывое дзіцятка. Яму было не больш як месяцаў два. Цяжка ды невыносна было глядзець і на мужчыну, што неяк адрошана, не прыйшоўшы яшчэ да розуму, узяў гэты спавіты скрутачак на рукі.

Не сканала, не дайшла яшчэ і старая, якую яны таксама вывалаклі з-пад друзу.

Ад хутара яны ўжо далёка і не прайшлі, завярнуўшы ў вёску і на вуліцы ўбачыўшы зялёныя з цёмна-белымі крыжамі танкі і немца ў чорным камбінезоне, як потым дагадаліся, танкіста, што прысеў за гумном, чытаючы газету і расшпіліўшы камбінезон. Напалохаліся яны, але напалохаўся і ён, падцягваючы спешна порткі і хаваючыся за другі рог гумна. Апомніўся, мусіць, тады, калі яны былі ўжо пад рэчачкаю, і рушылі павольней, топчучы ў алешніку шапаткое нацярушанае лісце: адтуль з вёскі неўпапад забахалі стрэлы. Іх, пэўна, ніхто і не думаў дагавяць. Ды на што было? На немцаў яны надышлі самі і нават па-дурному. Назаўтра, праседзеўшы ў сухім пыльным, што не бачыў дажджоў, ляску, высунуліся з-пад калючага грабу на картаплянае поле, каб дайсці да блізкага ў кучаравым садку хутара ды папрасіць што пераадзецца, як ззаду на бурачкова-зялёнай ад палёгшай травы палявой дарозе залапаталі нямецкія матацыклы. Іх было два з кулямётамі на люльках.

— Немцы! — ціха ўжо аклікнуўся Літавар, умлеўшы ад неспадзяванасці і трывогі, што тут, на голым полі, нікуды ўжо не ўцячэш.

— Не бондзь дурны, то нашы, — не паверыў падслепава-ты, нізкі на вочы сяржант, але нарэшце, калі ўчуў герготлівы крык, што было моцы пусціўся ўцякаць, дабегшы толькі да бура-зялёнага падсохлага картапляніку — па ім ударылі з кулямёта, што стаяў на люльцы матацыкла, і ў сяржанта мякка падагнуліся і запляліся ногі. Упаў ён каля картопель на замежку ў белых кветках крываўніку.

Літавар, падняўшы рукі, пайшоў да матацыклетаў сам, убачыўшы першы раз так блізка немцаў у іхняй шара-зялёнай нязвычайнай форме, асабліва маладога чарнябага, у вузенькай, як гарнушак, касцы. Ён, аблапаўшы Літавара і сарваўшы з шапкі арла, паказаў ісці дорогаю наперадзе матацыклета, ды не ісці, а нават бегчы. І Літавар бег, можа, вярсты тры пад лапатамне матацыклаў і рогат немцаў, чуючы, як перасохла ўсё ў роце, як ужо млеюць і робяцца ка-ламі ногі і што ён ужо далёка не дабяжыць.

— Schneller, schneller, polnische Banditen! * — ззаду падганяў яго п'янаваты і вясёла-дурны голас.

Літавар і сам не ведае, як тады дабег да шашы, што спынілася калона немцаў і дзе ў закуралай канаве сядзелі палонныя польскія салдаты — чалавек, можа, трыццаць. Сярод іх Літавар убачыў таго самага, як падалося яму, паручніка, што загадваў застрэліць яго ўчарашняе ночы каля спаленага моста. Без рэменя, з адарванымі пагонамі, толькі на чорным аकोлышы фуражкі паблісквала зорка, ён таксама прыглядаўся да Літавара белымі звар'яцелымі вачмі.

Не даўшы нават папіць вады, іх пагналі сюды пад Варшаву ў гэты маёнтак, каго ў чым — у шынялі, у палявым мундзіры або проста ў сподняй кашулі. Цямнела ў вачах ад духаты, рабілася млосна ад смагі.

З боку ад белаватай і горкай ад сухога пылу гравійкі заблішчала здратованае быдлам гразкае балотца, дзе ў ямках ад капытоў гніла рыжаватая смуродлівая вада.

Змучаныя смагаю польскія салдаты вобсасам кінуліся туды і, падаючы на рукі і захлёбваючыся гразёю, пачалі піць ржавую ваду. І Літавар з жахам убачыў, як, выхваціўшы з блішчатай, з гарохавінкай на канцы пляскатай похвы кінжал і трымаючы яго абэруч, малады чарнявы немчык парнуў у распластанага над лужынай паручніка. Якраз пад левую лапатку. На вачах усіх, каб болей не разбягаліся з калоны. Брала дзіва, што паручнік нават не войкнуў, не застагнаў, а толькі выгнуўся, расцягнуў рукі і ціха апаў у чорную, перамешаную конскімі капытамі гразь.

* Хутчэй, хутчэй, польскі бандыт! (ням.)

Перакошваючы твар, немец вырваў з яго спіны тлуставаты, абліты скалкамі крыві кінжал, плазам выцер аб чубок прыжухлай травы.

Змучаныя смагаю, ад якой, здаецца, перагарэла і запяклося ўсё ўсярэдзіне, палонныя кінуліся ўжо да пажарных, укопаных у зямлю бочак, калі іх прыгнالی на чыгуначную станцыю да дашчанага, напалавіну заваленага газавымі маскамі склада. Разгробшы зялёную бросню зверху, той-сёй і пачаў хлябтаць атрутную ваду, каб потым ужо сярод ночы, скрыгочучы зубамі ад нязноснага болю, дайці ў гэтым задушлівым ад мноства людзей і смярдзучым ад гумавых масак дашчаным складзе.

Літавара як асцерагаў бог. Ён, перасільваючы смагу і зарокшыся, няхай нават сканае, а гэтых гнілых, заразных змылкаў, дзе за сухое гарачае лета завялася і кішма кішэла нейкая вадзяная брыдота, піць не будзе.

Ваду ім далі толькі на трэці дзень, ледзьве ўжо жывым, каля гэтага занядбанага маёнтачка на жытнім, затканым танюсенькай павучынкай ржышчы, што раптам забліпчала проці нізкага паружавелага сонца, калі доўгую калону закурэлых, як на малацьбе, палонных салдат прывялі пад калючую, укаранелую на замежку дзічку.

Глытаючы сліну, згаладалыя, ашалелыя людзі пачалі латашыць на ёй дробныя, рабенькія ад чорных плям і даўкія грушкі, покуль у цёмнае лісце не бабахнуў з вінтоўкі бялявы і сутулаваты вартавы, загадваючы ўсім сесці.

Кожны вечар перад змярканнем, паставіўшы зводаль кулямёты, начная варта абыходзіла іхні гурт і шчыльненька трамбавала іх у цесную кучу, б'ючы ў плечы акутымі ў жалезных падкоўках і ў плешках шыпоў цяжкімі ботамі.

Усе гэтыя дні яны, польскія палонныя, рабілі для сябе высокі, пераплецены ў некалькі столак сівым калючым дротам часовы загарад. Сёння хадзіў і Літавар — укопваць тэлефонныя слупкі: немцы, мусіць, збіраліся правесці электрыку. Тут ён і напаткаў, разгаварыўшыся, высокага чарнявага, з залатым зубам Васіля Харошку. Пазнаў адразу, па гутарцы, калі яны падымалі сыры, з укручанымі шкляннымі кубкамі тэлефонныя слуп і Харошка закрычаў на гультаяватага ды, мусіць, і нядужага палячка-мазура:

— Што ты трапечашся, як той у портках? Бяры!

— Гэй, ты адкуль? — зарадаваўся Літавар, пазнаўшы свайго «красавяка».

— Яка ружніца, — скасіў на Літавара злое вока, яшчэ не астыўшы ад злосці, Харошка.

— Па гутарцы чую, што свой.

— Дык падымай ты, свой ці чужы,— не даваўся загава-рыць Харошка, а потым ужо, калі іх, змучаных работаю, прыгналі ў маёнтак і налілі кацялок астылага, што астаўся ад немцаў, фасолевага супу, Харошка, скоранька высербаўшы сваю долю, раптам падабрэў, спытаў ужо сам:

— Дык ты кажаш — свой. А скуль жа сам будзеш?

— З-пад Дварчанаў. З Верасава, мо чуў?

— Го-о.— Харошка абцёр жменяю рот.— У Дварчаны я на фэст хадзіў. Дзеўку там з Дубатоўкаў меў.

Ужо ў лагеры, калі яны прымасціліся на замежку пад грушаю і па лісці з нізкага неба зашапацеў холадам нудны дождж, Харошка спадцішка дыхнуў Літавару ў вуха:

— Скалеем, дойдзем тут або вошы заядуць. Па мне гвіжаць, не ўседзець...

— А ты хочаш у горы жыўшы з перцам есці.

— Нашто так жыць? — ізноў дыхнуў цяплом у вуха.— Уцякаць трэба...

— Як ты ўцячэш? — У Літавара ажыло, страпянулася нейкае здушанае, змардованае спадзяванне на ратунак.

— Тут з Моўчадзі адзін.— Харошка папярхнуўся, за-кашляўся і, азіраючыся круга сябе, зноў прыхіліўся да Літавара.— Учора ўдэк. Клікаў нават мяне...

— І чаго ж? — новасць задухі сціснула Літавару горла.

— Халера, збаяўся, а сёння каюся,— нехаця прызнаўся Харошка. І ўжо таямніча зашаптаў: — Там за ровам, куды ходзім на сваёй патрэбе, хлопцы прымаскавалі пад дротам дзірку. Там лягчэй прашмыгнуць — вартавыя ўцякаюць далей ад гэтага ванішча.

— А не нарвёмся? За дротам ужо не пашкадуюць. Капец на месцы...

— Баязліваму і корч мядзведзь.

Палахліва-шапаткую ціш дожджыку, а разам і гэтую гутарку абарваў, палыхнуўшы чырвоным агнём, блізкі за-калючым дротам стрэл.

— Гэта яны так, для перапуду, страшаць нас,— счакаўшы, азваўся Харошка і зноў застагнаў пра сваё, набале-лае: — Трэба ўцякаць. Не сёння, дык заўтра. Няма чаго марудзіць, а то дойдзем тут.— І ён паставіў высокі каўнер свайго кавалерыйскага шыняля.

Курчачыся ад азыраватага холаду, Літавар маўчаў: перад вачыма, як з глыбокай каламутнай вады, выплівала белаватая, у вянку стракатага бярэзніку шаша, пясчаная дарога, што ляніва перапаўзала яе, высокі перад вёскаю крж і свая за маладым цёмным клёнам хата...

За польскімі пагранічнікамі верасаўская пагоня выбегла толькі на грудок, да нясмела зялёнай, трохі ліловай, што адно ўгледзелася, маладой руні, рассечанай шарай палявой дарогай. Мужчыны нібы здагадваліся, што ў блізенькім, спярэшчаным жоўта-яснымі бярэзінкамі хвойніку прыціхлі гэтыя два спешаныя пагранічнікі, каб узяць, падпусціўшы бліжай, каго-небудзь з іх на мушку. Тым больш што верасаўцы беглі не ўрасынную, а па-авечы збіўшыся ў купку.

Першым пайшоў вальней, а потым і зусім спыніўся Імполь Верамей:

— Што мы маем салдатаў лавіць, што салдаты вінаватыя?

— Карабін у іх забяром,— раз'юшана захроп, пераскокваючы глыбокую, з разбоўтанай заціркай гразі каляіну, Жэнік Рэпка.

— Хваліся.— Імполь Верамей абмацаў сваю шаблю, нібы не верачы, што яна вісіць пры боку, паправіў яе.— Во зараз як бабахнуць з-за хвойкі — так і дасі дуба.

— Мусі, ён праўду кажа,— нехаця спыніўся і высокі выпетраны, з паўпаданымі, у зеленкаватым моху шчокамі Саўка Аўсянік.— Трэба бегчы пастарунак раззбройваць: там руж'і і паперы сакрэтныя.

— Што з тых папер, нам зброя трэба,— выцер рукавом сухія, запечаныя ад гарачыні губы Жэнік Рэпка.

— Я і кажу.— Імполь першым і завярнуў назад.— Тут не да юру, абы вынесці скуру. Да сябе яны не падпусцяць, будуць страляць...

Гэтая валтузня на грудку і выратавала мо ад немінучае смерці аднаго з гэтых трох, бо ў іх цэліўся, прыкленчыўшы за шырокаю, з неацярэбленымі лапамі хвойкаю старшы даўганосы пагранічнік, але яго перапыніў малодшы:

— Зачэкай, здаесе, жэ одэшлі.

— Пайшлі. А ведаеш, што было б, каб яны дагналі нас бяззбройных.

— Абсікалі б мы з табою гэтыя хвойкі ад страху,— засмьяўся маладзейшы.

— Мордэрцы *, курва іх маць! Добра, што не аддаў карабін.

— Опануй сень, есьлі хцэш жыць, то мільч! **

— А я юж то мам в дупе ***,— сказаў даўгано-

* Забойцы.

** Апомніся, калі хочаш жыць, то маўчы!

*** Не магу, мне ўжо ўсё роўна.

сы, але апусціў карабін, вылазячы з-пад прысадзістае хвочкі і чапляючыся доўгім брылем кепкі за натапыраныя зялёныя лапы. Падняў яе і засмяўся: — Ну і шапку мне далі.

— Не шапка, а вrone гнездо,— засмяўся маладзейшы.

— За такога каця такую шапку,— пакруціў галавой даўганосы,— халеры на іх нема.

— Цяпер глядзі не шапкі, а галавы. Кідай кульбу.

— Што? Май літасць.

— Схавай пад хвойку карабін і давай лапу-цапу.

Шыбчэй.

— Ты што, хворы?

— Кажу, кідай і пайшли, покуль тыя ідыёты не апомніліся.

Але пагоня, завярнуўшы з грудка, ужо мінула позняе, што рэдка выткнула з пабаранаванай раллі два зялёна-бурачковыя вузкія лісцікі, жыта і, шоргаючы шорсткім, зарослым сівенька-ружовымі натапыранымі каткамі ржышчам, сігалі цярэспаля да высокага насыпу вузкакалейкі, што бегла тут каля Верасава поруч з шашою, абвешанай з сухаватым шэlestам бярэзін.

Перад імі спадцішка пырхалі глухія, смутныя ўвосень жаваранкі, з жалосным цвірканнем зляталіся ў шырокую грумадку і, мякка трапечучы крыльцямі, падымаліся ўгору, каб адтуль рассыпацца зноў на ржышчы.

Прытрымліваючы адною рукою доўгую, з кутасікам на ручцы шаблю, каб не вельмі замінала ісці, Імполь Верамей сігаў першым. Глыбокая, патайна радасць віравала ў яго душы. Што чынілася на свеце, выразна ён не ўяўляў сабе, але ведаў, што чынілася нешта вялікае. Яго займала тая, сёння чутая навіна, што бальшавікі перайшлі граніцу і блізяцца сюды.

Кажуць, што яны будуць адбіраць у асаднікаў і дзяліць на бедных зямлю, што настане роўнасць. Але якая яна, Імполь дадумацца, дапытацца ў самога сябе не мог: як ён зраўняецца і праўда з грамадным Грабянкам?

Ён думаў цяпер пра другое: адкрыецца граніца з Расіяй, і ён уцячэ туды з Хрысціяй. Уцячэ. Забярэ яе і паедзе. Там, кажуць, ёсць шахты, дзе добра зарабляюць. Ён пойдзе туды рабіць, на тыя невядомыя, нябачаныя вугальныя шахты, што здаваліся яму вялікаю чорнаю ямаю, дзе людзі білі кіркамi, калолі вугаль і адвозілі ў тачках. Такі малюнак ён бачыў некалі ў школьнай кніжцы.

Імполь паглядзеў на цёмна-зялёныя, у чубках лесу далёкія груды, за якімі хаваліся Дварчаны, і падумаў пра

Хрысцю. Як яна там цяпер у Грабянкаў? А можа, дзе паехала разам з імі, уцякла. Паўзла чутка, што асаднікі, хто як можа, пруюць пад Літву, як гэтыя пераадзетыя пагранічнікі.

Падыходзячы да высокага насыпу вузкакалейкі, Імполь набраў разгон, узбег на жвірыстае палатно, пайшоў ім, стараючыся трапіць нагою на шпалы.

Жорстка рыпёў, хрумстаў пад нагамі жвірысты пясок у Жэніка Рэпкі — ён падбегам ішоў з другога боку рэек, а пасярэдзіне іх сіплавата дыхаў, хроп хворымі грудзьмі худы сутулы Аўсянік. На яго бледна-зеленаватых шчоках выступіла нездароўчая, як у сухотніка, чырвань.

Ён суха захыркаў, хацеў адкашляцца, але не здужаў, сказаў асіплым голасам:

— Учора дадому прыйшоў. З Наваградскай турмы.

— Як? Пусцілі? — падымаючы шаблю, каб не зачашціцца ёю за рэйкі, Імполь перайшоў на другі бок насыпу.

— Чакай — пусцяць, — зачмыхаў у свой задзірысты кароткі нос Рэпка.

— Варта ўцякла, і мы ўжо тапчанамі дзверы высадзілі. — Аўсянік прыпыніўся, глытнуў тугога вільготнага ветру і хрыпата, са здушаным свістам закашляўся.

«Сухоты ў яго, мусіць», — падумаў Імполь, але яго гэтыя мыслі перабіў Жэнік Рэпка, раптам паказваючы наперад пашы, дзе з яе зварочвала, гнучыся пад поўнымі мяшкамі, грумадка босых кабет з цыбатым нядужым мужчынам, што адставаў ад іх.

— Чаго яны ўцякаюць? Староняцца нас?

— Пэўна, нечага ў мястэчку набралі. Баяцца, значыць, — сказаў Імполь, узіраючыся, як цераз перакапананае картаплянішча да ружаватых, з голым ужо пружцем, на вяршках якога трапятаўся паслед лісця, кустоў ракітніку ўцякалі чатыры бабы з цыбатым мужчынам. У яго ад цяжкага мяха падгіналіся і запляталіся ногі.

— Трэба пераняць, — хрыпата задыхаў Аўсянік, — дазнацца, што робіцца ў мястэчку.

— Дай шаблю! — падскочыў да Імполя Жэнік Рэпка: яму, мусіць, як малому, карцела патрымаць у руцэ ды паганарыцца гэтай страхатліва-прыгожай цацкай.

Імполь выцягнуў з жалезнай похвы доўгую, што, як маланка, бліснула неспадзяваным страхам, крываватую шаблю.

Жэнік Рэпка, нібы захмялеўшы ад печаканае радасці, выхашіў яе з Імпольевых рук, занёс у правай руцэ над гала-

вой, ловячы халоднай адпаліраванай сталлю жаўтлявае, што схавалася ў імгле, сонца, зароў з усяе моцы:

— Стой, кажу!

Бабы, перапуджаныя гэтым нечаканым крыкам, што было моцы замільгалі рудымі загарэлымі лыткамі, толькі ня-дэшлы мужчына прабег колькі крокаў і скінуў з сябе цяжкі мех. Стаяў, выціраючы рукавом упрэлы лоб і, мусіць, не баючыся гэтай аголенай шаблі, што мігатліва паблісквала над Жэнікавай галавою, нечакана і зверавата спытаў:

— Ну, чаго ты хочаш?

Жэнік Рэпка, зачэпіўшыся за кучы сухога, накіданага ў разоры картапляніку з пераспелым, у сіваватым пуху асо-там, спыніўся таксама, паказаў шабляю на мяшок:

— Што нясеш?

— Соль. Не бачыш, што цяжкая? — Мужчына скасаву-рыўся вачмі на шаблю.

А бабы, прыгнуўшыся і думаючы, што іх не бачаць за рэдзенькім ракітнікам, як курапаткі, адна за адною беглі далей.

— А ў іх што? — паказаў туды, за ружаваты ў рэдзенькім лісці ракітнік Жэнік Рэпка.

— А што ж у іх? — варухнуў тоўстаю, цяжкаю адвіслаю губою мужчына. — Таксама соль. Вунь на станцыі ў складзе яе гібель, ідзі бяры. Адна ўжо цаелася. Завярнула глыбаю.

— А ты што гасударственнае дабро цягаеш? — падыходзячы сюды з Імпалем, учуўшы здалёк гутарку, папытаў Аўсянік.

— Якое ўжо гасударства, — сказаў мужчына з прадаўгаватым тварам і адвіслаю тоўстаю губою. — Паліцыя вунь пахавалася. Людзі бяруць усё.

— Ты кажаш, разбеглася паліцыя? — захыркаў і зайшоўся ад задухі Аўсянік.

— Людзі казалі, і я кажу. Сённяшнім светам разбя-рэш? — адступіўся ад мяшка і ўгнуў голаў даўгавіды мужчына.

— Хлопцы, скарэй, — махнуў рукою Аўсянік, заварочваючы назад на шашу і падцягваючы сваю ўкалечаную нагу.

— Можна, сюдыю, цямоваю дарогаю праз лясок, — прыпыніў яго Імполь. — Барджэй будзе.

Рвучы між кустоў ракітніку залаціста-сіняе вастрыё мігатлівае павучыны, яны пусціліся на бурачкова-шары ад пераспелае чарады лужок.

У смутна-пажухлым алешніку радасцю рдзелі на сонцы

змавлівым жарам чачоткі буйных ягад высокай гнуткай каліны.

Слізгаючыся па бародах спалавелага сушніку, туды да маладога, што не асыпаў яшчэ дзіравае лісце, алешніку пакнуўся Жэнік Рэпка.

— Гэ, хлопцы, а што гэта за ягады?

— Сарві сабе бант, яшчэ адзін начэпіш,— засмяяўся Імполь, але, убачыўшы, як Рэпка секануў шабляю па звіслай верхавіне тонкага дрэўца, ужо са злосцю закрычаў:

— Жывое не губі!

— А што табе муляе? — злавіў адсечаны вяршок у чырвані налітых сокам і празрыстых ягад Жэнік Рэпка.

Бабы, згледзеўшы, што трое незнаёмых з блішчастаю шабляй завярнулі ў іхні бок, са сполаху яшчэ больш паддалі сабе ходу.

— Цю-ю, лаві іх! — прысвіснуў, жмурачы проці сонца свае вузкія, як у ката, вочы, Жэнік Рэпка.

— Ты што, здзяцінеў? — паслізнуўся на бародах спалавелага белаватага сушніку Аўсянік.

— Чаго там, няхай патрасуць сваімі цыцкамі.— Жэнік Рэпка наводліў шпурнуў ссечаную, у празрыстай чырвані ядронных ягад каліну.

— А вот таго,— раптам змяніўся з твару і яшчэ больш уцягнуў голаў у плечы сугнет Аўсянік: — Мы, лічы, тут рабочая гвардыя, а табе ўсё смешачкі. І парадак, паслушэнства павінна быць.

— Так ужо, можа, назначыў сябе і ў старшыя?

— Лічы, што так.

— Ну,— страпянуўся Жэнік Рэпка.— Ты гэта нас: кось-кось ды ў аглоблі.

— Аглобель няма, а парадак мусі быць, як у войску.

— Ты глядзі, га.— Жэнік Рэпка падскочыў да Імполя, махнуў локцем: — Які мудры.

— Аціхні, а то ходзіш, як на вастры.— Імполь нібыта незнарок працягнуў руку, забіраючы шабляю.

Жэнік сумеўся і сярдзіта змоўк, тоячы злосць і на Імполя.

Адчужаныя адзін да аднаго, увайшлі ў стракаты ад жоўтага лісця, з высокім над галавою сухім шалясценнем бярозавы гаёк. Па нагах зашлёгаў пруткі, абсыпаны ўжо выцвілым цветам верас, блыталася зялёная шырокая, пер'ем падобная на асаку трава, між спрадвеку зялёных і гаркавата пахкіх кустоў ялаўцу ліпуча і туга рвалася сіняватая павучына. Ногі чулі мякаць волкага бура-зеленкаватага моху, усыпанага жаўтлявым лісцем.

Перагонамі, калі ўздыхнуў, ідучы стараною, вецер, на волкі мох, на павучыну, на дарогу з чорнымі каляінамі, дзе Імполь убачыў пруткі, з чырвонай, крышку вывернутаю ад натугі галоўкай, што занач падняўся маладзенькі асавік, плыло в смутным палахлівым шалясценнем сырое бярозавае лісце.

Ад яго ўзбунтаванага трапяткога шолшату ў Імполь брала сцішнасьць. І неўспадзеў пачаў падкрадвацца ў душу холад сумнення — чаго ён ідзе з гэтымі двума арыштантамі, што на злом галавы пручь у мястэчка, каб прыдбаць зброю і паласавацца чым-небудзь? Падсунеш разам з імі мазгаўню. І як смолкая жывіца з падсечанай хвойкі, выступала і дадала адвагі і жудаснай радасці, што Аўсянік не падобны да канакрада ці злодзея. Адно неразгаворлівы і пануры, як сыч. І сухотны. Страціў здароўе — аднялі мо на пастарунках. Там, кажуць, білі гумаю па пятах, адбіваючы ад косці мяса. Бо ідзе, як спутаны, падграбае праваю нагою, і яна нібыта не служыць яму.

Імполь прыглядаўся да Аўсянікавай хадзьбы, покуль той па калені не схаваўся ў парасонах пабурэлага, пабітага рудою папаратніку, што заглушыў край высекі.

За ёю пачыналася лагчына з чубкамі паджоўклае конскае цыбулі, рудое, у бурачковых вяршках асакі. Далей свіціўся жоўты разложысты, уперамешку з пруткім грабніком шыракалісты арэшнік, за ім цьмянай чырванню загарэлася шчотка скошанага грацкоўшча з карычняватымі шарэнгамі ядронае, пастаўленае ў кучкі грэчкі. У бура-зялёным картаплянішчы, угінаючы голаў з доўгаю, нястрыжанаю грывай, за плужком, які трымаў вусаты, у пляшывым аблезлым каўпаку мужчына, цягавіта і панура ішоў пераласы конь.

Выворвалі картоплі. На мяккім полі стаяла ўжо некалькі поўных, з кароткімі жычкамі, завязаных і накрытых картаплянікам мяхоў.

За плужком, разграбаючы зямлю і выбіраючы ружаватыя картоплі, з шарымі каранёвымі кошыкамі ішлі тры кабеты. Тоўстая мажняя маці з дзвюма высокімі танюткімі дочкамі — роўнымі і падобнымі адна да адной, мусіць, блізняткі, з сарамяжліва прыгожымі тваркамі.

За картаплянішчам, абгароджаная шчытным яловым частаколам, расцягнулася доўгая, з сенцамі і хлявом у адным шары, крытая чарапіцаю хата. За ёю прысела, нібы рассунулася ад збожжа, гумно.

Там, цягаючы за колца, звінеў ланцугом чорны сабака, душыўся і хроп ад злосці.

— Здарова былі, цёткі! — абыходзячы тугія гузаватыя мяшкі і топячыся сваімі скрыўленымі жоўтымі чаравікамі ў мяккай разварушанай зямлі, павітаўся Аўсянік.

— Здарова, — нехаця, заместа прыціхлых дачок і жонкі, што скрыва пазіралі на падазроных, узброеных кінжалам і шабляю хлопцаў, адказаў мужчына ў рудаватым пляшывым каўпаку, прытрымаўшы ў баразне сытага дагледжанага каня.

— Нікога няма там у хаце?

— А хто ж павінен быць? — ад злосці шлёгнуў ляйчынаю каня, што лез і крывіў баразну, насцярожаны гаспадар. — Старая вунь на печы ляжыць.

— Я пра салдат ды паліцыянтаў пытаю. Яны цяпер на хутарох адседжваюцца.

— Што ты, чалавек, якія паліцыянты? — загаварыла з картавасцю ў голасе тоўстая, жаўтлява-нездараўчая з твару кабета. — Валацугі нейкія нядаўна пабеглі.

— Якія валацугі?

— Вот, праўду кажучь, карову б'юць за зык, а бабу за язык, — сказаў гаспадар, кладучы набок плужок з растапыранымі ручкамі і падыходзячы бліжай. — Асаднікі вунь з мястэчка. Пэўна, Грабянкі ў сваю асаду на роварах паехалі. Ды мо і паліцыянты пераадзетыя з імі. Чалавек пяць.

У Імпалевай душы страпянуўся зноў легкакрылы мяккі страх — што з ёю, з Хрысцяй?

— А вы хто ж будзеце? — высыпаўшы ў мяшок ружаватыя картоплі, махнула пустым кошыкам жаўтлявая, нездараўчая ў твары кабета.

— Вот ты, баба, пытаеш, — шлёгнуў у яе бок вузлаватаю пужкаю трапятлівы гаспадар. — Ці не бачыш, во чырвоны бант на грудзях.

— Спярга правер, а потым вер, — пакруціла тоўстаю хусткаю жонка. — А ты ўжо раздаверыўся.

— Ну што будзе міру, то і бабінаму сыну, — махнуў карычневым пляшывым каўпаком гаспадар. — Але ж свае, здэцца, людзі, — і зноў зірнуў на Імпалеву шаблю.

— Свае, свае, чаго там, — хрыпавата і ўдушліва закашляўся Аўсянік. — З Доўбніч я, а яны — верасаўскія.

Дзяўчаты скоса і моўчкі паглядалі на Імполя з Рэшкам. — А з руж'ямі былі ці не? — злавіўшы іхні зірк, спытаў Рэшка.

— Здэцца, не відаць было руж'яў, — за дачок, нібы асцерагаючы іх, адказала маці.

— Ну, хлопцы, можа, зменім маршрут? — нечакана за-

радаваўся Аўсянік і закульгаў упоперак поля, падцягваючы непаслушную нагу.

— У нас і выходзіць: так-сяк накасяк, абы не па-людску,— цыркнуў слінаю Жэнік Рэпка і марудна пайшоў, азіраючыся на блізнят-хутаранак.

Забыўшыся пра сваю злосць, каля шашы ўжо, топчучы жоўта-шархатлівае, насыпанае на чорствую сцежку бярозавае лісце, прыцмокнуў языком:

— Ну й хутаранкі, халера, хоць вады напіся.

— Хараство, кажуць, прыглядзіцца, а розум прыгадзіцца,— крыва, неяк адным бокам рота ўсміхнуўся Аўсянік.

— Можка, і так.— Жэнік сышоў са сцежкі, блытаючыся ў звінючых сухіх бадылях з кілішачкамі насення, параўняўся з Аўсянікам.— Жаніцца, можка, і ўсё роўна. Міла не міла, а купіў, дак еш, а любіць не, праўда, Імполь? — Ён знарок лісліва спытаў, слухаючы спіною, што адкажа той.

— А я, спытай, чаго тут? — збіўся з хады Імполь.

— А што ты тут — ясна, як у божы дзень.

— Каму ясна, а каму не.

— Да Хрысці бяжыш. Што, не, няпраўду кажу? — задраў угору брылёк свае кепачкі Жэнік Рэпка.

На Імполья шугануў гарачы вар, перад вачмі застракацелі, зліліся ў адзін чорны пас камлі струпатых бярэзін. Сцінаючыся, як ад болю, ён ледзьве вымавіў:

— Не заўсёды світае, як певень спявае.

— Тады, можка, пойдзем у Дварчаны?

— Мне адна халера.

— Не кажы...

— Нічога, хлопцы, туды паспеем, а паліцыянты папраўдзе паўцякалі з мястэчка,— перайшоў на мерную хаду Аўсянік.

— Сядзяць у Грабянкавай асадзе, як мышы пад венікам. Нават і не дыхаюць. Ах ты, ядры тваю дагары,— зайшоўся ад рогату Рэпка.

— Глядзі і ты, каб дагары зубы не задраў.— Імполь азірнуўся на Дварчаны: брала злосць на Рэпку, што пад'юшчыў усіх звярнуць у Грабянкаву асаду.

— Не бойся, я першым пайду, шаблю толькі дай,— падміргнуў ён Імполью і ўжо крыкнуў Аўсяніку: — Слухай, камандзір, шнуруй шыбчэй.

Аўсянік хацеў нешта сказаць і толькі зяхнуў, задушывўся ад раптоўнага кашлю і, сіпата бухаючы ім у такт сваёй няскладнай хадзе, пайшоў услед за Рэпкам.

Яны ўсе трое, мінаючы хутар, зашоргалі чаравікамі па ружаватай шчотцы грацкоўшча, каб выйці на груд — там,

хаваючыся ў мяккую заціш ялаўцу, выкладзены абапал шарымі, абвенымі дымам мятліцы каменнямі, бег у круцілаўскі млын, у Грабянкаву асаду, гразкі, непраезджы ад глыбокага пяску ўлетку і тугавата-чорствы, як бітая дарога ў дажджлівыя дні, дварчанскі гасцінец.

Збоку каля яго, мінаючы кусты зраджайпага, у сівых ягдах ялаўцу, бегла лёгкая, як падмеценая, сцежка, там-сям пабітая чорнаю воспаю норак, з горбачкамі наточанага пяску.

Ідучы першым, Аўсянік незнарок гроб праваю клышаногаю нагою гэты дробны, як прасеяны на сіта, пясок. Нарэшце зачапіўся за вылушчаны з зямлі шара-сухі, абадраны ад кары ялаўцовы карань, хрыпата мацюкнуўся.

— Нага во не служыць. А ўсё праз іх. Білі ў пастарунку, на хрыбетнік стаўшы каленьмі. Нэрв недзе ў шыі зашчамілі. І рука была аднялася саўсім. Яшчэ і цяпер як не свая.

— Няўжо ад нэрва прылучылася? — здзівіўся Імполь, пазіраючы, як Аўсянік трохі падвалокваў сваю нагу ў аблезлым ад едкае расы і, мусіць, ніколі не ваксаваным чаравіку з вялікаю латкаю збоку над мезеным пальцам.

— Дзіва.— Аўсянік паглядзеў на свой шары, зашнураваны сырамятным шнурком чаравік.— Месяц падняцца не мог. Чуць не заходвалі.

— Ну, дух з іх вон, пападуцца і яны! — Рэпка сцяў зубы і патрос кулаком на замглёную сіняватую лагчыну, дзе ў зацішку жоўтых дрэў стаілася шара-карычневая вёска. Зводдаль як трапяткім жывым бляскам пералівалася і грала, адбіваючы глыбіню сіняга ў бела-сівых, набрынялых на дождж хмарах неба, вялікае возера. За ім бялеў у чырвані канадскіх кляноў цагляны будынак асады, шарэлі чарапічнымі дахамі доўгія будынкi гумна і стайні.

— У вёску зойдзем.— Аўсянік закульгаў на сцежку ў зялёнай, яшчэ не згаслай, з ружаватымі пышкамі дзяцелінкі.

— А чаго? — не разабраў Рэпка.— Цьмянаю дарогаю да асады лепш падысці.

— Наўразе чаго трэба распытаць, што робіцца там.

— І праўда, а то падаткнёмся,— за Аўсяніка стаяў Імполь, асцерагаючыся Рэпкавай гарачкі, ён бачыў, што Аўсянік больш памяркоўны і разважлівы, і нейкая павага затлелася ў яго душы да гэтага чалавека.

Яго заўсёды душыла пакутлівая зайздрасць і затоеная павага да людзей, якія чулі і ведалі шмат. Яму здавалася, што яны ведалі тую таямніцу, якую ён не ведаў і не мог разгадаць.

— Давай прыспешвай,— зверавата азірнуўся, нібы ўгадаў Імпольныя думкі, Рэпка.— Нешта ты ўсё агінаешся.

— Ішоў ваякам, а назад ракам. Адважны знайшоўся, — каламуццю закіпела ў Імполь злосць на Рэпку.

Стрымгалоў з грудка гасцінец збег у хваёвы, з чырвонымі мухаморамі лясок. Ад іх ажно гарэла ў вачах, і гаркавата пахла імі. Жалосным таянкім ціліўканнем на гутарку мужчын адзывалася белашчокая сініца. Гасцінец злучаўся з дарогаю, і яна ўжо, як пашырэлая, поўная рэчка, убегла ў вёску, загорбіўшыся між частаколавых платоў і ружаватым, засмечаным саломая ды загаджаным каровінымі аладкамі брукам.

У развілцы перад вёскаю, абгароджаны шчыкетнікамі, распасцёр сваю крыжавіну высокі, пафарбаваны на чырвона крыж. На пабелены плоцік абляглі ясна-жоўтыя кветкі позніх, што не вельмі баяцца марозу, зімовых вяргіняў.

Рэпка, дайшоўшы першым, жарнуў нагою ў плоцік, выбіў шчыкеціну. Потым ускочыў туды, у пераплеценныя вяргіні, і, бузуючы іх, пачаў турзаць, не могучы зрушыць з месца глыбока ўкопаны дубовы крыж.

— Глядзі, бо зараз і вёску ўзбунтуем. — Аўсянік зашкроб нагою па калматай траве, пераходзячы каляіну.

— Панастаўлялі тут.

— Пачакай, не панікуй.

— Не вырваць, халера. — Рэпка, узяўшыся рукамі за шчыкеціны, перакінуў цераз плоцік абедзве нагі, выскачыў з яго.

Імполь убачыў, як з-за разложыстай, што раскашавала і гарэла жарам спелых ядронных ягадаў, нізкай рабіны перад першаю хатаю высунулася і схавалася зноў сінявата-злінялая хустка.

Далей на вуліцы, каля старнелае, гнілое ўжо лаўкі, што падперла плот, збілася купка дзяцей.

Яны сцішыліся, утупілі ў зямлю вочы, убачыўшы трох чужых мужчын. Няўзнак зіркалі, то на Імпольву шаблю, то на Аўсянікаў пабіты ржою, недзе доўга хаваны пад застрэшкам кіжал.

— Ну, што прыціхлі, як вараб'і пад сеткаю? — спыніўся каля іх Аўсянік.

Меншы хлопчык раптам скрывіўся, зашморгаў носам і прыпусціўся ўцякаць, мільгаючы з-пад ломкіх кудзельных штаноў ружовымі пятамі.

— Во дае лататы, думае, струк адрэжам, — пакруціў галавою Жэнік Рэпка і ўжо маргнуў большаму сярод іх і ажно рудому ад густога рабаціння хлопцу: — А вы не баіцеся?

— Не-а, — кісла хмыкнуў і прыжмурывуў свае вузкія вочы рабы хлопчык. — Хіба мы маленькія?

— А што чуваць у асадніцкім двары? — перабіў Рэпка-
выя жарты Аўсянік.

— Хіба ў вас вушэй няма? — зазваваў хлопец, скрыва і з
бояззю пазіраючы на Аўсянікаў пабіты ржою кінжал.—
Страляюць вуньдзека.

— Як страляюць? — страпянуўся Жэнік Рэпка.

— Туды няможна хадзіць, мама будзе свальцца,— ада-
зваўся другі з-пад вялікай, насунутай на вочы шапкі.

— Асаднікаў ловаць,— дакладней падказаў большы, гус-
та заляпаны на худзенькім твары бурым рабаціннем.— Усе
з вёскі пабеглі.

— Няўжо?

— Ага, адно нас патурылі.

— А паліцыянты там ёсць? — асіпла перапытаў Аўсянік.

— Мусяка, ёсць.

— Ну, хлопцы, рушылі, чаго маем стаяць.— Ад раптоўнае
гарачыні Жэнік Рэпка расшпіліў каўнер злінялае кашулі з
карычневай бірулькай замест гузіка.

Каля нізкіх, з пабеленымі сценамі хатаў, што ўзіраліся
на вуліцу цёмна-сляпымі вокнамі, здаецца, нікога не было.
Толькі пад яблыняй, што аблягла цяжкімі лапамі на рага-
тыя падпору, каля шара-зялёнага плота, абапіраючыся на
кіёк, стаяў высокі і белы як лунь чалавек у чорнай камі-
зэльцы на сподняй палатнянай сарочцы.

— Дзень добры, дзядзька,— павітаўся Імполь, чапіўшы
нават сваю кешку.

— Дзень добры,— адказаў белы як лунь чалавек у чор-
най камізэльцы на сподняй сарочцы і прызнаўся: — Сляпы
я, не бачу, чые ж вы будзеце?

— Верасаўскія мы,— прыпыніўся Імполь, прытрымлі-
ваючы, нібы хаваючы за сябе, шаблю.

— Няўжо праўда, што Саветы ідуць?

— Праўда, пазаўчора граніцу перайшлі,— сказаў і зай-
шоўся ад задухі Аўсянік.

— Што вы кажаце?

— Ды яны ўжо каля Наваградка! — крыкнуў Рэпка.

— А вы ці не ў двор?

— У двор.

— Мы перад колядамі, як немцы адсюль адыходзілі, гэ-
ты фальварак разбівалі. Я сам палкаю ўсе вокны вымалаціў,
а што з таго? У жыцці, пэўна, добра німа. Знойдзецца зноў
якая халера.

— Мы ўжо, дзядзька, гэту халеру...— не дагаварыў
Рэпка.

— Крый бог, каб свой на свайго руку падняў.

Імполь глядзеў на старога ў чорнай зношанай камізэльцы, на яго твар з белаю лёгкаю, як дым, барадою, на яго з вузламі сіняватых жыл доўгія рукі, што ашчаперылі арэховы кіёк.

За яловым плеценым частаколам з асенняга гародчыка пахла сопкімі падаспелымі памідорамі і жаўтлявымі, што спалі ў разорах, нібы варушачы хвосцікамі, тоўстымі насеннымі гуркамі і бурачковымі, сточанымі дападнымі восамі паападанымі грушамі-гарасімкамі.

І Імполью спомнілася нешта даўняе, як ён пералазіў украдком у чужы сад, як яго лавіў гэтакі самы нямоглы стары.

Ён усміхнуўся тому даўняму здарэнню і заспяшаўся збоку плота, топчучы расплясканыя павукі спарышніку.

За доўгаю вёскаю, што пахла яшчэ нявывезеным гноем з раскрытых хлявоў, яны завярнулі пад млын.

Перайшоўшы каля закрытага на завалу млына драўляны мост, дзе з высокіх заставак цяжкім шыпучым грукатам падала на зялёныя замшэлыя каменні і віравала ў белай пене жаўтлявая вада, скоранька пашыбавалі чорнаю тупкаю, што блыталася ў парудзелай асацэ, сцежкаю ўздоўж возера.

Над разарваным бляскам вады, над рэдкім пры беразе сітнікам у бяспамятнай радасці плавала, шыгала ластаўка з ружаватым, як аблітым крывёю, воллем.

Імполь, чуючы, як недзе пад сэрцам зарывае лёгкім болем сцішны, перамешаны з невідомасцю і цікавасцю страх, апярэджаў Аўсяніка, што ўсё задыхаўся ад скорае хады і суха, дзярката кашляў.

Наперадзе траслася ясная, у сіняватыя балонкі Жэнікава кепка: ён, разгарачаны і ўзбунтованы, задзёршы голаў, разгоніста спяшаў у Грабянкаў двор.

Праз бурачковы, падпалены восенню драсён і бураватую палеглую траву тупкая сцежка завілася пад жаўтлявыя, што асыпалі лісце, гузаватыя ў камлях ясені.

Там, за чорнымі камлямі дрэў, за вянком чырванаватага, як апечанага першым замарозкам вішанніку, за кустамі здразелай акацыі, зялёна-цёмнага бэзу ясна бялеў сваёю сцяпою дом пад цынкавым, у шашачкі, дахам, утыканым чырвонымі камінамі, з трохкутным франтонам, дзе палавінкаю месяца суха паблісквала акно.

Нешта таёмнае было ў гэтым доме, што свяцілася за чорнымі шурпатымі камлямі старых дрэў, за вянком нізкіх кустоў акацыі і бэзу. І нейкі здушаны таёмны крык ішоў адтуль.

Тупа разрываючы гэтую ціш, бахнуў і тройчы адклікнуў-

ся ў лагчыне над возерам у навіслых жаўтлявых вербах нечаканы стрэл.

Здаецца, ад яго, ад гэтага стрэлу, з маладога ясеня сарваўся і паляцеў, кружачыся лейкаю, і сеў Рэпку на плечы чуткі драпасты ліст.

— Што та? — прыгнуўся і палахліва зірнуў назад Жэнік Рэпка.

— Чакай, не спяшы.— Аўсянік затуліўся за гузаваты чорны камель ясеня.

— Страляюць.— Рэпка прышыніўся на сыравата-хрумсткай, высыпанай пяском дарожцы, абапал якой зялёным пер'ем блішчала нядаўна скошаная і зноў ачуняялая атава.— Мо асаднікі?

— Не,— аддыхаўся Аўсянік і выціраў на лобе пахаладзелы пот.— Тут робіцца іншае.

— Што іншае?

— Бачыў, у вёсцы нікога няма? Яна тут уся. Разносіць асладу.

— А страляюць чаго? — Імполь стаяў у крузе чутка-шапаткога лісця, што напалада з маладога, заглушанага старымі дрэвамі клёна.

— Можа, асаднікі, а я ж і кажу. Дай шаблю! — пад нагамі ў Рэпкі зарыпела жвірыстая сцежка — ён вярнуўся да Імполь.

— Чакай, шабля не зашкодзіць і мне,— ловячы абедзвюма рукамі шаблю, Імполь адварнуўся ад Рэпкі.

— Можа, і праўда, дай яму. Хай сходзіць, гляне,— ціха папрасіў Аўсянік і зайграў хрыпатымі грудзямі.

Імполь вырваў з похвы шаблю, аддаў Рэпку, адчуваючы яшчэ доўга на далоні жалезны холад яе ручкі.

Стральбы болей не было, толькі за цёмна-зялёным вянком бэзу напуджаным чорным вараннем падымаўся крык:

— Ды пальні ты!

— Чаго думаеш?

І нейкі трэці, ужо аслабелы голас па-польску:

— За цо? Свенты божа.

— Яшчэ й пытае!

— За цо? Езус Марыя.

Ізноў той першы — звонкі і моцны:

— Страляй кажу, чаго слухаць, што яна дзяўгае!

Трымаючы ў выцягнутай назад руцэ, каб ужо з размаху падняць над галавою, аголена-пякучую шаблю, Рэпка скораўраўна захрумсеў па жоўтым жвірыстым пяску дарожкі. Звязаныя ззаду на халюках, у яго цяляпаліся доўгімі каўцамі разбэрсаныя шнуркі.

Каля нізкіх дзяркатых кусцікаў з снежна-белымі, як град, ягадамі сцежка дабегла да зялёнага бэзу і схавалася там.

Схавалася там і ясная, у цёмныя балонкі, пасаджаная набакір Жэнікава кепка.

Аўсянік аблізаў зьялыя, сухія губы і таксама выцягнуў са стракатай, пабітай сыпкаю ржы жалезнае похвы зеленаваты, што цьмяна блішчаў ад тлушчу, кінжал. Спатыкнуўшыся на цагляным бардзюры, перайшоў сцежку і ад спешнасці зноў закульгаў на правую нагу.

Імполь, чуючы трапятліваю душою, што зараз будзе нейкая праява, ішоў услед за Аўсянікам.

Невыразна, як у сне, яму зноў успомнілася Хрысця, у той чужой, велікаватай ёй сукенцы, сарамяжліва зачырванелая ў твары, перапуджаная, збітая з тропу, што неўспадзеў напаткала Імполь з Ваўчком, калі яны прыезджалі прадаваць рыся.

І ўцякала тады, саромеючыся, мусіць, і чужой сукенкі на сабе, і каляскі з чужым дзіцем.

«А можа, яна тут, у двары, разам з Грабянкам». Імполь прыспешыў хаду, выперадзіў Аўсяніка і, абыходзячы нізкія, з бурачковым, апечаным холадам восені лісцем і белымі, як град, ягадамі неведомыя яму кусты, падышоў да бэзу, што густым вянком акружаў дом з маладым, неаббраным ад ясных налітых антонаў і вялікіх чарнагузаў садамі. Скалануўся ад неспадзяванага.

Босы, у галіфэ, у сподняй расхрыстанай кашулі, свецячы мокраю спацелаю лысінаю, на каленях стаяў малады, шырокі ў плячах Грабянка.

А перад ім, нібы пабойваючыся яго, калаціўся і не мог устаяць на месцы палахлівы, з шырокім пляскатым носам мужчына ў рудым шарачковым пінжаку і залапленых на каленях плацянковых портках. У руках яго дрыжала дубальтоўка. Цяжка апусціўшы сцятыя кулакі, кружком каля яго стаялі панурыя мужчыны. Зводдалек ад іх узмахвала рукамі і нешта неразборлівае прамаўляла сівавалосая, з перакрыўленым ад пакуты тварам старая Грабянчыха.

Імполь нават не паспеў згледзець, як да Грабянкі ззаду падскочыў Жэнік Рэпка і ўзмахнуў шабляй: бліснуўшы маланкай, яна ўпілася ў лысіну і раскроіла напалам голаў. З глыбокай раны захлястала і закурылася параю цёмначырвоная кроў, заліваючы белую споднюю кашулю на шырокай спіне. На каленях стаяў і ўсё не падаў, а толькі турзаўся засечаны пасмерць Грабянка.

Заенчыўшы, аб'ехала і на коленах папаўзла, аслабела, успляскваючы перад сабою рукамі, старая Грабянчыха.

У Імполь за спіною мацюкаўся і душыўся ад сухога кашлю Аўсянік:

— Што за самасуд, душу тваю воп! Па якому праву?

Імполь азірнуўся і ўбачыў, што каля белага дома з трохкутным франтонам, які падпіралі чатыры драўляныя калоны, кіпела раз'юшаным мурашнікам купа вязковых людзей.

Чарнявы даўганосы мужчына камлюкаватым, адвязаным ад цэпа бічом з усяго размаху біў па цёмным шкле вокнаў — звонкі лускат шкла, што сыпалася каля падмуроўкі на кветнік з белымі натапыранымі, нібы ад холаду, астрамі, нечаканым болем працяў Імпольва сэрца: а можа, тут разам з Грабянкамі і яна, Хрысця.

Імполь падбегам кінуўся туды, прытрымліваючы пустую похву ад шаблі, што біла па назе.

У разбітым акне скразняк, надзімаючы гарбом, падымаў угору фіранку. І там у хаце, за капелюшом распісанага ў чырвоныя кветкі шклянога абажура настольнай лямпы, Імполь убачыў старога Грабянку, і ён перухома сядзеў, абхапіўшы рукамі голаў і ўпёршыся локцямі ў абрус.

Блытаючыся ў кветніку, Імполь падлез да акна і застыў зноў ад сполаху — на сталі на абрусе ўжо расплылася вялікая пляма крыві.

— Што гэта з ім? — Імполь устрывожана азірнуўся на мужчыну, што трымаў у руцэ прыгожае, з залацістымі кветкамі на белай абіўцы крэсла.

— Што, не бачыш? Жылы сабе перарэзаў.

Імполь, пераступаючы белы холад астраў, адыходзіўся ад акна да насцярожанай грамады падлеткаў, баб і мужчын, што пачалі адступацца, мусіць, змеціўшы, што сюды ўжо ідзе, падвалокваючы нагу і бліскаючы сінявата-калючым, як прамень, вастрыём узнятага кінжала, Саўка Аўсянік.

XXX

У камеры пахла сырою прэсна-гаркаватаю вапнаю.

Пад самаю столлю ў кутку шурпатым лішайём зашалушылася чорна-зеленаватая цвіль.

Недзе з дзіравага даху ці з расколатага карніза сюды ў камеру прасочвалася вада, і на мокрым тынку за ноч вырасценькі з чорнай ножкай грыбок.

Першым яго згледзеў высокі лупаваты, як заяц, і з тонкім гарбаватым носам, нечым для Міці падобны да іхняга

верасаўскага Літаваара, збіты над Варшавай і абгарэлы нямецкі лётчык, з забінтаванай галавою і цяжкай, на перавязі, загіпсаванай рукою.

Ён, задраўшы голаў і бліснуўшы залатою каронкаю, зарагатаў і замахаў локцем здаровай рукі, паказваючы ў куток камеры, дзе на сцяне тырчаў, трохі сагнуўшыся на крываватай ножцы, жаўтлявы грыб.

— Ці бачыце, во грыб вырас? — сказаў па-польску лупаваты немец.

І ўсе, хто быў у камеры, задраўшы галовы, убачылі на сцяне гэты доўгі, на тонкай ножцы грыб. Ён тырчаў, як загнаны цвік з шырокай шляпкай. Толькі не мог падняць галавы, лежачы на цэмянтавай сырой падлозе і нудна, бесперастанку стогнучы, збіты да паўсмерці малады русявы мужчына ў акрываўленай палатнянай сарочцы і суконных карычневых галіфэ.

— Ты скажы, га? Няўжо грыб, га? — прыскальваючы адно вока і пераступаючы праз гэтага непрытомнага мужчыну, цікаваў туды ў куток пад столлю Давыдоўскі — дварчанскі, як на яго казалі, магазінер.

З яго сівае кучаравае, як воўна ў стручках, галавы падала страката-жоўтая суконная кепка.

— Цвік, табе кажу, — падняўшы Давыдоўскага кепку і чапляючы яму на вочы, выскаляўся дзеля дурных жартаў жулікаваты арыштаваны, як прызнаўся ён сам, за хаванне зброі баранавіцкі Болек Грушка. — Цвік, кажу, я загнаў!

— Каб табе так рукі служылі, як ты ўжо загоніш цвік, — адварочваўся і пляваў у куток Давыдоўскі.

Яны ўзненавідзелі адзін аднаго яшчэ больш, калі ўжо на шарай гадзіне, стаіўшыся ў кутку камеры, Давыдоўскі дастаў з свае торбы пахучы бохан сітнага хлеба.

Як пахла гэтая сітніца! Міця чуў, як яны ўсе, хто быў у васемнаццатай вузенькай, з дашчанымі нарамі і напалавіну забітым ржавай бляхай акном сырой камеры, каўтнулі сліну. Ім, згаладалым за тры дні, мусіць, аж да страты прытомнасці захацелася есці — астатнія дні іх кармілі рэдзенькім, як вада, нішчымным крупнікам, не даючы нават кавалачка хлеба, і не выганялі сёння на разгароджаны на квадраты і пераплецены калючым дротам турэмны двор на размаітыя вайсковыя муштры.

Арыштантаў знарок ужо марылі і мучылі голадам.

І тут у камеры запахла пухкай свежай сітніцай, гаркавата-душыстым кменам — у поцемку кутка, прысеўшы на кукішкі і разламаўшы на калене бохан, смачна чвякаў і варушыў сківіцамі Давыдоўскі,

Праглынуўшы цягучую сліну, Міця ледзьве не выхапіў гэты бохан сам, але яго апярэдзіў Грушка, аж зарагатаўшы ад радасці і ў міг вока вырваўшы яго з рук у Давыдоўскага. Міця адно ўскораў прыгадаць смак хатняга, спечанага на кляновым лісці ды прасяванага хлеба, як немалы, адломаны ад бохана акраец лёг яму на калені, а адтуль, з кутка камеры, з шэрага поцемку пачуўся гугнявы крык:

— Аддай, аддай хлеб!

— Сціхні, гніда, а то задушу! — зашыпеў Грушка.

Бохан сітніцы раздзялілі на ўсіх. Нічога не ўзяў толькі знявечаны да паўсмерці вязень.

Не ўтрываўшы і нават адкусіўшы ўжо, Міця быў нават наважыўся вярнуць свой акраец Давыдоўскаму, але тут раздабрыўся Грушка:

— Не скавычы, на і табе. Вунь немец нават падзяліўся чакалядам.

— Што ты дурыш голаў, аддай хлеб!

І тут адчыніліся дзверы, святло ліхтарыка закалола Міцю ў вочы, пабегла па камеры, высвеціла сіваю голаў Давыдоўскага, яго насцярожаныя лупатыя, з чырванаватымі бялкамі вочы.

— Хлеб адабралі, хлеб! — аслеп ад калючай яснасці і моцна зажмурыўся Давыдоўскі.— Хлеба няма.

— Можэ, пану гарбаткі? Га? — зарагаталі сытым тоўстым голасам з калідора.— Цось, пан, хоры? Холернэ не хцэ мі сень врацаць *,— выскаліўся нехта яшчэ з паліцыянтаў, цьмяна бліскаючы арлом на круглай фуражцы.— Я прынёс бы.

Шырокі снапок святла ўжо набег на таго новага вязня, што ляжаў, уткнуўшыся тварам у падлогу, і ніяк не мог ачуняць: перад гэтым Міця трос яго, але дапытацца, хто і адкуль ён, не здолеў — вязень толькі адказаў глыбокім, змардаваным стогнам.

Цяпер, учуўшы ў сябе на цёмным, з запечанай крывёю брыве гэтае калючае святло кішэннага ліхтарыка, ён заварушыўся:

— Там ест новы,— падказаў нехта са стражнікаў.

— Новы, встань! — Міця пазнаў голас каменданта каравульнай роты. За ім таўкліся яшчэ чацвёра ўзброеных карабінамі стражнікаў.

Зноў, як і ўчора, пачынаўся начны абход, зноў выбіралі, мусіць, на расстрэл. Дні тры назад з камеры забралі ціхага, здалося Міцю, бяскрыўднага дзядзьку з рэдзенькай пасіве-

* Халера, не хочацца варочацца.

лай чупрынай і вялікімі кавальскімі рукамі Мазуру, якога прыгнالی сюды ў Картуз-Бярозу босым недзе з-пад Бела-стоку.

Сёння ўдзень, схадзіўшы па ваду для камеры, Міця ўчуў каля помпы ад худога, з упалымі шчокамі брытагаловага вязня, што з камер пачалі выбіраць самых заядлых камуністаў. Іх забіраюць на расстрэл, а кажуць, што вязуць нібыта ў Кобрынскую бальніцу.

Цяпер з калідора зноў крычаў хрыплавата-атлусцелым і хваравітым голасам камендант каравульнай роты:

— Эй, там, новы, встань!

— Но ты, не бондзь такі,— нехта паддобрываўся і памагаў каменданту.— Жылінскі, вставай! — і ўжо праз сціснутыя зубы: — Царска твая маць!

— Кошні яго там,— загадаў нехта яшчэ ўжо ім, арыштаваным.

Але Жылінскі не варушыўся.

Двое стражнікаў, грукаючы падкоўкамі і жабкамі ботаў, ускочылі ў камеру, дружна перакінулі Жылінскага на спіну і, схаціўшы за рукі, пацягнулі яго з задраным дагары няголеным падбародкам; па цэмянтавай падлозе шкрабаліся стаптанья незашнураванья чаравікі. Адзін зваліўся з нагі.

Давыдоўскі нагнуўся, падняў яго, але кінуць за парог ужо збаяўся, так і трымаў у руцэ. Рэдзенькае святло ліхтарыка зноў абегла камеру, знайшло вастраносага, з белым абручом бінту на лобе і тоўстай, на перавязі, абпаленай рукою палоннага немца.

— А хто тэн огромны, нібы жмудзкі Баўбліс? *

— Шваб.

— Праўда? Ц-оо?

— Відзі, пан камендант, правда.

— Гэта той збіты лётчык?

— Так.

— О, холера, курва его маць! — Сноп святла здрыгануўся, споўз з перабінтаванага немца.

— Можка, узяць? — спыталіся ўжо з калідора.

— Нех жэ го д'яблі вэзмон **. Не трэба.

Ліхтарык, як адно вялікае пугачова вока, драпежна і каляча ўставіўся на Міцю.

— Корсак! Змітры!

Міця, успомніўшы ўжо расказанае каля помпы, што ўночы забіраюць на расстрэл, учуў, як халодны слізкі вуж

* А хто той вялікі, нібы жмудзкі дуб?

** Няхай яго д'яблы возьмуць.

страху падпоўз пад сэрца. Сухі даўкі камяк пераціснуў горла, не даў вымавіць сваё прозвішча.

— Корсак я,— раптам аказаўся і заварушыўся на сваім сenniку дробненькі, з рэдкімі палыселымі валасамі Мазура, што распытваў, ці не будзе Міця з суседняе Ятвязі.

— Хіба ты Корсак? — хмыкнулі, не паверыўшы, на калідоры.

— А хіба я не ведаю, хто я? — Мазура ўжо стаяў, трохі сагнуўшыся і трымаючы ў адной руцэ сваю палатняную торбу. На ёй дрыжала святло ліхтарыка і нечакана згасла, нібы самкнула дзве сцяны цяжкай задушлівай цемнаты.

— Холера! Пся крэў! І цо, пан, на то? — гаварылі ўпоцёмку, і тут, нібы чакаючы прысуду, цяжка соп Мазура.

— Номер твой? — крыкнулі з калідора.— Павярніся спіною.

Між лапатак у Мазуры на шарым палатне ліхтарык высьцеіў вялікія чорныя лічбы нумара «3100».

— Значыць, тут не адзін Корсак.

— Не, я адзін.

— Тэж хват, курва! — ужо вылаяліся там і загадалі зноў мурлатаму паліцыянту: — Гаек, натыхмясмі, цягні яго сюды.

Пякучаю маланкай святло зноў ударыла ў камеру, і невысокі, у вялікай і круглай, як рэшата, фуражцы, з апушчаным пад бараду падпінкам стражнік схапіў Мазуру за плячо. Мазура крутнуўся, скінуў руку і пайшоў.

— Дасі рады? — спыталі з калідора.

— Ды ўпраўлюся,— сказаў стражнік, спіною закрываючы рэдзенькае святло ад ліхтарыка з выпуклым вялікім шкельцам.

Жалезны лязгат і грукат дзвярэй раздушыў пухір рэдзенькага святла, і яно пыхнула густою чуткаю чарнатою, што нібыта зашапацела, асядаючы ў камеры.

Задыхаючыся ў ёй, цяжка аказаўся Давыдоўскі:

— Хвала богу, хвала богу! Пэўна, нас ужо не зачэпяць.

— А ты хоць выспавядаўся, каб было лягчэй паміраць? — ужо сур'ёзна і нават са злосцю папытаў Грушка.— А за другога пайшоў бы во так на смерць?

— Чэго тэн сукін сын, прарок панскі, хоча ад мяне? Хлеб аддай! — упоцёмку страпянуўся Давыдоўскі.

— Я пытаю, ты пайшоў бы на смерць за другога чалавека?

— Скуль ты знаеш, што яны пайшлі на смерць?

— Знаю, раз гавару.

— Добра гаварыць аб непрытымным, ты скажы пра сябе.

— Што пра сябе? Я хачу жыць. Мяне ў Баранавічах чакае Ванда. Слухай, Бэрак, ты ведаў, што такое дзеўка?

— Раны боскія,— сіната і натужліва засмяўся ўпоцемку Давыдоўскі.— Ойца учы дзеці робіць.

— Слухай, сэрдэнька, маеш шчасце, што яны могуць вярнуцца, а то я табе...

Тады Міця ўбачыў, як з поцемку пачаў выплываць, бялеючы перавязанымі бінтамі, нямецкі лётчык, ссоўваўся з дашчаных нараў. Ён, мусіць, не стрываў гэтай гутаркі, ён нават крыкнуў па-польску:

— Пожондэк! Мусі быць пожондэк! Цырк тут зрабілі, цырк! Ці ведаеце, што будзе з Польскай праз тры дні?

— Што? — устрывожыўся Грушка.

— Тут будуць немцы. Яны ўжо, мусіць, блізка. Бачыце, няма электрычнага святла. Варта ўцякае. Мысліш?

— Анёлку, а ты не страш, я не напушчу ў кальсоны.

— Гэ, не? Ты, пэўна, як збавення, чэкаш бальшэвікоў. Але дарэмна, будзеш сядзець і ў іх. Улада ёсць улада.

— Чуеце, што ён балбоча. Эх, засрана наша доля,— плюнуў і захаркаўся ў сваім кутку Давыдоўскі.

— Так, так, якая ні прыйдзе ўлада, ён будзе сядзець, і нават не дзьмухнеш,— сваё пацвердзіў немец.

— Гы-гы,— неўспадзеў зарагатаў Грушка.— Ванда мая — хват, знойдзе сабе, курва, каханца. Крутнае дупай, і як трутні на мёд... А я што, сядзець буду, курва?

— Не квакай, дай паслухаць,— сцішыў яго Давыдоўскі.

Міця, ашаломлены, збіты з панталыку тым, што адбылося, думаў пра старога сутулага Мазуру. Яго прыгналі пазаўчора босага і адзетага, як стой, проста з бульбянага поля, і ён, увайшоўшы ў камеру, пачмыхаў сваім доўгім складатым носам, убачыў у кутку «кібель» і заміж прывітання сказаў:

— А тут у вас файне пахне, чуеце, хлопцы?

Быў ён да смешнага пацешны дзядзька, на якога Міцю шапнуў, нават перад гэтым брыдка вылаяўшыся, Грушка:

— І ўрэдны ж свенты божа: дасць адному тое, што нават двум было б залішне. Праўду кажуць — мае нос, як агурок за грош.

— Сціхні ты,— штырхаў яго Міця.

— І галава, халера, як клінок сыра,— тросся ўжо ад здушанага рогату Грушка.

А ўночы ўжо, дачакаўшыся, калі Мазура засне, і заклаўшы пад коўдру свой бот, гукнуў у халяву:

— Мазура Антоні!

Выдавала, голас ішоў з-за дзвярэй ці аднекуль з-пад зямлі.

— Што такое, што? — прачнуўся на злямцаваным, перацёртым, што курэў саламяным пяршыстым пылам, сenniку Мазура.

— Ты чуеш, Мазура, гэта я, калідорны стражнік.

— А што ты хочаш, што? — Мазура ніяк не мог разабраць спрасоння, дзе і адкуль гавораць.

— Пракуратар пытае, за што ты асуджаны?

— За што? Хіба ён не знае?

— Ты не дуры. Коні краў?

— Што?

— Слухай, Мазура. Ты гаворыш, нібы ты не ведаеш, што табе грозіць?

— Я не меў справы да коней і не хадзіў іх красці.

— А таго пераласага, што ў хляве стаіць?

Міця бачыў у шарым, што падзілася з аконца, электрычным водсвету даўганосага лысаватага Мазуру — ён таптаў каленкамі сяннік, задзіраючы, як певень, свой дзюбаносы твар на дзверы і, мусіць, не дагадваючыся, што пытаюць не з-за дзвярэй.

І Міця ўжо не стрываў і што было моцы ўдарыў нагою ў горб пад коўдрай, ажно зарагатаў, задзіраючы ад радасці ўгору доўгія ногі, перавязаны, з шырокім абручом бінту на галаве палонны лётчык.

Грушка дзіка і сыта, як кабан з убітаю метка швайкай, захроп і перавярнуўся на другі бок, боўтаючыся і ніяк не могучы выцерабіцца з-пад коўдры. Нарэшце ракам падняўся і, трымаючыся за жывот, скрывіўся, адным вокам паглядзеў на Міцю:

— Ешчэ едно ідыёта. Скуль жа ж яны бяруцца?

— Маеш шчасце, што не пацэліў у зубы.

— Анёлку, ды я табе зараз, — але не палез да Міці біцца, закруціўся па камеры, замармытаў: — Салата! Не хачу толькі пэцкацца ў смаркачы.

А Мазура, распасцёршы шырока рукі, стаяў, аслупянелы, збіты з тропу і яшчэ ўсё не верачы, што гэта з ім гаварыў не стражнік, а Грушка, што з яго паздзекаваліся — смешна, як з малога дзіцяці.

— Ён гэта, — падказаў нарэшце Міця. — У бот гаварыў.

Убачыўшы адну разутую Грушкаву нагу, нехаця, але, мусіць, наверыў. І ўжо адкапыліўшы губу і звесіўшы свой доўгі нос, адварнуўся ў кут і з дасады, брыдкасці і ад таго, што не можа адпомсціць, горка, без слёз заплакаў.

І ўсё гэтыя дні гарнуўся да Міці: ці што перапытаць, каб

зноў не ўскочыць упрасак, і ўжо на ўсе вычваранні Грушкі толькі са злосцю касавурыўся: «Зляпіў бог душу — ні ў пень, ні ў грушу». Даверыўшыся, сказаў Міцю, што дома сямёра дзяцей асталося: большы на год ці на два старэйшы за Міцю, а меншаму пайшоў усяго шосты гадок.

А ўчора глуха і скоранька зашаптаў, каб не чулі іншыя, страшную, нечаканую вестку: «Пагаворваюць, што мы жыўцом адсюль не выйдзем» — і сучешы сябе, гаруючы ўжо над Міцем і спачуваючы толькі яму: «Я-то што? Лічы, аджыў сваё, пяцьдзесят пяць маю, а ты яшчэ свету не бачыў. Гэ, жыць табе, хлопец, трэба, жонку добрую ўзяць, дзяцей яшчэ прыдбаць... Я, лічы, усё звездаў і спазнаў, з сямі, як гаворыцца, печай хлеб еў...»

Цяпер Міця перабіраў у памяці ўсё, што гаварыў Мазура, і верыў і не верыў, што ён, гэты даўганосы, брыдкі з твару, але сцішы, ласкавы душою чалавек, пайшоў за яго, за Міцю, на смерць.

А можа, ён хацеў вырвацца з турмы, спадзяваўся выйсці на волю, такім спосабам знайсці ратунак. Ці, можа, яго дапёк распусны, жулікаваты Грушка, і ён уцякаў абы-куды, хоць у пекла. Бо Грушку таго першага здэку дараваць не мог і ўжо ў вочы ўпікаў: «З твару яйко, а ўсярэдзіне — баўтун».

Але не, Мазура ведаў, што сёння з камеры выклікаюць толькі смертнікаў. Ён нават, здэцца, рвануўся да Міці, але яго за плячо растапыранаю пяцярнёю схаліў стражнік...

Мазура нават не ўскораў нічога сказаць...

А можа, вінаваты сам Міця, што не паспеў аказацца, не перабіў Мазуру, не прызнаўшыся, што Корсак — ён. Хоць стража, пэўна, дагадалася ды, зрэшты, бачыла па нумары. Ды чаму ж тады ўзяла Мазуру? Проста так, для пацехі, дзеля таго, каб правучыць?

Можа, яны яшчэ вернуцца, можа, прыйдуць па яго, па Міцю?

Міця сцішыўся ад сваіх збэрсаных і пацяжэлых, як павучына ў расе, думак. Прыпомнілася, як тры тыдні назад азыравата-вільготнаю раніцаю арыштавалі яго, надзеўшы далікатна маленькія наручнікі на Алесіным надворку, калі ён бег з гумна ў хату. Ён думаў, што гэтак аднаго і пагоняць у Дварчаны: рэвізію яны зрабілі без яго і спехам, ператросшы толькі кніжкі. Бацька з Алесяю паспелі толькі ўпагон ужо на мосце, што яшчэ пах сырою смаліною, перадаць торбу з салам — паліцыянты прыспешвалі, нават не далі зайсці ў бацькаву хату, каб узяць цяплейшую марынатку ды які аловак з папераю — на пісьмы.

І спытак, і аловак, ператросшы ў марынатцы кішэні, забраў адразу ж Гура. Адзежу, праўда, аддаў ужо ў ляску, дзе стаялі дзве падводы з гэтакімі, як Міця, пасажырамі, набранымі, мусіць, за ноч па навакольных вёсках: на першым возе, хаваючы босыя ногі ў саломе, сядзела і ўхувала плечы ў суконную, з шырокімі балонкамі хустку нездароўчая, жаўтлява-схуднелая ў твары маладзіца. Была яна недзе адных год з Алесяю і, пэўна, знаёмая, бо перапытала, калі да гэтага воза падвялі Міцю:

— Ці не брат твой, Аляксандра?

— Мой, Олечка.— Алеся тады залілася слязьмі і завяла, як па нябожчыку, покуль яе, настаўляючы шырокі, насаджаны на карабін багнэт, не адапхнуў высокі даўганогі, у галіфэ і ў цяжкіх ботах паліцыянт.

Міця толькі паспеў падаць бацьку руку, чуючы яго сухую шурпатую далоню і бачачы нейкія пякучыя і, здэцца, злыя бацькавы вочы.

Цяпер яны ўспомніліся зноў: сухія, з маўклівым упіканнем.

Пасля сырой дварчанскай лядоўні, дзе арыштаваных пратрымалі да вечара, даўшы ўвобмель толькі напіцца вады, быў ужо вагон, што стаяў у тупіку станцыі за пакгаузам.

Тут у адным купэ з Міцем апынуўся дварчанкі лістаноша, нібыта таксама немец, а за дашчанаю перагародкаю хрыплаватым голасам загаварыў дварчанскі магазінер Давыдоўскі.

— Чуеце, куды нас вязуць? Чуеце, куды? — пытаўся ён у маўклівага і насупленага паліцыянта, што вартаваў купэ.

— Чаго ты,— супакойваў яго пануры і быдта абыякавы да ўсяго лістаноша.— Не да цешчы на блінцы.

Ужо толькі як выехалі з Баранавіч, за перагародкаю зноў глухавата, нібы толькі сам да сябе, нехта загаварыў:

— Ці не ў Бярозу? Га? Быў я там.

— Не хваліся пабыўшы, а хваліся пажыўшы,— зазлаваў тады і затрапятаўся Давыдоўскі.

— Не адракайся, пажывеш і ты.

Тут, у Бярозе, ужо на турэмным пляцы, разгароджаным калючым дротам на квадраты, куды іх гналі, як перапуджаных авец, між двух радоў стражы, што пад крыкі «бегам марш», прыскальваючы для меткасці адно вока і крывячы ад асалоды рот, няшчадна секла іх гумамі, разлучылі. А ў колішняй кавалерыйскай казарме пры доктарскім аглядзе, пакінуўшы ў чым маці нарадзіла, Міцю яшчэ раз ператраслі, перашукалі і, адабраўшы торбу з харчамі, упіхнулі ў гэ-

тую камеру, дзе сядзеў толькі перабінтованы немец. Ён і зарагатаў, убачыўшы, як Міця спыніўся каля дзвярэй, трымаючы абедзвюма рукамі свае порткі, з якіх малады вуграваты стражнік вышмаргнуў папружку і жыўцом вырваў два аплічкі, і скоса пазіраючы на вузенькі сяннік на дашчаных нарах — а дзе ж спаць яму?

Немец варухнуў забінтованаю, на падвязцы, рукою, паказаў на сяннік каля сябе:

— Бітгэ! Месца хопіць, як-небудзь памесцімся. А то мне абрыдла адному. Каб не было так смутна, гадаваў павучка. Ён там у куточку жыве. А цяпер ты... Ну што ж, тры павучкі — будзе весялей.

Міця прыглядаўся да яго мышаватага, без пагонаў і адпораных пятліц мундзіра, на якім блішчалі белыя алюмініевыя гузікі.

Немец дагадаўся, маргнуў лупаватымі вачмі:

— Мне пакінулі, не выпаралі. Я ж нямецкі афіцэр, лётчык.

І, мусіць, убачыўшы, што гэта здзівіла і адначасна заінтрыгавала Міцю, пацвердзіў:

— Так-так, баявы лётчык. Я зрабіў два палёты на Варшаву, на трэцім мяне збілі. Гэтыя польскія свінні, што пачалі з намі вайну.

Пасля таго як Міця прымасціўся на абслізганым да матавага бляску дашчаным палку, зноў махнуў перабінтованаю галавою з шырокім, што перасякаў наўскасяк зморшчаны лоб, бруднаватым паскам. Твар у яго быў хударлявы, і дзве глыбакаватыя баразны крутымі дугамі акружалі злы тонкі рот.

— А за што інтэрнавалі сюды? — перапытаў ён яшчэ раз па-польску, трымаючы перад сабою на падвязцы забінтованую руку.

— За вершы.

— Як? Ты пішаш вершы? — Лётчык нават адсунуўся. — Дай глянуць на цябе.

— Пісаў... і нават па-беларуску.

— Чакай, а хто такія беларусы? — Немец паварушыў кароткімі кончыкамі сваіх пальцаў, што выглядалі з бінту.

— А вы хіба не чулі? — У Міці ад нервовасці, ад гэтых нядаўніх удараў гумавымі палкамі, што яшчэ смылелі і нылі на руках і спіне, затурзалася адно вока.

— Не наракай на мяне, я лётчык, я, вядома, чуў пра Расію, а пра вас — не. Такіх народаў шмат, што страцілі сваю самастойнасць. Яны не маюць прыроднае сілы і цвёрдае гордасці перад богам і людзьмі. Таму яны мяккага ха-

рактару і нораву, як ты. І не злуй. Во мой сяннік. Невядома, ці табе яшчэ прынясуць.

І яны першую ноч спалі разам на гэтым смярдзючым, з перацёртымі ў сечку стружкамі сенніку, прагаварыўшы да поўначы. Лётчык расказаў, што гадаваўся сіратою ў старэйшай за яго на семнаццаць год сястры. Таксама пісаў вершы. Любіў літаратуру. Вывучаў польскую мову. Збіраўся нават паступіць ва універсітэт, але на якія кошты ён мог вучыцца: з сястрою таксама прылучылася бяда — яна папала пад трамвай, ёй адрэзала абедзве нагі, і ён змушаны быў пайсці ў лётную школу.

— Слухай,— павярнуўся ён да Міці і задыхаў у патыліцу,— я таксама пісаў вершы. Як усе мы, я пісаў пра моц нямецкага духу. Ты, пэўна, ведаеш, усе паэты хочуць перадаць гэтае «*qemuht*» — глыбокае адзінства душы і ўсю жыццёвую паўнату яе існавання. Але, бачыш, замест паэта я стаў вайсковым лётчыкам, скідаў бомбы. Я некага ўжо забіў і, пэўна, астануся жыць. Гіне звычайна той, хто робіць дабро.

— Пачакай,— перапыніў яго Міця.— Выходзіць, я нікога не забіў, значыць, я загіну?

— І гэта не толькі твой лёс, але і лёс твайго народа. Разумееш? Усе лімітрофы трапяць пад нечую ўладу.

— А хто астанецца?

— Толькі той, хто мае сілу вялікага духу і вялікае пачуццё да асабістай волі.

Міця стоена слухаў пад сонны шэпт дажджу на аконнай блясе гаваркога, што насумаваўся, як труцень на адзіноце, лётчыка.

— Зрэшты, мо паможам вам, каб стрымаць перад Еўропаю Расію. Мы хочам вытруціць хваробу чалавецтва, разнесеную жыдамі-бальшавікамі. Калі мы прайграем — катастрофа, значыць, гэтыя з шырокімі тварамі і расплясканымі насамі азіяты пакораць свет. Але ты не бойся, сюды прыйдуць немцы. Яны прынясуць цывілізацыю. Бачыў, як нізка над лагерам ляцелі нашы самалёты? Значыць, мы кантралюем усю тэрыторыю Польшчы.

Цяпер Міця стаўся зноў, прыслухоўваючыся да натужнага гуду самалёта, цягучага і доўгага. Сапучы насамі, на шары квадрацік акна — там ужо цямнела ранняя асенняя ноч — задзіралі галовы ўсе арыштанты. На вышках, дзе звычайна стаялі кулямёты, не было святла. Не запальвалі электрычнасці і ў турэмным двары.

Баяцца бамбёжкі? Ці толькі яе, сёння не выганялі арыштантаў на калідор на паверку. Не пералічвалі, як заўсёды,

перад сном. І не запалілі нават у камеры цымянай, абкручанай каўпаком з сіняе паперы лямпачкі.

Значыць, сёння робіцца нешта іншае ў гэтым глухім лагерным корпусе. І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на калідоры. Што гэта накануе?

Маўчала і наструнена слухала гэтую цішыню на калідоры, падазроную валтузню ўся камера. Толькі Давыдоўскага біла цяжкая ад курыва ці ад астмы задуха, і нешта суха і дзярката хрыпела, грала пеўнямі ў яго дзіравых лёгкіх. І ён пачынаў бухаць сухім, сіпатым да надрыву ў грудзях кашлем і перабіваў, глушыў гэты падазроны тупат, бегатню і гутарку на калідоры.

— Міцек, у плечы ты яму, у плечы тумака гримні, — стагнаў, надзімаўся і ажно лопаў ад злосці Грушка.

— І што гэта за памяшчэнне без храпу і свішчэння, — адкашляўшыся, пачынаў агрызацца Давыдоўскі.

— Ну, я табе зараз! — на каленках да Давыдоўскага ішоў Грушка, але ўдарыць не паспеў.

Насцярожанасць камеры раздзёр ужо моцны ды ўладны голас нямецкага лётчыка:

— Ціха вы! Варта ўцякае. Заўтра тут будуць нашы, вы чуеце?

— А Расія дзе? Дзе Расія? Яна ідзе сюды. Чуеш ты, шваб? — перакрывіў лётчыка і зашыпеў, быдта ўшчэмлены ў расколіну, Давыдоўскі.

— Ты не бядуі, ты сядзець тут не будзеш, для цябе будзе гэта. Ты парушыў усе законы жыцця. Тваё месца толькі ў гэта. Ты павінен таксама нешта ствараць, а не жыць з рук чужое працы.

— Што, я з твае працы жыву? Я? — зашамалеў на сваім сенніку Давыдоўскі. — А ты ведаеш, колькі для Германіі, для ўсяго свету зрабілі яўрэі?

— Яны выдумалі толькі бальшавізм.

Але гэтую сварбу перарваў раптоўны крык на калідоры:

— Таварышы!

Жалезная настылая ціша, здаецца, разам са столлю ўпала на ўсіх, а потым неспадзяваны і моцны ўдар збіў гэты голас.

Маўчалі ўсе і нават, здаецца, не дыхалі, чакаючы зноў гэтага балючага сярод сырых і глухіх сцен камяніцы адчайнага крыку.

Але заміж яго недзе далёка ў канцы калідора балюча жалезным, ад якога шэрхла скура і ледзянела душа, скрыгатам зарыпелі цяжка акутыя дзверы.

А тут у камеры ўсе цяжка, з перадыхам саплі, насцяро-
жана і чутка ловячы ціш.

Стаіўшыся, Міця нават не чуў, як праваліўся ў мяккую
чарнату сну: пераходзіў невядомую рэчку, густая быстрая
вада збівала з ног. На беразе стаяў Давыдоўскі і крычаў:

— Дай руку!

Ад гэтага крыку Давыдоўскага Міця і прачнуўся:

— Уставай, чуеш!

Міця нарэшце ўцяміў, дзе ён і што з ім.

— Чуеш, камеры ломяць?

— А можа, правакацыя? — спытаў глуха і асіпла, як са
сну, Болек Грушка.

З малога закратаванага і да палавіны забітага бляхаю
акна ў камеру падзілася скупое шарае святло блізкага дня.

Адчайна і звонка, быдта ў пустую бочку, білі недзе ў
акутыя дзверы камеры.

— Таварышы,— паўтарыўся той, абарваны сярод ночы
голас: — Слабода!

— Уцякла варта! — крыкнуў нехта другі, звонкім і тан-
чэйшым. — Выходзьце на слабоду!

Міця ўбачыў, як да дзвярэй ірвануўся лётчык, закрыўшы
плячмі замок, павярнуўся тварам сюды да камеры: у лупа-
ватых злых вачах адбівалася і раз'ятрана блішчала святло
з малога закратаванага акна, на лобе распаўзлася, аслабла
тугая павязка. Правую, забінтованую да локця руку ён
выцягнуў з перавязі, падняў яе і абапёрся на тоўсты выступ
дзвярнага праёму, нібы загадзіўшы ёю дзверы, левую, як
баксёр, трымаў нападзатове.

— Ніхто а ні кроку,— сказаў ён спакойна, свідруючы
ўсіх злымі, што глядзелі спадылба, вачмі. Яго тонкія, сціс-
нутыя ў злосці губы абдымалі тугія дужкі глыбокіх сухіх
зморшчын.

— Гэй ты, шваб! — сцяў кулакі і памаленьку пачаў пад-
ступацца да дзвярэй Грушка.

— Абверфэн! *

— Ты што, шваб?

— Гальт, гальсрынг! **

— Ды я цябе!..— Грушка павярнуўся да нараў, пачаў
рваць дошку, але не здужаў.

— Гальтэн лассен! ***

— Вы чуеце, вы бачылі, што ён вытварае? — Давыдоўскі
стаяў, шырока расставіўшы ногі і скрывіўшыся трохі набок.

* Адвалі! (ням.)

** Стой, хамут! (ням.)

*** Загадаваю спыніцца! (ням.)

— Загадваю ўсім аставацца на месцы! — па-польску, як ужо мог, закрычаў зноў перабінтованы палонны немец.

— Хто ты такі, ну хто, што ты загадваеш? — не стрываў ужо Міця, чуючы, як грыміць і ломіцца ўвесь калідор, уздрыгвае турма ад цяжкіх удараў жалеза і трэскату сухога дрэва.

— Я — інструктар, ваш найбольшы начальнік — і загадваю спакойна чакаць новай улады. Яна разбярэцца.

— Ды сюды ідуць не немцы, а бальшавікі, гэі ты, дурны шваб! — зарагатаў Грушка.

— Вас не выпускаць і бальшавікі, вы ворагі для ўсіх. Вы палітыканы. Вы не прывыклі нічога рабіць, толькі бунтаваць. Вы — шкодныя для ўсіх улад. І найперш ён — гэты юда. — Лётчык адарваў ад сцяны сваю забінтаваную руку і паказаў на Давыдоўскага. — Ён і яго паганы род. Чалавечтва і бог павінны выракчыся і асудзіць іх на знішчэнне.

— Хлопцы, ды што мы стаімо? — пачаў заікацца Давыдоўскі. — Бі, лупі яго, хлопцы!

Давыдоўскі падскочыў да лётчыка, але той быў ужо нагатове, і ўдар яго быў неспадзяваны і меткі — якраз між ног Давыдоўскаму.

Давыдоўскі глуха, з глыбокім унутраным крыкам зароў і аб'ехаў, ашчаджаючы абедзвюма рукамі балячае месца.

Міця бачыў, што яму з Грушкам збіць так проста гэтага рослага і, пэўна, няблага вымуштраванага для бойкі немца наўрад ці ўдасца.

— Не бойся! — нібы чуючы Міцеву насцярогу, крыкнуў Грушка. — Заходзь з тылу, толькі смялей, — і закрычаў ужо немцу: — Одэйдзь, ты свіні!

— Сядай і боньдзь ціхо! * — павёў на яго лупатым вокам немец.

— Стуль пыск! ** — зароў ужо Грушка і ў міг вока, як рысь, скочыў на немца, хватаючы яго за забінтаваную руку, каб заламаць яе назад, і цяпер Міця дагадаўся, што трэба рабіць, калі немца вымануць на сярэдзіну камеры, як яны рабілі ў школе: адзін прысеўшы ў каго-небудзь ззаду, а другі папхнуўшы ў грудзі.

Але немец, змеціўшы Грушкава падморгванне і ці дагадаўшыся сам, акутым, на падкоўцы абцасам чаравіка цяў Міцю ў бок, забіўшы дыхавіцу. І тут папаўся сам: Міця ўскораў схапіць за гэтую шарую калашыну суконных порткаў, потым ужо абедзвюма рукамі і за худавакую лытку.

---

* Сядзь і ўціхамірся!

** Закрый пысу!

Немец, стоячы і трымаючыся на адной назе, яшчэ закруціўся на месцы, покуль па ёй з размаху не ўдарыў Грушка. Адкінуўшы голаў і распасцёршы белыя забінтованыя рукі, лёгка грукнуўся на спіну, і да яго ўжо, ачуныўшы і падхапіўшыся на ногі, падскочыў Давыдоўскі.

Прыкусваючы ніжнюю таўставатую губу, ён цяляў немцу нагою ў голаў, на якой ужо матляўся раз'еханы і разбэр-саны бінт.

Немец толькі круціўся на спіне, малоцячы куды пападзе сваімі доўгімі нагамі.

Раз'юшанага і нібы адышоўшага ад памяці Давыдоўскага ўжо не адцягнулі б, каб у замку дзвярэй не забрашчаў, не зашчоўкаў ключ...

— Выходзь на волю, усе хто ёсць! Сюды ідуць большавікі! Мы чырвоная гвардыя! — крыкнуў мужчына з абвісламі русымі вусамі ў карычыватым кашушку з чорным каўняром. За яго спіною стаялі арыштанты ў шарых палатняных куртках і шарых турэмных лодачках-пілотках на галаве.

— А гэты хто, забінтованы? — паказалі на немца, што падымаўся, заліты крывёю, з падлогі.

— Гэ, гэта шваб,— цяжка адсопваўся Давыдоўскі.— Ён не пускаў нас з цэлі*.

— А-а,— задзёр голаў вусаты мужчына.— Іх тут шмат. Мы з імі вунь бой у варотах вытрымалі. Яны спадзяваліся, што прыйдуць немцы, але пралічыліся...

— Трэба затрымаць гэтую брыду, паскудства гэта,— зморшчыўся Давыдоўскі, выскокваючы паперадзе Міці на калідор.

— Халера знае, што з імі рабіць,— сказаў чалавек у дублёным кашушку і павярнуўся да немца спіною.

Не адкрыўшы замок, у суседняй камеры білі драўляным цяжкім тапчаном у дзверы. Аблушчваўся тынк, крышылася сухая цэгла. Ад пылу едкае ванны пярыла ў горле.

Міця пусціўся бегчы па вузкім калідоры ў той бок, куды беглі ўсе — да выхаду, спатыкаючыся на старых, стоптаных да вузлаватых сукоў дошках шарае, ніколі не фарбованае падлогі.

У грудзях гарэла дрыготкім, трапяткім агнём радасць, нешта тое, што ён не мог і вызначыць сам, але што падымалася ў яго душы ад гэтай бегатні, узбуджанасці, ад голасу людзей, ад сухога рычучага трэску вушакоў у разбітых і зламаных дзвярах, ад поцемку ў калідоры, сухога едкага

* Камера.

пылу, ад грукату руйнавання і салодка-помслівай радасці арыштантаў.

Запылены, як і ўсе, ён выскачыў парэшце на двор, задыхнуўся ад волкай азыраватай прахалоды, роснасці і неспадзявана-раптоўнага адчування, што ён на свабодзе.

Азірнуўшыся на высокі шчытны, з калючым намерсе дротам паркан, за якім падымаўся цёмна-чырвоны, захутаны сівым туманам трохпавярховы блок турмы, ён не ўчуў перад ім таго страху, які чуў першы раз, калі ўбачыў гэты будынак здалёк, як гналі сюды арыштантаў з чыгуначнай станцыі. Цяпер у душы пераварочвалася толькі нязлосная, можа, трохі гідкая, тупаватая помста, і хацелася знявечыць тую мурлатую морду насатага стражніка Пытля, што секапуў гумаю Міцю на плячах у драцяным калідоры на турэмным двары.

Уздоўж паркана абাপал ружаватай брукованай вуліцы бялелі нейкай першай радасцю пасаджаныя тут каля турмы, як на здзек, ліловыя і белыя астры, і Міцю раптам убачыліся Баранавічы, за густым бэзам чырвоны цагляны дом, яна, Чэся, у белай, з сінім каўнерыкам і ў сіні гаршак сукенцы.

І ад нечага ўжо новага, неспазнанага да яе страпянулася сэрца.

— Хто на Баранавічы? — крычалі недзе на гэтай ружаватай, што хавалася ў тумане, вуліцы.

Міця павярнуўся на той далёкі голас і неспадзявана ўбачыў перад сабою нямецкага лётчыка; разлезлая павязка наязджала яму на вочы, падпухла і крываточыла ніжняя губа.

Ён таксама, згледзеўшы Міцю, падскочыў да яго:

— Што, гэта праўда, сюды ідуць бальшавікі?

— А ты што, ніяк яшчэ не паверыш?

Лётчык пакусаў падпухлую губу і падняў з вачэй раз'еханую павязку:

— Запомні, тут будзе Германія.

— Не, ты пралічыўся. Сюды ідуць Саветы, — крыва ўсміхнуўся Міця і павярнуў туды, у волкі туман, куды па бруку цякла ў шарых палатняных штанах і куртках з «лодкамі» на астрыжаных галовах купа людзей — акалелых, з сінімі пакрэплымі рукамі.

— Хто на Шчучын? На Вільню хто? — чулася з густага сівага туману.

— Пінск, Пінск тут!

Няўжо праўду кажа Фогель? Няўжо ад веку на гэтай

зямлі будзе сваё права правіць нехта чужы? Міця чуў, як ад густое расы ацяжэлі векі.

Туман, здаецца, гусцеў яшчэ больш. І ў гэты сівы невідочны туман ішла, бегла і гупала па настылым мокрым бруку сваімі чаравікамі бясконцая грумада людзей.

Двое вялі высокага худога без пілоткі мужчыну. Ён наказваў рукамі на дарогу, на ацяжэлыя ад расы жаўтлявыя бярэзіны, з якіх з шоргатам пляскала вада, і крычаў:

— Там яны, нашы збавіцелі, там! — і раптам пачынаў плакаць. — Глядзіце, вунь там выламаны краты.

Міця ўбачыў у чалавека збялелыя ад страху вусны, вялікія, налітыя нейкім здзіўленнем вочы. Ён, мусіць, адыходзіў ад розуму.

— Слухайце, — зноў крыкнуў гэты мужчына. — Там лямяць сцены! Чуеце ці не?

Ён з усяе моцы адапхнуў ад сябе гэтых двух праважатых і стаяў, распасцёршы рукі, худы, брытагаловы, у расхрыстанай палатнянай арыштанцкай куртцы.

І праўда, у сівым тумане, што глытаў гэты шэры натоўп, дзе былі відаць і бялеліся толькі, як лапікі далёкага снегу на згоне зімы, кабечыя хусткі, Міця таксама ўчуў нейкі грукат — ён ішоў, падымаўся паволі, нібы з-пад зямлі, рос, шырыўся і, здаецца, падмінаў усё пад сябе.

Азіраючыся на гэтага звар'яцелага мужчыну з распасцёртымі рукамі, на грумаду людзей, што прыспешвала крок на ружаватых каменнях мокрага бруку між пажоўклых, што зацерушылі апалым лісцем абочыну шашы, высокіх бярэзін, Міця сышоў у канаву і пабег спярша макраватым картаплянішчам, а потым зялёнай, пасівелаю ад расы рунню. Услед за ім, скіраваўшы з шашы, пабеглі іншыя.

Міцю вышэрадзіла босая худая маладзіца і, сарваўшы з чорнае, ажно сіняе, каротка падстрыжанае галавы хустку, замахала ёю:

— Няхай жыве слабода!

Ёй на шашы нядружна адгукнуліся асіплыя прастуджаныя галасы.

Задыхаючыся, трацячы ўжо астатнія сілы, Міця апярэдзіў маладзіцу, выскачыў на шашу і ўбачыў там зялёную, уквечаную наламаным бярозавым веццем высокую жардзяную браму. Над ёю чырванёў волкі ад туману і нерухомы сцяг.

Каля брамы спынялася і закручвалася, як нечакана затораная вада, гэтая бясконцая грумада людзей.

Сюды на яе надыходзіў, нібы падмінаў пад сябе шашу, магутны, з выразным жалезным лязгам грукат танкаў.

Каля Міці цяжка соп, задыхаўся ў суконным каўпаку, у суконным сівым бурносе, у зморшчаных хадаках стары мужчына. Каля яго, заглядваючы ў няголены твар, стаяў гадоў дзесяці босы, з вывернутаю наперад пятою калекі хлопчык.

— Ты скажы, ты малады, ты ведаеш? — стары лёгка чапіў Міцю скурчанаю, у сініх жылках дрыготкаю рукою. — Няўжо праўда, што бальшавікі не вераць богу?

— Праўда, дзядзька. — Міця жахнуўся, што сказаў гэта.

— Цьфу, ніцыперы. — Стары завярнуўся, пайшоў на мокрую, у тлустава-блішчастых лужынах дарогу, што разразала роўнаю паласою кусцістую зялёную рунь.

— Дзед, куды ты, дзед? — крычаў яму хлопчык. — Чолгі вунь, ідуць чолгі!

Міця ўбачыў, як туды на гэты лязгат і грукат ірванулася і захліснулася ў бегу густая грумада людзей. Заносячы наперад калекую нагу і спатыкаючыся ў разорах, цераз густую і мяккую, як падушка, рунь бегма ляцеў хлопчык. «Няўжо чалавек заўсёды бяжыць насустрач невядомаму?» — падумаў Міця Курсак і таксама прыспешыў крок.

Адамчык В.

А 28 Год нулявы: Раман.— Мн.: Маст. літ.,
1983.— 396 с., іл.

У пер.: 1 р. 80 к.

У новым рамане Вячаслава Адамчыка «Год нулявы» тыя ж, ужо знаёмыя чытачу па першай кнізе «Чужая бацькаўшчына» героі: Імполь, Аляся, яе брат Міця, стары Корсак, наймічка Хрысця ды, зрэшты, усё Верасава — заходнебеларуская вёска напярэдадні вялікіх сацыяльна-палітычных перамен 1939 года, калі Заходняя Беларусь была прынята ў склад адзінай Савецкай дзяржавы,

А $\frac{4702120200-007}{M 302(05)-83} 1-82$

ББК 84Бел7

Бел2

Вячеслав Владимирович
АДАМЧИК

ГОД НУЛЕВОЙ
Роман

Минск, издательство
«Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар
Я. І. Курто
Мастак
Ю. К. Зайцаў
Мастацкі рэдактар
М. Я. Янчук
Тэхнічны рэдактар
А. Б. Барадзіна
Карэктар
Я. Ф. Харко

ІВ № 1806

Здадзена ў набор 26.05.82. Падап. да друку 25.11.82. АТ 06608.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 3. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 21,00. Ум. фарб.-адб. 21,0.
Ул.-выд. арк. 24,76. Тыраж 30 000 экз. Зак. 2635. Цана
1 р. 80 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю,
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбі-
нат МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск, Чывоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1982

НАБЫВАЙЦЕ І ЧЫТАЙЦЕ
НОВЫЯ ТВОРЫ
БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ

М. Гіль
ПУД ЖЫТА
Аповесці і апавяданні

М. Гродней
КРОК ДА ТАЙНЫ
Раман

А. Жук
ПАЛЯВАННЕ НА АПОШНЯГА ЖУРАЎЛЯ
Аповесці і апавяданні

Л. Левановіч
ВАЛАНЦЁР СВАБОДЫ
Аповесці і апавяданні

А. Масарэнка
БАРГУЗІНСКАЕ ЛЕТА
Раман

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1982

НАБЫВАЙЦЕ І ЧЫТАЙЦЕ
НОВЫЯ ТВОРЫ
БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ

В. Мыслівец
МУЖАНЦЫ
Раман

А. Рыбак
ШТО ПАСЕЕШ....
Аповесць, апавяданні

А. Савіцкі
ЛІТАСЦІ НЕ ЧАКАЙ
Раман

Б. Сачанка
ВЯЛІКІ ЛЕС
Раман

1 р. 80 к.

**THE
BOOK
OF
JAMES**

**AND
REVELATION**

Authoritative

Commentary